IRÓK · KÖNYVEK · KIADÓK

I.

IRÓK · KÖNYVEK · KIADÓK

EGY MAGYAR KÖNYVKIADÓ EMLÉKIRATAI

IRTA

RÉVAY MÓR JÁNOS

68 SZÖVEGKÉPPEL ÉS
17 KÉPMELLÉKLETTEL

ELSŐ KÖTET

BUDAPEST
1920
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA

RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA
BUDAPEST, V., ÜGYNÖK-UTCA 8. SZÁM.

I.

EGY KÖNYV A KÖNYVRŐL.

(BEVEZETÉSÜL.)

1919 julius 2.

A vallomásoknak ezt a könyvét egy nyilt vallomással kell kezdenem.

Valahányszor az a kérdés merült föl előttem, vajjon egyik-másik kézirat méltó-e arra, hogy könyv alakjában kerüljön napvilágra, mindig gondosan mérlegeltem, szükség van-e reá, van-e értéke, belső becse, gyarapodik-e vele az irodalom vagy a tudomány, előbbre viszi-e a kulturát, lesz-e közönsége, lesz-e keletje, indokolt-e a kiadása, kell-e ez a könyv, kinek kell és egyáltalában méltó-e arra a soknemü gondos munkára, ami a kéziratból könyvet csinál.

A nyilvánosság elé kivánkozó kézirattal szemben ezekre a kérdésekre van hivatva válaszolni a kiadó. Ez az ő nagy felelőssége. Ezekre adott válaszától függ, hogy hivatását jól vagy rosszul teljesiti-e. A könyv tartalmáért az iró felelős, de azért, hogy a könyv világra jött, a kiadót terheli a felelősség és ezzel szinte magára vállalta a felelősséget magáért a könyvért, annak tartalmáért, annak hatásáért, annak életéért, pályafutásáért és sorsáért.

Minő fokozott felelősség terhel most engem, mikor egy oly könyvet készülök kiadni, amely magáról a könyvről szól és amelyet magam akarok megirni, amelyben iró és kiadó egy célban, egy felfogásban egyesül és amelynek jogosultságára vonatkozólag az aggályoknak, a skrupulusoknak, a kételyeknek egész tömege zúdul rám.

Egy könyv a könyvről. Olyan országban, amelyben még

tegnapelőtt maga a könyv ismeretlen fogalom volt, kevés kiválasztottak ritka csemegéje, amelyben még tegnap nagy erőfeszitések, zseniális kigondolások kellettek hozzá, hogy a könyvet becsempésszük az olvasni tudók kezeibe és amelyben ma az egész államépületet, a jelent és jövőt a könyvre, a könyv kulturájára, a könyv tanitó erejére, a könyv szuggesztiójára, a könyv lélekátalakitó munkájára, a könyv fundamentumára akarják állitani.

És olyan időben, amidőn szinte eltemetettnek látszik a mult, amidőn kérdéses, vajjon a ma emberét érdeklik-e még a tegnap küzdelmei, vajjon az, amit tegnap értéknek tartottunk, ma nem ócska lim-lom-e? Olyan időben, amidőn bizonytalan, vajjon azt a kulturát, amelyért dolgoztunk, nem nyeli-e el egy egészen más kultura, vajjon nem nyeli-e el a semmilyen kultura, vajjon nem esik-e vissza az emberiség az ősállapotba, az ősi szokásokba és ősi foglalkozásokba, vajjon nem bizonyul-e hiábavalónak a lefolyt évezredek épitő munkája?

És olyan időben, amidőn maga a nyelv, amelyen és amelyért küzdöttünk és fáradoztunk, talán halálra van itélve, amidőn maga a nemzet, amelyért éltünk és dolgoztunk, pusztulásra van szánva, amelyben maga az ország, ahol születtünk, ahol elhelyezkedtünk, amelyben müveltük a nyelvet, az irodalmat, a tudományt, a művészetet, mint ország szinte megszünik.

Van-e ilyen körülmények közt értelme annak, hogy ebben a bizonytalanságban valaki leüljön és leirja azt, ami az ő foglalkozása és hivatása területén belül a magyar könyvvel egy fél századon át történt? Leirja azokat a viszonyokat, amelyeket ma talán már megmosolyognak, azokat a nehézségeket, amelyek ma már nem látszanak azoknak, leirja érintkezéseit oly emberekkel, akik iránt a mai nemzedék már nem viseltetik azzal a tisztelettel és kegyelettel, amely azokat az érintkezéseket inspirálta, és leirja azokat a szempontokat, érzéseket és nézeteket, melyeket egy szinte megszünt ország letünt nemzedéke táplált.

Évek előtt fogamzott meg bennem az a gondolat, hogy a meggyőződésem szerint fontos kulturális missziót teljesitő *Révai Testvérek Irodalmi Intézetnek ötven éves fennállása alkalmából* be kellene számolnia tevékenységéről és azokról az irodalmi vállalatokról, amelyeket létesitett. Sohasem gon-

doltam ezt oly sablonos, jubiláris publikációnak, aminőket egyes közgazdasági intézmények, bankok, takarékpénztárak közre szoktak bocsátani, sem olyan reklámizü kiadványnak, aminőkkel nagy ipari vállalatok, gyárak a maguk tevékenységét jobb világitásba szokták helyezni.

Annál a kapcsolatnál fogva, amelyben egy kiadóvállalatnak kell állania irókkal és irodalommal, müvészekkel és müvészettel, a müvelődés előharcosaival s a müvelődés intézményeivel, mindig ugy gondoltam, hogy az ilyen munkát akként kellene megalkotni, hogy abból szinte plasztikusan kidomborodjék annak az egész müvelődési ágnak a fejlődése, amelybe ez az intézet bele van kapcsolva. És mindig nagy fejtörést okozott nekem, vajjon ki lesz az, akire ezt a munkát rá lehet bizni, aki azt ilyennek meg tudja alkotni? Ki bir vajjon azzal a tárgyilagossággal, amellyel ezeket a sok irányban küzdelmes tülekedésekbe fult szándékokat, terveket meg tudja itélni; ki bir azzal az éleslátással, amellyel a fejlődés összes fokozatait és ezek összefüggését egymással észre tudja venni és fel tudja fogni; ki bir azzal az ügyszeretettel, amellyel közeledni kell azokhoz a kérdésekhez, amelyek végeredményben egy nagy emberiségi célt és eszményt tartottak szem előtt és ki bir azzal az áttekintéssel, amellyel az időben és térben, irányban és célban olyannyira különböző, olyannyira elütő szempontok tömegében megsejtse, megrögzitse és megérzékitse azt a vezérlő lelket és gondolatot, mely meggyőződésem szerint mindenben megnyilvánul, ami ennek az intézetnek keretén belül mint élő valóság testet öltött.

És minél többet gondolkodtam rajta, annál kilátástalanabbnak tünt fel az, hogy találni tudjak egy olyan embert, aki a rábizandó feladatnak ebben az értelemben meg tudjon felelni. Akikkel szándékomat közöltem, váltig arra biztattak, hogy magam valósitsam meg azt és azzal érveltek: minthogy évek óta magamban hordom ezt a gondolatot; minthogy magam rendelkezem a szükséges adatok felett; minthogy csak én emlékezhetem vissza azokra a körülményekre, amelyek érdekesen bevilágithatnak sok mindennemü dologba; minthogy én benne éltem ezekben a dolgokban és azok én bennem tovább élnek, az a kivül álló iró, akit az intézet megbizna történetének megirásával, amugy is csak az én információim és

instrukcióim alapján irhatná azt meg, az ő megállapitásai és véleményei mögött amugy is az én irányitásomat sejtenék: nyiltabb, őszintébb és férfiasabb, ha minden álszemérmet félretéve, magam irom meg ezt a könyvet, amelyben a magyar könyvtermelés ötven évének képét akarom visszatükröztetni és magam állok helyt azokért az adatokért, amelyeket benne fel akarok dolgozni és azokért a nézetekért, amelyeket képviselni óhajtok.

Arra is rámutattak ezek a barátaim, hogy mindazok a jubiláris emlékkönyvek, amelyeket egyes intézetek e célra fölkért irókkal iratnak, a bennük felhalmozott értékes adatgyüjteményen és sokszor száraz kimutatásokon felül rendszerint a vezetőknek zengett dicshimnuszokban merülnek ki és hogy azokból sohasem világlik ki az a lélek, amelyből a valóság fakadt és táplálkozott.

Ahhoz a nagy kérdéshez, vajjon érdemes-e egyáltalában a mai világrengető események közepett megrögziteni egy kis üzem tevékenységét, országok és uj világok keletkezésének közepette egy letiport kis nemzet kis kulturájának kis eszközeit: hozzájárult még az a szubjektiv szempontból nagy kérdés, vajjon én vállaljam-e ennek az általam évek óta szeretettel ápolt gondolatnak megvalósitását és vajjon meg fog-e az felelni annak a feladatnak, amelyet másokra való vonatkozásában magam eléggé nehéznek állapitottam meg?

Érthető súlyos aggodalmak! Maguktól értetődő kétségek. Vajjon hogy birkózom meg velük?

Mert mindezeken felül még egy rendkivüli nehézség áll előttem: hozzám legközelebb állókról kell irnom, azokról, akiknek müködéséről megemlékezve és akiknek tevékenységét vázolva, lehetetlen mellőzni a birálatot, hiszen sokszor maga a leirás is már birálatot tartalmaz. De talán sikerül elkerülnöm a szinezést, az öntelt dicséretet, az elfogult gáncsot. Talán sikerül annyira tárgyilagosnak lennem, hogy nem esem túlzásba sem az egyik, sem a másik irányban és talán sikerül annyira becsületesnek lennem, hogy megközelitem az igazságot.

Fennmarad még mindig a legnagyobb nehézség, amelylyel meg kell küzdenem, az, hogy magamról is kell irnom, mint aki negyven év óta benne vagyok ebben a munkában

és bármennyire törekszem is a háttérben maradni, még sem kerülhető ki, hogy eszméim, szándékaim, reményeim, törekvéseim, ambicióim, kezdeményezéseim, eredményeim és sikertelenségeim vissza ne tükröződjenek ebben a könyvben; hogy a tülekedések, küzdelmek, nagyszámu csalódások, kisszámu sikerek rajza ne vessen egy sugarat az én egyéniségemre is.

De jól megfontolva a dolgot, jobb volna-e, ha a bevett szokáshoz hiven, az intézet egy még oly jeles irót bizna is meg azzal, hogy számoljon be az intézet müködéséről száraz aktákból, elébe rakott anyagból? Az ilyen műnek minden egyéb hiányától eltekintve, gondoljunk csak arra, hogy elbirná-e a nyomdafestéket az a sok mesterkélt és émelyitő dicséret, melyet az ily „hivatalos“ biografiairó mindenre rápazarolna, ami a jubiláris irat tárgyköréhez tartozik, akár egyénekről, akár intézményekről, akár valóban kiváltságos emberekről, akár csak kicsiny szerepü és mulandó becsü személyekről vagy vállalatokról van szó.

Egyébként is egy igen szellemes irónk egyszer azt irta, hogy voltaképen az emberiség igaz történetét csak ugy lehetne megirni, ha minden, bármily jelentéktelen kis ember megirná a maga sorsát, cselekvéseit, tevékenységét, küzdelmeit, gondolatait, mert mindegyikben találkoznék valami érdekes és jellemző vonás és ezeknek a vonásoknak összességéből lehetne megkonstruálni az egész emberiség eszmekörét, életfolyamatát, világszemléletét.

Mindezek a szempontok lassan-lassan megbarátkoztattak azzal a gondolattal, hogy ezt az egy kiadói tervemet akként valósitsam meg, hogy a kiadandó munkát magam meg is irjam. Végleg eldöntötte azonban a kérdést az a rendkivüli helyzet, amelybe a könyvkiadóság Magyarországon a kommunista állam szervezkedése folytán jutott. Nem e helyütt akarom azt a kérdést megvitatni, vajjon a szellemi termelésre minő hatással lehet a kommunista államszervezet, de ami döntőleg hatott elhatározásomra, az a voltaképen perverznek mondható helyzet, amely előállott akkor, amikor a kommunista állam egyfelől főcéljául és főeszközéül tüzte ki a kultura fölényének eddig nem sejtett méretekben való kultuszát; amidőn ebben magát a könyvkiadás mesterségét és annak ered-

ményeit soha nem remélt, nem várt, nem sejtett és talán meg sem érdemelt módon felmagasztalta — másfelől azonban a maga publikációival, szervezeti tevékenységének indokolásával és célkitüzéseivel a kapitalisztikus államban kifejtett könyvkiadói tevékenységet oly alacsony rendü, tisztátalan indoku, önző, lélektelen, programmtalan, öntudattalan foglalkozásnak minősitette, amelynek szükkeblüsége, kulturálatlansága, érzéktelensége, tudatlansága sehogysem képes megmagyarázni azokat a nagyszerü eredményeket, amelyeknek kész talajára ráállott a szocialista-kommunista társadalom.

Ha még volt skrupulusom, mind eloszlatta ez az illogikus támadás, ez az igaztalan vád, ez a rosszhiszemü beállitás, mert most már arról van szó, hogy meg kell védeni azt a munkát, amelyet többen, sokan, egy egész életen át annyi lelkiismeretességgel, annyi idealizmussal, annyi becsületes jóakarattal, annyi igaz jószándékkal folytattunk. Most már félre kell tenni minden okoskodást, előállott a védelem kötelessége.

Most már be kell bizonyitani, hogy nem velejárója sem a szocializmusnak, sem a kommunizmusnak, de legkevésbbé magának a kulturának, hogy az épitő munkát azzal kezdjük, hogy meggyanusitsuk, megtépázzuk mindazokat, akik eddig gondozták azt a kulturát, akik arra a magas nivóra emelték, amelyre egy állitólag még magasabbrendü kultura, mint biztos piedesztálra rá akar állani.

A könyvkiadó a nemzet legbecsesebb, legnagyobb és örök értékeinek gondozója, kezelője és fejlesztője. A müvelt világ kiadóinak összessége az egész világ legbecsesebb értékeinek kincstartója, megőrzője, szétosztója.

Ezeket azzal gyanusitani, hogy minden nemesebb gondolattól, minden ideális lendülettől és minden önzetlen odaadástól menten, kizárólag alacsony anyagi érdekeket hajszolnak — egyenes arculcsapása a szellemi munka egy oly osztályának, amely, ha ilyen kaliberü volna, egy pillanatig sem teljesithetné tovább a rá háramló feladatokat.

Aki ilyet állit, az sohasem volt kiadó, az sohasem érezte az alkotásnak azt a lázát és gyönyörét, amely az igazi kiadó minden dolgát, minden tevékenységét áthatja. Az sohasem tud számot adni magának a kiadó lelkéről — arról a lélekről,

amely benne vibrál abban a könyvben, amit ő eljuttat az ország, a világ minden elrejtett zugába.

Aki ilyet állit, az nem hisz ebben a lélekben és ezért nem is alkalmas arra, hogy azokat a funkciókat végezze, amelyeket eddig az egyéni munka és kezdeményezés rendszerében a világ kiadói végeztek.

Aki igy érvel és csak ezzel a negativ kritikával akarja megalapozni a maga rendszerét, az végleg kompromittálja ezt a rendszert és kimutatja annak tökéletes tarthatatlanságát.

Az eddigi gazdasági rendszer egyik legkárosabb kinövése volt, hogy a kenyérért, az állásért, az érvényesülésért való tülekedésben arra nem való emberek jutottak olyan poziciókba, amelyekben tudatlanságukkal, járatlanságukkal, hozzá nem értésükkel csak kárt és bajt okozhattak. Ebben a rendszerben megtörténhetett és megtörtént, hogy mezőgazdára bizták a közigazgatást és a közigazgatási szakerőre a gazdasági ügyvitelt. Megtörténhetett, hogy a dilettánsra bizták a szinházat és szinészre a bankigazgatást. Megtörténhetett, hogy a jogászra bizták a filloxera elleni küzdelmet és a képzett botanikusra az egyházi közigazgatást. Megtörténhetett, hogy a jeles sztratégára bizták az élelmiszerszállitást, a matematikusra az iskolai rendszer vezetését, a büntető jogászra a vasuti igazgatást.

De ennek a rendszernek legalább volt korrektivuma. A szabad kritika, a jobb belátás, a keresztültörő igazság eltávolithatta őket onnan, ahova nem voltak valók. De ha az ellentmondást nem tűrő, a kritikát elnyomó, a véleményszabadságot kipusztitó diktatura a susztert vagy a kötélverőt állitja a kultura intézésének magas polcára, akkor ebből csak a nagy emberiségi értékek teljes csődje keletkezhetik.

Ily körülmények közt talán nem kell tovább indokolnom, hogy a magam elé tüzött feladatot ezekkel a felfogásokkal szemben védelmi állásban óhajtom megoldani. Ezen az alapon állva, remélem, sikerülni fog a munkát megóvni az önéletrajz hibáitól, mert kötelességemmé válik visszatükröztetni azt a felfogást, amely minden igaz kiadót áthat, amely a közvetlen tapasztalat, tudás és szakértelem alapján nyugszik és amelynek leghivatottabb tolmácsa mégis csak maga az érdekelt kiadó.

A kiadó állandóan a nagy nyilvánosság ellenőrzése alatt él. Minden egyes esetben, amidőn valamely publikációval kilép, kiteszi magát a kritikának, a hozzászólásnak, a legtágabb értelemben. Ő a birálatot, a gáncsot, a különböző értékelést ép ugy kénytelen elfogadni, mint az iró, a festő, a szinész, a szónok, aki a nyilvánosság elé lép.

A kritika, a sajtó, a közönség voltakép már itéletet mond a kiadó tevékenységéről minden egyes vállalkozásának közrebocsátása alkalmával, amikor azt támogatja, elfogadja vagy elháritja magától.

Ha most egy összefoglaló mű keretében egy vállalat életének fél századával be akarok számolni és azokat a kapcsolatokat feltüntetni, amelyek ezt a vállalatot a közmüveltséggel, az általános kulturális fejlődéssel és a legtágabb értelemben vett emberi civilizációval összekapcsolják: akkor voltaképen csak uj alkalmat szolgáltatok a kritikának arra, hogy összefoglaló birálatot gyakorolhasson a maga összefüggéseiben retroszpektiv módon bemutatott müködés eredményei felett.

Az ily kritika lehet méltányló, lehet felemelő, lehet gáncsoló, lehet lesujtó, mindenképen csak értékes lesz és objektiv igazságai előtt előre is meg kell hajolni. Csak egyet nem lehet elfogadni még az ilyen, a munka egész komplexumát felölelő birálattól sem, sőt attól legkevésbbé, t. i. az intenciók tisztaságának, a célok és szándékok szentségének, az akarat becsületességének meggyanusitását.

II.

AZ ELSŐ LÉPÉS.

A *Révai Testvérek* cég 1869 november hó 1-én alakult meg, mint könyvkereskedés és nemzeti ódondászat (antikvárium) és első helyisége a Pesti Hazai Takarékpénztár egyetem-utcai palotájának sarokboltja volt.

Hogy e cégalapitás indokairól és a hozzáfüzött reményekről magunknak tiszta képet alkothassunk, meg kell ismerkednünk az alapitók személyével. Ketten voltak, testvérek: *Révai Sámuel* és *Révai Leó.*

Révai Sámuel érdekes pályát futott meg és mindazok szerint, akik közelről ismerték, igazi, belső értékkel biró, egész ember volt.

Csak egyéniségének szerény mivolta, foglalkozásának akkori alsóbbrendüsége és a hazai közfelfogás, mely csak a szereplőkben keresi és látja a közérdeklődésre számot tartó egyéneket, okozta azt, hogy Révai Sámuelnek belső nagy értéke nem jutott tágabb körök tudomására.

Bár élete utolsó szakában megirt nagy szociológiai munkája őt mint eredeti gondolkodót mutatja be és bár ez a munkája nagy feltünést keltett és méltó elismerésre talált, az ő emberi nagysága nem ebből az irodalmi műből világlik ki, hanem abból a páratlan munkából, amelyet mint a *Révai Testvérek* cég megalapitója és szellemi irányitója fejtett ki évtizedeken keresztül, soha nem lankadó buzgalommal és türelemmel, s amelynek némi visszatükrözését nyujtották azok az irodalmi szempontból is elsőrendü értékü levelek, amelyeket öccséhez és fiaihoz intézett.

Különösen az öccsének szóló levelek oly csodálatos lélekről, az akkori viszonyok oly bámulatosan helyes megitéléséről, oly céltudatos akarásról és oly szivós kitartásról tesznek tanuságot, aminő csak az igazán nagyoknak, az igazán értékeseknek jutott osztályrészül.

Ezeknek a leveleknek nyomán akarok bevilágitani a cég történetének kezdetébe.

Révai Sámuel mint szegény szülők gyermeke született 1833 április 13-án. Szüleinek nem volt módjában az eleven eszü gyermeket iskoláztatni és mintha csak megsejtették volna az ő tudásszomját és tudásvágyát, az elemi iskola két osztályának elvégzése után már tanulóba adták Eperjesen egy könyvkötőmesterhez. Mestersége révén jutott egyik-másik könyvhöz és már ebben a zsenge fiatal korban önképzés utján törekedett minden lehető ismeret elsajátitására. Tót vidéken születvén, anyanyelvének voltaképen a sárosmegyei szláv idiómát tekinthetjük. Gyermekkorában ezenfelül a megyei intelligencia akkori nyelvét, a német nyelvet sajátitotta el, még pedig oly tökéletesen, hogy e nyelven irott levelei a klasszikus német stilus mintaképéül tekinthetők. Önképzés utján sajátitotta el könyvekből tanuló korában a magyar és francia nyelvet. Feljegyzéseiben megtaláltuk azoknak a nagy francia iróknak neveit, akiknek műveit már akkor olvasta, valamint a nagy magyar költőknek verseit, amelyekből a hazaszeretet érzelmeit fogadta lelkébe.

Mint vándorlegény járta be az országot, jutott el Pestre, innen Bécsbe és néhány évi vándorlás után az önállósitás tervével vissza szülővárosába, Eperjesre. Ott a Bach-korszakbeli közigazgatás elfogultságával és céhrendszerével megküzdve, nagy nehezen megszerezte 1856-ban az engedélyt egy könyvkötőműhely létesitésére és még nagyobb nehézségek elháritása után vette át 1859-ben a Benczur és Vetter-féle könyvkereskedést. Ezt tekintette akkor életevágya betetőzésének. Állandóan könyvek között élni, könyvekkel foglalkozni, másokkal könyvekről beszélni, könyveket terjeszteni... Ebben a gondolatban élt és talált kielégülést.

Közben családot is alapitott és megnyugvást talált abban, hogy kis könyvkereskedésének fejlesztésével családjának megélhetését biztosithatja. A könyvkötészettel felhagyott, mert az

akkori viszonyok közt ezzel járó nehéz fizikai munkát nem birta és egész idejét, egész tehetségét könyvkereskedése fejlesztésére akarta forditani. Ebben célt is ért, amennyire az egyszerü kisvárosi viszonyok között célt érni lehetett. Lassankint kiterjesztette üzletének kereteit és gondtalan, csendes életet folytathatott volna, ha lelkét nem hevitik magasabb ambiciók.

Árván maradt öccsét, *Leót*, magához vette, őt a könyvkereskedés mesterségében lelkiismeretesen kitanitotta, azután elküldte világgá, hogy tovább képezze magát. Megható az a bizonyitvány, amellyel 1863 március 8-án öccsét ellátja és amelyben annak szorgalmát, hűségét, tisztességét, példás magaviseletét kiemelvén, tanuságot tesz arról, hogy öccse, testvéri szeretetén kivül, mint könyvkereskedősegéd is megnyerte egész becsülését. E nyilt ajánlólevél formájában irt okmányban azzal hivja fel könyvkereskedő-kollégáinak figyelmét öccsére, hogy bizonyossággal feltehető, hogy szakmájához való szeretetteljes ragaszkodása folytán kiváló könyvkereskedő lesz belőle.

Révai Leó először Pestre került az akkori, igen jó hirnevü *Osterlam* könyvkereskedésbe. Itt a pesti társadalom számos kitünőségével ismerkedett meg. Bátyja azt kivánta, hogy menjen külföldre, ahol mégis többet tanulhat, mint az akkori pesti viszonyok között. Tudomásom szerint Stuttgartban a *Hoffmann*-féle kiadó-üzletben és Lipcsében a *List és Franke* hires antikváriumában töltött egy-egy esztendőt. Ez az utóbbi állása volt döntő egész életének folyására. Ebben az abszolut tudományos antikváriumban tanulta és szerette meg ezt a foglalkozási kört, amely az ő csendes, kontemplativ, nyugodt természetének legjobban megfelelt. De itt szerezte, úgy látszik túlerőltetés folytán, szembaját is, amely későbbi életét rendkivüli módon befolyásolta.

A *List és Franke* cég akkortájt szerzett meg egy nagy magyar könyvtárat, a *Nagy Istvánét*, ennek bibliografiai feldolgozása volt *Révai Leó* feladata, ennek befejeztével állása feleslegessé vált.

Visszakerülvén Pestre, itt a *Deutsch-féle* nyomdai és lapkiadó vállalat érdekkörébe lépett. Deutschék igen vállalkozó szellemü nyomdászok voltak. Ők alapitották meg *Ágai* szerkesztésében és „*Magyarország és a Nagyvilág*“ cimü, első

európai nivón álló illusztrált hetilapot, a „*Borsszem Jankó*"-t, *Klič* és *Jankó János* rajzoló művészetére alapitva, a „*Kis Lap*"-ot, Magyarországnak évtizedekig legkedveltebb gyermeklapját, melynek német kiadása is megjelent egyidejüleg Lipcsében. Ők voltak a „*Hirmondó*" és a „*Képes Regénytár*" kiadói. Ugyancsak ők alapitották meg Bécsben a „*Der Floh*" cimü szabad szellemü szatirikus élclapot. Ennek a bécsi vállalkozásuknak vezetésére hivták meg *Révai Leót.* Ennek a lapnak valamelyik számában a bécsi nunciust, a római katholikus egyház főpapját ábrázoló gúnykép jelent meg, amely, úgy látszik, nagy megütközést keltett a hivatalos körökben. Minthogy a lapért minden felelősség Révai Leót terhelte, őt vonták felelősségre, ő ellene inditottak sajtópert, melynek folyamán három hónapi fogházra itélték. Érdekes, amit a *Pallas Lexikona* megir, hogy a bécsi legfőbb itélő törvényszék e sajtóper alkalmával hozta azt a felette fontos döntést, hogy Magyarország Ausztriával szemben *külföldnek* tekintendő. E döntés hiján Révai Leót, mint magyar állampolgárt, Bécsben nem lehetett volna ebben a perben elitélni.

Révai Leó felségfolyamodvánnyal fordult a királyhoz, hivatkozván arra, hogy ő ártatlan ebben a dologban, ezt audiención személyesen nyujtotta át, de nem kapott biztató választ. *Ferenc József* azzal bocsátotta el, hogy majd utána néz a dolognak, de: „Übrigens g'schicht Ihna ganz Recht, sans nit bei so a Sudelblatt."

Az 1869-i esztendőben szenvedte el a rárótt büntetést és ez alatt az idő alatt, amint *Révai Sámuel* leveleiből kivilágl ik, ez utóbbi állandóan foglalkozott öccse jövőjének kialakitásával.

Minthogy az amnesztia iránti kérelemnek nem volt foganatja, tréfásan fogja fel a dolgot s igyekszik öccsét ez önkéntelen munkabeszüntetés alkalmából megvigasztalni. Állandóan felkeresi leveleivel, azokban informálja az őt érdeklő ügyekről, tanácsokat kér tőle, mint tapasztalt szakembertől, egyebek közt egy hetilap alapitására vonatkozólag, amelynek eszméjével akkor foglalkozott.

„Amint jól tudod, — irja, — sokkal sekélyebb tudásom és tapasztalatom van in typograficis, mint amit encyklopedikus tudásnak neveznek. Lapkezelési ügyek is idegenek előttem, de meg-

van az a tehetségem, hogy saját szakállamon alaposan meg tudom tanulni a nyirást. Adj Te tanácsot. Hogy *én* mit szeretnék, azt persze tudom: képzőleg és ébresztőleg hatni a népre, minden felesleges lárma elkerülésével; tisztességben és békességben sarkalni és ösztönözni munkára és serénységre, józanságra és becsületre. De hát *Pestalozzi-Zschokke*-féle elméletekkel lehet-e érdeklődést kelteni az egyrészt Montépin-kedvelő, másrészt *Czemjalka*-közönségben? Mindenféle lármás, nagy zajt ütő piszoknak és szemétnek nem szivesen nyitnám meg lapom hasábjait. Te itt is, mint mindenütt, bizonyára magadtól kiérzed majd benső énemet, nem kell tehát sok szót vesztegetnem, hanem kérem programmod vázlatát."

A főtémája azonban ezeknek a leveleknek mindig a *Révai Leó* jövőjéről való gondoskodás. Ugy látszik, hogy állása a *Deutsch-féle lapvállalatnál* megrendült, talán maga a *„Floh"* is megingott, talán nem látják szivesen, hogy „kompromittált" helyzetében oda visszatérjen, mert azt kérdezi tőle bátyja:

„És ha majd néhány hónap mulva magad előtt látod ismét friss jókedvvel Isten szabad egét és e nyomorusággal telt földi életet: vajjon magasságos széked a hivatalodban betöltetlen lesz-e még? Vajjon nem fog-e éppen az alsóbbrendü szellemek közül, akik olyan jól értik a szubordinációt, valamelyik alantasból a *helyettesed* kigubózódni és nem fog-e akkor ujra alkalmazást nyerni a Fiesco-beli klasszikus mondás, amely egy fekete mór elmeneteléről szól."

És most azután kirukkol avval a rég melengetett ideával, hogy idején való volna, ha öccse önállósitaná magát Pesten. Erről alighanem volt már szó a testvérek között, még pedig abban az irányban, hogy *Leónak* az volt a nézete és kivánsága, hogy antikvár-könyvkereskedést nyisson. *Révai Sámuel* aggályait fejezi ki:

„A két régibb pesti antikváriumnak, Horovitznak és Zw...-nak bukása gondolkodóba ejt, egyfelől, hogy nem volna-e tanácsos éppen most egy szolid vállalkozással fellépni, másfelől, hogy egy ilyen vállalkozás megállhatna-e, ha ezek a primitiv szatócsok nem tudtak megállni. Talán jó volna egyenesen nekivágni, kicsiben kezdeni a dolgot és további kiágazásait önmagából kifejleszteni."

Értelmes, racionális és körültekintő üzem esetén nem lát ebben rizikót, mig lipcsei mintáju alapitás esetén nehéznek tartja a dolgot. *Révai Sámuel* beismeri, hogy e véleményét ugy közli, hogy a lipcsei példát voltakép nem ismeri, mégis figyelmezteti öccsét, tartsa szem előtt, hogy Magyarországon először meg kell teremteni ennek az üzletágnak a terrenumát, azután lassankint kell azt fejleszteni, ugy hogy nagyobb tőkének lekötése és nagyobb vállalkozásnak megalapozása nem látszik célszerünek. A levelezésből kitünik, hogy *Révai Leó* akkor valakinek szuggesztiója folytán egy ily nagyobb stilü, a mi viszonyainkon túlmenő, lipcsei mintára készülő tudományos antikvárium megalapitására gondolt, amelynél éppen az lett volna a társa, aki az ideát szuggerálta; erre vonatkozik ez a figyelmeztetés:

„Egyáltalában nem vagyok barátja a társas viszonyoknak. Legtöbb esetben az egyiknek engednie kell és a harmónia valóban igen ritka dolog. D. urat nem ismerem, de ugy látszik, ez az ember tulságos sokat experimentált, semhogy nevének jó hangzása lehessen."

Közben tisztázódott *Révai Leó* helyzete a *Floh*-val, illetőleg Deutschékkal szemben. *Révai Sámuel* már előzőleg figyelmeztette őt arra, hogy amennyiben ujra elfoglalná állását, gondoskodjék róla, hogy ujabb kellemetlenségekbe ne kerüljön. Azt a tanácsot adja, hogy egy szerkesztő személyében egy souffredouleurt kellene felfogadni, mert nem látja be szükségét annak, hogy öccse vásárra vigye a nevét ebben a lármás hűhóban és mint üzletvezető mindenért odatartsa a hátát. Valószinü, hogy ez irányban folytak is tárgyalások, amelyeknek eredménye az lett, hogy *Révai Leó* a fogságbüntetés elszenvedése után a vállalatot otthagyta. Erre vonatkozólag irja *Révai Sámuel:*

„A közted és főnökeid közt beállott viszonyt előre láttam, s csak ugy mellékesen meg is emlitettem. De hát egyáltalában ilyen a világ. Ne várj egyebet *soha és sehol;* mert nem is lehet máskép. Vigyázzon a bőrére mindenki. Az efféle eljárást vagy gondolkozásmódot különben nem szabad valamely vallásfelekezet külön kontójára róni. Én már gyakran és a legkülönbözőbb körökben azt tapasztaltam, amit egyébként a kuplé is elég világosan

megmond: Wenn d'Limoni auspresst ist, so wirft man sie halt weg. (A kifacsart citromot el szokták dobni).

De mindent egybevetve, azt hiszem, hogy nemcsak öregebb lettél egy esztendővel, hanem remélhetőleg jóval tapasztaltabb is és ezzel talán végezhetünk is e dologgal."

Később azonban ujra felmerül valamely terv a *„Floh"* tekintetében, még pedig, mint a levelekből kitünik, az, hogy *Révai Leó* azt a maga számlájára venné át, mert azt irja neki *Sámuel* augusztus 1-én, hogy a *„Floh"* dolgában a vele közölt tervvel nem barátkozhatik meg, főként azért, mert *állandó* tartózkodását csak Magyarországon és lehetőleg Pesten óhajtaná.

„Itt általában áldott és gazdag talaja van a mi üzletágunknak, éppen ugy, mint egyáltalán minden egyébnek. Némi tehetség és körültekintés mellett itt minden józan vállalkozásnak prosperálnia kell és a jövő részére minden lehető chanceot nyujtania. Másként áll ez a dolog oly államokban és városokban, ahol a kultura általánosságban előrehaladott, ahol minden állásra olyan sok a konkurrens, minden vállalkozásra olyan sok a spekuláns. Rád bizom a további dedukciót eme nézetemnek általánosságain túl és áttérek a részletekre:

A mi üzletágunk az utóbbi években igen szépen föllendült, de nem látjuk azt, hogy a vezetők és vállalkozók mindig és mindenütt kellően képzett, megfelelő egyének volnának. A helyi és az országos viszonyok ismerete a mi állapotaink mellett főkövetelmény és e tekintetben te jóval fölötte állasz sok tudatlan, sőt jó képzettségü külföldi kollegának; *az országnak kell tehát szentelned jövődet,* amely különben itt biztosabbnak is látszik."

Mindenféleképen le akarja beszélni annak a Floh-tervnek megvalósitásáról és megpuhitani annak az eszmének érdekében, amellyel maga oly régen foglalkozott: egy *pesti könyvkereskedés és könyvkiadó-vállalat megalapitásának gondolatával.*

Mennyi életbölcsesség nyilatkozik következő soraiban:

„Ma még nyitva áll előtted az egész világ, ma még semmiféleképen sem vagy lekötve, tehát hosszabb ideig tartó társulásokba csak akkor szabad belebocsátkoznod, ha valamely *előnyös* vállalatnál egyenesen a te személyed a főmomentum és az maradna továbbra is. Kockázatos vállalkozásokba azonban sem Bécsben, sem a külföldön nem szabad belebocsátkoznod, mert ott

bizony nem találod meg azt az antaeusi erőt... ott egészen más viszonyok, más emberek és más mértékek vannak."

Fine finali arra a következtetésre jut, hogy ha határozott, sikert igérő vállalkozásról van szó, amelyben személyét érvényre juttathatja és önállóságát megalapithatja, akkor ugy ő, mint esetleg többi testvérei is készséggel bocsátják rendelkezésére a kellő tőkét. Ily vállalkozásnak tekinti az összes körülmények latba vetése mellett egy *pesti könyvkereskedésnek* alapitását. A dolgot elég fontosnak tartja arra, hogy meghivja öccsét, hogy legközelebb hosszabb időre látogassa meg családját Eperjesen, amikor is e dologról, egyáltalában jövőjének kialakulásáról eszmét cserélhetnek.

A látogatás megtörtént. *A pesti üzlet megalapitását elhatározták*, a két testvér megállapodott egymással társas-viszonyuk lényegére nézve és innentúl *Révai Sámuel* levelei csodálatos képét tüntetik fel annak a soha meg nem szünő gondoskodásnak, amellyel a pesti könyvkereskedés fejlesztését a maga részéről állandó utbaigazitásaival, tanácsaival és irányitásaival elő akarja mozditani.

Az üzlet tárgyára vonatkozólag a testvérek között egészséges kompromisszum jött létre, amennyiben megállapodtak, hogy *szortiment-könyvkereskedést és antikváriumot nyitnak*. Magának a kiadói tevékenységnek méretei dolgában esetről-esetre fognak határozni.

Révai Leó még Bécsben van, midőn bátyja figyelmébe ajánlja azokat az elveket, amelyeket ki kell fejteni a közönséggel szemben abban a körlevélben, amelyben az üzletalapitást bejelenti. Ezek közt a legfontosabb: szabatos kifejezést adni a müveltség terjesztése tekintetében az ujabb korban felmerült követelményeknek és rámutatni arra a kölcsönhatásra, melynek a közönség és a könyvkereskedő között ezen a téren meg kell nyilvánulnia. Fogadalmat kell tenni arra, hogy a tiszta tudománynak méltó és sokoldalu képviselésére fog az uj vállalat sulyt helyezni és különös nyomatékkal kiemelni az antikvárium megalapitásának jelentőségét.

Október 9-én tudatja öccsével, hogy *megvan a koncesszió*, — mert akkor koncesszió kellett a könyvkereskedés nyitásához. Szerető gonddal figyelmezteti öccsét azokra az apró-

lékos dolgokra, amelyekkel Bécsből Pestre való költözködése, ügyeinek rendezése és utazása fog járni, és azért szól mindezekről, mert hiszen: „te egész eszedet és minden gondolatodat ezután bizonyára kizárólag megalapitandó üzletünkre fogod legjobb tudásod szerint forditani."

Ettől kezdve leveleiben ő maga is a legkisebb részletekre kiterjedő aprólékos utbaigazitásokat ad tapasztalatai alapján az előkészületek és teendők tekintetében és látszik leveleiből, hogy minden gondolatát a pesti üzlet dolgai foglalják le.

„Amennyiben lehetséges, kérlek, közöld velem, hogy mit végzesz, de mindenesetre igyekezzél összeszedni magadat, igyekezzél mindent tisztán átgondolni és mindig a praktikus szemponthoz ragaszkodni, nehogy esetleg nagy hibák történjenek és nagy károkat szenvedjünk. Légy ugyan mindenben serény és erélyes, de ne tégy soha semmit elhamarkodva. Kezdőnél nagyon fontos az óvatosság.

A jövő héten ujra küldök majd valamelyes pénzt, verd jól a fogadhoz, mielőtt kiadnád, mert ugy elillan majd a készpénzünk, hogy észre sem vesszük.

Mert hiszen minden a nervus rerumról szóló régi dal körül forog. Én nem szedegetem a pénzt csak ugy egyszerüen valami berozsdásodott zárú, ócska ládafiából, hanem jól megolajozott sarkú, tüzálló pénztárakból, amelyek igen szivesen kinyilnak ugyan, de arra kell törekedni, hogy a jövőben is éppen ily készségesen nyiljanak ki. Légy tehát óvatos, légy meggondolt, légy circumspectus."

Ez a *nervus rerum* volt az egész dolognak legnehezebb és legkényesebb pontja. *Révai Sámuel* vállalta magára, hogy a pesti üzletalap tőkéjét ő maga adja, mert Révai Leónak pénze nem volt. De maga is csak mérsékelt készpénzösszeggel rendelkezett, azzal a nem túlságos nagy összeggel, amelyet tiz évi munkája eredményeként megtakarithatott. De volt azonkivül hitele, amelyet ritka becsületességével szerzett meg magának és ezt a hitelt is a pesti üzlet rendelkezésére bocsátotta. Érthető, hogy a megalakulás küszöbén öccsét komolyan figyelmezteti arra a felelősségre, amely őt fogja terhelni bátyja egész vagyonának, hitelének és becsületének megóvása

tekintetében. Arra intette hát, hogy a rendelkezésre bocsátandó értékeket jól használja fel.

De hozzájárult *Révai Sámuel* a pesti üzlet megalapitásához még valamivel, ami pénznél, hitelnél is többet ér: *jó hirnevével.* Aki a könyvkereskedelem organizációját ismeri, az tudja, hogy különösen abban az időben egy uj cég csak ugy számithatott boldogulásra, ha a számbajövő nagy kiadó cégek összeköttetésbe léptek vele, ha számlát nyitottak neki, ha bizományba szállitották kiadványaikat. Aki ezt nem tudta elérni, az eleve halálra volt itélve, annak nem volt áruja, amit eladjon, az nem tudta a közönség igényeit, kivánságait, rendeléseit kielégiteni, az rövid időn belül becsukhatta a boltját.

Révai Sámuel ugy a magyarországi, mint különösen az egész németbirodalmi és osztrák könyvkiadóság körében rendkivül jó hirnevet szerzett magának eperjesi üzletének szolid ügyvitelével. Ezt a jó hirnevet fektette be, mint az alaptőke legbecsesebb részét, az ujonnan alapitandó pesti üzletbe.

Előttem feküsznek azok a meleg, szinte lelkes hangu körlevelek, amelyekkel Révai Sámuelnek bizományosai, a pesti *Osterlam* cég, a bécsi *Hartleben* cég és a lipcsei *K. F. Köhler* cég, az egész könyvkereskedő-világ jóindulatába ajánlják az ujonnan megalakuló céget.

Szinte páratlan módon együtt volt minden, ami abban az időben egy könyvkereskedelmi vállalat felvirágzását majdnem matematikai bizonyossággal biztosithatta: elégséges tőke, bő hitel, kitünő referenciák és a maga nemében ritka szakértelem.

És mégis!... és mégis hiányzott valami, aminek akkor az alapitók nem jutottak tudatára, ami csak nagysokára derült ki és ami megakadályozta, hogy a nagyszerü kezdetnek méltó folytatása lehessen.

III.

AZ ELSŐ ÉVEK.

A körlevél, amely az ujonnan alapított könyvkereskedés megnyitását bejelentette, a következő programmszerü kijelentéseket tartalmazza:

„A művelődés és tudomány emelésére és terjesztésére vezető minden tényezőnek nagyfontosságu hordereje megfejthetővé teszi, hogy üzletünk iránt becses figyelmét kikérni bátorkodunk. A jelenkor kivánalmait és a hazánkban növekedő szellemi szükséglетet helyesen felfogván, feladatunkká tüztük, valóban tudományos és népszerű irodalom buzgó terjesztése által a társadalom legmagasabb érdekeit istápolni, ezáltal pedig az értelmiség és közvetve a népjólét emeléséhez járulni. Ezek folytán a legszentebb hazafiui kötelességünket teljesitvén, a lefolyt évtizedek mulasztásainak helyrehozásához a legméltóbb eszközökkel járulni törekedünk, jeligénkké tevén nagy Széchenyink emlékezetes mondását: „Magyarország nem volt, hanem lesz."

Kitüzött célunkat: hazánk emelését és felvirágoztatását azonban csak azzal érjük el, ha az ismereteket és művelődést egyaránt népszerüsitő irodalmat legtágabb körben terjeszteni iparkodunk."

Ma sem lehetne más célokat kitüzni, ma sem lehetne a könyvkereskedelem legfontosabb feladatát máskép megjelölni, mint azzal, hogy az ismereteket és a művelődést legtágabb körben terjeszteni van hivatva.

Révai Sámuelre nézve ez a programm nem frázis, hanem belső élettartalom, legkomolyabb valóság, lelki szükséglet. Állandóan őrködik afelett, vajjon miként váltják valóra azok,

akiket munkatársakul kiszemelt, leveleiben ujra meg ujra tanácsokat és utbaigazitásokat ad ennek a programmnak az értelmében.

Néhány héttel a könyvkereskedés megnyitása után türelmetlenkedés fogja el, meg akarja nézni azt az alkotást, amelyhez annyi reményt füz és felutazik Pestre, ami akkor nem volt könnyü dolog.

Tapasztalataival nincsen megelégedve. Mélyen belelát a dolgokba és minden tekintet félretételével őszintén és becsületesen megmondja nézetét.

Pestről hazajőve, levelet ir 1870 január 14-én öccsének, amely oly éleslátásról, a magyar társadalmi viszonyok oly megdöbbentően helyes megfigyeléséről tanuskodik, mely bámulatba ejt; mintha a mai Budapest életébe, a mai országos helyzet nyomoruságába 50 évvel előre tekintett volna bele, oly plasztikus szinben tünteti fel akkori meglátásait és a jövőre vonatkozó sejtéseit.

Nem hiszem, hogy bárki, főképen ha ezekben a mai napokban olvassa e levelet, szabadulni tudna megállapitásainak megdöbbentő hatása alól.

Ime a szöveg:

Eperjes, 1870. I/14.

„Kedves Öcsém!

Nos, látod, már megint a theoriáimmal állitok be hozzád. Minél tovább gondolkozom az imént mult napok élményein, annál szükségesebbnek látom, hogy nyiltan kifejezzem azt az óhajtást, vajha jórészt letennétek, Te is, meg kedves Lajosunk is, arról a könnyelmü hangról, amely bizonyára csak a környezet és némely összeköttetésetek révén ragadt át reátok. Pest külső életében, mert hiszen csak abba nyertem némi kis bepillantást, a zsidók az urak, ők csinálják, irányitják — de csak a külső életet, mert a belső, szellemi, társadalmi, politikai életre egyenes, döntő befolyásuk semmiféle tekintetben nincsen. A zsidók csak ott és csak olyankor érvényesülnek, ahol és amikor *szükség van reájuk;* sokkal kevesebb bennük az érték, a tartalom, semhogy bárhol, bármi tekintetben is döntő sulylyal tudnának fellépni. És éppen, mert ilyen felületesek, ilyen szellemi és erkölcsi tartalom hijján levők a pesti zsidók — *éppen ezért destruktivak is.* Ezt a jelenséget látjuk egyébként mindenütt, ahol a zsidók alapos képzettség,

helyes életbölcsesség nélküli parvenük, és egy szót sem vesztegetnék az egész dologra, ha nem látnám, hogy nagyon is ki vagytok téve ez elemek kárhozatos befolyásának és hogyha nem — féltenélek tőlük benneteket. Nem tudom, de nem is akarom ezt hosszasan tárgyalgatni, csak arra kérlek hát Téged is, meg Lajost is (ha ugyan hajlandó hallgatni rám), hogy ismeretségetek körét, speciális és általános értelemben véve, lehetőleg nem-zsidókkal gyarapitsátok, és szellemi adományaitokkal, elmésségetekkel és jó humorotokkal mérsékelten élve, óvjátok meg azt a külső méltóságot, amely épp oly bizalmat keltő, mint amennyire távol tartja a fölösleges bizalmaskodást."

De azon az általános megfigyelésen kivül, melyet a fenti levél szóvá tett, *Révai Sámuel* alaposan körülnézhetett, mert csak ugy dülnek és kergetik egymást a részletes figyelmeztetések és utbaigazitások az üzletvitel minden egyes részletére vonatkozólag.

Előre is elnézést kér öcscsétől, hogy zaklatni fogja állandóan, mert eleven életet kell teremteni az üzletben, a pénzt forgatni kell, fejlődni, haladni kell, uj és uj terjesztési módokat kell bevezetni, mindig nagyobb és nagyobb térre kell az üzleti tevékenység körét kiterjeszteni és különösen arra kéri öcscsét, ne fecsérelje el képességeit mechanikus munkában.

„Tartsd szabadon mindig gondolataidat, disponálj okosan és ügyesen az elvégzendő munkáról, magadnak csak a legfontosabbakat és legszükségesebbeket tartsd fenn, elsősorban a vevőkkel való személyes és levélbeli érintkezést."

Ezek mellett az állandó „*bombardirozások*" mellett (ő maga nevezi annak) gyengéden biztositja öccsét arról, hogy teljes bizalommal viseltetik tehetségéhez és akaraterejéhez, de a kezdet nehézségeire való tekintettel, egyben-másban tanácscsal, utbaigazitással akarja megkönnyiteni feladatát; figyelmezteti arra, hogy minden jelenség okát és következményét vizsgálja meg és mindent fontoljon meg jól, mert a helyzeten uralkodni a legnagyobb müvészet az üzleti életben is. A kocsivezető feladata, ***hogy sohase kerüljön a kerék alá***, ezért kell minden irányban körülnézni.

A publicitást, a közönség közönyének felrázását, a lapokban való hirdetést, prospektusoknak állandó és céltudatos szét-

küldözését, cimtáraknak beszerzését és gyüjtését, olvasóköröknek és társaságoknak, kaszinóknak, kluboknak az érdekkörbe való bevonását ajánlja minduntalan és azt a meggyőződést akarja öccsébe szuggerálni, hogy mindezeknek helyes foganatositása esetén feltétlenül sikert kell aratniok, még pedig biztos és gyors sikert.

A mai nemzedékre nézve is tanulságos, mert még mindig megáll az, amit Révai Sámuel 1870-ben, a könyvkereskedők vevőinek kiszolgálására vonatkozólag irt: minden egyes embert, aki bebotlik üzletünkbe, ugy kell kiszolgálni, hogy állandó vevője maradjon az üzletnek, szigoruan kell ügyelni arra, hogy kivánságát megértsék és teljesitsék, minden figyelmünket a vevők kielégitésére kell koncentrálnunk, levélbeli rendeléseiket a legnagyobb gyorsasággal kell elintéznünk, mert csak igy fogjuk őket vállalatunkhoz állandóan hozzákapcsolni, hűséges barátunkká tenni.

A könyvkereskedői üzem igen sok apró-cseprő irásbeli munkával jár, azok az alkalmazottak, akik ezekkel a munkálatokkal elfoglalva állanak naphosszat íróasztaluk mellett, szinte haraggal fogadják azt, aki könyvet vásárolni lép be a könyvesboltba és őket munkájukban megzavarja. Ezeknek a mai ideges könyvkereskedősegédeknek is szól Révai Sámuel ötvenéves üzenete.

Minő tapasztalatokat tehetett, hogy mindig rátér erre a témára és helyén való szókimondó modorában ugy ir róla, mintha százan és százan hallanák, pedig csak egy embernek, öccsének szólnak ezek a levelek és aligha vett más is tudomást ezeknek tartalmáról.

„Csak derekasan hozzálátni, komolyan és buzgón törekedni minden szükséglet kielégitésére, pontosan és fáradhatatlanul kiaknázni mindent, akkor egyre nagyobb és *általánosan* mivelő jelentőségü lesz az eredmény. Ehelyett azonban bizonyára akad olyan is, aki a régi céhrendszer szellemétől áthatva, azon rimánkodik, hogy csak ő maga nyaggathassa a közönséget és emellett kényelmesen élhessen. Amit nemrég emlitettél, hogy én ***megtanitottam olvasni az embereket,*** az teljesen igy áll. Csakhogy nem szabad restelni a fáradságot, és bizony a pesti urak is okosabban tették volna, ha nem vártak volna addig, míg az uj konkurrensek ellepik a parlagon heverő területet. Állits csak munkába két-három derék

megbizható kolportőrt, aki rendesen és rendszeresen elviszi a holmikat az embereknek a saját otthonukba, osztogattass és hozass prospektusokat, és itélőképességemnek nagyon rossznak kellene lennie, ha ezuton idővel ki nem kerekedik valami érdemes dolog. Hiába, az irodalom nem sajt és nem selyem-mantilla, amikért elmennek a boltba maguk az emberek; Pest pedig és Magyarország sokkal inkább érzik az olvasás szükségét, semhogy a kornak megfelelő eljárás mellett siker ne koronázná e téren a munkát.“

Vasakarattal és kitartással kell ezeket a teendőket folytatni, annál is inkább, mert az eredmény nem mutatkozik rögtön; lassan kialakul lelki szemei előtt egy nagyszabásu propaganda lehetősége és állandóan buzditja öccsét füzetes vállalatoknak utazók utján való terjesztésére. De honnan venni alkalmas utazókat? Ez a foglalkozás akkor még ismeretlen fogalom volt. Révai Sámuel elsősorban képzett, megbizható könyvkereskedősegédeket gondol e célra megnyerhetőknek, az általuk összegyüjtött rendelőknek a folytatólagos füzeteket tanitók, vagy kisebb tisztviselők, könyvkötők vagy kiskereskedők utján gondolja kézbesithetőknek; igy ezekben a fix provizió mellett alkalmazandó érdekeltekben a könyvterjesztés kész pionirjait látja.

Révai Sámuel meglátja azt a nagy értéket is, amelyet a tanulóifjuság képvisel a könyvkereskedelemre nézve; ezekben látja a jövőbeli fejlődésnek legjelentősebb kontingensét és éppen ezért minduntalan figyelmezteti öccsét, hogy „az üzletnek az egyetemi hallgatókat a legnagyobb buzgalommal és figyelemmel kell megnyernie, mert ezek fogják hirünket kivinni az országba és mindenkor ragaszkodni fognak hozzánk.“

Egyáltalában *„mozogni“*, ez a Révai Sámuel jelszava, amelyet nem győz ismételni; türelmetlenül várja az értesitéseket és bár a legkisebb sikert is méltánylással fogadja, mégis csodálkozik azon, hogy soknemü kezdeményezéseinek eredményét nem látja, a jelentések nem eléggé részletesek és igy nem tudja, hogy történt-e valami ez ügyben vagy sem; de tovább is ernyedetlenül buzog, biztat, bátorit. Megfigyeli a többi könyvkereskedő dolgát és levonja megfigyeléseiből a következtetéseket; megfigyeli a közéletben felmerülő jelensé-

geket, a képviselőházban elhangzó beszédeket, azokat a mozgalmakat, amelyek az iskolaügy, a tudomány fejlesztése terén akkor szinte lázas egymásutánban megindultak, megállapitja emitt egy uj tanítóképző intézet, amott egy-egy uj olvasókör, egyhelyütt egy uj leánynevelő internátus, máshelyütt egy uj könyvtár megnyiltát és mindezt a pesti könyvkereskedés szempontjából figyeli és állapitja meg; abból a célból olvassa az ujságokat is és semmi sem kerüli el figyelmét, ami összeköttetésbe hozható volna vállalatának érdekeivel.

Erre nézve igy ír:

„Pillanatról pillanatra ujabb mozgolódások, ujabb kezdeményezések bukkannak föl, amelyeket egy uj üzletnek föl kell kutatnia s jó érzékkel és elszánt akarattal ki kell aknáznia, a maga javára értékesitenie. Hogy valamely üzlet föllendüljön, az csak azon fordul meg, hogy minő szellem uralkodik benne, és hogy *Ráthnak* olyan óriási sikerei vannak, azt feltétlenül csupán csak annak köszönheti, hogy munkára felkészülten, okosan fogta föl a viszonyokat és ragadta meg a többi cégek tulságos indolenciája mellett önként kinálkozó kedvező alkalmat. Annak a régi jó időnek, mikor kényelmesen megvárhatta az ember, hogy maga a vevő jöjjön *keresni* valamit, hála Istennek, immár a könyvkereskedésben is vége van; ma már mozogni kell, nagyon is mozogni, a korhoz alkalmazkodni, uj szükségleteket kelteni — és véleményem szerint éppen ebben e tekintetben vajmi kevés az, ami Magyarországon történik, ugy hogy szolid üzleteknek vajmi szűkében lévén az ország, még jó husz esztendeig Pest lesz hivatva arra, hogy az egész országot ellássa, képezze és irodalmi szükségleteit nemcsak kielégitse, hanem *uj szükségleteket is ébresszen.* Tehát éppen ugy, mint ahogy azért mozogsz — saját kijelentésed szerint — valamely ismerős körben, mert ez rád nézve hasznos, vagy hasznot igér: szakasztott ugy arra kell törekedned, sőt *kénytelen* vagy arra törekedni, hogy találj bizonyos kört *az országban,* találj szilárd támaszpontokat minél több helyen s légy serény, mint a méhecske, a célravezető utak és módok kutatásában. A főtényezők egyike e tekintetben a sajtó. Ezért ajánlom: *olvass ujságot!*

A politikai napilapok minden számában egész sereg olyan nevet vagy helyet, olyan személyt vagy kört találsz megemlitve, amely kisebb-nagyobb értékkel bir ránk nézve. Minden adatot

feljegyezni s a kellő helyre és rendfokozatba besorozni, mint vásárló-törzskönyvet, fontos feladat.

Aztán nem is kell mindent magadnak végezned. Pulszky mondta egyik beszédében, amely inkább valamely társaskörbe illett volna, semmint az országházába, hogy a muzeumban most tudósok végeznek sok olyan munkát, amihez egy egyszerü irnok is elegendő volna. Te csak irányits — dolgozzanak az embereid. De serényen, fáradhatatlanul és *vigyázattal!*"

Minthogy természetszerüen a dolgok nem mentek egészen simán és mindenféle nehézségek merültek fel, azoknak elháritására uj és uj ötletekkel és orvosszerekkel áll elő. Különösen abban az irányban hall panaszt, hogy a könyvkereskedés helyisége nincs jól kiválasztva, nincs forgalmas helyen. Ezt a felfogást Révai Sámuel nem osztja, de különben sem tartja elsőrendü fontosságunak, mert nézete szerint a sulypontot egyrészt a terjesztésre, a kolportázsra, a vevőnek otthon való felkeresésére kell helyezni, másrészt az antikváriumot a kellő eszközökkel, ügyes publicitással, katalógusokkal, offerálásokkal föllenditeni. A szortiment-könyvkereskedésnek — mondja ő — sok-sok időre van szüksége, mig jól meggyökeresedik, hiszen nem állunk itt egyedül a piacon, de mindenesetre életképes az az Egyetem-utcában is, ha körültekintéssel, vasszivóssággal és kitünő személyzettel kezeljük a dolgokat és a súlypontot a *vidékre* helyezzük.

A felmerülő nehézségek elháritása végett arra is gondol, hogy maga hosszabb időt töltsön Pesten, de ezt azért nem teheti, mert saját eperjesi üzletét éppen akkor nem akarja elhanyagolni és erős érvül használja ezt fel a pesti kishitüség leküzdésére, azt mondván, hogy ime az utóbbi éveknek fáradozásai megtermik gyümölcsüket, az ő dolga most igen jól áll, forgalma erősen gyarapodott és saját példájára utalván, állitja, hogy ugyanez fog bekövetkezni Pesten is, ha mulasztások nem történnek. Utal a Ráth Mór példájára is, aki minden dolgában következetesen jár el, semmit sem ejt el és nagyszerü összeköttetései mellett mégis mindig a vidékkel törekszik érintkezésben lenni.

Minden bizalma és optimizmusa mellett a hirek és jelentések mégis kissé nyugtalanitják és már junius elején ujra bejelenti, hogy Pestre szándékozik jönni, hogy saját szemei-

vel lásson, saját felfogása szerint tekintsen át oly dolgokat, amelyeket az összes értesitések és jelentések nem tudnak kellőkép visszatükröztetni. Nincs nyugta, türelmetlen a vasut el nem készülte miatt, mert szándékát egyébként is csak augusztus hónapban valósithatja meg, minthogy közben egészsége helyreállitása végett a szobránci fürdőbe kell mennie. Buzditó és biztató levelezését onnan folytatja és törekszik öccsét mindenképen kedvező irányban hangolni.

„A világgal való megelégedettség és a derült világfelfogás a tisztességes exisztenciához elengedhetetlen és ha némi elnézés párosul vele mások hibái és gyöngéi iránt, egész bizonyosan el is érhető.“

Ezekből a folytonos intelmekből, figyelmeztetésekből és nógatásokból az tünik ki, hogy az ügyek nem mentek ugy, ahogy ő várta, az eredmények nem igazolták az ő várakozásait. Mégsem hallunk sohasem egy zokszót, egy szemrehányást, egy kétséget, egy panaszt. Bizalma öccse tehetségében és tudásában, becsületességében és jóakaratában oly rendithetetlen volt, hogy sehogysem birta elgondolni azt, hogy öccsének természetében lehet oly vonás, amely minden jó igyekezete mellett is képtelenné teszi azoknak a nagyszabásu várakozásoknak teljesitésére, amelyeket bátyja hozzáfüzött.

Majdnem két évi vergődés után találjuk az első panaszos hangot *Révai Sámuel* leveleiben. 1872 julius 17-én irja öccsének:

„A helyi viszonyokról szóló értesitéseid szomoruak, elkedvetlenitők és szinte érthetetlenek. Hiszen akkor a könyvkereskedés nagyon nyomorult mesterség! Remélem, hogy csak az illető emberekben és tulajdonságaikban van a hiba.“

Testvéri szeretete és elfogultsága oly nagyfoku volt, hogy jóformán csak akkor vette észre a bajok gyökerét, amikor már alig lehetett segiteni rajtuk. Pedig a dolog igen egyszerü volt. *Révai Leó* minden jóravaló vonása mellett passziv és flegmatikus természeténél fogva teljességgel képtelen volt arra, hogy Révai Sámuel nagyratörő ambicióinak végrehajtó közegévé válhasson. Teljességgel ellentétes természetek voltak. Az egyik a nagy összefüggéseket filozófiai

szemmel összekapcsoló és átfogó elme, a másik apró részletekben elvesző hétköznapi ember. Az egyik ideálista minden poklokon keresztül, a másik reálista a végletekig. Az egyik szivós, erélyes és határozott, a másik lágy, puha és hajlékony. Az egyik a legkomolyabb oldaláról fogja fel az életet és annak minden megnyilvánulását, a másik minden kellemetlenséget, minden zavaró nehézséget kerülvén, az élet derült, gondtalan élvezetében találja kielégülését.

Ezek az ellentétek nemcsak azt magyarázzák meg, hogy *Révai Leó* nem volt a kellő médium azoknak az eszméknek szolgálatában, melyeket bátyja kitüzött, hanem azt is, hogy még egy szerény várakozásoknak megfelelő normális könyvkereskedői üzletet sem birt vezetni akként, hogy az a zökkenéstől megóvassék. Kétségtelen szakismerete egyoldaluvá tette. A könyvkereskedői ágak között megszerette az antikváriumot és ennek szentelte magát teljesen és annyi odaadással, amennyi tőle tellett. Ő róla valóban elmondható, hogy belebujt a könyvekbe, nem tudott, nem akart tőlük megválni. Amilyen megbecsülésre méltó tulajdonság ez egyébként, éppen annyira veszedelmes, katasztrófális annak, aki hivatásszerüen foglalkozik könyvek vásárlásával és eladásával. Révai Leó voltaképen csak az egyik részt kultiválta. Ő minden kinálkozó alkalmat megragadott szép könyvtárak vásárlására, de azután alig tett valamit, hogy ezeket a könyvtárakat kellő módon és üzleti szempontokból értékesitse is. Hiszen észrevette *Révai Sámuel* már jókorán, hogy öccse könyvkedvelővé (amateurré) vált és figyelmeztette is öccsét arra, hogy ennek ideje még nem érkezett el; de még nem látta világosan, hogy ez a könyvkedvelés hová fog vezetni, sőt mondhatni, hogy inkább *Révai Leó* jutott annak tudatára, hogy a dolgok igen ferde irányban fejlődnek, mert 1873-tól kezdve bátyját állandóan biztatta, hogy jöjjön fel Pestre és vegye át az üzlet vezetését.

Akkor ugyanis már egész komolyságukban jelentkeztek a pénzügyi nehézségek. Révai Leó egyrészt a felelősséget akarta magáról elháritani, másrészt abban a meggyőződésben volt, hogy minden helyrehozható, ha a könyvkereskedést és a könyvkiadó-hivatal vezetését bátyja veszi át és ő maga csak az antikvárium vezetését tartja fenn magának.

Hovatovább az ő derült jó kedve, amelynek a magán-

életben annyi jelét adta, s amely neki igazán sok jó barátot szerzett, megbénulva, a pesszimizmusnak adott helyet és nem lehet csodálkozni azon, hogy az állandó rosszkedv és sopánkodás világából menekülni akart, hogy visszatérjen az ő egyszerü, igénytelen és gondtalan exisztenciájába.

Amikor mindez nyilvánvalóvá lett, akkor már *Révai Sámuel*-re nézve lehetetlenné vált még gondolni is arra, hogy eperjesi üzletét otthagyva, Pestre menjen, mert a pesti üzletbe tett befektetései annyira megingatták hitelét és annyira megrázták eperjesi üzletének alapjait, hogy ha azt abban az időben otthagyja, teljes bizonyossággal tönkremegy.

Ily viszonyok között már akkor felmerült annak a gondolata, hogy a kiadványokat, vagy azoknak egy részét el kellene adni, ugyszintén a tömegekben beszerzett partie-könyveket, hogy uj befektetéstől tartózkodni kell és hogy különösen az antikvárium részére csak olyasmit szabad megvásárolni, aminek értékesitése gyors és biztos. Hogy teljesen tartózkodni kell uj kiadványoktól annál is inkább, mert hiszen azoknak irányával és mivoltával *Révai Sámuel* eddigelé sem volt megelégedve. Amint Révai Sámuel elébb állandóan bátoritotta és biztatta öccsét és törekedett kételyeit és aggodalmait eloszlatni, épp annyira figyelmébe ajánlotta ezekben a komoly időkben és ebben az igazán válságos helyzetben a legnagyobb vigyázatosságot és gondos mérlegelését a legaprólékosabb körülményeknek is, hogy a jónak talált intézkedéseknek következetes keresztülvitelével a cégtársak ujra visszanyerhessék szilárd poziciójukat, amely az aktivák akkori állása szerint még mindig lehetségesnek mutatkozott.

Révai Sámuel nem is engedi át magát a terméketlen töprengésnek és céltalan busulásnak, hanem eleven életerővel nekilát a helyrehozásnak. Sehogysem fér a fejébe az, hogy ernyedetlen szorgalommal és kitartással urrá ne lehetne az ember bárminő válságos viszonyokon és nem mond le arról, hogy annyi szeretettel és gonddal kezdeményezett vállalkozását végül is siker fogja koronázni.

1875 julius 16-án irja öccsének:

„Bármily kevéssé kielégitőnek tartom is a mérleget, ez csak gondolkodóba ejt, de éppenséggel nem aggaszt. Rendületlen a bizalmam, hogy üzletünk jó vállalkozás és csupán azt óhajtom,

hogy az ismételten észlelt hibák kiküszöböltessenek és a vezetés, kellő erélylyel és gondos vigyázattal párosulva, nyugodt, szilárd és kitartó legyen.

Ujra hangsulyoznom kell azt az általam elejétől fogva mindig hangoztatott elvet, hogy itt nem az a fontos, hogy te magad több-kevesebb, apró-cseprő detail-munkát végezz, sőt a munkát egyáltalán inkább megbizható, bizalomraméltó és lehetőleg gyors munkásokra, biztos, szorgalmas kezekre kell biznod, mig te magad csupán az üzletben megforduló emberekkel foglalkozzál, minden belépővel, állására, öltözködésére vagy kivánságára való tekintet nélkül, a legnagyobb udvariassággal és előzékenységgel bánj, kivánságait, akár *vevő* az illető, akár pedig *eladó*, figyelmesen meghallgasd, személyesen ügyeld meg, hogy jól szolgálják ki és igy érintkezésbe juss mindenkivel, aki beteszi lábát az üzletbe, mert egyáltalán csakis ilyen bánásmóddal, minden egyes futó vevőnek csakis ilyen kezelésével lehet állandó törzsközönséget szerezni, mig az immel-ámmal való bánásmód, a nemtörődömség, egyes dolgok, sőt egyes személyek után való tulhajtott futkosás, a magát mellőzöttnek érző futó vevőt csak elidegeniti, csak visszariasztja attól, hogy máskor is fölkeresse az üzletet.

Mint már megmondottam, nem tartom helyesnek, hogy csak az antikváriátus terén dolgozol, de azt már egyenesen hibának tartom, hogy egyáltalán semmit se teszesz, hogy előbbre jussunk. Én soha sem voltam és most sem vagyok szükmarku, ha üzleti kiadásról, üzleti befektetésről van szó. Azoknak a dolog kellő felügyelete és ellenőrzése mellett meg kell térülniök, sőt ha ügyesség is járul hozzá, még gazdagon gyümölcsözniök is kell, mig az ingadozó lavirozás nagyon költséges, sőt veszedelmes is. Az üzletnek nem szabad aludnia, nem szabad az idő nagyrészét terméketlen munkára forditani, ellenkezőleg minden intézkedésnél a főcélt, az egységes fejlődést, a permanens értékesitést és kiaknázást kell szem előtt tartani.

Mindez pedig nem puszta szó, kedves öcsém; én teljesen tisztában vagyok a dolgokkal és ha csak valamiképen is módját tudom ejteni, mindenáron azon leszek, hogy munkásságomat ugy osszam meg, hogy az általam remélt siker lassanként be is következzék. Budapest maga az ország és minden nap, mindenfelől láthatod a törtetést a középpont felé, de a dolog lényege nem abban áll, hogy egyeseknek sokat hitelezzünk, hanem abban, hogy sokaknak szállitsunk.

És magad is, kedves öcsém, annál több boldogságot, annál több gyönyörüséget fogsz lelni az üzletben, minél nagyobb buzgalommal, körültekintéssel, kedvvel és polgári szorgalommal fogsz nekifeküdni (ami éppenséggel nem jelenti azt, hogy magad irkáld a zárlatokat és az ócska könyvek cimcéduláit). Nem tudom titkolni, hogy ugy látom, meglazult benned valami, bár nem látom világosan, hogy mi; nem lelsz kellő örömet az üzletben, amely pedig a te alkotásod, a te műved, amely társadalmi állást adott és fog állandóan adni neked és amely végül nagyobb boldogságot is tudna számodra teremteni, csak te nagyobb szeretettel foglalkozzál vele."

De mintha nem biznék már annyira szavainak hatásában, már azzal a gondolattal foglalkozik, hogy Eperjesen lakó idősebb bátyját rábirja, hogy eperjesi üzletének társtulajdonosává szegődjék, hogy ő a maga részéről igy felszabadulva, évenként néhány hónapot Pesten tölthessen és az ottani üzletet saját erélyével és munkájával felvirágoztassa. Ennek a szándéknak keresztülvitele nehézségekbe ütközik és nem is sikerül. Ekkor merül fel *Révai Leó* részéről először az az eszme, hogy az üzletet talán el kellene adni. Révai Leó ezt egyebek közt azzal indokolja, hogy az ő ismerősei, az ő tulajdonképeni vevői már mind beszerezték a maguk házi könyvtárát, igy tehát nincs kilátás további forgalomra. Azt is felhozza, hogy az összes pesti könyvkereskedéseknek rossz az üzletmenete. Odáig megy, hogy egyik testvére utján megsugja bátyjának, jöjjön fel, vegyen át mindent, ami még megvan, addig, amig egyáltalában van még valami; elégitse ki magát követelésére nézve, amennyire tudja, nehogy az egész veszendőbe menjen.

Mindezeket a gondolatokat *Révai Sámuel* erélyesen visszautasitja. Még mindig nem adja fel a játszmát, még mindig hisz és bizik a sikerben. Abból a páratlanul érdekes és értékes levélből, amelyet 1875 október 10-én ezekre vonatkozólag öccséhez ir, a levél nagy terjedelmére való tekintettel csak az alábbi beszédes töredékeket közlöm:

„Már egészen rád ragadt a pesti piac és pesti kartársaink nemtörődömsége és restsége. Az Osterlam-féle tunyaság és az egyiptomi husos fazekakra való szüntelen áhitozás még mindig ott van a lábadban, azaz hogy a fejedben, mert a kereskedő és

általában a modern társadalom a *fejével jár* (nem pedig a *fején.)* A csöndes várakozás, a jobb idők lesése, a puszta nézdegélés és töprengés nem a mi időnkbe, nem a mi viszonyaink közé való. „Talpra minden ember!“ — most ez a jelszó és mindenkinek egész embernek kell lennie. Dolgozás, rendelkezés, serény beavatkozás és gyors intézkedés az alappillérei minden üzletnek, ha azt akarjuk, hogy felviruljon. S minthogy én nem akartam, a boldogult osztrák „Kriegsrath“ módjára, az ütközet és hadjárat tervét innen a távolból állapitani meg és sohasem törekedtem a „fő“-parancsnokot játszani, azért adtam neked annyi éven keresztül és adok ezután is szabad kezet, abban a biztos föltevésben és reményben, hogy tisztában léssz vele, mit tartok én elengedhetetlennek, de egyuttal föltétlenül üdvösnek is. Az energikus munkakedv pillanatnyi fellobbanása, melyet csakhamar lomha elernyedés követ, semmit sem ér. Az elmének szüntelenül dolgoznia kell; szakadatlanul ott járjon az eszünk közeli és távolabbi teendőinken, a dolgok előbbrevitelén és kiépitésén; se rossz idő, se tomboló vihar, semmiféle nehézség nem szabad hogy elcsüggesse az embert; *a munkának el kell készülnie,* ez a jelszó, és az okos ember nem dolgozik ugyan egyenest szembeszállva a viharral, de igenis dolgozik minden viharnak dacára és minden viharral dacolva.

Ugyebár, ez csinos kis frázisgyüjtemény, hevenyében odavetett, kivonatos kalászat hagyományos theóriáim mezején, de hát, kedves öcsém, malter és kötőszer nélkül nem épithetsz házat és enyv nélkül az asztalos sem boldogul. Ha már egyszer kinyitottad a boltot, ha már állást és nevet szereztél magadnak, akkor ne játszszál ezekkel a dolgokkal, akkor ragaszkodj ahhoz a névhez, ahhoz az álláshoz, és ne engedd, hogy amit épitettél, a fejedre szakadjon; nem szabad tulfeszitened, de ugyancsak jól és *keményen* meg kell huznod az íjjat, ha azt akarod, hogy célba találj. Azt hiszed talán, hogy van olyan ember a világon, aki elég nagy ur ahhoz, hogy mindig csak a *maga* kénye-kedve szerint éljen, hogy mindig csak *azt, ott* és *ugy* cselekedje, ahogy neki tetszik? Minden lépésnek, minden mozdulatnak megvan a maga következménye és soha sem lehet bármi megtörténtet meg nem történtté tenni, de nem is szabad erre törekedni. Avagy nem volna-e egyenesen gonosztett (bocsásd meg ezt a kemény szót) a sorssal játszani, egy üzletet szétkallódni hagyni és a romok alá te-

metkezni, pusztán csak azért, mert pillanatnyi kedvetlenség fogta el az embert; egyedül csak amiatt, mert nem megy mindig minden a tetszésünk szerint. Ki biztosithatja vajjon a te jövendődet, ha a jelent, a meglevőt magad cserbenhagyod?

— — — — — — — — — —

Munka, kemény, megfeszitett, serény, *jókedvvel végzett* munka, annak szeretete, önmagunkba, saját erőnkbe vetett bizodalom, fáradhatatlan alkotni vágyás és rendületlen ragaszkodás ahhoz, amit alkottunk, szivós, megingathatatlan kitartás: ezt követeli a mai patriarchálisnak már régesrég nem mondható kor, amely kérlelhetetlenül halad tova lomha tunyaságban és közömbösségben *elvesző* nemzetünk keleti jellegü marazmusa fölött. És el fog pusztulni minden, ami henye, ami eleven életet nem él, ami nem tud öntudatosan akarni és dolgozni, hatni és alkotni és — ami *előbbre nem halad!* Mert mindennek haladnia, virulnia kell, ezzel mutatja meg, hogy joga van az életre.

— — — — — — — — — —

És mi a jutalom? Az élet örömeinek élvezése, nemesebb, fenköltebb értelemben, *igazán emberi módon.* Látod a gyümölcsét munkádnak, éltél és dolgoztál, és dolgodban örömet lelve, általa boldogultál.

Most pedig e rövid (csak mosolyogj bátran) bevezetés után szeretnék még a magunk ügyéről egyet-mást mondani.

A mi üzletünknek is van legalább is annyi létjogosultsága, mint akármelyiknek a piacon, és ha még sem tud jobban boldogulni, ha egy és más előnye ellenére mégsem tud jobban felvirulni másoknál, akkor a vezetésben vannak hibák, amelyeket orvosolni lehet és azt hiszem, orvosolni is kell!

A kertész uj fát ültet az elkorhadt, kiszáradt helyébe; a könyvkereskedő uj vevőket szerez az elpártoltak helyett és figyelemmel, gonddal bánik velük, hogy meghozzák a maguk virágát és gyümölcsét.

A belső érintkezésben, a mühelyben, az üzletben derüs komolyság, jóakaró szigoruság, minden ingerültség és türelmetlenség kerülése, kitartás és nyugodtság, fáradatlan, indulatosság nélkül való figyelmeztetés és vezetés, szigoru rend és átlátszó világosság, méh-szorgalomra való buzditás, legelsősorban pedig saját magunk lankadatlan munkássága szükséges.

Pontosság, a legszigorubb pontosság a kötelezettségek és

igéretek teljesitésében szintoly kardinális alapelv. Senki se panaszkodhassék, senkinek se legyen oka bizalmatlanságra vagy kételkedésre, — még ha vérembe kerül is. Minden rabulisztika és csalafintaság, minden legkisebb letérés a jog és méltányosság egyenes utjáról káros következményekkel jár. Akiben nem biznak, az mindent elvesztett, — ez áll befelé is épen ugy, mint kifelé.

Nem hiszem, hogy mindez közömbösen hagyna, vagy elkedvetlenitene, lehangolna téged és mégis napról-napra halasztgattam ezt az episztolát — mert ujra a legkomolyabban foglalkoztatott az a gondolat, hogy élő bizonyságát adjam neked, hogy amit mondok, az igaz, keresztülvihető és biztos sikert hoz előbbutóbb. Minthogy azonban rám nézve nem a bizonyságtétel a fontos, mert nem vagyok okvetetlenkedő, vagy legalább is nem érzem, hogy az volnék vagy annak látszanám; minthogy van bennem elég ember- és testvérszeretet, hogy bízni tudjak és türelmes legyek: most sem siettettem a döntést, hanem tanácsba álltam a magam eszével és egynémely más kipróbált észszel.

És az az általános, egybehangzó vélemény, hogy a kenyeremet adó, bár igen nagy mértékben és gyakran, vagy tán többnyire eredménytelenül megerőltető üzletet, amely teljesen ép és egészséges, és biztos kézzel van vezetve, nem szabad a véletlen esélyeinek odadobnom, nem szabad a családomat, a jövőmet stb. kockára tennem: ez határozatlanná és ingadozóvá tesz, ami annál kinosabb rám nézve, mert gondolataim egyrésze, még legégetőbb teendőim mellett is, folytonosan ott kóvályog e dolog körül.

— — — — — — — — — —

E gondolatok között pedig éppenséggel nem a legkisebb súlyu az, amelyet bátyám utján sugalsz nekem: hogy menjek oda és vigyem, amig van mit elvinni. Ha kissé bizakodóbban gondolkozom is náladnál, az ilyesmi mégsem hagyhat hidegen, és ha évek során afféle oldalakra terjedő, hosszadalmas szentenciákat elég gyakran irtam is neked, most mégis szükségét látom, hogy ujra rekapituláljam azokat. A tönkrejutás gondolatával, kedves öcsém, már mégis csak a legeslegvégső esetben volna szabad foglalkoznunk. Én el is halasztom ezt akkorra, amikor már nem leszek. Amig dolgozni tudunk, amig az esetleg szenvedett károkat helyre tudjuk ütni, ilyen gondolatoknak nem szabad tért engednünk; ennyire kishitü nem vagyok és támaszkodom e tekintetben becsületes nevemre, tisztességes munkámra és férfias akaratomra.

Most már tehát csak a *te akaratodat* szeretném tudni. Ezt szeretném megismerni azok után, hogy én már oly gyakran és oly világosan kifejtettem előtted a magam álláspontját; mondd el nyiltan és tisztán gondolataidat és titkos gondolataidat is. Mert májusi nyilatkozatodból, s azelőtt és azóta elzengett siralmaidból nem tudtam kiokosodni. Vagy talán még magad sem vagy tisztában magaddal? Hát akkor igyekezzél tisztába jutni! Talán azért nem telik örömed az üzletben, mert nem egyedül magad vagy a tulajdonosa? Talán az kedvetlenitett el, hogy nem látsz elég szép eredményt? Szeretném tudni benső inditékaidat, szeretném ismerni néma gondolataidat; ha valami agyrém ijesztget, teljes erőmmel azon leszek, hogy eloszlassam, de ha ugy érzed, hogy egyáltalán nincs meg benned a kellő erő és alaposnak fogom találni ezt az aggodalmat, akkor orvoslást fogok keresni minden áron.

Hat esztendővel ezelőtt te nagy felelősséget vettél magadra — és ez alatt a hat esztendő alatt én igen nagy terheket viseltem, csak azért, hogy megalapitsak valamit, amivel hivalkodni akartam, amivel biztositani szerettem volna a te jövődet, boldognak szerettelek volna látni téged. Szomoru, megrenditő csapás volna rám nézve, ha azt kellene látnom, hogy ez az alkotás összeomlik — attól félek, hogy ez maga után vonná saját romlásomat is. És te, mihez kezdenél te voltaképpen akkor? De hát minek ujra kezdeni valamit, amikor a kész, a meglevő alapon tovább épithetünk? Vajjon nincs-e okom titkos gondolatokat kutatni, mikor minden egyéb arra a tiszta végkövetkeztetésre vezet, hogy csak egy gondolatunk lehet: föntartani a meglevőt. Mi izgat téged? Mit forgatsz az eszedben? Nem a biztos pusztulás várna-e rád, ha voltaképeni támasztékodat, amelyet öntudatod és anyagi helyzeted máris megad, egészen elvesztenéd a lábad alól?

De azzal a rideg hallgatással, amelylyel élsz, azokkal az általánosságban tartott panaszokkal, amelyeket hallatsz, mitsem mondasz nekem. Mert azt a meggyőződésemet, hogy ez az üzlet életképes és legalább is biztos jövő elébe néz tulajdonosával együtt, nem egyhamar lehet megingatni. Mindenesetre tudnom kell azonban, hogy minő tényezőkkel vagyok kénytelen számot vetni.

Világosits hát föl és nyugtass meg azzal, hogy elmondod, — nem azt, hogy rosszul megy az üzlet, — hanem tisztán és világosan elmondod azt, hogy *mit akarsz, hogy mik a terveid?*

Ám, ha netalán megint a tőkehiánynyal akarnál előhozakodni lényeges okul, akkor ujra csak azt mondhatom: Ha dolgozol, tehát *forgatsz*, ha a pénz nem penészesedik a pincében elásva és nem romlik meg a saldokontón, — de még az utóbbi baleset dacára is; — ha nem leszel kishitü s nem ijedsz meg és nem esel hasra minden vaklövéstől; ha napról-napra megteszed az üzlet érdekében azt, amit minden körülmények között meg kell tenni; egyszóval, ha kedvvel és bizalommal telve az üzletnek élsz, akkor az nem fogja érezni a tőkehiányt, mert akkor tudsz segiteni magadon, akkor a *munkádba* és ennek gyümölcsébe vetett bizalommal némi hitelt is igénybe vehetsz rövid időre, és minél pontosabban fizetsz, minél nagyobb rendet tartasz, annál nagyobb bizalommal lesznek hozzád, annál könnyebben tudsz majd mozogni. A régi históriája ez a szőllőben elrejtve levő kincsnek, amelyet csak szorgalmas ásással lehet napvilágra hozni.

És most várom válaszodat."

A végzet azonban feltartóztathatatlan volt. Ha a megtörtént hibákon lehetett volna is segiteni, *Révai Leó* személyes tulajdonságait megváltoztatni nem lehetett. Ő mindenképen rosszul érezte magát, nem tudott a nehézségekkel megküzdeni és arra vágyott, hogy megszabaduljon a gondoktól, megszabaduljon az anyagi felelősségtől és a bátyjával szemben elvállalt terhektől. Tudta, érezte és látta, hogy valaminek történnie kell, de maga se volt tisztában azzal, hogy mi az, ami célra vezet.

Révai Sámuel a sulyos viszonyok kényszere alatt már kezdett megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy ám adja el *Révai Leó*, ha tudja, az üzletet, ha azért legalább oly árat tud elérni, hogy az adósságokat kifizethesse. Mindazonáltal jobban szerette volna, ha Révai Leó maga veszi át az üzletet, maga válik egyedüli tulajdonosává és elvállalja azoknak a terheknek bár lassu törlesztését, melyeket bátyja az üzlet érdekében magára vett. Erre nézve részletes javaslatot is tesz már 1876 augusztus 14-én, amelyben kijelenti, hogy arról, hogy ő a maga részéről venné át az üzletet, ismert okokból szó sem lehet, mert ha ilyen megoldás egyáltalában lehetséges volna, akkor arról nem is kellene beszélni, mert hiszen akkor a társaknak nem kellene elválniok egymástól. Révai Sámuel az ügynek még ebben a stádiumában is minden-

képen meg akarja menteni a vállalatot öccse részére és mindenféle módozatokat gondol ki, amelyek lehetővé tennék öccsének a szükséges tőke előteremtését és az üzletnek saját számlájára való átvételét.

Ezek a javaslatok főként arra irányultak, hogy egyrészt a kiadványok, másrészt az antikvárkészletek értékesittessenek, hogy a bennük fekvő holt tőke felszabaduljon, hogy *Révai Sámuel* abba a helyzetbe juthasson, hogy soknemü anyagi kötelezettségeinek megfelelhessen és hogy maga a pesti könyvkereskedés egészségesen tovább fejlődhessék.

A cég kiadói müködésével Révai Sámuel egyébként soha sem volt megelégedve, ez nem az volt, amit ő remélt, amit ő várt, amit ő óhajtott. Mig ő erkölcsi és anyagi okokból is bizonyos határozott irányt óhajtott volna érvényesitve látni ezen a téren, valamely nem tulságosan kockázatos specialitásnak ápolását, valamely szakmának egészséges kiépitését és gondozását, addig de facto egyebet nem talált, mint rendszernélküli, jelentéktelen és értéktelen alkalmi kiadványoknak egész sorozatát. Aki valamely ki nem forrott eszmével beállitott, amelyet túlnagy rizikó nélkül meg lehetett valósitani, az körülbelül célt ért. Igaz, hogy nagyon kockázatos vállalatokba nem bocsájtkozott a cég, de a sok apró füzet és kötet mégis sok pénzt emésztett fel és nagy zavaroknak lett okozója.

„Csak egyetlen jó cikkünk volna! — kiált fel Révai Sámuel 1874-ben, — csak egyetlen kiadványunk ütne be, hogy kiérezhessük, hogy ebben a viszontagságokba kevert országban mit lehet csinálni."

Egyetlen irányban mutatkozik biztos kiadói müködésnek kezdete. Ugyanis Révai Sámuel az eperjesi theológiai akadémia egyik-másik tehetséges végzett növendékét összeköttetésbe hozta a pesti céggel és igy jött létre néhány pedagógiai tankönyv *Kiss Áronnak* és körének közremüködésével. Ez minden, ami az akkori időből emlitésre méltó, minden egyéb zagyva haszontalanság és összevisszaság.

Már rámutattam arra, hogy *Révai Leó*-nak az antikvárium volt a kedvenc foglalkozása, ezt az egy dolgot komolyan vette, ebben elismerésre méltó ambiciót is fejtett ki, de nem kezelte üzletszerüen, sokat vásárolt, sokat gyüjtött össze és keveset adott el.

Hiszen lehet, hogy abban az időben nem volt elég könyvkedvelő az országban ahhoz, hogy egy tudományos antikvárium kellő forgalmat érhetett volna el. Minthogy ő természetszerüen leginkább hungaricákra fektette a fősulyt és talán ezekben az esztendőkben véletlenül kevés amatőr foglalkozott hungaricák gyüjtésével, e rendbeli tevékenységének nem volt nagy eredménye.

Ez csak akkor igazolódott be, amikor hosszu, hosszu előkészületek után végre ebben az időtájban, 1876-ban közzétette a 6-ik számu könyvjegyzéket, amely a legértékesebb hungaricákra vonatkozó jegyzéke volt; erre a jegyzékre *Révai Leó* büszke volt és méltán, ezzel a jegyzékkel erkölcsi sikert is aratott, de az anyagi eredmény nem állott arányban sem a jegyzékre forditott költséggel, sem a jogos várakozásokkal.

Napról-napra sürgősebbé válik a helyzet tisztázása és mi megértjük *Révai Sámuel*-t, amidőn oly hosszu idő multán, annyi türelmi próba után, annyi hiábavaló kisérlet után, végre keserüvé válik, és sürgős intézkedés megtételére hivja fel öccsét, vagy pedig arra, hogy engedje át neki a megfelelő intézkedések megtételét.

Az akkori helyzetbe élesen belevilágitanak az alábbi sorok:

„Ujra hetek és hónapok multak el fölöttem és ugyanott állok, ahol már oly régen megakadtam. Csupa bizonytalanság, csupa zavarosság és a kétséges viszonyok örökös kinja.

Nálad a kitartás és állhatatosság nem nyilvánul másban, csak a véghetetlen passzivitásban. Mint már annyiszor, most ujra elülről kezdhetem, csak éppen thémát kell változtatnom. Hogy minő komoly az én helyzetem, azt már eleget hangoztattam neked. Ha van bennem valami csekély érték, az világos látásom, amelylyel a viszonyokat és dolgokat nézem. Minthogy immár túlontúl hosszu várakozás, reménykedés után, akkora béketürés mellett is, amely talán már meg is haladja a kellő mértéket, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a dolgok ilyen menetele nem vezet jóra, hogy sokkal többet kockáztatok, mint amennyit kockáztatnom szabad, sürgős kényszerüség rám nézve, hogy a lehető leggyorsabb és legbiztosabb módon védekezzem minden veszedelem ellen és elháritsam magamról, ugy, ahogy tudom, a fenyegető romlást.

Már évekkel ezelőtt megmondtam neked, hogy mennyire ter-

hesek adósságaim. Ez a pénzbeli adósság azóta nemcsak nem csökkent, hanem még felényivel növekedett is. Ezt a terhet semmi körülmények között sem szabad magamon türnöm és egyátalán el sem viselhetem. Tekintettel tehát a fennforgó körülményekre, elhárithatatlan kötelességem, hogy a budapesti üzlettől megszabaditsam magamat.

Minthogy ismételt kéréseim és sürgetéseim ellenére sem tetted meg a szükséges előkészitő intézkedéseket; minthogy a tőled kért pozitiv javaslatot napról-napra halasztgatod, kénytelen vagyok ujra hangoztatni, hogy mennyire kinos, sőt ellenszenves nekem ez az örökös hasztalan figyelmeztetés és sürgetés: azt a felszólitást intézem hát hozzád, hogy add át nekem az intézkedés és szabad cselekvés jogát.

Öcsém, engedd meg, hogy ez alkalommal nyiltan szemedbe mondjam, hogy méltatlanságot követsz el rajtam és eljárásod nem helyes! Mást vártam és érdemeltem tőled. Nem lett volna szabad igy bánnod velem."

Révai Leó biztató és vigasztaló levélben óhajtja megnyugtatni bátyját, de kerüli az érdemleges választ. A folytonos habozás és halasztgatás kényszerhelyzetet teremtett *Révai Sámuelre* nézve és ő most már erélyesen sürgeti a cselekvést, a határozott intézkedést, a célravezető végleges megoldást.

„És végül szeretném tudni, hogy mit akarsz, mi a szándékod, mik az ábrándjaid. A lelkem fáj, mikor ezeket a kérdéseket fölteszem, — fáj, hogy kénytelen vagyok föltenni azokat, — hogy puszta báb lettem azoknak a kezében, akiknek boldogulásáért és jólétéért annyit fáradoztam, annyit töprenkedtem, annyit kockáztattam.

Én csakis feltétlenül helytálló tényezőkkel számolhatok, csakis olyan konkrét javaslatokat vehetek figyelembe, amelyek egész embertől erednek. Minden kétség, minden homály kész szerencsétlenség rám nézve.

Semmiféle körülmények közt nem akarom elveszteni becsületemet, ezt az egyetlen büszkeségemet, ezt az egyetlen pozitiv vagyonomat, amely örömmel tölt el és *minden körülmények közt* meg fogom tenni a kellő intézkedéseket, hogy azokat a csorbákat, amelyeket nagyon is elnéző, mindenesetre tulságosan jóakaró viselkedésem okozott, teljes elszántsággal lehetőleg kiköszörüljem."

Lehet-e ez igazán fensőbb rendü felfogás mellett csodálkozni azon a nyugtalanságon, amely most már *Révai Sámuelt* keriti hatalmába, akinek minden gondolata már a likvidálásnak, a minél gyorsabb likvidálásnak van szentelve, mert hiszen a fennforgó viszonyok között csak ettől várhatja az ügyek jobbrafordultát. Minden összeomlott rá nézve, minden reménységben csalatkozott, most már csak becsületét akarja megmenteni és minden erejét összeszedi, hogy ebben sikert is érjen.

Miután e nagy elhatározása megérlelődött, hamarosan beleegyezik abba, hogy a pesti könyvkereskedés két ajánlkozó fiatal könyvkereskedőnek adassék el. 1877 tavaszán kérte beleegyezését *Révai Leó* ahhoz, hogy a szortiment-könyvkereskedést eladja *Dobrovszki Ágostnak* és *Franke Pálnak*.

Révai Sámuel gyors elhatározással minden javaslatot elfogad, de még abban a lelki állapotban is főgondja öccsének jövője.

„Elfásultam, szinte közömbössé lettem. Persze tulságos nagy volt a tétem, tulságos sokat reméltem és vártam, még pedig jogosan várhattam, tulságos nagy csalódásokon mentem keresztül, sok mindent legyőztem magamban és most ime én is „elkészültem" üzleti reménységeimnek e becézett gyermekével.

Az utolsó levelekben tett kijelentések után nem igen volt egyéb mondanivalóm, hát hallgattam. Én az egész épületet már rég összedültnek tekintettem és romjai — nos hát, azok közül ki kell menteni, ami még menthető.

Tartsd mindig szemed előtt, kedves öcsém, hogy neked élned kell, hogy megélhetsz és tisztességesen fönntarthatod magadat, de rendezkedj be e szerint, légy végre realista, pozitiv gondolkozásu."

Az eladás akként történt, hogy a vevők a szortimentüzletet veszik át és folytatják, ellenben a cég megtartja ugy a kiadványokat, mint az antikváriumot és *megtartja magát a céget is.*

Ez eladás következtében a társas viszony a két testvér között megszünt, megállapittatván köztük, hogy a vételárrészletek *Révai Sámuel* követelésének törlesztésére fognak fordittatni, és a cég fennmaradó részeit *Révai Leó* saját számlájára fogja folytatni.

Amikor az első résztörlesztést kezéhez kapja, 1877 junius 5-én, mintegy megkönnyebbülten ezeket irja öccsének:

„Végre, végre valamelyes szerény kezdet, valami kis adósságtörlesztés. Még csak ki sem vettem a pénzt a boritékból, ugy siettem tuladni rajta. Ez nem az én pénzem és a legkeserübb, amely valaha a kezemen megfordult. Mindent el fogok követni, amint már hónapok óta teszem, csakhogy törlesszem, egyre csak törlesszem az adósságot. Mikor lesz az majd, hogy ujra szabadnak érezhetem magamat! Az egyetlen, ami ebbe a sötét képbe némi fénysugarat vet, a cég fönnmaradása. Igy legalább elkerüli nevünk a világ száját, a meghurcoltatást. Ez kellemesen érintett és nagy örömet szerzett volna, ha ezt már néhány héttel előbb megtudhattam volna tőled.“

Ime ez a cég első fázisának rövidre vont története. Nem tudom, elég érdekes-e a benne rejlő tanulságokkal együtt a kivül állókra nézve, de azt az egyet tudom, hogy ez az itt vázolt eset is elibénk állit a küzdelmes életnek legküzdelmesebb korszakából egy oly történetet, amelyben mindnyájunknak gyönyörködnünk kell, mert kevés hozzá hasonlót találunk az életben.

Az igaz férfias erő, a kitartó szivósság, a cselekvés erélye, az akarat határozottsága egyesül e férfiuban. *Révai Sámuel* egyénisége ragyogó idealizmussal, magasratörő lendülettel, csodálatra méltó optimizmussal és a legfenségesebb emberi szeretettel teljes.

IV.

INTERREGNUM.

Talán ez a leghelyesebb cime ennek a fejezetnek, amely arról a rövid néhány esztendőről szól, amely alatt az eddig legfontosabb alkatrészétől megfosztott cég, valóban mint egy kormányzó nélküli sajka, vezetés és irányitás nélkül ide-oda imbolygott és himbálózott.

Révai Leó magára maradván, elérte azt a vágyát, hogy üzletét összevonhassa, hogy azt saját erejével, minden segéderő nélkül elláthassa. A dolgokat annyira leegyszerüsitette, hogy még uj üzlethelyiséget sem bérelt, hanem otthagyta készletének javarészét hónapokon keresztül az átadott helyiségben, amig az ennek folytán utódaival keletkezett kellemetlenségek és surlódások végre rábirták, hogy 1878 elején, a volt Párisiháznak koronaherceg-utcai részében egy kis boltot béreljen, ahol ujra berendezkedett.

Ennek az évnek az őszén kerültem én fel Budapestre egyetemi tanulmányaim megkezdése végett. Nagybátyám szivesen látott, a maga lakásán helyezett el, megigérte, hogy gondoskodni is fog rólam, nem kell apám terhére lennem, én is legyek azonban segitségére az ő üzletében; én erre természetesen készséggel vállalkoztam, mert hiszen minden hajlamom a könyvkereskedői foglalkozáshoz vonzott és el sem tudtam volna képzelni az életet a könyvesbolt levegője nélkül.

Édesapánk már gyermekkorunkban mindenféle aprócseprő dolgokat bizott ránk, fiaira; játszva, mulatva, szórakozva tanultuk meg a különböző teendőket; emlékszem rá, hogy 10—11 éves koromban már résztvettem a szortiment-

könyvkereskedésnek legkomolyabb és legtöbb munkával járó dolgában, az évenkénti husvéti elszámolás előkészitésében. Ez különösen mulattatott minket, mert nagy hühóval járt az u. n. „umwerfolás", igy nevezik azt, amikor egyszer egy esztendőben, husvét táján, a szakmák szerint szépen elrendezett összes könyveket ki kell venni a fiókokból és szerte a földön, az asztalon és mindenütt, ahol egy kis hely található, a kiadók szerint csoportositva kell elhelyezni, hogy meg lehessen ejteni az egyes kiadókkal az elszámolást, illetve közölni lehessen velük a készleten levő könyvek (disponendák) jegyzékét. Az eperjesi könyvkereskedés kitünően fel volt szerelve, minden valamire való kiadóval összeköttetésben állott és igy ez a munka, melylyel nagyon kellett sietni, mert azalatt az üzem szünetelt, rendesen 1½—2 napig tartott és szünet nélkül dolgoztunk éjszaka is; természetesen mindenféle jó ennivaló állott a személyzet rendelkezésére, husnemü, sőt bor és sör is az idősebbek részére. Ezt az „umwerfolást" mi oly mulatságosnak tartottuk, hogy ilyenkor alig birtak bennünket ágyba kergetni.

Ebben és hasonló munkákban meglehetős sok könyvészeti ismeretet sajátitottam el, úgy hogy 18 éves koromban a gimnázium elvégzése után Pestre kerülve, nagybátyám joggal számithatott arra, hogy hasznomat veheti.

Nagybátyám iránt nagy szeretettel viseltettem és hálás voltam azért, hogy mindenüvé magával vitt, a maga kellemes körével megismertetett és igy a gyerekembert jóformán egészen kellemes életkörülmények közé juttatta.

Büszkévé tett, hogy „nagy feladatot bizott rám", igy nevezetesen azt, hogy egy akkor megvásárolt nagy könyvtárat rendezzek és katalogizáljak; ezt a munkát kedvvel és lelkesedéssel végeztem el a Pesti Hazai Takarékpénztár Kálvin-téri palotájának sötét és nyirkos pincéjében és ez annyira lefoglalta egész érdeklődésemet, hogy bizony az egyetemi előadásokat igen gyakran elmulasztottam. Édesatyám nem szerette, hogy tanulmányaim rovására megy a dolog és gyakran megintett ebben a tekintetben; de leveleiből meggyőződtem arról, hogy mégis szivesen látja a pesti üzlet iránt bennem megfogamzott érdeklődést, mert valamit remélt ettől; hogy mit, arról akkor talán még magának sem tudott számot adni.

Csak későbbi, hozzám intézett leveleiben érinti ezt a dolgot és kérdi: „Miért ne lehetne ennek a cégnek ujból virágzásra jutni, miért ne lehetne mindent helyrehozni, becsületet, hitelt, tekintélyt, tisztességes állást és vagyont szerezni, ha megvan a szándék, az akarat." Ezentul már én hozzám intézett leveleiben foglalkozik a pesti üzlet ügyeivel, tanácsokat ad nekem, mulasztásokra figyelmeztet, régi hibákat és bünöket ostoroz.

Mindezek fájó, gyötrő gondolatokat ébresztenek benne, de egyszersmind alkalmul szolgálnak arra, hogy igazán tartalmas, parainesis-szerü leveleket intézzen hozzám, telve leszürt életbölcsességgel.

Minél jobban meggyőződik édes atyám arról, hogy engem e szakma megfogott, hogy benne vagyok, hogy alig tudok tőle szabadulni, bár eredetileg más terveim voltak, annál fontosabbnak tartotta kellő kiképeztetésemet és tanulmányaim folytatását. Mivelhogy a Pesten magamra vállalt ügykör alig enged szabad időt tanulmányaim folytatására, állandóan sürgeti, hogy külföldre menjek.

Határozott kivánságára az 1879—80-iki tanévet a lipcsei egyetemen töltöttem, azért ott, mert atyám kivánta, remélte és óhajtotta, hogy a világkönyvkereskedelemnek ebben a metropolisában a könyvkereskedői vállalatok körében is alkalmam lesz körülnézni és ismereteket szerezni.

Ez a reménye nem igen vált be. Lehet, hogy a magam félszeg természete, lehet, hogy a körülmények okozták, de azok az egyes előkelő kiadókhoz intézett ajánlólevelek, amelyekkel édes atyám ellátott, gyakorlati tekintetben nem igen váltak hasznomra. Az egyes kiadók igen szivesen fogadtak, egyik-másik meg is hivott családja körébe, de kiadói ügyekről annál kevésbbé nyilatkoztak, minél inkább érdeklődtem azok iránt. Ebben a tekintetben zárkózottak, bizalmatlanok voltak, nemcsak mint szakmabelivel, talán még inkább a külföldivel szemben.

Midőn ezirányu tapasztalataimat, mintegy a magam igazolásául, édes atyámmal közöltem, ő azt válaszolta nekem, hogy „ha a főzés mesterségét meg akarjuk tanulni, mindenesetre a konyhába kell fordulnunk, akár csak vendégképpen, itt-ott körültekintvén, valamit ellesvén." Ha a kiadói mester-

ség dolgában odakünn tájékozni akarom magamat, inkább értelmes, művelt könyvkereskedősegédekkel való érintkezés utján érhetem el azt, mint a kiadó főnökökkel való társalgás közben. „Ezek — mondja ő — csak általános eszméket fejtegetnek, amazok valamely irodalmi vállalat mibenlétéről, terjesztési módozatairól, előállitásáról, kezelési, technikai adatairól nyujthatnak és bizonyára nyujtanak is felvilágositást."

Ilyen összeköttetést azonban nem igen sikerült találnom, de nem is igen törekedtem rá. Teljesen elfoglalt az egyetem, az előadások, a kitünő tanárokkal való érintkezés és az az abszolut tudományos levegő, amelyben a német egyetemi városok tanulósága él. A tanár meghivja magához hallgatói közül azokat, akikben érdeklődést vél felfedezni a tárgy iránt, ott azután a fiatalok összeismerkednek, barátságot kötnek és eszmecserébe bocsátkoznak.

Bár mint külföldi, nem vehettem részt a *Burschenschaft* életében, mégis ezen az úton ismerkedtem meg a német diákélet minden gyönyörűségével és a lipcsei tanulótársaim körében eltöltött időt tekintem ma is életem legszebb, leggondtalanabb korszakának.

Egészen más levegő volt az, mely minket ott körülvett, egészen más hang volt az, mint amit a pesti egyetemen megszoktam. A közös vitatkozások és eszmecserék, élvezetes kirándulások, a komoly tanulmánynak és az élet derült örömeinek egybefonódása egészséges szellemet és hangulatot teremtett, melyben mindenki jól érezte magát.

A gondtalan ifjuság eme napjaiban foglalkoztunk legbehatóbban jövendő életcéljainkkal, komoly életfeladatokra való előkészületeinkkel. Ezekben a napokban szőttük a terveket, az álmokat és készültünk elő a magunk jövendő életének megalapozására.

Ebben a légkörben élve, ily lelki hajlamok mellett még a rendesnél is nagyobb hatással voltak rám édes atyám levelei, amelyek mindegyikében volt valami, ami kapcsolatban volt jövendő hivatásommal.

„Mi *mindennap!* haladunk a magyarosodásban, — irja egyik levelében, — és nem érti meg a maga idejét, a maga korát és nem ismeri fel annak igényeit, aki — a mi szakmánkban — nem törekedik idejekorán lerakni alapjait oly kiadó-vállalatoknak, amelyek

a fokozódó igényeket kielégitik, habár csak a jövőben gyümölcsözhetnek is.

Tanulnod kell és folyton, minden szakban tanulnod, mert itthon emberekre, férfiakra, életrevaló, értelmes és fáradhatatlan szorgalmú emberekre van szükségünk. Ismét eszembe jut a muszka „Nagy" (?) Péter, akinek nem derogált ácsmunkával foglalkozni, csakhogy hazáját hozzájuttassa egy hajórajnak habár csak szerény csirájához is. A mi dölyfös, buta, munkát megvető, vagy azt kerülő ficsurainknak példát kell adni, miképen fejlesztheti egy jóra törekvő család a hazai irodalmat és közművelődést."

Egy másik alkalommal a magyar könyvkereskedelemről elmélkedik és azt irja, hogy ennek, illetőleg a könyvkereskedelmi értelem hiányának van főrésze abban, hogy a magyar irodalom nem gyarapodott. Nem látták meg a kézzelfogható dolgokat, most sem veszik észre őket. Könyvre szükség volna, meg is venné azt a magyar ember, csakhogy fel kellene őt keresni otthon, nem pedig bevárni, mig egy-egy kaputos ember felrándul a fővárosba egyet-mást vásárolni.

„A magyar könyvkereskedő nem értett máshoz, mint ahhoz, hogy a kész német irodalmat könnyü szerrel rásózza az irodalomra vágyó, a könyvet, az olvasmányt kereső magyarra."

Akkoriban valamely uj irodalmi vállalat terve merül fel Budapesten, erről olvas egy lapközleményt és felháborodik azon a könnyelmü felületességen és frivolitáson, amellyel azt nyélbe akarják ütni.

„Gyarló egy fajzat ez a budapesti könyvkereskedő nép és éppen azért, mert látom, hogy ezekben a felületes emberekben mennyi a gyarlóság, mennyi az értelmetlenség, mely a legaljasabb önzéssel párosulva, a közönség félrevezetésére birja őket; éppen azért, mert én jobb jövőt remélek, mert én beláttam mindenha, hogy képzettség, értelem, müveltség és szorgalom nélkül nincsen fejlődés és gyarapodás: azért vágyódtam mindig arra, hogy kiküldhesselek külföldre titeket. Most már rajtatok mulik a tanulás, a tapasztalás, gondos és ügyes felhasználása az időnek és a kinálkozó alkalomnak.

El ne mulasszátok hát az alkalmakat és igyekezzetek a mélyére hatolni azoknak a körülményeknek, amelyeknek odakünn az irodalmi vállalatok felvirágzásukat köszönhetik. Akinek

sokfélére van szüksége, az nem engedheti meg magának a kényelmet és könnyü gondolkozást. Nekünk olyan emberekre, olyan férfiakra van szükségünk, akik helyre tudják hozni a végtelen mulasztásokat, akikben megvan a kellő erő és elszántság arra, hogy kirántsanak bennünket a tespedésből. Nem szabad tehát pusztán az elméleti tudományoknak és szórakozásnak élned, hanem napról-napra, szüntelenül kutatnod kell a módot és alkalmat, hogy megszerezd a gyakorlat terén is a kellő képzettséget és jártasságot jövendőbeli pályádra.

E tekintetben már oly tüzetesen kifejtettem teendőid sorát, hogy igazán alig van hozzátennivalóm. Megirtam, hogy igyekezzél könyvárusi körökben forogni, igyekezzél ellesni mindenkitől a hasznos gyakorlati dolgokat. Tanulni bárkitől lehet, nem szabad hát senkit sem lekicsinyelni, hanem a méhecske módjára ki kell szívni minden virágból azt az édes nedvet, amelyet az nyujtani tud.

Ugy látszik, már hosszabb idő óta nem fordultál meg könyvkereskedői körökben; legalább is nem irsz erről semmit leveleidben, amelyeket különben is szükszavuaknak találok. Ujra figyelmedbe ajánlom, hogy igen hasznos volna, ha szünidőd egy részét, amennyiben lehet, valamely *kiadói* üzletben töltenéd; ezt szivesen látnám. Nem szabad semmiféle okból sem elszalasztanod azokat az előnyöket, amelyekkel rád nézve a praktikus munka jár; még akkor sem volna szabad e tekintetben bármit is elmulasztanod, ha az efféle munka vállalása nehézségekkel, kellemetlenséggel volna összekötve.

Egyre csak tevékenységre, változatos, több oldalu munkásságra és foglalkozásra serkentelek, elvárva, hogy nem válik belőled megcsontosodott német szobatudós, aki egyetlenegy pókra vesztegeti rá egész életét, hanem elsősorban jövendőbeli pályádra tudományos képzettség, ismeretek és gyakorlati tapasztalatok dolgában kellőképen felszerelt olyan férfiu, aki majd képes lesz a maga szakmájában hazáját szolgálni, és anyagilag gyarapodva, irodalmunk gyarapodásán közremunkálni."

Atyám kivánságait azonban már nem volt módomban teljesiteni, mert közben olyasvalami történt, ami egészen más irányba terelte legközelebbi jövőmet. *Leó* nagybátyám ugyanis több izben felkeresett leveleivel és rá akart birni arra, hogy térjek vissza hozzá Budapestre. Én eleinte húzódoztam, hivat-

koztam atyám kivánságára, hogy hosszabb időt töltsek még külföldön, hivatkoztam tanulmányaim folytatásának szükségességére, de akkor oly kéréssel állott elő nagybátyám, amelynek nem tudtam ellentállni. Azt irta ugyanis, hogy az ő folyton gyengülő látása lehetetlenné teszi rá nézve az ügyek továbbvitelét azon a módon, ahogy azt elgondolta, és egész vállalata összedül, ha valahogy nem segitünk rajta. A segitséget abban vélte, hogy én menjek Budapestre, lépjek be üzletébe, ahol nekem biztos jövőt, kellemes életet biztosit, gondoskodik róla, hogy lesz időm tanulni, egyetemre járni, irodalmi kedvteléseimnek élni, csak jőjjek minél előbb, minél gyorsabban.

Tekintve fiatal koromat (a 20-ik esztendőben voltam), az ajánlat csábitó volt. Hizelgő volt, mert képességeimre volt alapitva és felemelő, mert ugy volt beállitva, mintha kizárólag tőlem függne nagybátyám sorsa, vállalatának léte, atyám kedves eszméjének megvalósitása vagy végleges elmerülése.

De én mindezek ellenére, bár felette örültem a hivásnak, bár megvalósulni láttam titkolt reményeimet, bár talán még szebb szinben láttam a perspektivát, amelyet nagybátyám — ezuttal talán először életében — rózsás szinekben elibém rajzolt, mégsem mondottam rögtön igent.

Még élénk emlékezetemben voltak édes atyám vivódásai, küzdelmei, tudtam csalódásairól, ismertem azok okát. Nem akartam sem rá nézve, sem magamra nézve hasonló helyzetet teremteni és azért tárgyalni kezdtem, feltételeket szabtam — de puissance à puissance.

Édes atyámat már közvetlenül értesitette nagybátyám arról, hogy velem milyen tervei vannak és bár restelte atyám, hogy ily hamar térjek vissza, holott szerette volna, hogy még néhány évet töltsek külföldön, és bár sajnálta, hogy csak neveltésem és fejlődésem rovására valósitható meg a szóban forgó terv, némi ellenkezés után mégis beleegyezését adta hozzá, abból a kettős okból, amellyel én érveltem.

Nagybátyámnak megirtam, hogy boldognak vallom magam, ha sulyos helyzetében segitségére lehetek, de minthogy egész jövőmről van szó, a helyzetet tisztázni kell mindenképen. Én csak ugy egyezhetem bele, ha az atyám és az én saját kiadói terveimnek megvalósitására alkalmas helyzetet

teremthetünk; ez esetben bizonyára sikerülni fog atyámat rábirni, hogy ujra vállalja a társas viszonyt, hogy ujra belépjen a cégbe és ujra pénzügyi terheket vállaljon magára, de azután legyen is ennek látszata és eredménye.

Nagybátyám, aki az elmult idő alatt meggyőződhetett arról, hogy meg sem tud mozdulni önmagára hagyatva, készséggel beleegyezett feltételeimbe. Édesatyám is könnyen vállalhatta a cégtagságot, mert hiszen tőkéjének legnagyobb része még mindig benne volt a vállalatban és biztosabbá vált rá nézve, ha a saját beavatkozása mellett és agilisnak tudott fia közremüködésével, eleven üzleti forgalom utján gyümölcsözővé tétetik, mint ha az elhalóban levő vállalatban lassan felemésztődik.

Mindennek ellenére édesatyám csak nagynehezen adta meg végleges beleegyezését és erős dorgatóriumban részesitett elbizakodottságom miatt.

„Félek — irja, — hogy mégsem neveltelek jól titeket. Én önállóságra utallak mindenben, hogy képesek legyetek minden viszonyok közt bátran mozogni. De nem olyan értelemben, hogy máris egészen a magad feje szerint akarsz dolgozni . . . Intettelek ezerszer meg ezerszer, hogy lépj a reális alapra, de te mindig nagy dolgokat forgattál fejedben. De hát, édes fiam, deus ex machina nincsen. A gyermekből fiu lesz, a fiuból *lassan-lassan*... férfi. Te át akarod ugrani a kort, a körülményeket, minden kezdetet. Meg nem gondolod, hogy természetes folyamat szükséges, hogy a salto mortale nyakszegést jelent."

Mindezen apró intelmek mellett is kiéreztem leveléből, hogy maga is örül annak, hogy a vállalat, amelybe annyi reményt és bizalmat fektetett és amelyben annyit csalódott, most uj fejlődés lehetősége előtt áll és talán beváltja annyi viszontagság után az ő várakozásait.

Igy azután tele tervvel és reménynyel kerültem vissza Budapestre és fogtam hozzá ahhoz a munkához, melynek negyven esztendő óta szentelem minden erőmet, minden gondolatomat, egész lelkemet.

V.

A „REGÉNYVILÁG“ KORA.

Az első terv, melynek megvalósitására törekedtem, egy regény-folyóirat kiadása volt. Előterjesztettem atyámnak és nagybátyámnak. A terv oly egyszerünek látszott, oly plauzibilisnek, oly tetszetősnek, hogy azonnal elhatároztuk megvalósitását.

Mikor azután néhány hétre rá édesatyám apai hiuságtól sarkalva átment *Aigner Lajos*-hoz, hogy neki megmutassa imént elkészült első füzetét annak az uj irodalmi vállalatnak, mely *„Regényvilág, Magyar Családi Regénytár a müvelt közönség számára“* büszke cim alatt kért magának helyet a világon, hogy azt neki, az irónak és szerkesztőnek, az igazi irodalmi könyvkiadóinak bemutassa, *Aigner* a maga nyers és cinikus modorában azt vágta oda: „Taposott nyomok“.

Hogy a könyvkiadói gondolatot, melyet a *„Regényvilág“* meg akart valósitani, mennyire meg nem értette, azt néhány évvel később, mikor összes szépirodalmi kiadói vállalkozásaival olyannyira elbukott, ő maga is beismerte előttem.

Mert a *„Regényvilág“* akkoriban valóban fontos problémát akart megoldani.

A napilapok rohamos fejlődése magához vonzotta az irókat. Termelésük is a napi sajtó igényeihez alkalmazkodott. A könyvirodalom, amely a kiegyezést követő első esztendőkben a nemzet önállóságának fejlődésével maga is nagyobb arányu fejlődést mutatott, éppen a vázolt és egyéb körülmények folytán majdnem teljesen megszünt. Iróink kisebb elbeszélésekben, rajzokban, tárcákban meritették ki erejüket és

alig tudták elérni, hogy egy-egy regényük könyvalakban is megjelenjék.

Akkoriban egy-egy esztendőben egy-két eredeti regény jelent meg. Mindegyik uj kiadó azzal kezdte pályafutását, hogy a divatos irók közül egyiknek-másiknak egy-egy munkáját kiadta, azután abbanmaradt a dolog. Jött egy uj kiadó, ugyanigy próbálta, ugyanigy végezte. Egyik sem folytatta, mindegyik néhány kisérlet után felhagyott a szépirodalommal. Ez mindenesetre annak a jele és bizonysága, hogy nem volt sikere, nem tudott boldogulni. Igy jártak akkor a neves kiadók: *Emich Gusztáv* (később *Athenaeum), Heckenast* (később *Franklin-Társulat), Ráth Mór, Lauffer Vilmos, Aigner Lajos.* Igy jártak az akkori neves irók: *Abonyi Lajos, Beniczkyné Bajza Lenke, Degré Alajos, Kazár Emil, Pálffy Albert, P. Szathmáry Károly, Tolnai Lajos, Vadnai Károly, Véka Lajos, Vértesi Arnold.* Az egyetlen *Jókai* volt, akinek állandó és biztos kiadója évenkint kiadta az ő évenkénti uj regényét, de hát ő maga is egyetlen és páratlan volt a maga nemében.

Mik hát akkor a jobb közönség olvasmányai? *Féval, Gaboriau, Gondrecourt, Montépin, Luise Mühlbach, Ponson du Terrail* regényei és olyan memoárszerü iratok, mint aminők a *Pitaval*-féle gyüjtemény: *„Világhirü bünesetek tárháza“* és *Sanson*-nak *„A vérpad titkai“* cimü hatkötetes műve, mely a Párisban hét nemzedéken keresztül hóhéroskodott Sanson-családnak emlékiratait tartalmazza; és ez még annak az irodalomnak a jobbik része volt, mert volt ennél rosszabb is. Ha e helyett az irodalom helyett mást akarunk nyujtani a jobb közönségnek, annak, amely esetleg fogékony értékesebb irodalmi termékek iránt, ha jobb iróinkat szóhoz akarjuk juttatni, akkor más módon kell azt megkisérelni, mint ahogy eddig tették. Világos volt előttem, hogy igy nem megy a dolog, világos volt, hogy a magyar könyv még nem oly kelendő, hogy elbirná az önálló megjelenés drága előállitási költségeit.

Oly vállalatot koncipiáltam tehát, amely ezt a költséget lehetőleg leszállitja és a mellett lehetővé teszi 15—20 jó szépirodalmi könyv közrebocsátását évenkint, szem előtt tartva azt, hogy kisebb példányszám eladása esetén is a kiadó kockázata elviselhető legyen.

Egy időszaki folyóiratra gondoltam, melynek a szedése

akként legyen beosztva, hogy a könyvkiadás részére is fel legyen használható. Igy a drága szedés dija megoszlik a lap és a könyvkiadás között és ugyancsak igy oszlik meg a másik nagy tétel, az irói tiszteletdij is.

Ezen a módon elérhető, hogy a folyóiratot is aránylag jutányosan lehet előállitani és olcsó előfizetési áron közrebocsátani, s igy a könyvkiadás költségeit is aránylag kis példányszám eladása fogja fedezni.

Ebből a gondolatból született meg a „*Regényvilág*“ 1880 őszén.

*

A főd olog most már az volt, gondoskodni jó, eredeti munkákról, elsőrendü külföldi regényekről és jó forditásokról. A lehető legmagasabb irodalmi szinvonalat akartuk elérni és ezért azon kellett lennünk, hogy a legjelesebb hazai iróinkat megnyerjük a folyóirat munkatársaiul.

Csak ez uton remélhettük, hogy megnyerjük a közönségnek azt a müvelt részét, mely nyelvismeretei folytán a legjelesebb külföldi irodalmi müveket eredetiben olvashatta, valamint azt a részét is, mely jobb hiányában rá volt utalva a forditott selejtes irodalomra.

Hogy ezt a programmunkat megvalósithassuk, ujra munkára ösztönöztük a regényirodalomnak azokat a veteránjait, akik a kiadás lehetőségének hiányában már jóformán teljesen visszavonultak, és versenyre hivtuk a fiatalabb nemzedék jelesebb tehetségeit, tért nyitva érvényesülésüknek.

De hát lehetett-e egyáltalában regény-folyóiratra gondolni *Jókai Mór* nélkül? Lehetett-e egyáltalában hozzáfogni anélkül, hogy elsősorban a magyar regény fejedelmét, a világirodalom egyik legelső regényiróját biztositsuk vállalatunk részére?

Ez volt a legfontosabb feladat, ennek sikerétől tettük függővé vállalkozásunk sikerét. Ma megdöbbenek azon a merészségen és azon a bátorságon, amellyel ennek a nehéz feladatnak fiatalos elszántsággal és vakmerőséggel nekimentem.

Azt tettem ugyanis, hogy egy nap kora reggel, 20 éves tacskó létemre, egyszerüen beállitottam *Jókai Mór* portájára a

Külső Stáció-utcában, abban a földszintes kis falusi házban, amely az akkori Pest külvárosában állott a Kálvária mellett.

Beállitottam és avval az elfogódottsággal, amely az ünnepelt nagy iróval szemben szinte hangtalanná tett, elmondtam, mi a célom, mi a szándékom, mi a reményem, hogy egyedül tőle függ, vajjon ezt a kisérletet a magyar szépirodalom fejlesztése érdekében meg lehet-e tenni és kértem, irjon egy regényt, amellyel a folyóirat megindulna.

Jókai Mór Stáció-utcai háza.

Jókai Mór rámnézett az ő jóságos szemeivel, megveregette a vállamat, bizonyára elcsodálkozott azon a kis legényen, aki ilyen nagy fába akarja vágni a fejszéjét és megigérte, hogy gondolkozni fog a dolgon, azután majd válaszol, mert nem tudja, hogy „A Hon-ék“ beleegyeznek-e abba, hogy máshol is jelentessen meg regényt.

„A Hon-ék“ — ez volt t. i. Jókai akkori napilapja, — ugylátszik beleegyeztek, mert még aznap délelőtt 11 órakor *Jókai Mór* megjelent saját személyében a koronaherceg-utcai könyvkereskedésben és nagybátyám előtt, kit ő személyesen ismert már előbbről is, és előttem, aki szerényen a háttérbe vonultam, kijelentette, hogy a „*Páter Péter*“ cimü regényt meg

fogja irni folyóiratunk számára és hogy annak első folytatására október közepén biztosan számithatunk. Sem feltételekről, sem honoráriumról, sem egyébről nem esett szó, sem most, sem később.

Ez az első találkozásom *Jókai Mórral* volt egész kiadói pályám legjelentősebb mozzanata, ez irányitotta további lépéseimet, ez alakitotta ki további müködésemet; mindezekről azonban külön fejezetben akarok beszámolni.

Jókai beleegyező nyilatkozata és igérete eldöntötte a vállalat sorsát. Ekkor vált véglegessé az elhatározás, csak ezután lehetett nyomda után nézni, papirost beszerezni, szerkesztőségi és kiadóhivatali helyiséget berendezni a Koronaherceg-utca 9. számu ház első emeletén.

Csak ezután lehetett a többi munkatársat közremüködésre felszólitani; természetesen mindenki kész örömest hajlandó volt dolgozni egy oly folyóiratnak, amelynek *Jókai Mór* lesz vezető munkatársa.

Abonyi Lajos munkáinak legszebbikét: „*Az özvegy tehénkéjét*" bocsátotta rendelkezésünkre és a *Véka Lajos* álnév alatt iró *Vajkay Károly*, aki akkortájt tünt fel „*Lajos pap*" cimü történeti elbeszélésével, egy nagy irodalmi regény megirására vállalkozott. A külföldi irodalomból az akkori német irók legnépszerübbikének, *Spielhagen Frigyesnek* „*Quisisana*" cimü regényét és egy hirneves spanyolnak, *Galdósnak* „*Gloria*" cimü elsőrangu munkáját kezdhettük meg már az első számban, de hogy ezek mellett a külföldiek során egy a Jókai nagyságához méltó társat találhassunk, *Alphonse Daudet*-nak, az akkori legismertebb francia regényirónak „*Numa Roumestan*" cimü regényét biztositottuk a „*Regényvilág*" részére. Ez volt talán az első eset, hogy magyar vállalat tiszteletdij-fizetés ellenében francia regénynek jogositott forditását bocsátotta közre.

Mindezek az intézkedések magának a „*Regényvilág*"-nak programm szerinti megjelenését biztositották, de hátra volt a legnagyobb, a legnehezebb, a döntő feladat, a vállalat anyagi sikerének biztositása: a megrendelők, az előfizetők szerzése.

Mert a vállalkozás arra volt alapitva, hogy a füzetes kolportázs eszközeivel terjesszük, ami a könyvkereskedelem akkori rendszerében azt jelentette, hogy az e célra alkalmazott kolportőrök bejárják a vidéket, hogy mutatványfüzetek segit-

ségével rendelőket szerezzenek, azokat átadják a legközelebbi könyvkereskedésnek, amely azután a további füzetek kézbesitéséről gondoskodik. Ez a mód mutatkozott az egyedül célravezetőnek és ezért, amidőn elhatároztuk a „*Regényvilág*" füzetenkinti közrebocsátását, magától értetődőleg tisztában kellett lennünk azzal is, hogy a célt csak ugy érhetjük el, ha a folyóirat részére megszervezzük a kolportázst.

Megszervezzük? Hiszen akkortájt kifejlesztett kolportázs volt Magyarországon, olyan, mint sem azelőtt, sem azután soha. Éppen ez volt a baj, mert hiszen ez a kolportázs terjesztette a rémregényeket óriási arányokban magyar és német nyelven országszerte, városszerte és faluszerte.

Akkor burjánzott teljes erejében az a 10 krajcáros füzetes irodalom (?), melyre ma már senki sem emlékszik.

A legszenzációsabb cimek alatt, a legkalandosabb tartalommal jelentek meg végnélküli folytatásokban ezek az alsóbbrendü néposztály szenzációhajhászatát, botrányéhségét és érzékiségét fölkeltő és kielégitő regénycsinálmányok. Nagyrészt külföldi gyártmányok voltak; de itthon is készült akárhány; tény az, hogy milliószámra jöttek be az országba és terjedtek el itt ezek a füzetek. „*Ubryk Borbála, a befalazott apáca*", — „*A gályarab menyasszonya*", — „*A londoni néma koldus*", — „*Rinaldo Rinaldini, az Abruzzók királya*". — „*Marinelli Marino, a gályarab, vagy a velencei rémes éj*", — „*A Rókus-kórház titkai*", — „*Ártatlanul halálra itélve*", — „*Kossuth Lajos kéme*", — „*Szulejka, a hárem gyöngye, vagy a sztambuli fekete leányrabló*". — Azoknak a kolportázs-füzetes ponyvaregényeknek ezek a cimei még ma is eszembe jutnak. Ez azonban csak egy kis választéka a rendkivül nagy termelésnek. Ezekből a regényekből az első 2—4 füzetet nagy tömegekben vitte magával a kolportőr és ezeket a füzeteket lerakta jóformán minden lakás ajtaja elé. A füzetekhez mellékelve volt egy prospektus, amelyben hátborzongató részletességgel el voltak mondva a szenzációk, amelyekben a mű bővelkedni fog. A füzetek hátlapján fel voltak sorolva a csábitó ajándékok: órák, olajnyomatu képek és hasonló prémiumok, amikre az előfizetőnek jussa lesz, csak igen csekély portóköltség megtéritése ellenében.

A spekuláció az volt, hogy ha akár a szakácsné, akár az urnő, a kezébe jutó füzeteket el fogja olvasni, kiváncsi lesz

az érdekfeszitő folytatásra és meg fogja rendelni a regényt. Másnap azután be is állitott a kolportőr a rendelő bárcával, amelyet legtöbb esetben csakugyan aláirt vagy a szakácsné, vagy az urnő, de sokszor mindakettő.

Aki azután az ilyen rendelő-bárcát aláirta, az meg volt fogva hosszu-hosszu időkre, mert a regényt huzták száz, kétszáz, sőt háromszáz füzeten végig is és mikor azután valamikor mégis csak lehetetlen volt tovább huzni és be kellett fejezni, akkor jött a még érdekesebb folytatás, a személyek további sorsának kialakitásával, néha a már eltemetett hősnek feltámasztásával, az átvett prémiumnak feltétlenül szükséges kiegészitésével, a szállitott kép párjának igéretével.

Ezzel a kolportázszsal kellett megküzdenie annak, aki bárminemü füzetes vállalatot akart a magyar közönség kezeibe juttatni. Ezt a leviátánt kellett legyürnie annak, aki szabaddá akarta tenni az utat a jobb magyar olvasó házába. Kétségbeejtően nagy feladat! Nem is ment könnyen, nem is sikerült egészen.

Megpróbáltuk megszervezni az ügynöki kart azokból az elemekből, amelyek e célra ajánlkoztak. Sok-sok haszontalan fráter volt közöttük, állandóan selejtezni, kiegésziteni, reorganizálni kellett a szervezetet. De a jobb elemek még kevésbbé birták felvenni a küzdelmet azokkal a szédelgőkkel, akik a ponyvaregényekkel oly könnyen boldogultak és akik a mi közönségünk hiszékenységénél fogva oly könnyen fértek hozzá. Mi váltig abban biztunk, hogy hiszen a jobb közönség csak nem megy lépre a 10—12 krajcáros ponyvafüzeteknek és állandóan csalódtunk. *Ez a küzdelem a ponyvával volt az első komoly küzdelem a magyar könyvért.*

Hihetetlenül nehéz volt és szinte reménytelennek látszott. Visszfényét ma is megdöbbenve olvasom atyám akkori leveleiből és csodálkozom rajta, hogy nem hagytuk abba, amikor láttuk, minő kloakába vezet az út.

Mikor atyámnál, eperjesi üzletében jelentkezik egy ilyen kolportőralak, következőket irja:

„Éppen most jött be egy nagy marha, a... cég utazójának mondja magát. Mily „sundot" hoz a közönségnek, azt nem tudom, de az emberrel azonnal tisztában voltam. Nagy hiba, hogy ily pimaszok diszkreditálják a dolgokat, de hát keressetek jóravaló

embereket, ha csak néhányat is; ha szolidak, nem fogják kidobni őket és lassacskán majd csak célt lehet érni velük. Néhány ilyen embert kitartani is könnyebb, mint egész raj lumpot.“

Nemde, szép jellemzés?

Egy más alkalommal:

„Annak a kolportőr-rajnak pedig a selyemzsinórt kellene utánaküldeni, csakhogy ők beérik komisz vastag madzaggal is (ha kell, szolgálok vele e haszontalan akasztófáravalók számára!) — kolportőrnek ne csapjon fel minden éhenkórász, hanem csak olyan ember, aki a viszonyokkal meg tud küzdeni. Az életrevaló szép eredményre juthat, a szájhős oktondit egyszerüen kisöprik a házból. Egyébként higyjétek el, hogy olyan svindler-vállalatra valamirevaló ember nem fizethet elő.“

És mikor Eperjesre akarunk küldeni utazót előfizetések gyüjtése végett, megadással irja:

„Isten neki, hát küldjétek nyakamra a választott nép egyikét, akinek nagyszerü konnekszciói vannak?! — ... a kolportőröknek egyébként körmükre kell koppintani; svindlerekre nincs szükségünk, aki eredményt nem mutat fel, takarodjék, legalább nem rontja becsületünket. És ezek mind zsidók?!“

A sok baj láttára azt ajánlja:

„Csak arra kérlek, hogy gyakorlott, a manipulációban jártas emberektől tudjátok meg, hogy e here-raj pusztitásaitól hogyan óvhatjuk meg magunkat; e részben *Rautmann* tudna egy kis utbaigazitással szolgálni, vagy talán *Martin?*“

Ez időben valami *F . . . . Testvérek* nevü cég jelentkezett nálunk azzal az ajánlattal, hogy hajlandó átvenni a „*Regényvilág*“ egész kolportázs-üzemét, megállapitandó feltételek mellett. Felelősségünk tudatában közöltük a dolgot *Révai Sámuellel,* aki visszautasitandónak tartja az ajánlatot, dacára az el nem tagadható és alig leküzdhető nehézségeknek. Véleménye igy hangzik:

„A F... Testvérek (miféle Schiffmansplatzi cég ez!) megbizottjával jövőre jó lesz az *ajtót kivülről csukatni be.* Mi semmiféle svindlerrel ne lépjünk összeköttetésbe, inkább veszitsünk valamit, ha kell, a kolportőrök utján. Isten őrizzen az ilyen közvetitéstől és szégyenfolttól, aminőt ilyen cég manipulációi ránk mulhatatlanul vetnének.

Mi Magyarhonban élünk, ahol a fák nem nőnek egészen az égig. Talán csak győzzük magunk is (akárhány alkalmazandó munkással) a munkát. Nem kell nekünk sem alvállalkozó, sem viceárendás. Nem kell nekünk és *nem szabad szóba állnunk!* haszontalan zsidó macherrel; ha van bennünk élet, hát tegyünk meg magunk minden tőlünk telhetőt, ugy a lap belső értékére, mint annak *gondos, szolid terjesztésére* nézve.

Isten mentsen meg tehát az ilyen operációktól. Törekedjünk a *legmagasabb nivó* elérésére és szerezzünk cégünknek minden irányban és tekintetben oly becsületet és köztiszteletet, aminőt már ez első kezdeményező vállalatunk is szerezni fog, ha reális alapon maradunk."

Ez a belső érték az, aminek hóditó erejében *Révai Sámuel* nem tud kételkedni. Erre mindig visszatér, ettől vár minden eredményt, ennek fenntartására sarkal minket állandóan.

A bajok kétségkivül nagyok voltak. A számitásba valahol hiba csúszott be. Mi azt hittük, hogy van egy rétege a közönségnek, amely jó olvasmányra vágyik és meg voltunk győződve, hogy az kapni fog az uj folyóiraton, ha az neki ezt a jó olvasmányt nyujtani képes. Erről a hitről nem akartam lemondani még akkor sem, amikor a terjesztés nagy nehézségeivel küzdöttünk. Vajjon elég erős lett volna-e bennem ez a hit, ha azt atyám igazán lánglelkü leveleivel nem támogatja folytonosan, azt nem tudnám megmondani. Lehet, hogy kifáradtam, kimerültem volna a küzdelemben és csalódottan abbanhagytam volna. Igy azonban a láng mindig uj tápot nyert. Atyám levelei türelemre buzditottak és erőt adtak a feltornyosuló nehézségek leküzdésére.

Csak néhány mondatot akarok itt kiragadni ezidőbeli leveleinek tartalmából:

„Ádámról nem beszélek most, sem Mózesról, (már a közbeeső patriarchákat érdemes volna ugyan felhozni, de félek, hogy gyanusitani fogtok) és inkább áttérek Krisztusra. Tudjátok tehát, mi tette Krisztus hitét oly hatalmassá? Nos! megmondom titokban: *a hit!* Aki csak ugy megy neki a világnak, kétkedve, bizalmatlanul, akit nem hat át tökéletesen, akit nem lelkesit az az eszme, melynek munkásságát szentelte, az sohasem fog prosperálni. Sem a nagyratörés, sem a magasztos eszme nem hordja magában

a siker magvát, hanem igenis magában hordja minden bizonynyal *a hit,* az ernyedetlen, kifáradhatatlan, buzgó ragaszkodás az eszméhez.

Aminek a morálja az, hogy te, édes öcsém, ne tamáskodjál, ne félj, hanem indulj bátor, hitteli szivvel, lélekkel, meggyőződéssel előre, nem csüggedve, nem aggódva, mert miénk lesz a győzelem, ha el nem lankadunk, ha „*Alle Mannen an Bord*“ leszünk. Csodákat fogsz látni néhány hét mulva, hogy mit jelent az, lélekkel, észszel, a viszonyok helyes felismerésével dolgozni, valamit kezdeményezni. Ha programmunkhoz *hiven és változatlanul!!* fogunk ragaszkodni és állandóan a legjobb dolgokat éppen csak elég jóknak találni a közönség számára, bizton remélem, hogy sikert fogunk aratni.“

A csoda azonban csak nem akart bekövetkezni és néhány hét mulva ujra csak aposztrofálni kellett *Révai Tamást.* Igy szólitotta ezután hozzánk közösen irt levelében nagybátyámat. Megállapitja, hogy vállalatunk érdeklődést kelt, ami kiviláglik az eddigi megrendelésekből. Ha sok vesződséggel jár is, de hát minden nehézséget kikerülni nem lehet és azért, hogy a dolog nem megy simán, nem való kétségbeesni,

„... hanem nap-nap mellett kell folytatni az alkalmas és célszerünek látszó lépéseket és intézkedéseket, amelyek lassanként célra fognak vezetni. Én nem tágitok, a lap jó irányát nem lehet kifogásolni. Aki ma nem rendeli meg, majd megrendeli holnap; hanem stimulusz kell hozzá. Meg kell mozditani eget, földet. Itt hirlapot, ott könyvárust, majd próbaszámot és egyebeket; ez mind munkával jár ugyan, de a költség nem oly irgalmatlan és végre hát eredményre kell jutnunk, mert különben kételkednem kellene a mi jó magyar közönségünkben és azt kellene kérdeznem: hol maradt Magyarhon?“

Egyben mindjárt gyakorlati tanácsokat is ad arra nézve, hogy miként kell a könyvkereskedelemre és főként erre alapitani az egész terjesztést, miként kell ott, ahol könyvkereskedő nincsen, a postamestereket megközeliteni a terjesztés céljából és hogy *Jókait* fel kell kérni:

„hogy az Istenért, tegyen ő is *valamit hirlapjában* és egyebütt vállalatunk érdekében; ne nézze ezt senki tréfadolognak, mert ha még ezzel a lappal is kudarcot lehet vallani, akkor kár fitog-

tatni a hazafiui kötelességeket. Mulhatatlanul szükséges, hogy minden befolyásos tényező felkarolja ezt, mert különben ujból odasülyed az annyira pengetett szépirodalom, ahol ezelőtt volt. Meséld el neki a nagy misèret, fejtegesd előtte *ugy, mintha én magam tenném,* a kényes helyzetet, hogy hiába minden törekvés a szépirodalom felvirágoztatására, ha egyetlen ilyen vállalat sem prosperál.“

Különösen fontosnak tartja, hogy a vidéki könyvkereskedőket állandóan nógassuk és unszoljuk, mert a vállalat biztos jövője csakis a szortimenter kezében van. De azt állandóan biztatni kell, mert nem olyan óra az, amit egy évben csak egyszer kell felhuzni; mert: „minden nap meg kell győződni a gépezet helyes voltáról, minden nap meg kell azt olajozni és *felhuzni!* akkor pompásan fog járni.“

Ilyen véleménynyel volt *Révai Sámuel* a magyar könyvkereskedőkről. Persze maga után indult, aki intenziven dolgozott és eredményt is ért el a „*Regényvilág*“-gal a maga körében, a maga hálás közönsége között.

Épp azért nem szünik meg bizni a végső sikerben és uj meg uj propoziciókkal áll elő.

„*A hibát kutatni kell* és segiteni rajta mielőbb, mert hibának valahol lenni kell. Én nem vagyok szangvinikus, sem nem akarok ilyennek tartatni. Hanem van hitem, bizalmam abban, amit józan észszel és tapasztalattal kezdeményezek.

Örülök, hogy legalább te, édes fiam Mór, nem egészited ki a kollegiumot és nem fujod ugyanazt a trombitát, mint kedves nagybátyád és édes sógorod.

Emelkedjetek, kedveseim, a vállalat szinvonalára, ne legyetek szükkeblüek, *ne féljetek,* hanem bizzatok saját vállalatunkban; csakis ez a bizalom és az *öntudat,* hogy folyóiratunkat nem kell szégyelnünk, csakis ez a *tántorithatatlan hit és önbizalom* adják meg az erőt és az el nem csüggeszthető erélyt azoknak az intézkedéseknek állandó folytatására, amikkel egyedül vihetjük sikerre vállalatunkat. Programmunk, értem: lapunk tartalma oly kiváló és bizalomgerjesztő, hogy megnyugvással és önelégüléssel léphetünk ki vele a sikra. *Jobbat lehet és amennyiben módunkban lesz, kell is* hoznunk, rosszat, sőt gyengébbet, sohasem. Ezzel a jeligével igényt tarthatunk a közönség elismerésére és pártolására és most csak a kezdet nehézségeiről lehet szó.

R. (Rautmann) bukása nem lehet ránk megfélemlitő hatással; mi nem kockáztatunk annyit (Isten ments!), a mi vállalatunk nem oly merész. Veszithetünk az első évben egy kis pénzt, de tönkre talán csak nem megyünk rajta.“

A *Révai Sámuel* optimizmusa beigazolódott annyiban, hogy 1881 január havában felvittük nagynehezen 2000 példányra. Igy tehát szerinte többé aggodalomra ok nem volt, de azért azt irja: „Kezeinket zsebre tenni még most sem szabad, sőt mulhatatlanul szükséges tovább is fürkészni, mi uton-módon lehet még nagyobb sikert elérni.“

Az előfizetők száma körülbelül ezen a nivón maradt állandóan. A második évfolyam meginditása alkalmával kissé le is apadt. *Révai Sámuel* akkor megállapitja, hogy nagy ternót nem csináltunk még mindig evvel a „*Regényvilág*“-gal, de a küzködés, ugy látszik, egyaránt nagy bármelyik hazai vállalatnál. Például felhozza az „*Ország-Világ*“-ot, amelynek előfizetői száma aggasztóan apadt. Az ő eperjesi könyvkereskedésében az „*Ország-Világ*“ uj évfolyamát egyetlenegy előfizető sem tartotta meg. Révai Sámuel ezen felettébb megütközik, alig tud megnyugodni benne.

„Mit akar a mi közönségünk? Könyvet nem vásárol, füzetes vállalatokat nem karol fel, folyóiratokat nem járat, hát mi csak bolondjai legyünk a bornirt, követelő, nagyérdemü közönségnek?“

Kemény kifakadása során arról tesz emlitést, hogy egy hatásos cikket szeretne erről a kérdésről irni valamelyik napilapba, de nincs kellő hangulatban. A jelenség okát is kutatja és részben abban találja meg, hogy a német füzetes vállalatok nagyon el vannak terjedve és nem engedik érvényre jutni a magyar vállalatokat.

„Hiszen vége volna nemzeti életünknek, gyarapodásunknak, ha más téren is előfordulnának az efféle jelenségek. Ki kell túrni mindenünnen a germán vállalatokat, amelyek a hazai irodalmi termékek felvirágzását lehetetlenné teszik.

Magyar családjaink német üstből meritik vagy a tiszta német lét, vagy a piszkos moslékot: magyar irodalom pedig nem kell nekik, elég, hogy a szerző és kiadó annak megalkotása közben kiszáritja az agyvelejét.

E dologban *tenni* kellene valamit, a dolog komoly és vészt

hozhat irodalmunkra és egyes irodalmi vállalatokra, minket pedig közelről is érdekel, mert folyóiratunk, ugy látszik, prosperálni nem fog, ha az általános viszonyok ily tespedő állapotban maradnak.

Ha módotokban van, szólitsátok fel a napilapok néhány életrevaló emberét, hogy rázzák fel a magyar közönséget, bizonyitsák be a folyóiratok nagy fontosságát, nevezetesen abból a szempontból, hogy a külföldi (német) szellem paralizálására egyedül a *családi körben* hathatós befolyásu folyóirat szolgál alkalmas eszközül."

Miután elkeseredésének ebben a magánlevélben kifejezést adott, két hétre rá mégis megirta cikkét erről a kérdésről és beküldte azt közlés végett a „*Pesti Napló*"-hoz. Ebben a cikkben komoly intelemmel fordul a magyar közönséghez azzal a kérdéssel:

„Hát csakugyan való volna, hogy a magyar közönségnek vinkón, kolbászon és cigányon kivül egyébre nincs szüksége? legkevésbbé pedig szellemi táplálékra?"

De ezzel a cikkel nem érte be Révai Sámuel. Röviddel rá ujra megpenditi azt az eszmét, hogy az irók és müvészek társasága köréből és esetleg annak firmája alatt kellene kibocsátani egy *husvéti szózatot* a magyar olvasó közönséghez, amely azt „feltámadásra" buzditsa és amely azt a gondolatot vigye be a közönségbe, hogy a magyar irodalom gyarapitásának egyetlen módja az, ha a magyar közönség a magyar irodalmi termékeket elsősorban szerzi be és csak szükség esetén pótolja a hézagot külföldi müvekkel.

*

Még sok mindenféle terjesztési kisérletet tettünk, ezen a téren igazán semmit sem mulasztottunk el, mindig ujabb és ujabb injekciókat kiséreltünk meg, mégis évekig tartó páratlan erőfeszitéseknek, sok becsületes akarásnak és sok igazi hozzáértésnek és sok tudásnak eredménye mindössze az volt, hogy felvittük 1800—2000 példányra.

Igy festett a cég első „kapitalisztikus" vállalkozása.

És még örülnünk kellett, ha ez a szám a 3-ik, 4-ik, 5-ik évfolyamban megmaradt. E keretek között ellézenghettünk

volna még évekig, közvetlen anyagi eredmény nélkül, de jelentékeny veszteséget sem szenvedve, beérvén azzal, hogy a „*Regényvilág*" révén szép kiadványi törzs birtokába jutunk és megelégedvén azzal, hogy ezuton rövid időn belül a jelentékenyebb kiadók közé küzdhetjük fel magunkat.

Ebben a mozdulatlan állapotban meg is maradtunk volna talán még jó sokáig, ha egy esemény hirtelen fel nem boritja a helyzetet.

Mi a „*Regényvilág*" életében öt éven keresztül *Abonyi Lajos, ifj. Ábrányi Kornél, Bartalus István, Beniczkyné Bajza Lenke, Bródy Sándor, F.-né Gyujtó Izabella, Gabányi Árpád, Jókai Mór, P. Szathmáry Károly, Tolnai Lajos, Véka Lajos* mintegy 25 regényét tettük közzé. Ugyanebben az öt évfolyamban a legnevesebb külföldi irók u. m.: *Cantacuzene, Claretie, Daudet Alfonz, De Maistre, Delpit, Dosztojeszvkij, Ebers, Erckmann-Chatrian, Galdòs, Gréville, Halévy, Catulle Mendès, Marlitt, Ohnet, Pierantoni-Mancini, Robida, Spielhagen, Turgenyev, Twain Mark, Zola* mintegy 25 regényét tettük közzé a legjobb forditásokban. Körülbelül 100 kötet tartalmát nyujtottuk a közönségnek, valóban emlitésre nem méltó csekély összegért. A „*Regényvilág*" öt évfolyamának előfizetési ára, tehát ennek a 100 kötetnyi tartalomnak a vételára 30 forintot tett ki. Mi joggal mondhattuk: módját ejtettük annak, hogy a közönség tulajdonul jóval olcsóbban szerezhesse meg az irodalom legjava munkáit, mint amennyit a kölcsönkönyvtárban a kölcsöndij kitesz.

Ha általános műveltségi viszonyok folytán a nagy közönség tényleg megnyilatkozó elismeréséről ezért a tevékenységünkért le is kellett mondanunk, feljogositottnak érezhettük magunkat legalább iróink elismerésére, legalább is azon irókéra, akik egészen a „*Regényvilág*"-ra és ami ezzel kapcsolatos, a mi kiadói tevékenységünkre állitották be irodalmi müködésüket.

Méltán elcsodálkozhattunk tehát, midőn egy napon arról értesültünk, hogy egy uj vállalat van keletkezőben, teljesen a „*Regényvilág*" mintájára; munkatársaiul is a „*Regényvilág*" gárdáját nevezték meg.

Mi ezt hinni sem akartuk, de midőn a prospektus kezünkbe került, tényleg ott diszelegtek jóformán összes munkatársaink nevei, az egy *Jókai* kivételével.

Mikor az első füzetet kézhezvettük, megállapithattuk, hogy a prospektus való igazat mondott. Két „irónk“ regénye kezdődött abban a füzetben és meggyőződhettünk róla, hogy az egész publikáció — „*Gondüző*“ volt a neve — hű kópiája a „*Regényvilág*“-nak, szerkesztési módja, beosztása, szedési rendszere, alakja, papirja, betüinek vágása tekintetében is. Semmiben sem különbözött a „*Regényvilág*“-tól, csak a cimben.

Megütközésünkhöz hozzájárult, hogy a lap kiadója — egyébként jóravaló, tisztességes ember, — a fent felsorolt ponyvaregények egyikének-másikának kiadója volt és ha őt rábirhatta a konkurrens vállalat meginditására talán az a kilátás, hogy éppen mint a kolportázs-regények kiadója és terjesztője, nálunknál talán jobban fog boldogulni nagyszámu kolportőrje segitségével azzal a regényvállalattal is, mely nyilván ő szerinte is a jobb közönségnek volt szánva — az iróknak, a mi erős hitünk szerint, mégis csak meg kellett volna gondolniok a dolgot. Mégis csak meg kellett volna fontolniok azt, hogy ha még egy ilyen regényfolyóirat kiadását teszik lehetővé, holott egy is alig tud a lábán állni, akkor bizonyára bekövetkezik mind a kettőnek a bukása és azonfelül nézetünk szerint nem kellett volna nevüket prostituálniok az „*Angyal Bandi vagy a lovagias haramiavezér története*“ kiadóvállalatánál.

Ez az esemény döntötte el végleg a „*Regényvilág*“ sorsát.

Elhatároztuk, hogy meg fogjuk azt szüntetni az évfolyam befejeztével. Hibásan mondtam, hogy „*elhatároztuk*“, — nem, ***magam határoztam el*** és semmiféle logikai okoskodás, semmiféle józan tanács, semmiféle helyes okfejtés nem birt elténteni elhatározásomtól. Kivül álló jóindulatú barátok is kapacitáltak és társaim sem voltak határozottak a megszüntetés dolgában, mert egészen helyesen azzal érveltek, hogy a nagynehezen meghóditott poziciót nem való feladni, ha sérelem ért is bennünket, ha meg vagyunk is bántva egyesek részéről; azt is felhozták joggal, hogy esetleg összeomlik egész terjesztési apparátusunk, ha megfosztjuk azt magától a legfontosabb objektumától és hogy gyengeségnek fogják nézni, hogy a konkurrens elől küzdelem nélkül meghátrálunk.

Azonfelül biztosak voltak abban, hogy két ily regényvállalat nem maradhat fenn, mert erre nincs elegendő közönség,

de az irodalom sem tudja mind a kettőt táplálni, a konkurrens vállalat tehát bizonyára meg fog szünni, ha mi kitartunk.

Én nem szálltam sikra mindezekkel az érvekkel, nem vontam kétségbe ezek helytálló voltát, de határozottan és eltökélten — ha ugy tetszik, dacosan és nyakasan — megmaradtam szilárd elhatározásom mellett és megfogadtam, hogy nem folytatom tovább a dolgot.

Akkor is beláttam, hogy nekem bizonyára nincs igazságom, hogy legalább is nem „üzletszerü“, nem gyakorlati a felfogásom és elhatározásom, ma is azon a nézeten vagyok, hogy a könyvkiadói érdek és a vállalkozói szempont talán ellenkező megoldást javasolt volna, de ezért ma is, 35 esztendő elmultával, csak azt mondhatom, ha ma kerülnék ugyanabba a helyzetbe, ma is ugyanazt az utat követném, ma is következetes maradnék magamhoz, természetemhez, ahhoz az erkölcsi felfogásomhoz és ahhoz az érzékeny emberszemlélethez, mely akkori eljárásomat sugallta.

Elhatározásom nem volt impulziv felháborodás következménye. Ha nem volt is megfontolt okosság, nagy, hüvös meggondolás előzte azt meg.

Nekem addig az volt a kiadói credóm, hogy az iró és a kiadó közti viszonyt nem az irott szerződés szabályozza, mely a megállapitott pontozatokat sorolja fel, hanem az a lelki harmónia, az a tudatos célközösség, az a kölcsönös bizalom, mely nélkül a kiadó nem teljesitheti azokat a kötelességeket, melyek őt az iróval és az iró közönségével szemben megilletik és amely nélkül az iró nem lehet megnyugodva kiadójának rendelkezései tekintetében.

Mindig ez volt a hitvallásom, mindig így éreztem „iró“-immal szemben és ezért később is megtörtént, hogy nem kezdeményeztem és nem folytattam összeköttetést irókkal, amikor láttam, hogy ily bizalmi viszony akár az én hibámból, akár a másiknak körülményeinél vagy egyéni természeténél fogva ki van zárva. Ha hivatásomból kifolyólag, pályám során volt módomban magyar iróknak esetleg értékes szolgálatokat tehetni, azt csakis ennek a bizonyára impraktikus egyéni vonásnak tulajdonithatom.

*

1. szám. 1880 81.

ELŐFIZETÉSI ÁR:	SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL:
negyedévre 1 frt 50 kr., félévre 3 frt, egész évre 6 frt.	Budapesten, IV. Koronaherczeg-utcza 9. sz.

PÁTER PÉTER.

REGÉNY.

Irta JÓKAI MÓR.

A jezsuita convent.

Hatan valának együtt, a perjellel és a gvárdiánnal: a hetedik kint jár a falukon a kegyadományt beszedni.

— Benedicite! kezdé a perjel. Ecce nuntium patronae nostrae illustrissimae. S letevé a pecsétes levelet az asztalra, a mit a körülülők kézrül kézre adának. Mind megértették: latinul volt. Az orrok elfintorultak, az ajkak lepittyedtek, a szemöldök összevonultak, a szemek hunyorogtak. Egynek sem tetszett.

— Est unus de nobis invitatus in aulam patronae nostrae munificentissimae, ad educandum filium unicum domicellae.

— Parvum diabolum perduellem. Mondá rá a gvárdián.

— Garrulantem, sifilatorem in ecclesia!

— Maledictorem sanctorum et animarum!

— Mortificatorem animalium.

Mindenik tudott rá valamit.

Legjobban megtette a legutolsó.

— Insanum prolem matris vesanae.

— Quae est pernicies omnium virorum; folytatá a guardián áttérve e tárgyra.

— In omnibus punctis peccans.

— Omnia sacramenta pedibus calcans.

— Furia demens, saga sacrilega!

— Quae maritum letali potu ad inferos misit!

perjel mind ezen kegyetlen észrevételekre stoicus nyugalommal felelt.

— Sed est patrona nostra benignissima et filius erit hereditarius patronus noster. Oportet haurire calicem amaram. Fiat electio.

Mind nagyon csóválták a fejeiket.

— Ego habeo ardorem frigidum in tibiis; mondá az egyik, a lábaszárait dörzsölve.

— Ego vero laboro de bili. S bizonyságul a nyelvét is megmutatta az átellenben ülőnek, ki rögtön utána mondá:

— Ast ego aegrotos sanare sum vocatus

Most mind a hárman a negyedikre néztek: az igen biztosan érezte magát a legjobb kifogás birtoklásában.

— Equidem non sum versatus in lingvis scythicis; nec in hungarica, nec in sarmatica.

Az ötödik meg volt szorulva; mivel vágja ki magát?

— Me votum tenet nunquam foeminas alloqui.

Egynek sem tetszett a feladat.

— Mittamus ergo Petrum; mondá nyugodtan a perjel.

Mind az öten conclamáltak rá.

— Tamen est adhuc juvenis. Mondá az egyik.

— Sed moribus severus; felelt rá a perjel.

— Ocurret tentationem maximam; veté ellen a másik.

— Eo major erit triumphus eius; felelt rá a perjel.

— Tamen est adhuc tantum frater! kiálta fel a harmadik.

— Faciamus eum patrem; viszonzá a perjel.

A „Regényvilág“ 1. számának első oldala.

Mielőtt a „*Regényvilág*“ megszüntetésére vonatkozó elhatározásomat megvalósithattam volna, még egy kemény kisértésnek voltam kitéve.

A „*Gondüző*“ a „*Regényvilág*“ ötödik évfolyamának megjelenése közben indult meg, ennek csinált konkurrenciát, mi ősszel akartuk lezárni az évfolyamot és megszüntetni a vállalatot. A nyarat egészségem helyreállitása végett fürdőn töltvén, ott ért utól édesatyám azon értesitése, hogy a „*Gondüző*“ dolga rosszul áll, hogy maga a kiadó bevallotta *Bródy Sándor*-nak, hogy összesen 2200 példányban nyomatja a folyóiratot, ami lapkiadói nyelvre forditva azt jelenti, hogy tengődik és utban van a tönkrejutás felé. „Ha ő maga nem tud öt- vagy tizezer példányt hazudni, akkor mégis indikálva látom, hogy mi ne abdikáljunk. *Bródy* és mások véleménye szerint is a „*Gondüző*“ nem fog a folyó évfolyamnál tovább megjelenni.“

Ez a kisértés sem fogott rajtam. Elhatározásom átgondolt és végleges volt és amidőn a „*Regényvilág*“ ötödik évfolyamának utolsó számában az olvasóktól elbucsuztunk, egyszersmind megállapitottuk a folyóirat szerepét a magyar irodalomban:

> „Midőn öt év előtt a sajtó és a közönség feltünő pártolása mellett meginditottuk lapunkat, egész más viszonyokkal álltunk szemben. Lapunk az *első* és *egyedüli* közlönye volt az eredeti magyar regényirodalomnak. Jókai és pár jelesünk irt ugyan előbb is regényt, de eredeti magyar regényirodalomról a „Regényvilág“ megjelenése előtti évtizedben nem lehetett szó. Öt év lefolyása alatt mi törekedtünk teremteni ilyet. Öt év lefolyása alatt több eredeti regényt adtunk, mint amennyi az előző két évtized alatt termeltetett. Legjelesebb tollu novellairóink lapunkban léptek fel először, mint romancierek. És a magyar regényirás történetében beállott az a periódus, amelyet méltán el lehet nevezni „Sturm und Drang“-korszaknak. A közönség pedig kezdte tudomásul venni a magyar regényirodalom létezését. Majd lassan megkedvelte. S ezen kedv nyilatkozása nyomán napilapjaink is méltó helyet adtak az eredeti regénynek.“

Ez a méla utóhang sehogysem indokolta meg a folyóirat megszüntetését; nem is akartam az igazi okot a nagy közönség előtt feltárni; nem akartam megmagyarázni, hogy a „Sturm

und Drang" korszaka után miért nem vártuk be a virágzás korát.

Biztos voltam benne, hogy rövid időn belül igazolva lesz álláspontom helyes volta, az irók be fogják látni, hogy helytelenül jártak el, saját érdekeik ellen cselekedtek, és hogy e felismerés révén a jövőben talán majd nem lesznek annyira kockázatosak a hasonnemü irodalmi vállalkozások; talán nem fog megismétlődni olyan eset, hogy midőn emberfeletti küzdelmet folytat egy vállalat a közönség közönyének megtörésére, akkor maguk a belső emberei, a munkatársai, a támaszai hátba támadják, létalapjait megingatják, biztos bukásba döntik.

Amit előre láttam — bekövetkezett. A „*Regényvilág*" hű kópiája, a „*Gondüző*" még egy évig jelent meg, azután — évközben, be sem várva az évfolyam befejezését — csendesen megszünt, illetőleg beolvadt a „*Képes Családi Lapok*"-ba. Nem volt szép halál.

A magyar regényirodalomnak nem volt többé állandó hajléka; maguk az irók pusztitották el. A legtöbben ezzel végképp elmerültek a feledésben.

A nagysokára ujonnan keletkezett szépirodalmi vállalatok már egészen más, uj irói nemzedék szolgálatában állottak — most már erősebb, szélesebb, megbizhatóbb alapon.

A Révai-cég első cégjelvénye.

VI.

LÁZAS TEVÉKENYSÉG.

A „*Regényvilág*"-nak az a kitüzött programmja volt, hogy felvirágoztatja az eredeti regényirodalmat. Ezt a célt meg is valósitotta, még pedig annyira, hogy maguk a „*Regényvilág*" hasábjai szükeknek bizonyultak mindannak befogadására, amit immár elhelyezésre hoztak a regényirók. Legjelesebb iróink, felébredve lankadt tespedésükből, oly hévvel és örömmel láttak hozzá a munkálkodáshoz, hogy rövid idő alatt tárgytalanná vált egyik része ama panasznak, mely szépirodalmunk hanyatlásáról úton-útfélen elhangzott.

A „*Regényvilág*" kapcsán keletkezett termékenység kiadóhivatalunkat szinte az egész regénytermelésnek középpontjává tette. Ezekben az esztendőkben alig is jelent meg egyebütt számbavehető regény.

De ez a pozició kötelezettségekkel is járt. Minthogy a „*Regényvilág*" nem birt mindent megemészteni, amit az irók alkottak, magunknak kellett arról gondoskodni, hogy más módon tegyük lehetővé a „*Regényvilág*"-ból kiszorult müveknek megjelenését.

Minthogy folyóiratunk révén a közönség — ha lassan is — tudomásul kezdte venni a magyar regényirodalom létezését és megbarátkozott azzal a ténnyel, hogy ilyen is van, napilapjaink is kezdtek helyet adni az eredeti regénynek; annál is inkább tették ezt, mert mi oly összeköttetést létesitettünk a legelterjedtebb napilapokkal, amely rájuk nézve ennek a kérdésnek anyagi nehézségeit is megszüntette.

Abban állapodtunk meg ugyanis az „*Egyetértés*"-sel, a „*Budapesti Hirlap*"-pal és a „*Hon*"-nal, illetve a későbbi „*Nem-*

zet"-tel, hogy tárcaregényeiket közösen fogjuk honorálni és a szedésnek a lapban való felhasználása után mi külön-nyomatban könyvalakban fogjuk közrebocsátani azokat.

Ebben a gondolatban ugyanaz az eszme nyert megvalósulást, amely a „*Regényvilág*" üzleti alapjául szolgált. Igy vált lehetővé, hogy a „*Regényvilág*" rendes munkatársain kivül azoknak a regényeit is megjelentethessük könyvalakban, akik a lapokban helyezték el közvetlenül, vagy a mi közvetitésünkkel kézirataikat. Ezen az uton egész sorozata látott a magyar irók müveinek napvilágot, igy többek között: *Degré Alajos, Gyarmathy Zsigáné, Kazár Emil, Kvassay Ede, Rákosi Jenő, Wohl Stefánia* és sok kitünő külföldi iró, u. m.: *Disraeli, Claretie, Kraszevszki, Gréville, Ohnet, Turgenyev, Wilkie Collins, Zola* és mások regényei.

De az elbeszélések irói és az akkor virágzásban levő rajz jelesebb müvelői is kiadóhivatalunkat keresték fel müveikkel és mi készséggel bocsátottuk közre a korán elhalt *Bodon József*-nek, a szellemes *Milkó Izidor*-nak, a kitünő *Petelei István*-nak, a külföldre elvetődött *Siklósi József*-nek, a néprajzi novellát ápoló *Tóth Sándor*-nak első munkáit.

És mint kat'exochen szépirodalmi kiadóknak a lirai költészetet is bele kellett vonnunk kiadásunk keretébe és ezekben az esztendőkben közrebocsátottuk *Beöthy Zsolt*-nak, *Kiss József*-nek, *Komócsy József*-nek, *Torkos László*-nak, *Reviczky Gyulá*-nak, *Szabó Endré*-nek, *Vajda János*-nak, *Zichy Géza*-nak költeményeit és költői elbeszéléseit és mint müforditói irodalmunk egyik kiválóságát, Byron Don Juanját *Ábrányi Emil* remek fordításában.

Gerince azonban kiadói tevékenységünknek ebben az időben és későbben is az volt, hogy 1880 óta mi bocsátottuk közre *Jókai*-nak minden regényét és 1882 óta *Mikszáth Kálmán*-nak minden munkáját. Ezek az akkori kiadások alkották alapját a későbbi monumentális összkiadásoknak, amelyekről egy későbbi fejezetben fogok beszámolni.

Mi kiadói tevékenységünket azonban sohasem tartottuk kimeritettnek abban, hogy a könyvet kinyomattuk s a rendes sablon szerint szétküldöttük a könyvkereskedőknek, hanem ahogy a „*Regényvilág*"-nál össze akartuk gyüjteni az előfizető közönséget, épugy a szépirodalmi egyes kiadásoknak meg akartuk teremteni az olvasó- és vevőközönséget. Ebben külön-

bözött a mi kiadóvállalatunk azoktól az addigi vagy akkori kiadóktól, akik hébe-korba kiadtak egyes müveket, azután várták, mig a közönség azt észreveszi, megveszi vagy meg nem veszi és ezenközben álmosan, telve fatalizmussal, lethargikus módon tengették életüket.

Egyébként abban az időben ezek a kiadóvállalatok már alig funkcionáltak a szépirodalom terén. *Aigner Lajos* már kimerült, az *Athenaeum* a nagy nyomdai munkák és lapvállalatok révén jutott nagy jelentőségre, de az eddig általa kultivált szépirodalommal annyira felhagyott, hogy még *Jókait* is nekünk engedte át. A *Franklin-Társulat* minden egyéb téren fejtett ki elismerésre méltó tevékenységet, csak éppen a szépirodalomban nem. *Lauffer Vilmos* már teljesen visszavonult iskolakönyvei közé, *Ráth Mór* azokban az esztendőkben bocsátotta közre nagy Arany-kiadását és abból a különböző különkiadásokat.

*

Mint akik jóformán az egész szépirodalmat koncentráltuk üzemünkben, a magunk kötelességének tudtuk ennek az irodalomnak propagálása érdekében a lehetőt megtenni, vagy legalább is megkisérelni.

Arról volt szó, hogy a közönségnek a szépirodalom iránt tanusitott közönyösségét megtörjük.

Ebből a célból igénybe vettük az akkori sajtót és őszinte hálával és elismeréssel kell megállapitanunk, hogy az akkori sajtó mindazokat az eszméket, amelyek a szépirodalom fejlesztése, és mindazokat a terveket és törekvéseket, melyek a közönség érdeklődésének felkeltése érdekében felvetődtek, meleg szivvel és őszinte buzgósággal támogatta. A sajtó támogatásával indithattuk meg azt az akciót, amelyről már az előbbi fejezetben tettem emlitést, azokat az akciókat, amelyek különböző változatokban a magyar könyvnek közönséget akartak toborozni, egyszer az arisztokrácia, máskor a plutokrácia körében, egyszer a könyvkölcsönzés divatját ostorozván, máskor a kölcsönkönyvtárak káros hatását mutatván ki, egyszer a hiuságra, máskor a kötelességre appellálván, egyszer a kulturérzéket ébresztve fel, máskor a divatot véve segitségül.

A közönséget meg akartuk tanitani arra, hogy könyvet vásároljon, és propagandát kezdeményeztünk a tulajdonkönyv

mellett a kölcsönkönyvtári könyv ellen. A tiszta és uj könyv mellett, a piszkos és ócska könyv ellen.

És meg akartuk különösen tanitani arra, hogy az irodalmat ne pártolja nagyuri fölényességgel, hanem hogy belső lelki szükségből, müvelődési ösztönből, tanulási vágyból ismerje kötelességének a jobb hazai kiadványoknak megszerzését, valamint arra, hogy ne játssza az irodalommal szemben a pártfogó szerepét, hanem legyen hálás, elismerő lekötelezettje annak az irónak és annak a tudósnak, aki tehetsége és tudása legjavát adja munkájában.

De emellett a fontos sajtóbeli mozgalom mellett más fegyvereket is vittünk a harcba. Felvilágositó röpiratokat, körleveleket, tájékoztató prospektusokat stb., stb., nem szólva azokról az ujszerü könyvkatalógusokról, melyek többé nem voltak száraz, unalmas felsorolásai holt könyvcimeknek, hanem lehetőleg érdeklődést keltő olvasmányok, amelyekben egyes jelentősebb müvek mutatványai vagy ismertetései révén felkeltettük az ujabb irodalmi események iránt az érdeklődést.

Különös gondot forditottunk minden ilyen publikációban arra, hogy a közönséget a még mindig túlságos nagy mértékben terjesztett sok mindennemü hitvány olvasmány kiszoritására birjuk.

Müködésünk bizonyára nem volt meddő. Az elvetett mag csirázott és gyümölcsöt érlelt. Lassan-lassan mégis csak jobbra fordultak a viszonyok, kevesbedtek a küzdelmek és szaporodtak az eredmények. De ekkor mi már a „*Regényvilág*“ megszüntetése folytán lemondtunk arról, hogy az egyes irók egyes munkáit piacra hozzuk. Az az elhatározás, mely bennünket a „*Regényvilág*“ beszüntetésére rábirt, azt is jelentette, hogy vállalatunk megszünik nagyarányú szépirodalmi kiadó lenni. Ennek az elhatározásnak következményeit igen komolyan vontuk le, sohasem tettünk kivételt és következetesen megmaradtunk azon az uton, amelyre akkor léptünk.

A szépirodalom nagyobb arányú és különleges müvelését az akkor keletkezett *Singer és Wolfner* cég vette át első szerencsés vállalatával, az *Egyetemes Regénytár*-ral. Ma már a magyar szépirodalom olly hatalmas tényezője a nemzeti irodalomnak, amelyet már nem egy kiadó cég, hanem az életrevaló, ügybuzgó, a kor szinvonalán álló és feladatukat kitünően teljesitő cégek egész sorozata müvel.

Az ebben a korszakban kifejtett kiadói müködése vállalatunknak azonban nem merült ki a szépirodalomban. Más irányban is kellett egyet-mást kezdeményeznünk, hogy azt a terjesztési organizációt, melyet a *„Regényvilág"* részére nagy nehézségek közepette megalkottunk, fenn is tarthassuk.

Közben *Méhner Vilmos* is tett egy nagyérdekü kisérletet a füzetes kolportázs terén, amely fényesen bevált.

Méhner Vilmos külföldről bevándorolt könyvkötő volt, aki könyvkötészete mellett az idők során többrendbeli népies könyvet és ponyvaregényt adott ki és terjesztett el a szokásos módon. Anyagi sikerei folytán jó módba jutván, csak megbecsülni való volt az a törekvése, hogy több irányban akarta most már terjesztési szervezeteit felhasználni. E célra *Petőfi* költeményeinek akkoriban megjelent nagy negyedrétü diszkiadását szemelte ki és a tulajdonos *Athenaeum* részvénytársasággal oly megállapodásra lépett, mely lehetővé tette neki Petőfit füzetes kiadásban 40 krajcáros szép füzetekben elterjeszteni.

Méhner ötlete brilliánsnak bizonyult. Nagy sikert aratott vele és megérdemelt elismerésben részesült. Mindez buzditólag hatott rá és fokozatosan felhagyva a ponyvaregény-irodalommal, ezentul számos előkelő szinvonalu irodalmi vállalat kiadásával és terjesztésével emelte hirnevét és jelentőségét.

Az akkori könyvkiadói viszonyokat jellemzi, hogy egy németországi könyvkötőnek kellett ide jönnie, hogy *Petőfi*, utána később *Vörösmarty*, *Tompa* és más iróink müvei szélesebb körökben elterjeszthetők legyenek és hogy megmutassa az utat, amelyen haladni kell.

Minket *Méhner* sikere csak megerősitett abban a meggyőződésünkben, hogy a füzetes kolportázs alkalmas arra, hogy a közönséggel megkedveltessük az irodalmat, a könyvet. Ebben a meggyőződésben inditottuk meg a *„Világhirü utazások könyvtára"* cimü gyüjteményes vállalatunkat és ebben először *gróf Széchenyi Béla* keleti utazását adtuk ki.

Gróf Széchenyi Béla akkor tért vissza expediciójával együtt India, Japán, Kina, Tibet és Birma országokban tett nagy felfedező utjáról és utazása Európa-szerte méltán keltett feltünést úgy komoly céljai, mint eredményei folytán. Aránylag rövid idő alatt, harmadfél év alatt 2000 geografiai mérföldnyi utat tett meg az európai civilizáció előtt azideig elzárt területe-

teken és a hirek szerint igen nagy tudományos, főként kartográfiai anyagot hozott magával. E kiadványunknak nyomát már 1880 októberében találom édesatyám leveleiben, aki felhivja erre figyelmünket és aki abban a meggyőződésben van, hogy gróf Széchenyi maga irta tudományos művet óhajt közrebocsátani. Én utánajárván a dolognak, megtudtam, hogy tervbe

A Stanley könyvét hirdető falragasz.

van ugyan véve egy nagy munka közzététele, ez azonban csak évek multán fog elkészülni, az expedició tudományos vezetőjének, a kitünő *Lóczy Lajos*-nak szerkesztésében.

Közben az expedició egy másik tagja, *Kreitner Gusztáv* főhadnagy elkészült egy ismertető munkával, melyet egy bécsi könyvkiadó cég készült közrebocsátani. Édesatyám a maga vidéki elvonultságában is megütközött azon, hogy a magyar expedicióról szóló mű magyar ismertetéséről nem történt gondoskodás. Ily irányu leveleinek hatása alatt léptünk összeköttetésbe a bécsi kiadóval, aki eleinte igen rátartós

volt, de végre mégis csak sikerült vele olynemü megállapodásra lépnünk, hogy a Kreitner-féle munkát magyarul ugyanabban a kiadásban, ugyanazokkal a képekkel közrebocsáthattuk, ha nem is a némettel egyidejüleg. Meg volt mentve a nemzeti becsület és mi 1881 április havában közzétehettük a munka prospektusát.

A mű, mely eléggé érdekes leirása a Széchenyi-expedició utazásának, a bejárt keleti birodalmaknak, az expedició tagjai személyes élményeinek és kalandjainak és eléggé népszerü ismertetése a tudományos kutatásoknak és vivmányoknak, kedvező fogadtatásra talált, ugy, hogy füzetes és kötetes kiadásban az akkori viszonyokhoz képest elég nagy példányszám (3000 példány) kelt el. A siker, ha nem volt is nagy, mégis kielégitő volt és igy már szinte biztos talajon állva, biztositottuk magunknak az *Utazási Könyvtár* részére második kötetül *Stanley H.* „*Utazásom Afrikában*“ cimü művének kiadási jogát.

Stanley neve, mint a maga kora legzseniálisabb utazójáé, ismeretes volt a közönség előtt. Minden európai irodalom nyelvére le volt forditva már első műve is, amelyben arról ad számot, hogyan találta meg *Livingstone*-t. Az általunk most közrebocsátott magyar kiadás az első ilynemü vállalkozás volt, amely az eredeti angol kiadásnak eredeti angol illusztrációival jelenhetett meg.

A munka befejeztével egy harmadik műről gondoskodtunk, amely megint magyar kutatónak eredményeit tárja a közönség elé. *Ujfalvy Károly*-nak, a Párisban élő magyar tudósnak felesége, *Bourdon Mária*, ki férjét utján elkisérte, vonzó munkában irta le ennek az utnak néprajzi és földrajzi érdekességeit.

Ugyancsak ebben a korszakban, füzetes kiadásban bocsátottuk közre „*Az illem könyve*“ cim alatt a müvelt izlést és tapintatos modort tárgyaló kézikönyvet, amely megfelelő sikert aratott.

Akkor bocsátottuk közre „*A magyar művészek*“ cimü diszművet, az „*Arany dalai*“ cimü illusztrált munkát és *Marczali* Henrik „*A legujabb kor története*“ cimü munkáját.

Ugyancsak abban az időben léptünk szerződéses viszonyba a *Magyar Tudományos Akadémiával* oly célból, hogy az általa előfizetői részére közrebocsátott *Akadémiai könyvkiadóvállalat* köteteit egyenként hozhassuk könyvkereskedői

forgalomba. Az Akadémia ez uton mozgékonyabb terjesztésre törekedett, mert általunk az egész magyar könyvkereskedelmet belevonhatta ezeknek a becses köteteknek terjesztésébe. Három éven át történt ily módon az *Akadémiai könyvkiadóvállalat* köteteinek terjesztése és ez idő alatt igazán kiváló munkák egész sorozata látott napvilágot.

A forditott munkákon kivül *Beöthy* Zsolt: „A szépprózai elbeszélés története“, *Concha* Győző: „Ujkori alkotmányok“, *Heinrich* Gusztáv: „A német irodalom története“, *Simonyi* Zsigmond: „A magyar nyelv“ cimü könyvei ez uj intézkedés folytán hamarosan el is fogytak, ami addig az akadémiai kiadásoknál szokatlan eset volt. Kár, hogy nem lehetett folytatni a terjesztésnek e bifurkációját a következő ciklusnál. Utját állta az a körülmény, hogy az előfizetők száma az Akadémiánál nagyon leapadt és igy az egyes könyvekre megállapitható bolti ár tulságos magas volt ahhoz, hogy sikerrel terjeszthetők legyenek.

Ebben az időszakban kiséreltük meg *Jókai* egyes nagyobb regényeinek füzetes és illusztrált kiadásban való terjesztését is, ezzel is megküzdeni óhajtván a ponyvaregénnyel. Ilyen kolportázs-kiadásban bocsátottuk közre *„A lőcsei fehér asszony“*, a *„Kis királyok“* és *„A három márványfej“* cimü regényeket. De többet nem volt módunkban ily módon kiadni, mert füzetes kiadásra csak nagyobb regény alkalmas, Jókai pedig e két műve befejezte után hosszabb ideig csak kisebb, egy-két kötetes regényeket irt.

Ha végül még felemlitem, hogy ugyancsak füzetes kiadásban terjesztettük *„Szalon-könyvtár“* cim alatt előzőleg kötetekben megjelent jobb regénykiadásainkat és hogy *Zolá*-nak akkor közzétett *„Germinal“* cimü regényét is igy juttattuk a közönség körébe, akkor körülbelül beszámoltam azzal a tevékenységünkkel, amelyet a kolportázsterjesztés céljaira és eszközeivel kifejtettünk.

Ebbe a korszakba esik még két ily irányu vállalkozásunk, ugymint a *„Magyar Ifjuság“* megalapitása és a *„Jó könyvek“* vállalat meginditása. Mindkettőről külön fejezetekben óhajtok beszámolni.

*

Ellenben e helyütt szeretnék még megemlékezni egy oly irodalmi műfaj ápolásának szerény kezdeteiről, mely iránt min-

dig különös szeretettel viseltettem, amelyet azonban alig volt módomban különösebben ápolni.

Ebbe a korszakba esik *gróf Teleki Sándor*-nak fellépése az irodalomban. *Gróf Teleki Sándor* nem volt iró a szónak valódi értelmében. Barátja volt *Petőfi*-nek, *Victor Hugo*-nak, később sok jeles magyar irónak, sok kiváló külföldi irodalmi férfiunak és nagy szeretettel viseltetett az irodalom és ennek művelői iránt. Mint a magyar emigráció egyik előkelő tagja, sokat járt-kelt a világon, sokat tapasztalt, sokat átélt, különösen Olaszországban mint *Garibaldi* katonája. Mikor azután hazakerült az amnesztia után és itt felujitotta érintkezéseit az akkori irókkal, az a rendkivül érdekes mód, ahogy változatos élményeit élőszóval előadta, ahogy finoman megkomponálta és ahogy ügyesen kipointirozta — azt a gondolatot ébresztette egyik-másik iró-szerkesztőben, hogy felkérje őt arra, hogy ezeket az érdekes eseteket irja meg. Igy lett iróvá *Teleki Sándor* és ettől fogva kedvvel és verve-vel irta egymásután azokat a nagy feltünést keltett, sokszor brilliánsul megirt tárcáit, melyekben gazdag élete eseményeit élvezetes formában irta le.

Első két kötetét a Petőfi-Társaság adta ki „*Emlékeim*" cim alatt. Azontul mi bocsátottuk közre munkáit több kötetben. Ezek a munkák: „*Egyről-másról*", „*Természet után*" és „*Garibaldi alatt*", nagy feltünést keltettek és igen népszerüvé tették szerzőjük nevét.

Sok elmondani valója volt még és nagy irodalmi tervei voltak. Azok közül csak keveset valósithatott meg. Betegsége, majd halála korán véget vetett ennek az öreg korában kezdődött fiatal irói pályának — nagy kárára a magyar mémoire-irodalomnak.

*

Én mindig különös előszeretettel viseltettem a *mémoire-irodalom* iránt. A nagy nyugati irodalmakban nagyon becsülik ezt a műfajt. Az igazi, válogatós olvasók különösen kedvelik. Ritka becses csemegének tekintik egy-egy érdekes, tartalmas embernek emlékiratait, még ha az illető nem hivatásos iró is, abban az értelemben, hogy verset, drámát, regényt, novellát irna. Sőt ez esetben leginkább keltik fel az emlékiratok a nagyfoku érdeklődést.

Mert mig a lirai költő, a drámairó, az elbeszélő iró szépirodalmi alkotásainak tárgyát rendesen magából meriti, élményeit, megfigyeléseit ezekben a munkákban irja le, addig mémoire-okat rendesen azok a finom elmék irnak, akik vágyat éreznek magukban érzéseik, meglátásaik, tapasztalataik elmondására, egy érdekes korszaknak, kimagasló eseményeknek, történeti fejlődményeknek leirására.

Dickens, Balzac, Flaubert, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Mikszáth, Musset, Goethe, Heine, Petőfi, Byron belső világukat, belső átéléseiket lirai és elbeszélő müveikben juttatják kifejezésre. Verseik, regényeik, elbeszéléseik egyszersmind önéletrajzuk is.

Ellenben nagy hadvezérek, vezető államférfiak, kiváló politikusok, előkelő publicisták, nagyműveltségű litterary gentlemanek gazdag lelkivilága és eseménydús élete — szépen megirt mémoire-munkáikban tárul elénk. Az a sok érdekes momentum, mely ily férfiak életéhez füződik, azok a nagy dolgok, melyeknek cselekvő tényezői vagy szemtanui voltak — az ő emlékirataikban elevenednek meg előttünk és válnak valóságos közkincseivé az emberiségnek, mert ezek az igazi emberi és történelmi dokumentumok és kevésbbé vannak alávetve a változó divatnak és izlésnek, mint a „fikció" művei.

Az irodalom legbecsesebb művei közé tartoznak a *Julius Caesar, Nagy Frigyes, Bismarck, Moltke, Benvenuto Cellini, Baskircsev Mária, Gentz, Metternich, Beust, Károly* román király, *Hohenlohe* herceg, *Marlborough, Bolingbroke, Walpole, Saint-Simon, Richelieu, Lafayette, Mirabeau, Carnot, Broglie* herceg, *Guizot*, a magyarok közül *Cserei Mihály, Apor Péter, Mikes Kelemen, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Görgey Arthur, Pulszky Ferenc, Mészáros Lázár, Szögyény-Marich* emlékiratai.

Anatole France a *Goncourt*-testvérek naplójáról irt essay-ében azt mondja, hogy a mémoire-okban és önéletrajzokban az igaz emberit keressük, a valóságot, semmi egyebet. Minden emberben megvan az igazságra való vágyakozás és vannak időpontok, amidőn éppen ezért félreteszi a képzelet legszebb alkotásait is, amidőn ösztönösen olyat akar olvasni, amit csak emlékiratokban és autobiografiákban találni. *France* szerint ezért még a szépirók művei közül is az önéletrajziakat olvassák leg-

tovább. Ezt két érdekes példával illusztrálja. *Chateaubriand* minden művében önmagát rajzolta, illetve önmagát szerepeltette, mégis manapság csak a *„Mémoires d'outre tombe“*-ot olvassák már, azt a munkáját, melyben saját élete folyását beszéli el. *Rousseau „Émile“*-jét és *„Uj Heloise“*-jét alig veszi már valaki kézbe, *„Vallomásai“*-t ellenben minden időben, örökkön-örökké fogják olvasni.

*

Munkám beosztásánál fogva bajos lenne később visszatérnem rá, azért már itt akarok megemlékezni azokról a mémoire-szerü munkákról, melyeket a *Teleki Sándor* könyvein kivül intézetünk — bár sokkal későbben — kiadott: a *Falk Miksa* és a *Berzeviczy Albert* könyveiről.

Falk Miksa voltaképen soha sem irt mémoire-okat; ő tartalmas és nagyhatásu vezércikkekben élte ki magát; ritka alkalommal, ha arra különösen felkérték folyóiratok vagy ünnepi alkalmi kiadványok szerkesztői, megirta érdekes pályafutásának egy-egy epizódját, megemlékezését korának valamely kimagasló vezető egyéniségéről, akivel a legbensőbb érintkezésben volt.

Ezeket az értékes irásait fia, *dr. Falk Ernő* gondosan öszszegyüjtötte és atyja beleegyezésével kötetben kiadta.

Soha senki ugy meg nem elevenitette *Erzsébet királyné* emberi alakját, *Széchenyi István* lelki világát, *báró Eötvös József, Kemény Zsigmond* és más jeleseink képét, mint *Falk Miksa* ezekben az essay-iben.

De ha már az elmult félszázad irodalmi dolgairól szóló könyvben *Falk Miksa* neve az ő mémoire-munkája révén szóba kerül, nagy mulasztás volna meg nem emlékezni róla más irányban is.

Falk Miksának sokat köszönhet a magyar irodalom. Ő komolyan vette az általa szerkesztett *„Pester Lloyd“*-nak azt az általa célul kitüzött hivatását, hogy a külföldön ismertesse meg Magyarországot. Ő nemcsak a magyar politikáról akarta informálni a külföldet, hanem kulturánkról is, elsősorban irodalmunkról.

Ezt a programmot következetesen keresztül is vitte. Az ő idejében jelentékenyebb magyar könyv nem jelenhetett

meg anélkül, hogy a „*Pester Lloyd*“ tudomást ne vett volna róla. Hüségesen és rendszeresen regisztrálta nagyértékü irodalmi rovatában a magyar irodalom minden valamire való termékét. Az irókra nézve ez nagyon megnyugtató volt. A magyar lapok ismertetése sokszor függött személyi tekintetektől, pajtásságtól, lappolitikától, kiadói szempontoktól — a „*Pester Lloyd*“ tárgyilagos kritikai ismertetése mindig biztos volt. Az igaz, hogy akkor nem jelent meg annyi könyv, mint a későbbi időben.

De *Falk Miksa* ezenfelül magát az irodalmat valósággal is kivitte a külföldre — nemcsak ismertetésekben. Évente kiadta lapja tárcájában a legkiválóbb magyar regényeket német forditásban (*Jókai*-nak sok regénye jutott igy a német közönség elé) és állandóan kiváló magyar irók tárcáit közölte jeles tárcarovatában; bevett szokás volt akkor, hogy néhány iró heti vagy alkalmi tárcáját magyar lapban és ezzel egyidejüleg németül a „*Pester Lloyd*“-ban közölte.

Aki ezekről ir, elismeréssel kell adóznia *Falk Miksának.* Az ő idejében az akkori magyar irók az akkori „*Pester Lloyd*“-ra bizton számithattak.

*

Egy másik mémoire-munka, melyet módunkban volt kiadni, a *Berzeviczy Albert* „*Régi emlékek*“ cimü könyve, az ujabbkori Magyarország egyik legműveltebb emberének finom érzékkel és művészi ambicióval megirt értékes munkája.

Senki sem veheti rossz néven tőlem, ha ez a könyv más szempontból is különlegesen közel érintett. Hiszen annak a megyének életét és társadalmát rajzolja, melyből én is származom, annak a kornak a képét tükrözteti vissza, amelyben én is átéltem legfiatalabb éveimet, vagy amelyről a szülei házban hallottak révén legelső impresszióim keletkeztek.

Maga *Berzeviczy Albert* is egy ilyen erős fiatalkori impresszió rám nézve. Édesatyánk nekünk már gyermekkorunkban mindig beszélt a sárosmegyei tanfelügyelő nagykészültségü és tehetséges fiáról, aki egészen fiatalon már nővérével együtt kézirásos ujságot szerkesztett, mely a város művelt családjai körében házról-házra járt a gyermekek közt. Azután messziről megcsodáltam, amint a művészet iránt fogékony társaival szinielőadásokat rendezett, amint megvetette alapját és

nagyszerü organizációját egy nagy hivatásu közművelődési egyletnek, az eperjesi *Széchenyi-Kör*-nek; tanuja voltam közpályája kezdetének a vármegyénél, tudományos pályája első állomásának a jogakadémia tanári székében és a szükebb hazából, az egyazon városból származó földinek büszke rokonérzésével kisértem fényes pályafutását — a nálunk elérhető legfelsőbb polcig — a Tudományos Akadémia elnöki székéig. Talán őt is az erre való emlékezés inditotta arra, hogy — bár egyéb műveit másutt jelentette meg — ennek a művének kiadását az én társulatomnak engedje át.

Munkája szinte naplószerü közvetlenséggel és melegséggel fest képet a mult század ötvenes-hatvanas éveinek érzelemvilágáról, társadalmi és kulturviszonyairól, megelevenitve egy magyar szellemü, jelentős felvidéki gentry-család életét és viszontagságait a szabadságharcot követő abszolutizmus, a provizórium és a kiegyezés első évei alatt. — Egyik legkiválóbb munkája a magyar mémoire-irodalomnak.

*

A sokoldalu feladat, melynek szolgálatába állitottuk vállalatunkat, valóban lázas és megőrlő munkát és tevékenységet rótt mindegyikünkre. Hogy minő belső viszonyok és körülmények között teljesitettük akkori feladatunkat, arról a továbbiakban lesz szó.

Ilyen volt a cégnek *kiadói* müködése ezekben az esztendőkben. Igazán lázas, sokoldalu tevékenység, éjt-napot összetevő munka. Nyugtalan, mégis céltudatos, tapogatódzó, mégis bátor kezdeményezés, igazi öntudatos, férfias dologtevés.

A Révai-cég második cégjelvénye (Benczúr Béla rajza).

VII.

A „MAGYAR IFJUSÁG“ ÉS AZ IFJUSÁGI IRODALOM.

Ha azt kérdezné tőlem valaki, hogy a sok tervezgetés és félbenmaradt eszme közül, melyek a kiadó müködésétől elválaszthatatlanok, mi az, aminek elmaradását legjobban sajnálom, egy pillanatig sem haboznék és azt mondanám: amit pályám folyamán legjobban sajnálok, az, hogy nem alkothattam meg a magyar ifjusági irodalmat saját felfogásom szerint.

Mi az ifjusági irodalom? A legkevesebb ember van tisztában ennek jelentőségével. Pedig ez a gerince a dolognak, egész fejlődésünknek, tudásunknak, kulturánknak, emberségünknek. Semmiféle könyv, amelyet későbbi korban olvasunk, nincs olyan mély és egész életre kiható hatással reánk, mint az az egy-két könyv, melyet fogékony ifju lelkünkkel veszünk fel magunkba.

Én tizenkétéves koromban születésnapi ajándékul kaptam nagybátyámtól egy könyvet, mely a klasszikus ókorból való elbeszéléseket tartalmazott. Akkor még nem tudtam, de később rájöttem arra, hogy Homer Odisszeájának és Iliászának legszebb részei vannak benne prózában a gyermek felfogó képességéhez mérten feldolgozva.

Soha későbbi olvasmány nem tett rám akkora hatást, mint ez a könyv, soha későbbi könyv nem volt oly befolyással gondolkodásomra, érzésemre, az életről való felfogásomra, szépérzékemre, müvelődésem menetére, mint azok a naiv mesék, melyeket ebből a könyvből ismertem meg.

Talán ez a hatás okozta azt, hogy az ifjusági irodalom jelentőségéről oly korán alkottam magamnak képet és már pályám kezdetén felismertem, hogy ha közönséget akarunk

teremteni a magyar könyvnek és különösen a jó könyvnek, akkor azt már a gyermeknél, az ifjunál kell kezdeni.

Csodálatos az a nagy nemtörődömség és bünös mulasztás, amit egyébként gyermekeiket szerető szülők elkövetnek azáltal, hogy gyermekeik olvasmányait nem kisérik figyelemmel és tudatosan vagy öntudatlanul is engedik, hogy azok rossz olvasmányokkal fertőzzék meg lelküket és szellemüket. Ugyanaz a szülő, aki aggódó gondossággal ügyel arra, hogy gyermeke valamely rosszul készitett étellel gyomrát el ne rontsa, teljességgel érzéketlen az iránt, hogy a rossz könyv minő pusztitást vihet véghez abban a gyermekben. Sokan nem tudják, hogy azok a gyári üzemekben előállitott tákolmányok, amelyeket nagyrészt az antikváriusnál vagy a játékkereskedőnél vásárolnak meg ajándékképpen, tisztán a külső boriték feltünő voltára lévén tekintettel, nem pedig a könyv belső tartalmára, esetleg gyermekük egész jövendőjét dönthetik el. Azt tartják ezek, hogy a tartalom egészen mellékes. A gyermek egy pár óráig, vagy egy-két napig örül a könyvnek, azután ugyis összepiszkitja, összerongyolja. Egyébként sem érti meg. Majd ügyelnek arra, hogy jó könyvet kapjon a gyermek kezébe, ha majd magasabb értelmiségi fokon áll és meg is tudja érteni az olvasmányt.

A pedagógusok feladata, hogy ezeket a téveszméket megcáfolják és a maguk részéről a rendelkezésükre álló eszközökkel: az iskolával, az iskolai könyvtár utján és minden egyéb uton helyrehozzák azt, amit otthon a szülők vétkeznek. Ehelyütt ezzel a kérdéssel ebből a szempontból nem óhajtok foglalkozni, mert hiszen engem most az illet meg, hogy a kérdést azokban a vonatkozásokban ismertessem, amelyekben az a könyvtermeléshez áll.

Egyes kiadóknak elismerésre méltó jobbra törekvése ellenére is a magyar ifjusági irodalom a nyolcvanas évek elején igen-igen szegény volt. Külföldi, nagyrészt német könyvek silány forditásaiból állott, amelyek leginkább a könyvbe foglalt rikító szinü képek mellőzhetetlen tartozékának tekinttettek.

Hevesi Lajos szerencsés ihlettel megalkotott *„Jelky András kalandjai“* cimü könyve és a gyermek lelki világába behatolt *Győry Vilmos*-nak verses és prózai munkái emelkedtek ki ebből a sivár irodalomból.

Sokan foglalkoztak már akkor, irók és pedagógusok, ezekkel a kétségkivül beteg viszonyokkal és azzal, lehetne-e és miként a bajokon segiteni. Ezek közül helyes és gyakorlati irányba terelte a kérdést a sajtó egyik buzgó munkása, *Kürthy Emil*, akit az irodalom iránti szeretet vitt erre a pályára, amidőn felvetette egy ifjusági lap alapitásának eszméjét, amely a gyermek életében mintegy folytatása volna a *Forgó bácsi* által szerkesztett kitünő „*Kis Lap*“-nak és a serdültebb ifjuságot olvasmánnyal ellátná mindaddig, amig az a nagy irodalom részére megérett. *Kürthy Emil* közölte velünk eszméjét és mi azonnal hajlandók voltunk annak megvalósitását lehetővé tenni.

1883 december 1-én szerződés jött köztünk létre, amely szerint mi közösen közrebocsátunk egy ifjusági folyóiratot *Kürthy Emil* szerkesztése mellett. A folyóirat mindkét fél tulajdona lesz, anyagi hasznában vagy veszteségében mindkét fél egyformán részesedik. Tekintet nélkül az anyagi eredményre, köteleztük magunkat a lapot három éven át okvetetlenül fenntartani.

A lap 1884 január 1-én „*Magyar Ifjuság*“ cim alatt indult meg. Felelős szerkesztője: *Kürthy Emil*, főmunkatársai: *Győry Vilmos* és *Mikszáth Kálmán*, rendes munkatársai: *Ágai Adolf, Bartók Lajos, Csiky Gergely, Herman Ottó, Jókai Mór, László Mihály, Pósa Lajos, Reviczky Gyula, Szabóné Nogáll Janka, Sebők Zsigmond, Szabó Endre, P. Szathmáry Károly, Szépfaludy Ferenc, Könyves Tóth Kálmán, Törzs Kálmán* voltak.

Abból indultunk ki, hogy a legjelesebb irókat kell megnyerni az ifjusági irodalom részére, mert az ifjuságnak a legjobbat kell adni, amit a magyar irodalom előteremteni képes. Lehet-e ennél szebb munkatársi névsort összeállitani?

Ez a névsor azonban nemcsak programm volt, nemcsak az előfizetők megnyerésére alkalmas csábitóeszköz, hanem kész valóság; mi tényleg megnyertük mindazokat az irókat arra a rájuk nézve szokatlan feladatra, hogy „emelkedjenek fel“ az ifjusághoz és lássák el annak szellemi szükségletét. Mindjárt az első füzet *Bartók Lajos, Csiky Gergely, Győry Vilmos, Jókai Mór, Sebők Zsigmond, Törzs Kálmán* közleményeivel indult meg és ezen munkatársi szinvonalon maradt a lap folytatólag is. Ide irta *Mikszáth Kálmán* már a második számban „*A mi kis Morzsánk*“ cimü elbeszélését és a „*Magyar Ifjuság*“ avatta őt azok-

nak a világirodalomban páratlanul álló elbeszéléseknek költőjévé, amelyeket a gyermekekről írt és amelyek munkásságának legjavát alkotják. Itt kezdte ifjusági irói pályáját *Gaal Mózes*, itt közölte *Könyves Tóth Kálmán* tudománynépszerüsitő jeles dolgozatait. Itt irta meg *Csiky Gergely* még ma is utól nem ért gyermekszinmüveit és itt kezdte meg a magyar gyermekköltészetben korszakos pályafutását *Pósa Lajos*. Itt közölte *Vajda János* legkedvesebb vadászrajzait és a *„Magyar Ifjuság“*-ban váltott jegyet a gyermekirodalommal *Benedek Elek* és *Sebők Zsigmond* is.

Hogy a külföldi ifjusági irodalom legjavát, valamint az előrehaladott illusztrativ müvészetnek termékeit biztosithassuk magunknak, megállapodásokat létesitettünk előkelő francia és angol kiadókkal, amelyek a *„Magyar Ifjuság“*-nak biztositották e kiadók java ifjusági iratainak forditási jogát. Különösen a világhirü párisi *Hetzel* céggel, a francia ifjusági irodalom ez elsőrendü müvelőjével kötött megállapodásunk igen nagy értékeket biztositott a *„Magyar Ifjuság“*-nak. Ő általa jutottunk közvetlen érintkezésbe *Legouvé Ernő*-vel, aki egészen uj irányt jelentett az irodalomban, a bölcselkedő oktatás terén.

A *„Magyar Ifjuság“* nemcsak efemer értékü aktualitásokkal foglalkozott és nemcsak kisebb elbeszéléseket, rajzokat, ismertetéseket és leirásokat közölt, hanem épp ugy, mint a *„Regényvilág“* és épen abból az üzleti értékesitési gondolatból kiindulva, folytatásokban közölte az ifjusági irodalomnak elismert kiváló termékeit.

A *„Magyar Ifjuság“* utján jutott a magyar irodalom azokhoz az ifjusági munkákhoz, amelyek még ma is, harmincöt év mulva — önérzettel állapitom meg — a magyar ifjusági irodalom legjava termékeit alkotják.

Elég ha hivatkozom *Burnett*: „Kis Lord“, ugyane szerző „Sárika története“, *Daudet* Alfonz: „Egy hajó története“, *Genin:* „Egy valódi hős“, *Mayne-Read:* „Skalpvadászok“, ugyane szerző „Vilmos, a hajósinas“ és a „Tüzföld“, *Mikszáth* Kálmán: „A két koldusdiák“, „A kis primás“, *Stevenson:* „A kincses sziget“, *P. Szathmáry* Károly: „Rossz asszony várat veszt“, *Tóth* Sándor: „Kurucvilág“ és *Mark Twain:* „Koldus és királyfi“, „Tamás urfi kalandjai“ és „Huckleberry Finn kalandjai“ cimü elbeszélő műveire és *Bánffy:* „Magyar László utazá-

sai", *De Gerando:* „Az emberiség jóltevői", *Szathmáry:* „Magyar Pantheon", *Tissandier:* „A tudomány vértanui", *K. Tóth Kálmán:* „A munka bajnokai" cimü ismeretterjesztő munkáira.

De amennyire sikerült a „*Magyar Ifjuság*" köré csoportositani a klasszikus irók, az ihletett költők, a hivatott tanférfiak, nevezetes tudósok és kitünő illusztrátorok egész gárdáját, épp oly nehéz volt a lapnak olvasókat és előfizetőket szerezni és állandóan biztositani. Ennek a körülménynek egy sajátságos tünet az oka. A serdültebb ifjuságnak való ifjusági lapot a kiadó nagy, költséges reklámmal ismerteti a tanulóifjuság körében, azután összehoz ezen az uton egy pár száz vagy egy pár ezer előfizetőt és egy vagy két év mulva egyszerre szemben találja magát a semmivel.

Az előfizetők gyermekekből férfiakká válnak, a gimnazistákból egyetemi hallgatók, az ifjusági lap előfizetőiből politikai napilapok olvasói lesznek és a kiadó kezdheti ujra a rendkivül nagy propagandaköltséget, hogy magának uj előfizető közönséget szerezzen. Ezt a világ egyetlen kiadója sem birná el soká. Ez az oka annak, hogy kisebb nemzeteknél a serdülő ifjuság számára való ilynemü folyóirat nem tud állandóságra vergődni. Ezt bizonyitja minden egyes kisérlet, amely azóta is történt, annak az egynek, a „*Zászlónk*"-nak kivételével, mely oly anyagi forrásból táplálkozott, mely lehetővé tette, hogy jóformán ingyen küldessék szét igen nagy példányszámban a tanuló ifjuság körében.

A „*Magyar Ifjuság*" elismert kiválósága mellett is már a második évfolyam megindulásakor tette ezt a tapasztalatot, mindamellett folytatni óhajtottuk a lapot, amelynek igen nagy jelentőséget tulajdonitottunk kulturális tekintetből és különös tekintettel az ugynevezett melléktermékekre, azokra a könyvekre, amelyek különnyomatképpen a „*Magyar Ifjuság*"-ból keletkeztek.

Az anyagi siker kimaradásának okát természetesen már a második évfolyam meginditásakor észrevettük és tudtuk, hogy állandó küzdelemre lesz szükség, ha a lapot fenn akarjuk tartani. El is készitettük azt a tervet, amely szerint ez még lehetségessé válnék bizonyos korlátok között anélkül, hogy évenkint fokozódó deficittel kelljen megküzdenünk.

Azonban *Kürthy Emil*, az igazán lelkes szerkesztő és társtulajdonos, nem akarta hinni, hogy a passzivitásnak ily termé-

szetes oka van és az adminisztráció hibájául rótta fel azt, hogy a lap előfizetőinek száma nem gyarapodik és hogy csak ujabb és ujabb injekciókkal tartható fenn bizonyos standardon.

Azzal az indokolással, hogy a „*Magyar Ifjuság*“-ba „*bele van szerelmetesedve*“ és szeretne annak egyedüli kiadó-tulajdonos-szerkesztője lenni, 1885 julius havában felkért bennünket arra, hogy az év végével bontsuk fel szerződésünket és engedjük át neki a lap tulajdonjogát. Ő meg akar próbálkozni, nem tudná-e saját erejével a lapot virágzásra juttatni.

Mi készséggel hozzájárultunk ehhez a javaslathoz, mert *Kürthy Emil* nekünk a nagyobb lélegzetü munkák önálló könyvkiadásokban való közrebocsátásának lehetőségét biztositotta és ránk nézve ez volt a fődolog.

Kürthy Emil még néhány évig folytatta a „*Magyar Ifjuság*“-ot csodálatraméltó szivóssággal, lelkességgel és ügyszeretettel, de azután nem birta tovább, kénytelen volt átadni másoknak. *Tábori* Róbert és *Zempléni* P. Gyula kisérleteztek vele még egy ideig, azután végleg megszüntették.

Azóta több ifjusági folyóirat keletkezett, meg is szünt. Azt hiszem, egyik sem érte el a „*Magyar Ifjuság*“ szinvonalát.

*

A „*Magyar Ifjuság*“ megszüntével az ifjusági irodalom is kivált kiadói tevékenységünk köréből. Más feladatok foglaltak el bennünket és sohasem jutottunk hozzá, hogy mindazt megvalósithassuk, amit az ifjusági irodalom terén még ma is, sőt ma még inkább, mint valaha, megvalósitandónak tartunk.

E soroknak nem lehet feladata programmot adni a jövőre, mert hiszen ez a munka visszatekintést akar nyujtani a multra. Mégis ide akarok vetni a tapasztalatból leszürt néhány gondolatot, talán hozzájárulok ezzel annak a kérdésnek a tisztázásához, amely még ma is megoldatlan.

A könyv, amelyet a gyermeknek, a serdülő ifjunak nyujtani akarunk, legyen „*le meilleur des livres possibles*“, *a lehető legjobb könyv.* Erre kell törekednie első sorban a kiadónak. Voltaképpen csakis neki, mert az iró nem is igen törekedhetik erre. Azt gondolom ugyanis, hogy az iró, midőn leül az iróasztalhoz azzal az előleges feltevéssel, hogy most könyvet fog irni a gyermeknek, hogy leszáll a gyermek értelmi

képességéhez, törekszik beleélni magát a gyermek lelkületébe és gondolkodásába: egyáltalában nem tud gyermeknek való jó könyvet irni. Az a mesterséges hangulat, amelyet az iró magára erőszakol, nem alkalmas kisérője az irásnak. A jó gyermekkönyvek azok, amelyeket eredetileg nem a gyermekek részére irtak. Azok, amelyek gyermekkönyvvé váltak. *Gulliver*-t, *Robinson*-t szerzőik nem szánták gyermekolvasmánynak, felnőtt, komoly emberek számára irták ezeket a könyveket és belső értékük folytán váltak az ifjuság irodalmi klasszikusaivá, mert tárgyuknál, tartalmuknál, müvészetüknél, szellemüknél fogva erre alkalmasaknak bizonyultak. A tündérmeséket sem irták gyermekek részére. A nép helyes ösztöne találta ki azokat a csodákat, amelyek a mesékben megragadják az egyszerü nép, az egyszerü gyermek képzeletét.

Semmiféle mese, amelyet bármely iró azért irt le, hogy most a gyermeknek meséljen, hozzá nem ér, meg sem közeliti a legegyszerübb népmesét.

Az következik ezekből, hogy ifjusági irodalmat nem lehet mesterségesen előállitani, nem lehet, de nem is kell, mert az megvan klasszikus iróink munkáiban, ahonnan ki kell emelni a kincset, megtisztitani attól, ami esetleg hozzátapadt és kellő feltálalásban, aranytálcán nyujtani az ifjuságnak. Megvan a görög és latin irodalomban, megvan a francia és angol irodalomban, megvan a német és spanyol irodalomban. De megvan a magyarban is, csakhogy nem nyultunk még utána, nem fedeztük még fel, nem aknáztuk még ki.

A kiadó kötelessége, de érdeke is az uj, a klasszikus ifjusági irodalmat a legjobb iróknak, mint átdolgozóknak és szerkesztőknek segitségével megalkotni, mert hiszen ez a legjobb propagandája a nagy irodalomnak.

A gyermek, aki rossz könyvet olvas, aki unalmas könyvön rágódik, akire ráerőszakolják, hogy tudákos, moralizáló, okoskodó, báj és költészet nélküli, fellengős és szellemeskedő könyvet olvasson, az megutálja az olvasást és többé nem is akar könyvhöz nyulni. ***A gyermekkel kell megszerettetni a könyvet, ha azt akarjuk, hogy a férfi hive legyen a könyvnek.*** Ha a gyermekek körében tettük lelki szükséggé az olvasást, ami csak igazán jó könyvekkel érhető el, akkor meg van törve az utja az irodalomnak a későbbi férfiak, asszonyok körében.

A nagy klasszikusok, akik nem is gondoltak a gyermekekre, mikor munkáikat irták, ezek beszélnek a gyermekek szája ize szerint.

Anatole France azt irja egyik tanulmányában:

„Sokszor olvastattam nagyon fiatal gyermekekkel néhány éneket az Odisszeából jó forditásban. El voltak ragadtatva. Don Quixote (sok kihagyással) a legkellemesebb olvasmány, melyben egy tizenkét éves lélek megfürödhetik. Magam, amikor olvasni tanultam, elolvastam Cervantes könyvét és annyira megszerettem, átéreztem, hogy ennek az olvasmánynak köszönhetem még ma is vidámságom nagy részét.“

Ugyanebben a tanulmányban találkozunk *Louis Figuier* nevezetes francia tudóssal, aki felháborodik arra a gondolatra, hogy a gyermekek tündérmeséket olvassanak.

„Igen, kis leányom Jeanne, csukd be hamar a meséskönyvet, amely ugy megrikatott az imént és hamar olvasd az étherizációt. Szép volna, ha még hét éves korodban sem volna kész véleményed az azót-protoxid anesztétikus hatásáról!“

Louis Figuier azt is felfedezte, hogy a tündérek képzeleti lények. Ezért nem szenvedheti, ha tündérekről mesélnek a gyermekeknek. Ő a guanóról beszél nekik, ez igazán nem képzeleti tárgy. Nos, doktor ur, igenis vannak tündérek, épp azért, mert képzeleti lények. Megvannak az üde és naiv képzeletekben, amelyek mindig nyitva állanak a népies tradiciók örök-fiatal poézise előtt.

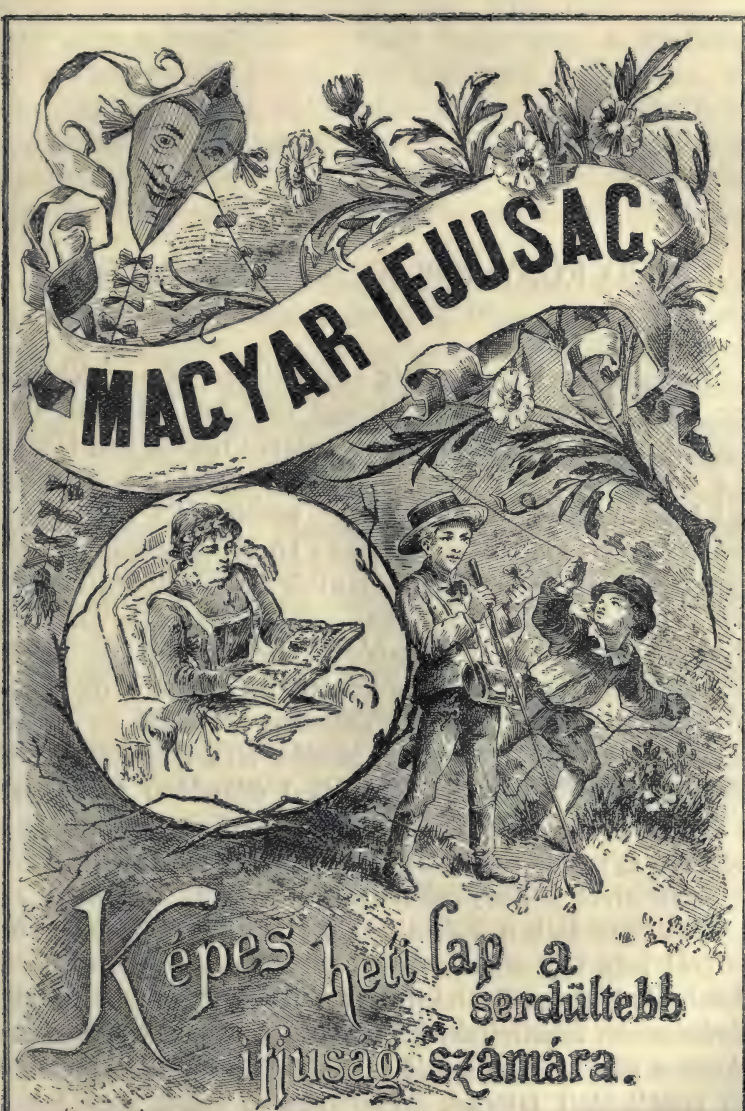
A legcsöppebb könyvecske, amely egy költői gondolatot ad, egy szép érzést sugall, szóval, amely megmozditja a lelket, végtelenül többet ér a gyereknek, mint az önök egész mechanikus könyvtára.

Mese kell a kis és nagy gyerekeknek, szép mese versben vagy prózában, irás, amin nevetünk vagy sirunk, amely magával ragad. Ma kaptam egy ilyen szép mesekönyvet, amelynek előszavában azt olvasom, hogy az álmokra szüksége van az emberiségnek s hogy a nevetésnél inkább különbözteti meg az embert az állattól az ábránd.

Nos hát a gyereknek is szüksége van az ábrándokra. Érzi, hogy képzelete dolgozik, s ezért kellenek neki a mesék. A mesemondó ujra megteremti a világot a maga módja szerint.“

A magyar gyermekeknek valóban ujrá meg kell csinálniok a világot, ha élni akarnak benne a maguk módja szerint.

Azért kell gondoskodnunk arról az ifjusági irodalomról, melyben megtalálja a magyar ifjuság az álmokat és az ábrándokat,

A „Magyar Ifjuság" cimlapja.

amelyekből megalkotja az eltünt és elpusztult helyébe az igazi uj Magyarországot.

VIII.

A „JÓ KÖNYVEK“ ÉS A NÉPIRODALOM.

Érdekes tünet, hogy amig egyáltalában nem vették észre, vagy csak igen későn, az ifjusági irodalom selejtes voltát, addig sokan, a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből, felismerték a nép alsó osztályainak olvasmányul szánt ponyvairodalom káros hatásait. Lehet, hogy ennek oka az osztályérdek volt, mert különösen azokban a körökben, gazdasági egyesületekben és szervezetekben merültek fel különböző eszmék a ponyvairodalom káros hatásának ellensulyozására, amelyek a földmivelő néppel voltak állandóan érintkezésben. Ez a körülmény fejti meg, hogy annak a közönynek ellenére, mely a kormányköröket az irodalommal szemben eltöltötte és annak a betüiszonynak ellenére, mely a felsőbb társadalmi osztályokat jellemezte, a népirodalom kérdésével állandóan foglalkoztak, azt állandóan szőnyegen tartották a sajtóban, az irodalmi és gazdasági egyesületekben, de még a törvényhozásban is.

Nem arról a ponyvairodalomról van itt szó, mely rémregények formájában befészkelődött a jobb családokba is és amelyről már egy előző fejezetben szólottam, hanem azokról a két-öt krajcáros füzetekről, amelyeket piacokon, búcsúkon, hetivásárokon árusitottak, különösen ünnepnapokon, és amelyeknek a nép körében annál nagyobb keletjük volt, minél kiáltóbb cimek alatt jutottak forgalomba és minél szenzációsabb tartalmat igértek. Arról a ponyvairodalomról, amelyet annak terjesztői nemcsak hetivásárokon tényleg felállitott ponyvák alatt bocsátottak áruba, hanem amellyel azután városrólvárosra és faluról-falura jártak házalni. Ez a valóságos ponyva-

irodalom speciális hazai termék, amelyet az ötvenes évek táján egy *Bucsánszky Alajos* nevü könyvnyomdász létesitett egy pár népies iró segitségével. Ezek közül még a mai nemzedék előtt is ismert név a *Tatár Péter* neve. A *Bucsánszky* által kiadott füzetek közül a legkapósabbak azok voltak, amelyek Rózsa Sándorról, Sobri Jóskáról és Bogár Szabó Imréről terjesztettek sok-sok legendaszerü mondát és hőstettet és gondoskodtak róla, hogy az érdeklődés a világhirre vergődött, egyébként felakasztott vagy agyonlőtt zsiványok iránt állandó maradjon.

A „*Tatár Péter regekunyhója*", — mert ez volt népszerü cime ennek a gyüjteménynek — a Pintye Gregor, Berente Gábor és Lefágyi Takács István hires rablóvezérek gyilkosságait irta le, szinte idealizálva ezeknek elkövetőit és közölte a Spanga, Pitély és Berecz siralomházi bús nótáit, amelyekben azok a társadalom ártatlan áldozatainak vannak feltüntetve.

Hiszen igaz, hogy jelentek meg ezek közt a ponyvairodalmi füzetek közt ártatlanabbak is, történeti leirások, mesék, tréfás elbeszélések, de igaz az is, hogy mindezek a füzetek oly módon voltak megirva, hogy csak butitó hatással lehettek az olvasóra.

Kétségtelen, hogy az ilyen iratok terjesztése befolyást gyakorol az alsóbb néposztály értelmi fejlődésére, annak lelkületére és igy nem lehet csodálkozni azon, hogy erős visszahatást szült és oly tervek is merültek fel, amelyek ennek az egész irodalomnak rendészeti uton való egyszerü eltiltását kivánták.

Az akkori idők liberális szelleme ettől a radikális megoldástól tartózkodott. Minthogy azonban a törvényhozás termében ismételve emelkedtek hangok, amelyek valamelyes intézkedést sürgettek, *Trefort Ágoston*, az akkori kultuszminiszter arra az igen helyes elhatározásra jutott, hogy jó olvasmánnyal fogja helyettesiteni a rossz olvasmányt. Ha veszedelmes méreg a népre nézve a rossz olvasmány, akkor meg kell szabaditani attól ugy, hogy ellenmérget adunk neki. A ponyvát magával a ponyvával kell ártalmatlanná tenni, magát a ponyvát kell kitünő termékekkel ellátni.

Trefort e szándékát, igen helyesen, akként óhajtotta meg-

valósitani, hogy magához a *Bucsánszky*, akkor már *Rózsa-féle cégéhez* fordult és ezt a céget, mely eddig is legtüzetesebben foglalkozott a ponyvatermékek előállitásával és terjesztésével, szólitotta fel a magyar ponyvairodalom átalakitására. A miniszter megbizottai, a tervezett uj vállalat kiszemelt szerkesztői, több izben is felkeresték a céget és igyekeztek rábirni, hogy kilátásba helyezett támogatás mellett vállalja el annak a nagyjelentőségü müveletnek a keresztülvitelét, amely a terv szerint a rossz ponyvát helyettesiteni akarta a jó ponyvával. A *Bucsánszky—Rózsa cég* azonban, akár azért, mert az eszmét nem birta felfogni és méltányolni, akár azért, mert annak megvalósitásától saját üzleti érdekeit féltette (ez utóbbi látszik a valószinübbnek), sehogysem volt rábirható *Trefort* eszméjének megvalósitására.

E sikertelen kisérlet után fordultak cégünkhöz és mi vállalkoztunk rá, hogy e szép és nemes eszmét sikerre vezetjük. A miniszter felszólitására 1882 március 30-án tettük meg a keresztülvitel módozataira vonatkozó részletes előterjesztésünket. Kedvem volna ezt az iratot egész terjedelmében közölni, ha ez nem lépné túl e munka kereteit és ha nem szeretném elkerülni az olvasó érdekében azt, hogy e munkát dokumentumok gyüjteményévé tegyem.

Igy tehát csak röviden jelzem, hogy előterjesztésünk felölelte a meginditandó népirodalmi vállalat egész programmját és azokat a módozatokat, amelyek mellett a kiadandó füzetek kibocsátását lehetőnek, és sikeres elterjesztését valószinünek tartottuk. Mi magunkra vállaltuk az egész vállalatnak saját költségünkön való közrebocsátását, olyformán, hogy a kormány csak a közremüködő szerzőket és az illusztrátorokat dijazza. Ellenben részesitse teljes erkölcsi támogatásban a vállalatot és annak füzeteiből az első egy-két évben propaganda céljaira néhány ezer példányt juttasson a nép közé a tanfelügyelők és tanitók utján. Igy gondoltuk az első füzetekkel a talajt kellőképpen előkészitendőnek a később megjelenő füzetek számára és el akartuk érni, hogy a nép lassanként ilyképp szokjék hozzá a nyujtott jobb és izletesebb szellemi eledelhez és bizonyos idő elmultával, olvasási kedve fokoztával maga kivánja meg a hasonló szellemü, mulattató és oktató füzeteket.

Magunkra vállaltuk a terjesztés mindennemü eszközeinek

megszervezését, nevezetesen azt, hogy a kiadandó füzeteket könyvárusok, könyvkötők, kolportőrök és ponyvaárusok utján fogjuk eljuttatni oda, ahol eddig csak a Bucsánszky-féle ponyvatermékek voltak kaphatók. Egyuttal már ebben az első előterjesztésünkben ráutaltunk arra, hogy e cégnek az idők folyamán keletkezett és megszilárdult egyedárusága folytán rendkivül nehéz lesz az összes árusokkal mindjárt eleinte összeköttetésbe lépni. Ráutaltunk még sok egyéb nehézségére is a vállalkozásnak, de megfogadtuk, hogy amidőn az annyira fontos vállalatnak elintézését ránk bizzák, mindenképpen azon leszünk, hogy az anyagi siker nem nagy kilátásai mellett is tüzzel és lélekkel, tántorithatatlanul szolgáljuk a nemes ügyet, melynek eredményéhez a kormány és a társadalom oly nagy reményeket füzött.

A miniszter előterjesztésünket a magáévá tette. Csak két dologra nézve volt az ő kivánsága, vagyis inkább a *Trefort* által megbizott szerkesztőknek, *P. Szathmáry Károly*-nak és *Komócsy József*-nek nézete eltérő a mienktől. Először: mi ugy találtuk volna célszerünek, hogy már a vállalat első füzetei tartalmazzák a magyar irodalom klasszikus és népszerü költőinek, nevezetesen Petőfinek és Aranynak népies munkáit. Másodszor: a külső kiállitás tekintetében, legalább eleinte, a Bucsánszky-féle füzetekhez kellene alkalmazkodni, hogy igy észrevétlenül juttathassuk el füzeteinket a nép közé, mely egyébként minden ujitással szemben gyanut fog.

Ebben a két pontban nem birtunk megegyezni, amit később maguk a szerkesztők is felette sajnálták. Mi ugy gondoltuk, hogy Petőfi és Arany munkái felvehetők egy olyan vállalatba, mely a kormány égisze alatt jelenik meg. Ellenben a szerkesztők, akiknek ebben el kellett járniok, azt állitották, hogy teljesen lehetetlen ezidőszerint a szerzői jog tekintetében fennálló nehézségeket elháritani. Arany László ugyan maga is vágyott arra, hogy atyja munkái a nép kezébe kerüljenek, de Arany régi kiadója ezt később a maga üzletkörében, külön valósitotta meg.

A külső kiállitás tekintetében szükségesnek tartották az alak és kiállitás különbözőségét és azt, hogy füzeteink szebbek és mutatósabbak legyenek, abból indulva ki, hogy a nép első pillantásra a tetszetősebb után fog nyulni, valamint

abból, hogy szokjék hozzá a nép a már külsőleg is felismerhető csinosabb alaku és szebb kiállitásu füzetekhez.

A vállalat *„Jó könyvek a magyar nép számára"* cim alatt még azon év őszén megindult a legnagyobb publicitással, amely az akkori viszonyok közt elérhető volt. A legjelesebb magyar irókat és költőket nyertük meg, mindazokat, akik képesek voltak a nép felfogási köréhez mérten népies nyelven irni. *Jókai Mór*-nak „Mátyás diák és Bente ur" cimü verses népregéjével indult meg a vállalat, amelynek füzeteit aztán *Endrődi Sándor, Gabányi Árpád, Hajnóczy, Inczédy László, Jókai Mór, Koroda Pál, László Mihály, Mayer Miksa, Mikszáth Kálmán, Rédiger Géza, Reviczky Gyula, Rudnyánszky Gyula, Sikor Margit, Szabó Endre, P. Szathmáry Károly, Tolnay Lajos, Törzs Kálmán, Tóth Endre, Vajda János, Várady Antal, Vargha Gyula, Vaskovitsné Serédy Izabella* és *Vékony Antal* irták.

Az illusztrációkat jeles magyar rajzolók készitették, többek közt *Dörre Tivadar, Feszty Árpád, Gyulay László, Jankó János.*

A felsorolt irók tényleg kedvvel és lelkességgel fogtak a munkához és szinte vetélkedtek abban, hogy minél több füzettel járulhassanak hozzá a *„Jó könyvek"* sikeréhez. Egyszerre hét-nyolc füzetet bocsátottunk közre és *Jókai Mór* meg lett volna bántva, ha valamelyik ilyen sorozatból kihagytuk volna, annyira szerette azt a gondolatot, hogy ő most az ő szeretett magyar népe számára ir.

Most már az alkotás lázas pillanatai következtek: azok a folytonos tanácskozások, azok a mindennemü kigondolások és értekezések, amelyek minden uj irodalmi vállalat születését megelőzik. Milyen legyen a betü, milyen legyen a papir, jó lesz-e ez a kép, hogy csináljuk a boritékot, melyik legyen az első, melyik a második füzet. Nem lesz-e baj, ha tulságosan sok oktató füzet lesz mindjárt az első sorozatban.

Ezek a szülési fájdalmak, amikor minden barátja a vállalatnak valami jó tanáccsal szolgál, amikor mindenki hozzá akar járulni a sikerhez, amikor igazán nehéz tapintatosan és sértés nélkül megszabadulni a százféle ötlettől és zseniális kigondolástól.

A *„Jó könyvek"* dolgát az akkori irodalom oly fontosnak tartotta, hogy az összes munkatársakat és mindazokat az iró-

kat, akik valamelyes szolgálatot tehettek az ügynek a sajtóban vagy egyebütt, összehivták külön ankétre, amelyen *Jókai* elnökölt és amelyen kijelentette, hogy: „Urak, mindaddig él és virágzik a régi ponyva, mig ezt az asztalt tele nem rakhatjuk olyan ponyvairodalmi termékekkel, amelyeket mi irunk. De mi is nagyobb buzgalommal, mint bármi mást.“

Ugyanakkor kimondották, hogy a „*Jó könyvek*“-kel kapcsolatban még egy más mozgalmat is szükséges lesz megindítani és pedig *a törvényhozó testületben*, a képviselőházban. „*Álljon ennek is az élére koszorus költőnk, Jókai Mór, mint honatya*“. Csak két szakaszból álló törvényjavaslat benyujtását kellene inditványoznia, mely javaslatban szigoru büntetés volna kimondva mindazokra, kik a ponyvát erkölcsrontó és butitó füzetekkel árasztják el.

Az inditványozó *Zádor* Gyula azzal érvelt, hogy „ha jogában áll az államhatalomnak büntetni azokat, akik egészséget megrontó élelmiszereket forgalomba bocsátottak, menynyivel inkább joga és kötelessége sujtó kezét kiterjeszteni azokra, kik lelket ölő olvasmányokat árulnak.“

Ily előzmények után bocsátottuk közre a „*Jó könyvek*“ első nyolc füzetéből álló sorozatot. Az első példányokat *Kossuth* Lajosnak küldöttük el. Ezt kötelességünknek tartottuk megtenni azért, mert *Kossuth* Lajosnak tulajdonitottuk jórészt azt, hogy ebben a kérdésben oly egyöntetü módon nyilatkozott meg a közvélemény.

Kossuth-hoz intézett levelünkben utaltunk arra, hogy voltaképen ő az, aki a most megvalósult eszmét ily alakban megpenditette és mi hálatelt szivvel ragadjuk meg az alkalmat, hogy őt, akit oly sok esetben keresnek fel kellemetlen ügyekben, ezuttal egy oly örvendetes tényről értesithetjük, mely közművelődésünk terén talán korszakos lesz, ha azt akként sikerül megvalósitani, amint ő a célt kitüzte.

Kossuth Lajos ugyanis már 1879 február 28-án *Bodon* Józsefhez, a „*Mulattató Ujság*“ szerkesztőjéhez levelet intézett, melyben csodálatos tájékozottsággal tárgyalja a magyar népirodalom kérdését és megmondja azt is, miként kell a bajokon segiteni. „Szeget szeggel“, a rossz ponyvairodalmat jó ponyvairodalommal kell megtámadni.

Kossuth Lajos annyira kimeriti ennek a kérdésnek mindennemü vonatkozását, hogy helyesnek találom levelét e helyütt a maga teljes egészében közölni. A levél igy hangzik:

Bodon József urnak, a Mulattató Ujság szerkesztőjének

Collegno al Baraccone, Italia

Febr. 28. 1879.

Tisztelt Uram!

Igen szent czélt tüzött Ön maga elé, midőn népies irányu hetilapjával az ugynevezett ponyvairodalom mételyének ellenfolyóiratára vállalkozott.

Örvendetes dolog, hogy a mostoha viszonyok dacára már is szép számu olvasót sikerült lapja körül csoportositania, bár amint Ön irja, e csoportosulás még sem oly terjedelmü, mint aminőt a cél üdvös voltánál s a vállalat meginditását kisért biztató jelenségeknél fogva várni lehetett volna.

Ön ennek okát abban keresi, hogy a ponyvairodalom mételye már annyira beette magát népünk lelkébe, miszerint megrongált izlését nemesebb szellemi táplálékhoz átterelni nem könnyü feladat.

Nekem igen nehezemre esnék elhinni, hogy e mételv nagy elterjedését a magyar nép izlésének romlottsága magyarázza.

Én hajlamosabb vagyok hinni, hogy népünk nem azért kap annyira a ponyvairodalom kárhozatos termékein, mert izlése romlott, hanem mert azokhoz pár krajcár árán és igen könnyü szerrel hozzáfér.

Ez a hozzáférési könnyüség az a „vibrió", amely „járványt okoz."

Magában abban, hogy a nép veszi amaz undokságokat, melyeket Ön programmjában oly méltán megostoroz, én annak jelét látom, hogy a nép *vágyik* valami szellemi táplálék után. Ez ösztön ingerénél fogva ahhoz kap, amit talál, ami könnyü szerrel, megerőltetés, áldozat nélkül a kezeügyébe esik.

Én nem kételkedem afelől, hogy amely körbe az Ön Mulattató Ujságja eljut, onnan a ponyvairodalom kikopik, s csak szerencsét kivánhatok Önnek azon nemes elhatározásához, hogy az akadályokkal el van tökélve megküzdeni.

Afelől sincs kétségem, hogy a Mulattató Ujság izlésnemesitő hatásának köre mindinkább és inkább tágulni fog, különösen, ha

a lelkészek, a néptanitók, jegyzők, községi birák s földbirtokosok szivükre veszik az Ön felszólitását s oly tevékenyen érdeklődni fognak a vállalat terjesztése körül, mint azt a nép értelmi és érzelmi emelkedésének nagy érdeke meg is kivánja, meg is érdemli.

Ez az érdeklődés olyan, mint a harmat a természetben. Zajtalanul, észrevétlenül tömérdek áldást hagy hátra maga után. Ez a harmatszerep nagyon szép szerep a népies társadalom mezején.

Hanem azt ne várja Ön, hogy egyedül hirlappal, forintos hirlappal a ponyvairodalmat, a krajcárost a nép köréből egészen kiüzheti.

Szerintem a dolog nyitja abban van, hogy bemegyen a falusi nép az országos meg hetivásárra. Elad valamit. Ellátja szükségleteit és mig érez maga körül néhány forintot, vagy egy kis aprópénzt, ott látja maga előtt a ponyván a 3—4 krajcáros füzetkéket. Felébred lelkében a szellemi táplálék ingere. Nem arról van szó, hogy forintokat adjon ki, mire nehezen adhatná rá magát. 3—4 krajcárról van szó és nem kell hivatalt keresnie, hogy előfizethessen, nem kell utjából kitérnie, lehajlik a ponyvára, felkap egy füzetkét, melynek cimén vagy durva fametszetén szeme megakad, levágja a 3—4 krajcárt és viszi a mételyt haza. Olvasmány után vágyott; nála nem az a kérdés elsősorban, hogy minő olvasmányt kapott, hanem hogy mennyibe kerül? 3—4 krajcár! ez csábit, ez dönt, nem mert izlése rossz, hanem mert olcsó a portéka.

Ezzel a 3—4 krajcáros árral, ezzel a hozzáférhetési könnyüség csábjával hirlapnak bajos dolog megküzdeni. Ahhoz már forintok kellenek, legalább forint kell. S ami fődolog, egyszerre kell. Vannak, akiktől ez az „egyszerre" is kitelik és ezért a hirlapnak meg is lesz a maga közönsége; de azoktól, akik csak pár tucat tojást, pár font vajat, pár csirkét stb. visznek eladni a hetivásárra, ez nem telik; pedig ezek képezik a ponyvairodalom nagy közönségét, nem azok, „akik körül delelés közben simára hizott saját igásjószágaik kérődznek."

Aztán a hirlapra előfizetés végett nem lehet csak ugy lehajolni a ponyvára; ahhoz utánjárás kell s a lejárat észbentartása kell, miről még magamforma emberen is megesik a megfeledkezés. Mindez megannyi nehézség.

Miért irom mindezeket? Azért, mert kifejezést akarok adni azon nézetemnek, hogy az ujság nagyon jó, nagyon szükséges, de magában még nem elég a kárhozatos ponyvairodalom legyőzé-

sére. Szeget szeggel. A hasonszenvi gyógymód e járványos betegségnél is a legsikeresebb. A ponyvairodalom nem azért kárhozatos, mert ponyvairodalom; hanem mert rossz. Miszerint a siker teljes legyen, a rossz ponyvairodalmat jó ponyvairodalommal is meg kellene támadni, nemcsak ujságra szoritkozni.

Mondja Ön talán, hogy a Mulattató Ujság egyes számonként is kapható és az pótolja azt, amit én mondok. Nem gondolom, hogy pótolná. Nem az árkülönbség miatt mondom ezt, bár ez is valami, de elvégre is csekélység; hanem mondom azért, mert az ujság egyes számainak elárusitásával megbizott ügyvivőségek nem viszik azokat a hetivásárokra, a falusi nép kezeügyébe s Önök nem is nyomathatnak bizonytalan fejében annyi példányt, hogy velök a hetivásárokat eláraszthatnák, miként a ponyvairodalom elárasztja. Aztán az ujság eszméje időhözkapcsolás eszméjével jár; ujságszám nem marad mindenkorra ujság, mint az Álmoskönyv, melyen az áll, hogy „nyomatott ebben az esztendőben." Ujság januári számát nem veszik az emberek márciusban. Elavult ujságnak nézik. És végre az is akadály, hogy az ujság nem minden egyes száma bevégzett egész, mint a ponyvairodalom minden egyes füzete az. Többször egy tárgy több számon huzódik keresztül, amit nézetem szerint az egyes számok elárusitása tekintetéből a lehetőségig kerülni is kellene.

Hát én azt mondom: az Ön ujságja nagyon üdvös vállalat, sok jót tehet; de épp azért, mert ujság, a ponyvairodalom mételyét nem fogja kiirthatni. Szeget szeggel. A jó máslásnak megvan a maga közönsége, mely megadja érte a forintot. De biz a 4 krajcáros rossz bort forintos máslással nem, hanem csak 4 krajcáros jó borral lehet a vásárról kiszoritani.

Bocsánatot kérek a megjegyzésekért. Nem tanácsot akartam adni. Ez itt nem volna helyén, mert a dolog végre is üzlet dolga, a kiadók kalkulusára vonatkozik. De miután tény, hogy a rossz ponyvairodalomra bőven akadnak kiadók, mert nyereséges üzletnek tapasztalják, nem azért, mert rossz, hanem mert ponyván árultatik a vásárokon: hát én valóban csodálkozom, hogy nem akad kiadó, kinek a jó irányhoz annyi bizalma lenne, mint a rosszhoz sokaknak van, s némelyik meg is gazdagszik vele.

Van szerencsém Önt tisztelettel üdvözölni:

Kossuth."

*

Az első sorozat megjelenése után kezdődött a nagy munka, a nehéz, szinte lebirhatatlan feladat: a *„Jó könyvek“* elterjesztése. Minden tényezőt, amelytől valamelyes üdvös közremüködés várható volt, igénybe vettünk. Beutaztattuk az országot, felkerestük a könyvárusokat, a naptár-árusokat, a ponyvásokat. Összeköttetéseket létesitettünk az ugynevezett repülő könyvárusokkal. Körleveleinkkel felkerestük a tanitókat, a lelkészeket, a jegyzőket, a községi birákat, a földbirtokosokat, egyáltalában mindenkit, akikről fel lehetett tételezni, hogy a népművelés előmozditására törekednek és akikről tudtuk, hogy egész életüket a nép körében kifejtett humánus müködéssel töltik, és akikről feltettük, hogy átérzik annak a szükséges voltát, hogy a magyar nép minél magasabb szellemi szinvonalra emeltessék, és akikről feltételeztük, hogy a néppel való folytonos érintkezésüknél fogva birják annak bizodalmát is.

Ráutaltunk körleveleinkben arra, hogy itt nem üzérkedési vállalatról van szó, hanem hogy ezuttal népünk erkölcsi és irodalmi felemelése a nagy cél, amelyet csak ugy érhetünk el, ha a közrebocsátott füzetek elterjedés tekintetében teljes sikert aratnak. Ha a selejtes ponyvatermékeket, a zsivány- és szörnytörténeteket, a nép erkölcsét és izlését rontó füzeteket leszoritjuk a térről. Részletes utasitásokat adtunk arra nézve, hogy miként kell a propagandát vidékenként és községenként szervezni, miként kell éberen megfigyelni mindent, ami e téren történik és az alapot a *„Jó könyvek“* részére akként megszervezni, hogy azok bátran megküzdjenek az ezernyi akadálylyal, melyek eléjük gördülnek.

A lelkesedést, mellyel a közvélemény ezt a vállalkozást kisérte, jellemzi az, hogy többek között az *Első Magyar Általános Biztositó Társaság* igazgatósága a saját nagy ügynöki szervezetét rendelkezésünkre bocsátotta és ügynökeit arra utasitotta, hogy „a nemes ügy érdekében kövessenek el mindent, hogy nemzeti közmüvelődésünk e hatalmas tényezőjét az intézet ügynökeinek hathatós közreműködése folytán méltán érdemlett sikerre lehessen vinni.“

Külön mozgalmat inditottunk a közművelődési egyletek segitségével. Ezek ekkor kezdtek kibontakozni és kapva kaptak rajta, hogy ily hálás müködési tér nyilik számukra.

A terjesztés nehéz és folytonos munkát igényelt; csak

lassan haladt előre, de haladt. Nem is volt könnyü a száz éves rablóromantika ponyvairodalmával szemben gyorsan diadalt aratni és nem volt könnyü a megszokott, meggyökeresedett, konzervativ üzleti formákba egy uj, szokatlan, más célu és alakulatu vállalattal behatolni. Hónapok és rövid esztendők alatt a nép rossz izlését átalakitani lehetetlen. Még csak megingatni is nehéz.

Mi minden apró sikernek örültünk és hónapról-hónapra több ilyen sikert tapasztalhattunk. Több és több helyütt hatoltunk be és alapos volt a reményünk, hogy füzeteink el fognak jutni a maguk természetes utján a mestergerendára, oda, ahová szánva vannak. Ehhez csak kitartás kell és az meg is volt bennünk.

Közben apró ünnepeink is voltak. A történelmi kongreszszus foglalkozott a „*Jó könyvek*" ügyével és azt a kivánságát fejtette ki, hogy a hazai történetet a „*Jó könyvek*" utján kellene a néppel megismertetni. Pályázatot irtunk ki a pálinka káros hatását feltüntető elbeszélés megirására és a dijat *Sikor* Margit nyerte el a *Győry* Vilmos-, *Komócsy* József- és *Mikszáth* Kálmánból álló jury itélete alapján.

Bensőséges ünnepe volt a „*Jó könyvek*"-nek az a nap, amikor *Mikszáth* Kálmán füzetét bocsátottuk közre *Jókai* Mórról, a komáromi fiuról, aki a világot hóditotta meg. Meglepetésnek volt ez szánva *Jókai* Mór részére, de ő valamely indiszkréció folytán megtudta, hogy ily füzet készül. A meglepetés tehát nem sikerült, amit azzal pótoltunk, hogy a füzetet külön diszkiadásban bocsátottuk közre és azt, mint a „*Jó könyvek*" ünnepi számát, a vállalat összes munkatársainak és barátainak, valamint Jókai összes személyes ismerőseinek és hiveinek megküldöttük, ezáltal is örömet akarva szerezni Jókainak.

Gyors egymásutánban jelentettük meg a füzeteket; az első két esztendőben 52 kisebb-nagyobb füzet jelent meg; ha még két évig folytatjuk ebben a tempóban, talán befödhettük volna azt a nagy tanácskozó asztalt, amelyre *Jókai* rámutatott.

Hétről-hétre szaporodott az elárusitók száma és növekedett a forgalom; még egy-két esztendő és már százával lettek volna olyan elárusitóink, akik kizárólag a „*Jó könyvek*" elárusitásával foglalkoznak és abbahagyják az előbbi ponyvaterjesztést.

Füzeteink meghóditották az olvasókat és minden uj füzet biztositotta a rákövetkezőknek sikerét. Hónapról-hónapra kevesbedett az ingyen szétküldött füzetek száma és nőtt a készpénzért vásárolt füzetek mennyisége.

A legjobb úton voltunk az óhajtott cél, a kivánatos siker felé, de hát — Magyarországon vagyunk — az nem következhetett be.

Magyarország a nagy lángolások, a nagyszerü kezdetek, a lázálmok, a fellengős frázisok, a nagy szalmatüzek, a svihák tempók, a politikai cselszövények, a szemérmetlen utánzások és az irodalmi botrányok hazája. Magyarországot — irta egyszer szellemes modorában *Hegedüs Loránt*, — mindenekfölött az irigység hullámai árasztják el.

Az irigység hulláma seperte el a *„Jó könyvek"* szerény sajkáját a háborgó vizekről, mert utjában állott valamely akaratnak, törtetésnek; ugy látszik, a szerkesztők elég szerény dijazását, a vállalat jelentőségével velejáró irodalmi pozicióját irigyelhette valamelyik fiatal óriás (hiszen a vállalat deficitjét bizonyára nem irigyelhette meg senki), mert egy szép napon bejelentette nekünk a szerkesztő, hogy tovább kéziratot nem szolgáltathat, mert a miniszter megvonta tőle a megbizást és ezután a *Méhner Vilmos* cég által fogja kiadatni a *„Jó könyvek"* folytatólagos füzeteit.

Mi nem akartuk elhinni ezt a képtelenséget, akkor még azt gondoltuk, hogy miniszter nem képes ily abszurd eljárásra és bár anyagi szempontból nem volt okunk bánkódni az ügy befejezésén, mégis felette bántott, hogy az általunk szeretettel életre hivott és gyengéden gondozott szép vállalat most valamely rosszindulatu besugás, vagy problematikus szándéku cselszövény folytán ily válságba kerül.

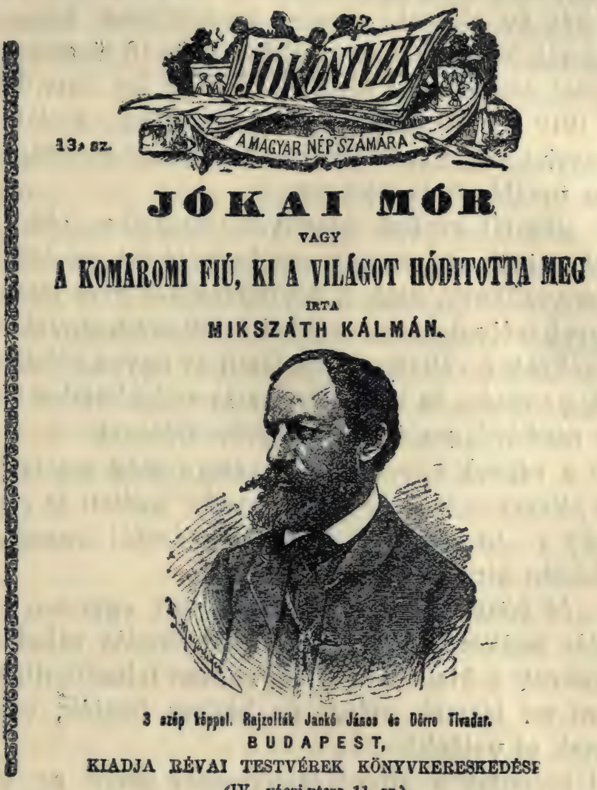
Sehogy sem voltunk képesek beletekinteni a rejtélyes ügy szövevényébe, szerkesztőinknek mégis sikerült utóbb megtudniok, hogy *Méhner Vilmos* egyenesen vádiratot intézett ellenünk a közoktatási miniszterhez, azzal vádolva bennünket, hogy a *„Jó könyvek"* elterjesztését sehogyse birjuk sikerre vinni, mert nincsen ahhoz való megfelelő szervezetünk. Azzal vádolt meg, hogy a füzeteket nem juttattuk el a ponyvára, csak a könyvárusok kirakataiba és polcaira.

Ezt az igazsággal homlokegyenest ellenkező vádat nem hagyhattuk magunkon száradni és ezért részletes előterjesztésben feleltünk rá és fejtettük ki az ügyre vonatkozó nézetünket, azon való restelkedésünket, hogy még a mi pályánk sincsen mentesitve az alattomos verseny ilynemü kinövéseitől; ráutaltunk arra a köztudomásu tényre, hogy füzeteink már több százezer példányban el vannak terjedve országszerte, hogy az első sorozatok már ismételten utánnyomásra kerültek, hogy nagyszámu összeköttetéseink utján folytonosan őrködünk afelett, hogy a füzetek a magyar városok és falvak ponyváin eladassanak és a vásáros emberek által helyről-helyre vitessenek; kimutattuk, hogy a *„Jó könyvek"* már kezdik is kiszoritani a rémhistóriás népirodalmat a ponyváról. *Méhner* állitásával szembe szegeztük azt a tényt, hogy Magyarországon egyetlen cégnek sincs oly jól szervezett kolportázs-üzeme, mint a miénknek és ha ő kijelenti, hogy évenként 150,000—200,000 füzet eladására *számitott*, evvel szemben mi viszont megállapithatjuk, hogy mi ezt a számot már *tényleg elértük* és a füzetek szaporodtával meg fogjuk kétszerezni, háromszorozni és tizszerezni.

Méhner Vilmos ajánlatáról azt tudtuk meg, hogy ő a *„Jó könyvek"* mellett világi és vallásos históriák kiadását is tervezi és ezzel szemben figyelmeztettük az illetékes tényezőket arra, hogy ha ilyeneket a *„Jó könyvek" keretén kivül* akar közrebocsátani, ez okvetlen csakis a babonás, butitó, erkölcsrontó, felekezeti gyülölséget, nemzetiségi türelmetlenséget szitó, régi stilü ponyvairodalmi irány ápolását jelentheti. Kifejeztük, ami különben is világos lehet mindenki előtt, hogy az ajánlatnak voltaképpen csakis az lehet a rugója, hogy a kormány erkölcsi támogatásának köpenyege alatt akar még nagyobb elterjedést biztositani rémregényes, rablóhistóriás kiadványainak. Hozzá is füztük előterjesztésünkhöz az 1885-ös legujabb kiadványait felsoroló jegyzékét és kifejeztük afeletti mélységes csodálkozásunkat, hogy az, aki eddigelé ilyen legalsóbbrendü irodalmat terjesztett, miből meritheti a bátorságot arra, hogy a magyar nép erkölcsi nevelésének nagy munkájából részt kérjen magának.

Módunkban volt hivatkozni arra is, hogy a *„Jó könyvek"* keletkezésekor ugyanez a *Méhner Vilmos*, mint a népies irodalomnak specialistája, nekünk valósággal kondoleált a vállalathoz, melynek bukását bizton előre látta és hogy nyilvánvaló,

miszerint őt nem a sikertelenség, sőt ellenkezőleg éppen a *„Jó könyvek"* sikere birja erre a lépésre. Arról a sikerről neki legközvetlenebb tudomása lehetett, mert véletlenül a saját házában felállitott *Rudnyánszky-nyomda* gépeinek zakatolása éjjel-nappal ezt a sikert zugta a fülébe.

JÓKÖNYVEK
A MAGYAR NÉP SZÁMÁRA
13. sz.
JÓKAI MÓR
VAGY
A KOMÁROMI FIÚ, KI A VILÁGOT HÓDITOTTA MEG
IRTA
MIKSZÁTH KÁLMÁN.
3 szép képpel. Rajzolták Jankó János és Dörre Tivadar.
BUDAPEST,
KIADJA RÉVAI TESTVÉREK KÖNYVKERESKEDÉSE
(IV., váczi-utcza 11. sz.)

A „Jó könyvek" Jókai-füzetének cimlapja.

Mi előterjesztésünk sikere tekintetében egy pillanatig sem voltunk kétségben, azért nem is füztünk hozzá konkrét kivánságot. Tartoztunk cégünk becsületének azzal, hogy megvédjük az alaptalan rágalmakkal szemben, de nem erőszakoltuk az ügynek javunkra való elintézését, nem kérvényeztünk és nem kilincseltünk, nem hoztuk mozgásba összeköttetéseinket, mi nem a magunk részéről sajnáltuk a természetszerüen *passziv*

vállalatot, hanem sajnáltuk, hogy a gyönyörüen indult eszme ime a biztos bukásnak néz elébe.

Ez a bukás be is következett. Mi ugyan tovább nem érdeklődtünk a dolog iránt, nem is követtük figyelemmel egyéb elfoglaltságunk mellett a ponyvairodalom további sorsának fordulatait, de azt az egyet tudjuk, hogy a „*Jó könyvek*"-ből mi két év alatt 52 füzetet bocsátottunk közre. *Méhner Vilmos* a rákövetkező 3 év alatt összesen 18 füzetet, és további 10 év alatt összesen 10 füzetet, tehát 13 év alatt összesen 28 füzetet, 1910-ben 80 füzetből állott az egész vállalat. A bibliografia szerint ugylátszik teljesen megszünt, azonban a ponyvairodalom tovább él és virágzik.

Ha sikerült népünk bizonyos rétegeibe jobb irodalmat belevinni, a jobb olvasmányt megkedveltetni, ez érdeme azoknak a tényezőknek, akik a közmüvelődés más tényezőivel, a *népkönyvek* iróival és egyebekkel értek eredményeket és különösen azoknak a vállalkozó szellemü és ügyes üzleti tényezőknek, akik az ujság- és könyvterjesztés utján hatalmas lendületet adtak a népfelvilágositásnak és müvelődésnek.

De a népnek egy bizonyos rétege még ma is hüségesen kitart a „*Regekunyhó*" és „*Mesemondó*" mellett és ennek az az oka, hogy a „*Jó könyvek*" hóditó hadjáratát legnagyobb győzelmei idején hirtelen megszakitották.

A „*Jó könyvek*" a mi első és utolsó, egyetlen, hivatalos támogatás mellett létesitett u. n. szubvenciós vállalatunk volt.

Ezeknek a kiadására is egyenesen felszólitottak bennünket; nem mi jártunk utána, de házhoz hozták, végül mégis így bántak el velünk!

Mi levontuk a következményeket ebből az eljárásból: soha semmiféle állami pályázaton nem vettünk részt. Az évek során cégünk jelentőségének és hirnevének emelkedésével tömegesen küldték hozzánk a különböző kormányzati ágak a pályázati felhivásokat a legkülönfélébb kiadásokra, kecsegtető szállitásokra, hivatalos kiadványokra és nyomtatványokra. Mi soha egyetlen egy pályázatra nem álltunk ki, egyetlen ajánlatot nem adtunk be. Ha közvetlenül felhivtak és választ kértek, udvariasan kijelentettük, hogy elvi okokból nem veszünk részt pályázatokban, rendesen pedig papirkosárba dobtuk a pályázati felhivásokat.

Egyébként is nekem mindig az volt a felfogásom, hogy nem életrevaló az oly vállalkozás, amely hivatalos támogatásra, szubvencióra szorul; áll ez bárminemü iparra, amelyből az állami erőszakolt támogatás mesterséges üvegházi növényt nevel, áll ez különösen az irodalmi vállalatokra is, amelyek hatást csak ugy érnek el és hivatásukat csak ugy tölthetik be, ha természetes uton, mint keresleti cikkek juthatnak az olvasóközönség birtokába. Az a könyv, amelyet kinyomattak és ily értelemben nem tölti be hivatását, hiába jelent meg; a szubvenciós könyvek pedig rendesen ilyenek.

Van mindamellett az irodalmi termelésnek egy ága, amely rá van utalva arra, hogy állami, társadalmi, társulati, vagy akadémiai anyagi támogatás utján jöjjön létre; ez az a bizonyos felsőbbrendü tudományos vagy müvészeti termelés, amelynek részére a müvelt országokban még speciális minisztériumok is vannak felállitva. Franciaországban, Angliában az állami költségvetésben igen nagy összegek állanak évenként rendelkezésre ily kiadványok közzétételére; de hát ez a különbség Franciaország és Magyarország között.

Ez egyik érdekes fejezete a kulturtörténetnek.

IX.

NAGY REFORMOK.

Révai Sámuel Budapestre költözik.

Amikor édesatyám én reám való tekintettel és az én személyemhez füzött reményekkel elhatározta ujból való belépését a budapesti üzletbe, magától értetődőleg levonta mindazokat a tanulságokat az előbbi korszak tapasztalataiból, amelyeknek felismerésére jutott.

Világos volt, hogy az egész ügyvitelt nem bizhatja immár *Leó* öccsére, mert az ezután bizonyára épp oly kevéssé fog érdeklődni más iránt az antikváriumon kivül, mint a multban. Az ő feladata tehát az antikvárium gondozása volt és hogy amellett egyes kiadói vállalkozásokra vonatkozó szakkérdésekben segitségemre legyen gazdag ismereteivel és világos értelmével.

Minthogy a kiadói vállalkozások kizárólag az én hatáskörömbe tartoztak, kellett valaki, aki az üzletvitelt, a könyvelést, a pénztár kezelését megbizhatóan és pontosan elintézze.

Ezzel a feladattal édesatyám megbizta vejét, *Sziklai Henriket*, egy tanult és igen szakképzett könyvkereskedőt, pontos és pedáns embert, aki a reá bizott teendőket igen lelkiismeretesen elvégezte, mert rendben tartotta az ügyeket, de e mellett félénk természeténél fogva sokszor bénitólag hatott az ügyek menetére.

Minden kereskedői érzéknek hijával volt. Nem volt képes a dolgokat a jövő fejlődés perspektivájából tekinteni és ha valamely befektetés a legközelebbi napokban meg nem térült, már végleges katasztrófákkal rémitette önmagát és környezetét.

Jelentéseit édesatyámhoz is ily szellemben irta meg, de ezekkel atyám bizalmát meg nem ingathatta:

„Kérlek, hagyj fel — irja édesatyám — a sok lamentációval. Te örökké *jajjjjgatsz!* Megnéztem, hány j van a leveledben, hogy adósod ne maradjak. Hidd el fiam, ez nem jó tulajdonság; de még ha szóval jajveszékeltél itten, férfihez, reális, okos emberhez méltónak, illőnek nem találtam, de a dolog levélben egészen más szint ölt. Hiszen te, kedves fiam, állandóan ugy szinezed a napi eseményeket, hogy még magam is Schwarzseherré válnék, ha képes volna egyáltalában valaki engem e részben megmásitani. Nem szabad mindig panaszolkodni, a türelmet elveszíteni; rólad tudom, hogy dolgozol, hogy mulasztást nem követsz el, tehát légy türelemmel és kitartással: serény, meggondolt, pontos munka meghozza majd a maga jutalmát."

Egy más alkalommal igy ir:

„Félek, hogy zavarba hoztok még engem is. Tudtommal gyermekjátékot nem üzünk már és ahol „A"-t mondtam, nem szeretek a „B"-vel adós maradni. Hát miféle fennakadástok van, az Istenért, a pénzben? Én igazán mindezt nem értem és nagyon restelem a folytonos lamentációt. Ha kell pénz, megmondhatjátok, ha jóra forditjátok, ha okosan felhasználjátok, nem tagadom meg; de hát minek és honnan ez a hang? „Ez az álláspont", melytől te, kedves Henrikem, „nem tágithatsz..." Nem megy minden teljesen ugy és abban a sorrendben és olyan számokban, amint azt te, kedves fiam, képzelted? Hát tessék, csináld meg másképp, faragj magadnak mandlikat, akik pontosan a te kedvedre mozogjanak... de csupán lamentálni és ezt „álláspontnak" tekinteni! Köszönöm szépen. Ha te, édes fiam, jó tanácsomat nem fogadod, nem akarod követni, akkor hiába minden kisérletem. Egy teljesen berendezett, jó forgalomnak örvendő, hitellel, tekintélylyel rendelkező előkelő üzletet vezetni, hidd el, nem mesterség, ha csak az nem, miként lehetne még ilyet is elrontani. Hanem akkor rátermett az ember, a férfi, *ha képes is, akar is* a nehézségekkel megküzdeni és azokat legyőzni. Ha te, fiam, már most a fejedet vesztetted, már most csak annyit tudsz, hogy neked van igazad, mert nincs pénz a pénztárban, ugy bizony neked nincs igazad és attól kell félnem, hogy nem is lesz, de nekem nagy aggodalmam van ezen „álláspont" miatt.

Kivehetted mindezekből, hogy kihoztál a sodromból. Én tiszta,

világos értesitést kérek minden mozzanat felől, nem kérek csupán rimánkodást, mert *csupán ebből* én képet, tisztán átlátható képet, még saját türelmem minden megerőltetése mellett sem alkothatok magamnak."

A folytonos zsémbelés és örökös akadékoskodás végre is türhetetlen helyzetet teremtett és sógorom maga is belátta, hogy az ő csendes bürokrata természete nem bir beleilleszkedni ebbe a lázas és sokoldalu tevékenységbe. Azonfölül annyira belemerült a tisztán adminisztrativ ügykezelésbe, hogy produktiv munkát egyáltalában nem birt végezni, holott a cél az volt, hogy az 1877-ben felhagyott, illetőleg eladott szortiment-könyvkereskedést ujra életre keltsük és hogy ő, mint kitünő szortimenter, abban érvényesüljön. Ily körülmények között édesatyám lassanként mégis meg kezdett barátkozni azzal a gondolattal, hogy Budapestre költözik és maga veszi át ennek az üzletágnak a vezetését. Ezt most annál könnyebben tehette, mert hiszen eperjesi üzletét vejére bizhatta, aki ebben a csendes ügykörben bizonyára sokkal megfelelőbb elhelyezést találhat.

Midőn szándéka végleg kiformálódott és elhatározássá vált, első dolga volt, minket arra utasitani, hogy most már megfelelő üzlethelyiségről, könyvesboltról gondoskodjunk, ahol egy előkelő szinvonalú könyvkereskedés folytatható legyen; oly helyiségről, ahol az összes üzemek egyesithetők volnának.

Sikerült is ilyet találni a Váci-utca 11. sz. házban, amelynek utcai nagy bolthelyisége alkalmas volt a szortiment részére, a hátulsó részben pedig elhelyezhettük a kiadóhivatali irodát és a hátsó udvari helyiségben az antikváriumot.

Atyám 1882 őszén jött Budapestre és bár akkor majdnem 50 éves volt, fiatalos lelkesedéssel és munkabirással fogott hozzá a maga elé tüzött feladat megvalósitásához.

Le akarta fektetni az alapokat, amelyeken biztosan megállhasson ezzel az üzletággal is. Mindenekelőtt az volt a helyes nézete, hogy a szortiment-üzlet elsőrendü hivatása, saját kiadványainkat intenziven terjeszteni közvetlenül a közönség körében. Ilyképpen függetlenithetjük magunkat a könyvkereskedők tunya és közönyös részétől, mig ellenben ily irányu működésünk az életrevaló és ügybuzgó könyvkereskedőkre saját kiadványaink terjesztése tekintetében is buzditólag fog hatni.

Révai Ödön.

Magát a szortimentet ugy gondolta kiépitendőnek, hogy különösen oly *specialitások ápolását tüzte ki céljául*, amelyeket a többi könyvkereskedők nem vettek fel üzemükbe. Nem akart versengeni senkivel, nem akart kárt okozni senkinek sem, nem akart járt utakon haladni, nem akart utánozni, nem akart sablonokat követni. Abban a meggyőződésben volt, hogy a fővárosi könyvkereskedők a dolog könnyebb végét fogták meg mindig, a közkeletü és könnyen hozzáférhető irodalmat terjesztették annál a közönségnél, amely a legkönnyebben elérhető. Ő a nehezebb részét akarta megfogni. Meg volt győződve róla, hogy vannak az irodalomnak oly specialitásai, amelyek kultiválása a közönséget, ha lassan is, de biztosan az ő könyvkereskedésébe fogja terelni. Nagy müveltsége és nyelvismerete kiválóan kvalifikálták erre a maga elé tüzött feladatra. De hogy egész biztosan haladjon és a korával járó esetleges hiányokat paralizálja, e munkájához segitségül maga mellé vette ifjabbik fiát, *Révai Ödönt.*

Révai Ödön is kitünő nevelésben részesült. Édesatyám egyáltalában szükös viszonyai közepett, ugy látszik, minden nélkülözhető vagy nem is nélkülözhető pénzét gyermekeinek nevelésére forditotta. Ez volt az egyetlen érték, amit velünk akart adni, hogy megállhassuk helyünket az életben. Viszonzásul atyai áldozataiért azonban megkövetelte, hogy minden tekintetben méltóknak bizonyuljunk azokra és főként azt, hogy elsőrendü tanulók legyünk. Minthogy öcsémben nem vélte felfedezni a tudományos pálya iránt való hajlamot, a gimnázium hatodik osztályának elvégzése után őt gyakorlati kiképzésre vette. Beállitotta a maga könyvkereskedésébe azzal a céllal, hogy belőle kitünő könyvkereskedőt képezzen. A pályája iránti szeretet oly nagy volt benne, hogy mindenkit, akinek sorsára befolyást gyakorolhatott, erre a pályára akart rávezetni. Hogyne tette volna hát ezt saját fiaival!

Közben gondoskodott róla, hogy *Ödön* fia az eperjesi kis nyomdában a nyomdai üzem elemeit elsajátitsa. Miután a könyvkereskedelmi üzem minden részletébe alaposan beavatta és meg volt győződve róla, hogy nem fog vele szégyent vallani, további ismeretek szerzése végett és hogy világot lásson, arra sarkalta, hogy menjen ki külföldre, keressen ott állást, amely-

ből megélhet és mint kész férfi jőjjön annak idején vissza, hogy tapasztalatait hazájának javára értékesithesse.

Révai Ödön néhány évet töltött el Svájc fővárosában, Bernben és Bajorország fővárosában, Münchenben, hol látkörét tágitotta, a könyvkereskedői teendőkben nagy gyakorlatot szerzett és értékes összeköttetéseket is kezdeményezett a jövőre nézve.

Az európai szinvonal és a nemzeti szellem.

Ezzel a segitséggel indult tehát neki atyám a szortiment felélesztésének. Meg akarta e téren valósitani mindazt, amit vidéki elvonultságában éveken át elgondolt és meg akarta mutatni, hogy milyennek képzeli ő egy ország fővárosának könyvkereskedését. Meg akarta alkotni az európai szinvonalon álló könyvkereskedést. Nem mintha addig is nem lettek volna Budapesten igen jelentékeny szortiment-könyvkereskedések, de abban az értelemben, ahogy azt *Révai Sámuel* elgondolta, európai nivón egyik sem állott. Részben mint a Bach-korszak csökevényei, teljesen a német könyvkereskedelem járszalagán jártak, legfőbb becsvágyukat abba helyezték, hogy minél több német könyvet hozzanak forgalomba, a kezdetleges magyar irodalmat lenézték és elhanyagolták és az ébredő nemzeti szellemet meg nem értették.

Kis részük, és ezeknek élén *Ráth Mór*, elismerésre méltó módon állott szolgálatába azoknak a nagyszabásu feladatoknak, amelyeket a kiegyezés után megujhodott Magyarország elibük tüzött, de viszont abban azután olyan egyoldaluak lettek, hogy ebből az okból nem vergődhettek európai szinvonalra.

Révai Sámuel az akkori idők könyvkereskedését a nemzeti szellem ápolására és az általános kulturai érdek képviseletére tartotta hivatottnak. Neki az volt a meggyőződése és ehhez ragaszkodott egész életén át következetesen, hogy egy olyan kis nemzetnek, aminő a magyar, saját nemzeti kulturáját és elsősorban irodalmát talán még behatóbban és szivósabban kell ápolnia és megvédenie, mint a nagy nemzeteknek, de másfelől éppen kicsiny voltánál fogva a nagy nemzetek kulturájának gyümölcseit saját előhaladása céljából kell a maga részére meghóditania.

A fejlődés legnagyobb akadálya.

Hogy eszméit keresztülvihesse, mindenekelőtt termő-

képessé kellett tenni a talajt. Az akkori könyvkereskedelem igen nagy bajban sinylődött, olyanban, amely egymásután elpusztitotta a legéletrevalóbb alkotásokat. A fiatalabb nemzedék, mely önállóságra vágyott és egymásután alapitotta az ujabb és ujabb könyvkereskedéseket, olyformán vélt sikerre vergődni, ha előnyök nyujtásával magához csábitja a közönséget.

Igy keletkezett a könyvkereskedelemnek az a valóságos rákfenéje, amit *rabattozásnak* nevez a közönség. Először 2—3 százalékot, azután 5 százalékot, végül 10 százalékot engedett a könyvkereskedő a megszabott bolti árból rendes vevőjének; de ez még nem volt elég: a versengés mindig uj és uj formákat talált ki. Az egyik portómentességet igért, mire a másik ráduplázott és 10—20 forintnyi vásárlás esetén rabatton és portómentességen felül még valami ajándékkönyvet is helyezett kilátásba.

Révai Sámuel, amellett, hogy ezt a versengést mindenképpen illojálisnak tartotta, meg volt győződve arról is, hogy az a cég, amely ily módon szerzi és tartja meg vevőit, képtelen felvirágzani. Meggyőződését igen beható és erélyes hangu cikkekben fejtegette a könyvkereskedői szaklap utján s világosan és megdönthetetlenül bebizonyitotta kollégáinak, hogy ha abból a 25 százalékból, melyet akkor a kiadók nekik a bolti árakból engedtek, levonják a bizományosi, helyiségbér, személyzeti és egyéb költségeket, még 10 százalékjuk sem marad, tehát alig elegendő ahhoz, hogy üzletükbe befektetett tőkéjüknek kamatját és saját megélhetésüket biztositsák. De mindez a kapacitáció nem segitett, kollégái megmosolyogták, „Prinzipienreiter"-nek, legjobb esetben idealistának mondották Révai Sámuelt és örültek annak, hogy ő fiatal üzletét erre az alapra helyezvén, versenytársnak egyáltalában nem lesz tekinthető, mert hiszen nyilvánvaló, hogy a közönség messze el fogja kerülni azt a könyvesboltot, amely nem ad rabattot. Bezzeg megszünt a mosoly, amikor a budapesti könyvkereskedések sorban egymásután válságba kerültek, fizetésképtelenséget jelentettek be, megbuktak. Ebben a rövid 2—3 esztendőben igy járt az *Aigner Lajos, Lafitte és Elsner, Tettey Nándor, Zilahy Sámuel* cége, pedig mindegyiknek élén igazán rátermett, képzett, szorgalmas könyvkereskedő állott.

De *Révai Sámuelt* még ezek előtt a bukások előtt sem tántoritotta meg soha semmi ebben a kérdésben, annyira tisztán és világosan látott. Megtörtént, hogy egyik-másik esetben mi magunk, az ő munkatársai, rámutattunk bizonyos félszegségekre, amelyek ebből az elvhez való szilárd ragaszkodásból keletkeztek. De ő még akkor sem engedett helyesnek tartott álláspontjából.

Váci-utcai üzletünk közvetlen szomszédságában volt a *Lampel Róbert-féle* könyvkereskedés, mely akkor már a Wodianer-család birtokában volt s a fiatal és ügybuzgó *Wodianer Arthur* szakavatott vezetése alatt állott. Megtörtént nem egyszer, hogy valamely könyvvásárló beállitott könyvesboltunkba, ott egy könyvet kért, amelyet elibe tettek és a véleménye szerint neki járó 10 százalékos engedménnyel meg akarta azt vásárolni és fizetni. A rabattot természetesen megtagadtuk és a vevő eltávozott. Bement a közvetlen szomszédságunkban levő Lampel-féle könyvkereskedésbe, ahol az a könyv nem volt meg. Lampelék, amint az egyáltalában szokásban volt a piacon, átküldtek hozzánk, mi nekik számlára kiszolgáltattuk a szóban forgó könyvet, az egymásközt megállapitott 15 százalék rabattal, mire ők azt az illető vevőnek 10 százalék rabatt engedménnyel el is adták. Ilyen esetek napirenden voltak, ilyenek döbbentettek meg minket is a tekintetben, vajjon kereskedőileg helyesen járunk-e el?

De *Révai Sámuel* ebben a tekintetben tántorithatatlan volt. Nemcsak az volt szilárd meggyőződése, hogy szolidul vezetett könyvkereskedés nem maradhat fenn, ha rabattot ad a közönségnek, amint azt a következmények igazolták is, hanem azt is fontosnak tartotta, hogy a közönséget rá kell nevelni arra, hogy semmi körülmények között ilyen rabattot igénybe ne vegyen, ne követeljen és el se fogadjon, mert a közönségnek elsőrendü érdeke az, hogy a könyvkereskedések prosperáljanak, mert csak ugy képesek a gondjaikra bizott kulturális érdekeknek szolgálatot tenni. Minthogy *Révai Sámuel* azt akarta, hogy minden egyes könyvkereskedésben kulturtényezőt lássanak, megkövetelte minden egyes kulturembertől, hogy a maga részéről ennek a kulturtényezőnek fennmaradásához és prosperitásához hozzájáruljon.

Könyvvásárlás a külföldön.

Amint ebben az egyetemes könyvkereskedői érdeket védte, ugy más irányban is kezdeményezőleg és ujitólag lépett fel az egész magyar könyvkereskedelem érdekében. Mozgalmat inditott a könyvkereskedői egylet utján az ellen a multból áthozott szokás ellen, hogy éppen a legnagyobb könyvvásárlók, a tudományos könyvtárak és a tulajdonképeni könyvamatőrök könyveiket nagyrészt ***külföldről*** hozatják, külföldi könyvkereskedők utján, a hazai könyvkereskedelem teljes kikapcsolásával.

Révai Sámuel, eltekintve a közgazdasági kártól, amelyet az okoz, hogy a közvetitői haszon külföldi embernek és nem magyar honpolgárnak jut, főként abból a célból tartotta szükségesnek gyökeres változásra törekedni, hogy a magyar könyvkereskedelmet ezáltal megerősitse, megszilárditsa, létalapjait biztositsa. Mikor amugyis küzdött ez a kezdetleges könyvkereskedelem az önfenntartás nehézségeivel, semmikép sem volt menthető az, hogy megfoszszák a forgalomnak attól a részétől, amelyet főként a közpénzekből fenntartott intézmények könyvtárai képviseltek. A Magyar Könyvkereskedők Egylete *Révai Sámuel* kezdeményezését helyeselvén, őt bizta meg az idevágó memorandum elkészitésével. Ebben a memorandumban kimutatta, hogy az a külföldi verseny, amely hazánk legjobban felszerelt közintézményei részéről dédelgető simogatásban, indokolatlan kedvezésben és buzditó pártfogásban részesül, mennyire zsibbasztólag és bénitólag hat a magyar könyvkereskedelem fejlődésére. Rámutatott arra a képtelen állapotra, hogy ez a külföldi verseny még a saját magunk által produkált honi irodalmi termékeknek terjesztését is lehetetlenné teszi, mert, amint mondja: „előttünk, magyar könyvárusok előtt be van zárva a magyar közintézetek és a magyar mágnások ajtaja.“

Trefort Ágost akkori kultuszminiszternek volt érzéke az ügy fontossága iránt és ki is adta azt a rendelkezését, hogy az összes fennhatósága alá tartozó intézetek és könyvtárak ezentul mind magyar, mind külföldi könyvszükségletüket csakis hazai könyvkereskedőktől szerezzék be.

Szakkönyvkereskedések berendezése.

Már fent kifejtettem, hogy *Révai Sámuelt* a szortiment megnyitásánál az a szempont vezette, hogy valóságos szükségletnek feleljen meg ez a vállalkozása, tehát ne másolja egyszerüen azt, amit mások már megcsináltak. A körlevél, amelyet a könyvkereskedés ujból való megnyitása alkalmával közrebocsátott a cég, világosan körülirja, hogy elsősorban saját nemzeti irodalmunk számára óhajtunk tért hóditani a közönség körében, az idegen nyelvü irodalmak termékeit pedig azokban az esetekben fogjuk propagálni, amikor saját hazai irodalmunkkal a szükségnek megfelelni még nem lehet. Ebből az alapelvből indult ki, amikor oly specialitások ápolását kezdeményezte, amelyek vagy egyáltalában ismeretlenek voltak magyar földön, vagy pedig eddigelé külföldi cégek által müveltettek. Ilyen volt a müvészet és az iparmüvészet, a mérnöki tudomány, az ipar és a müipar, az épitészet, a technologia és a technika irodalma. Ezeknek magyar irodalmuk egyáltalában nem volt. Ami ezekből a fontos dolgokból hazánkba eljutott, az volt, amit egyes külföldi szakkönyvkereskedések ide küldött ügynökei jónak láttak magukkal hozni és ez nem volt mindig java az irodalomnak.

Első dolgunk volt tehát egy *politechnikai szakkönyvkereskedêsnek* a megalapitása, amely a felsorolt irodalmi ágakat felölelje. Ez a politechnikai szakkönyvkereskedés magas szinvonalon állott, nagy raktárat tartott francia, angol, német és olasz munkákból és képes volt a legkülönbözőbb szükségleteknek megfelelni. Ebben a tekintetben fel is vehette a versenyt a külföld bármely hasonnemü szakkönyvkereskedésével. De nem vehette fel egy olyan téren, amely hazánk akkori közgazdasági viszonyaival volt kapcsolatos: nem vehette fel a hitelezés terén.

Magától értetődőleg a külföldi verseny kiszoritásának éppen e szakkönyvkereskedés müködési területén kellett leghamarabb bekövetkeznie, mert mindazok a tényezők, amelyeknek technikai könyvekre volt szükségük, eddigelé külföldről szerezték be azokat. Mi tehát hivatkozással a fontos gazdasági közérdekre és támogatva *Trefort* fent idézett rendelete által, joggal fordulhattunk mindezekhez az intézetekhez azzal a kéréssel, hogy ezután általunk szerezzék be szükségletüket és

ne Bécsből, Berlinből, Lipcséből, Frankfurtból és Párisból. Legtöbb helyütt szivesen is vették, már saját kényelmük szempontjából is, ajánlkozásunkat, azonban . . . . egy olyan „azonban“-ra akadtunk, amelyre igazán nem lehetett számitani.

A Műegyetem akkori rektora kijelentette például, hogy ő a legnagyobb készséggel fogja ezutáni szükségletét nálunk megrendelni, minthogy azonban neki évenkint csak 6000 koronás könyvtári büdzsét bocsát rendelkezésére az állam, ellenben az ő könyvadóssága a *Wasmuth* berlini cégnél körülbelül 60.000 márkát tesz ki, ezidőszerint nekünk, ha a Műegyetem könyvszállitására reflektálunk, számolnunk kell azzal a körülménynyel, hogy csak mintegy 14 év mulva fogja megkezdhetni a 14 éven belül szállitandó könyvek számláinak évenkénti 6000 koronával való törlesztését.

Ilyen és hasonló nehézségeket tártak fel más tényezők is. Nem kellett hozzá Adam Riese matematikai jártassága, hogy tisztában lehessünk azzal, hogy ily körülmények között politechnikai szakkönyvkereskedésünk nem igen fog gyarapodhatni azoknak a klienseknek utján, akiknek számára voltaképpen életbe hivatott. Akkor, amikor a kamatláb 7 és 8 százalék között ingadozott, még két évi hitelezésre sem voltunk képesek, holott a német, aki az árut igen előnyösen állithatta elő, 1—1½—2 százalékos kamatlábbal kalkulálhatott.

Atyámat és öcsémet a közintézetekkel tett ez a tapasztalat kellemetlenül érintette ugyan, de nem bátortalanitotta el őket. Ők azt remélték, hogy a magánfelek révén elérendő forgalom talán elégséges lesz a politechnikai osztály fenntartására. De az épitészeti iparban akkor beállott krizis bekövetkezése folytán ebben a reményükben csalatkoztak és ha fájó szivvel és csak nagysokára is, elfogadták azt a javaslatomat, hogy a viszonyok kényszeritő hatása folytán evvel a szakmával hagyjunk fel. Sok pénzünk volt belefektetve, ha azt benne hevertetjük, idővel vállalatunk egyébként egészséges gyökereit megtámadja és válságba viszi azt. Gyönyörü készletünket felküldtük tehát Bécsbe és ott egy aukció utján értékesitettük.

Különleges osztályt alapitottunk azután a *mezőgazdasági és erdészeti szakmának*, abból indulva ki, hogy ebben az agrikulturális országban különös súlyt kell helyezni a mezőgazdasági ismeretek terjesztésére és minthogy müvelt gazdáink nagy

része bécsi könyvkereskedők utján fedezte könyvszükségletét, itt is annak az eszmének csináltunk propagandát, hogy az ország önállóságának kiépítése érdekében közönségünk szokjék ahhoz, hogy bevásárlásait magyar földön, magyar vállalatoknál tegye.

A kitüzött célnak következetes keresztülvitelében a jogász-közönség használatára azután közrebocsátottunk egy „*Bibliotheca juridica*" cimü könyvjegyzéket, amelyben szakmák szerint részletesen rendezve, a magyar és a külföldi irodalom összes jelentékeny munkáit felsoroltuk. Ez volt az első ilynemü jegyzék, azóta sem jelent meg hozzá hasonló.

Az olvasókörök meghódítása.

De a legnagyobb agitációt a ***kaszinóknak és olvasóköröknek*** megnyerése érdekében fejtettük ki. Ezekben az olvasókörökben látta akkor mindenki a magyar szépirodalom elterjedése szempontjából a legfontosabb tényezőt. Minthogy a közönség nem igen vásárolt könyvet, hanem olvasási kedvét és szükségletét a minden városban és nagyobb helységben megalapitott olvasókörök révén elégitette ki, fontos volt, hogy ezek minden ujonnan megjelent könyvet egy vagy több példányban meg is vásároljanak. Az a rossz szokás kapott azonban lábra, hogy ezek az olvasókörök összeállitották tervezett könyvrendeléseiket, azokat többszörösitve szétküldötték az antikváriusoknak és olcsó ajánlatokat kértek. Megindult most már a hajsza, ki adja olcsóbban és a könyvtárnokok egész törekvése abban merült ki, hogy egy pár krajcárral, egy pár forinttal olcsóbban szerezzék be évi szükségletüket.

Ezzel az állapottal szemben mi évről-évre ismétlődő agitációt fejtettünk ki. Először is a hazai irodalom egészét felölelő „*Kaszinói könyvtár*" cimü könyvjegyzéket szerkesztettünk és azt évről-évre megujitva szétküldöttük az összes számba jövő társasegyleti könyvtáraknak. Évről-évre felszólító leveleket intéztünk hozzájuk, amelyekben lelkükre kötöttük azt, hogy szépirodalmunk életének és felvirágzásának sorsa egyedül a könyvtárral rendelkező társasegyletek kezébe van letéve. Kimutattuk, hogy ha a hazánkban könyvtárral rendelkező 5—600 társasegylet, felfogva nemes hivatását, minden jó magyar szépirodalmi könyvet bekebelez könyvtárába, ezáltal az irók

megélhetését és szépirodalmunk gyarapodását segitik elő hathatósan; azaz lehetővé teszik egyáltalában a szépirodalmi könyvek kiadását. Megmagyaráztuk nekik, hogy kötelességük éppen e szempontból könyvszükségletüket a könyvkiadók vagy könyvkereskedések utján megrendelni, azok teljes bolti árát megfizetni és kötelesek mellőzni antikvár-példányok beszerzését, már csak azért is, hogy az olcsó könyv után kapkodó közönség elől ezeket az antikvár-példányokat el ne vonják.

Amit mi az olvasókörök irányitása tekintetében mint magáncég véghezvittünk, az igazi pionir-munka volt, amely az egyetemes könyvkereskedelemnek és a magyar irodalomnak nagy hasznára vált. A mag, ha lassan is, mégis csak kikelt, a szépirodalmi könyvek kelendősége évről-évre fokozódott és ma már nem öt- és hatszáz és nem ezer példányban, hanem öt-tiz és még több ezer példányban kel el egy-egy jobb magyar szépirodalmi könyv.

A francia irodalom meghonositása.

Hanem a legérdekesebb és legnagyobb kihatásu műve a cég ily irányu törekvéseinek az az akció volt, amelyet a *francia irodalom meghonositása* érdekében véghezvitt. Tudni kell, hogy a budapesti könyvkereskedések szükségletüket francia, angol, olasz és más nyelvü könyvekből eleddig Bécsből vagy Lipcséből hozatták oly nagybizományosoktól, akik az illető francia, angol kiadóktól nagyobb készleteket kaptak abból a célból, hogy ezekből az ő országukban levő könyvkereskedések rendeléseit elintézhessék. A magyarországi könyvkereskedések, nem lévén semminemü közvetlen összeköttetésük párisi és londoni kiadókkal, ezekhez a forrásokhoz fordultak, ami azt jelentette, hogy először keveset kaptak, másodszor drágán kapták, harmadszor későn kapták.

Révai Sámuel zseniális ötlete volt, hogy a magyar könyvkereskedelmet ezen a téren is önállósitani kell és megszüntetni azt a függő viszonyt, amelyben a bécsi és lipcsei nagy szortimenterekkel voltunk. Ez azonban nem volt könnyü. Meg kellett nyerni először a külföldi kiadót arra, hogy megfelelő feltételek mellett Budapestre is szállitson és meg kellett nyerni a budapesti könyvkereskedőt arra, hogy szükségletét abból a budapesti központi telepből hozassa el, amelybe könyveit a kül-

földi kiadó el fogja szállitani. Nehéz volt az első is, hiszen akkor Budapestet még Ázsiához tartozónak képzelték, különösen a franciák, de legalább is a Kelethez, a Balkánhoz valónak gondolták azok a franciák, akiknek földrajzi ismeretei akkor is igen gyengék, ha kiadókról van is szó. A francia kiadók hivatkoztak arra, hogy nekik tudomásuk van a lipcsei bizományos kimutatásaiból arról, hogy Budapesten igen kevés francia könyv fogy el, ennélfogva nem érdemes nekik ott külön készletet tartani. Ezzel szemben azzal érveltünk, hogy hozzánk a párisi ujdonságok a lipcsei nagy szortimenterek utján csak akkor jutnak el, amikor azok már nem ujdonságok, amikor azok már nem aktuálisak és egész más lesz ezeknek a könyveknek a kelendősége, ha azon frissen, „*vient de paraitre*" jelzéssel kerülnek a budapesti kirakatokba, amikor a közönség még hatása alatt áll a franciaországi és a világ összes lapjaiban közzétett ismertető cikkeknek.

Ezt az akciót cégünk francia kiadókhoz intézett magánlevelekben teljesen saját felelősségére kezdette, mégis kiszivárgott indiszkréció folytán és igy a lipcsei nagy szortimenterek felhasználták befolyásukat a francia kiadóknál arra, hogy kalandos terveinkre ne álljanak rá. Ezzel szemben mi a francia kiadókat teljesen informáltuk a helyzetről. Megmagyaráztuk nekik, hogy a németek mintegy missziót látnak benne, hogy összes intellektuális szükségleteinkről gondoskodjanak. Ezért erőszakolják ránk közbenjárásukat a könyvvásárlás tekintetében is. A németek akarják nekünk a folyóiratokat, a professzorokat, a mérnököket, a gyárigazgatókat, a munkavezetőket, a vasuti igazgatókat, a bankárokat és még sok egyebet szállitani és ugy viselik magukat, mintha mi vadak volnánk, akiket nekik kell megszeliditeniök és kimüvelniök. Jogcimet formálnak arra, hogy ők legyenek a mi civilizátoraink. Természetes, hogy ezek után elterjesztik országunkban a német szellemet és folytatják a németesitésnek azt a munkáját, amelytől a Bach-korszak lezártával alig szabadultunk meg. A kérdésnek ezt a politikai részét domboritottuk ki leginkább, minthogy úgy gondoltuk, evvel lehet leghamarabb célt érni a francia kiadóknál.

Célt is értünk. A legelőkelőbb kiadók: *Charpentier, Dentu, Hetzel, Calmann-Lévy, Hachette, Quantin, Jouaust, Lemerre,*

Ollendorff, Plon, összeköttetésbe léptek velünk és segitettek bennünket francia irodalmi telepünk megalapitásában.

Küzdelem a németekkel.

A németek azonban nem tágitottak. Most már nyilvánosságra vitték az ügyet. Az előkelő lipcsei könyvkereskedői szaklapban kezdték az ügyet tárgyalni és gyülöletes szinben feltüntetni cégünket, mint amely a német könyvkereskedelem és ennek jelentősége ellen tör.

A válasz, amelyet édesatyám erre a támadásra adott, mindenképpen meggyőző volt. Rámutatott arra, hogy a magyar könyvkereskedőtől nem lehet megvonni azt a jogát, hogy saját nemzeti és saját irodalmi érdekeit önállóan ápolja; csak másodsorban és harmadsorban vezetheti be az idegen irodalmakat, amelyeket azok értéke és belső becse szerint törekszik érvényre juttatni. Kimutatta, hogy a német kiadók a francia, angol és olasz irodalmak elsőrendü kincseit hozzánk főként forditásokban, néha kiváló és kitünő, sokszor azonban gyenge és vizenyős forditásokban juttatják és nem kivánhatják tőlünk azt, hogy mi lemondjunk arról, hogy a külföldi nagy irodalmak munkáival eredetiben megismerkedhessünk. Ráutalt arra, hogy nekünk közgazdasági érdekünk ezeket a külföldi irodalmakat közvetlen összeköttetések utján a kiadóktól beszerezni s nem hónapok és évek multával a nagy szortimenterek raktárában heverő maradékokkal beérni. Mi mindenképpen tiszteljük és becsüljük a német szorgalmat és a német szellemet, de azért nem hajolhatunk meg a német Schulverein célzatai előtt, amelyek ebben az esetben is megnyilatkoznak, mert a magunk kulturáját a magunk országában a saját tényezőink utján óhajtjuk létesiteni. Visszautasitotta ebben az iratban az ujabban Németországban divatba jött hangot és azt, hogy a német kiadó a magyar könyvkereskedelmet mintegy tributárius vazallusának tekinti és vétkül rója fel neki, ha nemzeti célokat követ. Mi köszönettel vesszük mindazt a jót, szépet és becseset, amit a német kultura nekünk nyujt, de kötelességünknek tartjuk a ránk nézve veszedelmessé váló gyámkodást minden tisztességes eszközzel paralizálni. Ilyen eszköznek tartjuk a francia irodalomnak és a francia

szellemnek ápolását a mindinkább előre tolakodó németesitéssel szemben.

Az egész könyvkereskedelemre kiható lipcsei szaklapnak nagy publicitása mellett is, amelyben édesatyám felvilágositó sorai megjelentek, csak nem akartak szünni a támadások. Most már a Bécsben megjelenő osztrák szaklap vette fel a küzdelmet. Bécsben nem germán nemzeti szempontból, hanem egyszerüen a zseb szempontjából birálták el a dolgot és fájt nekik az, hogy a mi akciónk őket a közvetitésből kikapcsolni készül. A bécsi szaklapban közzétett névtelen támadásra adott válaszában ezekre rá is mutat édesatyám, amidőn a következőkben utasitja vissza az illetéktelen vádakat és különösen azt a gunyolódást, amelyet az osztrák sógor magának Magyarországgal szemben megenged:

„Semmiképp sem jó szolgálat soha, senkivel szemben: versengést és gyülölséget szitani olyan emberek, osztályok vagy népek között, amelyek szükségképpen egymásra vannak utalva, amelyek csak kölcsönös segitséggel és barátságos szomszédi jóindulattal boldogulhatnak, és bármily kevéssé óhajtanék is politikát csinálni ott, ahol tisztán üzleti érdekekről van szó, mindamellett a „suum cuique" elvéhez mindenkor hiven ragaszkodva, nem szeretnék senkit sem megrövidítve látni jogaiban, öntudatában, hazafias akaratában és törekvésében. Ugy tetszik hát nekem, hogy D. urat nem egészen ez az indulat hatja át, mikor tréfálkozva „Nagy-Magyarországnak" szenteli egész komoly figyelmét.

A tagadhatatlanul szép Ausztria azért jutott idáig, mert ott igen sok D. fajta ur fáradozott már évtizedek óta azon, hogy mindent a feje tetejére állitson s egy dicsőséges nemzettől még a legbecsesebb kincsét, a nemzeti nyelvét is eldisputálja.

Óvjunk meg hát valamelyes méltányosságot és mérsékletet és ne vigyük bele a politikai jó- vagy rosszindulatot az üzleti megbeszélésekbe és a könyvkereskedői forgalomba. Prosperitásunk és jól felfogott érdekeink intenek bennünket arra, hogy békésen és türelmesen dolgozzunk és alkossunk egymással és egymás mellett, s legfölebb csak sajnálkozásunkat nyilvánitsuk még ott is, ahol anyagi károsodás ért bennünket . . . . . ."

A mi cégünknek sok anyagi kárt okozott ez az akció, amennyiben némely német kiadó messzemenő következtetése-

ket vont belőle és mindenképpen visszatorlással élt velünk szemben. Voltak német könyvkiadók, akik e miatt a mi francia akciónk miatt az évek óta fenntartott összeköttetést egyszerüen megszüntették. Igen érdekes és jellemző a német gondolkodásra az a levelezés, amelyet édesatyám az egyik stuttgarti céggel (jobb talán a nevét meg sem jegyezni) folytatott és amely mélyen bevilágit abba, hogyan jutott el az egyébként nagy kvalitásu német nemzet ahhoz a páratlan világgyülölethez, mely a világháboruhoz vezetett, mely felsorakoztatta ellene jóformán a világ összes népeit és mely nem szünt meg még ma sem, amikor leverten fekszik az óriás.

„A sok kellemetlenség és bosszuság, — irja egy levélben — amely egy kétségtelenül *rosszindulatuan magyarázott levél* miatt ér egy idő óta bennünket, arra késztet, hogy e hó 24-én kelt levele kapcsán e néhány sorral forduljunk Önhöz a megértés kedvéért."

És felvilágositja arról, hogy a szóban forgó cég minő károkat okoz saját magának, amidőn az összeköttetésről lemond és kiadványai természetesen ezen a fontos piacon képviselet nélkül maradnak. Aztán igy folytatja:

„Nekünk kellemetlenséget szereznek Önök, az igaz, de hogy lesz-e majd valami hasznuk ebből, azt csak a jövő fogja megmutatni.

És miért teszik ezt, ha szabad kérdenünk?

Mi célul tüztük ki, hogy megkönnyitsük a francia irodalom bejutását is városunkba és hazánkba, és mondhatjuk, hogy az eredmény éppenséggel nem rossz.

Mi kifogásuk lehet ez ellen az uraknak? Nem áll-e vajjon szabadságunkban, ugy vezetni a magunk üzletét, ahogy jónak látjuk, és az irodalomnak azokat az ágait kultiválni, amelyeknek kultiválását előnyösnek tartjuk magunkra nézve?

Talán bizony (hogy annak a nyilvános támadásnak egy perfid inszinuációját illusztráljuk) azt kellett volna azoknak a francia uraknak mondanunk: Látjátok, mi szivesen vennénk és adnánk el a ti könyveiteket, de kedves szomszédaitoknak ez nem tetszik; nem vásárolunk hát egyebet tőletek, csak azokat a Zola-féle regényeket, amelyek nincsenek leforditva németre; de valamely fizikai tankönyvet vagy a francia forradalom történetét a világ

minden kincséért el nem adjuk és el nem adhatjuk, mert akkor a német kiadó urak nyomban lezárják a számlánkat és hegyibe még üldözőbe is fognak, mint egész nemzetük ócsárlóját.

Ugyan már hová jutnánk igy? Azt hiszem hát, hogy okosabb volna, ha politikai hitvallásunkat szépen otthon hagynók s a boltba és az irodába nem vinnénk magunkkal egyebet, csak az egészséges és tiszta üzleti felfogását ezeknek az anyagi dolgoknak.

Mi nem importáljuk (vagy legalább is nem szivesen importáljuk) az eredeti német müvek francia vagy angol forditását, mert aki müvelődni, tanulni akar, az olvassa eredetiben az illető irodalmat (különösen a világnyelvekét), nem vagyunk tehát barátjai annak sem, hogy a jó vagy teljességgel rossz francia irodalmi termékeket német forditásban áruljuk. Mi csak ennyit mondottunk.

Hát e miatt tudnak önök annyira felzúdulni? Vagy egyáltalán nem találják érdemesnek az urak, gondolkozni egy keveset azon, amibe a maguk vagy a mások kárára belefognak?

Azt hisszük, hogy embereknek és népeknek meg kellene férniök békességben egymással és üzleti összeköttetéseikben csak azt tartaniok szem előtt, ami éppen lényege az üzletnek.

Más felfogásra és meggyőződésre téritení bennünket: számlalezárással bizony aligha fog sikerülni."

Ezt a tárgyilagos, felvilágositó, mindenképpen udvarias levelet a német kiadó visszaküldte azzal, hogy:

„Miután Ön hivatottnak tekinti magát arra, hogy nekem előadásokat tartson arról, hogy mit követel meg a jó kereskedelmi felfogás, eredetiben visszaküldöm Önnek levelét, minthogy ilyen irásoknak az én repozitóriumomban nincs helye."

Kell-e beszédesebb bizonyiték a német gőg és önhittség mellett?

De mindezek a kellemetlenségek csak nekünk ártottak, ám az általuk okozott kárt el birtuk viselni. Ellenben a célnak, amit el akartunk érni, ez nagy hasznára vált, sőt mondhatjuk, teljes sikerre vezetett.

Az akkoriban megjelent „*Gazette de Hongrie*"-ban *Sasvári Ármin* egyik cikkében irja, hogy ugy érzi magát ujabb időben Budapesten, mintha a Rue des Saints-Pères-ben vagy a Boulevard des Italiens-en járna. A könyvkirakatok tele vannak francia irók: *Zola, Alphonse Daudet, Theuriet, Ohnet, Malot*

munkáival, a szép *Lemerre-* és *Quantin*-kiadásokkal. Tényleg az ebben az időben megjelent jobb francia munkák Budapesten 3—400 példányban keltek el megjelenésükkor, szinte nagyobb példányszámban, mint ugyanazon könyveknek magyar forditásai.

Nehezebb volt magukat a budapesti könyvkereskedőket rábirni arra, hogy ezt az általunk megalapitott központi szervezetet igénybe is vegyék. Egyesek sehogysem akartak lemondani arról, hogy nekik ne *Brockhaus* vagy *Twietmeyer* küldje meg a könyvet. Nem bánták azt sem, ha elkésve kapják, de valami sajátszerü rivalitási érzülettel nem tudtak megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy legyen Budapesten egy könyvkereskedés, amely megtudja, hogy egy másik könyvkereskedésben ebből vagy abból a munkából hány példány fogyott el. Ugy akarták megőrizni ezt a titkot, mint valami csodatevő szert.

De minket ezek az apró kanapé-pörök el nem kedvetlenitettek, mi tudtuk, hogy a francia szortiment közvetlen behozatala tárgyában meginditott akciónk belekapcsolta Budapestet és egész Magyarországot az európai könyvkereskedelem körébe. Ezóta vannak nálunk a szó igaz értelmében vett európai könyvkereskedések.

1883-ban Párisba mentem, hogy személyes érintkezés utján mélyitsem a megkezdett összeköttetést.

Sok kedves emlék füződik ehhez az uthoz.

Madame Edmond Adam.

A legkedvesebb emlékek egyike az, mely *Mme Edmond Adam*-hoz, a hires francia irónőhöz füződik. *Mme Adam*-ot *(Juliette Lamber)*, sok szép könyvnek elismert szerzőjét, nagyszabásu irodalmi tevékenysége, társadalmi jelentősége és politikai szereplése alapján a maga kora legkiválóbb asszonyának tartották. Mint a *Nouvelle Revue* cimü nagy francia havi szemle szerkesztője és kiadója, a diplomáciában és a nemzetközi politikában nagy befolyásra tett szert. Ilyformán igazán jelentős volt ránk nézve, mikor elhatározta, hogy eljön Magyarországba, szétnéz itten, megismerkedik államférfiainkkal, iróinkkal és müvészeinkkel, társadalmunk különböző egyéniségeivel, kulturális intézményeinkkel, közjogi helyzetünkkel, nemzeti aspirációinkkal.

Tapasztalatairól az ő nagy *Revue*-jében tanulmányokat tett közzé és ezekben szivének őszinte melegével ismertette hazánkat. Különösen elragadóan szép fővárosunkat, népszokásainkat, nemzeti történetünket, nagy embereinket, fejlődő irodalmunkat és ifju müvészetünket. De ezekben a tanulmányokban nem mindenben hódolt az emberi hiuságnak, mint ahogy azt az ilyen alkalmi utazók tenni szokták, hanem sokszor éles hangokat is használ, midőn egyes kinövésekről szól, vagy politikai életünket és pártjainkat rajzolja.

Nyilvánvaló volt, hogy *Mme Adam* ezeket a tanulmányokat össze fogja gyüjteni és ismételt látogatásaim az ő gyönyörü Boulevard Poissonnière-i lakásán éppen azt célozták, hogy könyve francia kiadásával egyidejüleg megjelenjék az magyarul is.

Mme Adam könyvének magyar kiadásával cégünket bizta meg, de ránk ruházta a francia kiadás terjesztésének dolgát is Magyarországon; éppen tekintettel a francia könyvkereskedelem terén vállalt szerepünkre és missziónkra. Meg is jelent *„A magyarok hazája“* cim alatt magyarul és *„La patrie Hongroise“* cim alatt francia nyelven.

Nagyon meghatotta a bájos irónőt, hogy a rendes kiadáson kivül egy emlékkiadást is nyomattunk finom velin papiron közéletünk ama kitünőségei számára, akiknek alkalmuk volt *Mme Adammal* személyesen megismerkedni és akikről könyvében megemlékezik.

Az „Intermédiaire littéraire“.

A közvetlen személyes érintkezés a párisi kiadókkal még egy dolgot érlelt meg. Az 1884-ik évi julius 1-én lépett életbe nálunk az uj *szerzői jogi törvény*, melytől sokan ugy belső irodalmi életünkben, mint a külföldi irodalmakkal való érintkezésünkben sok tekintetben üdvös változásokat reméltek.

A francia regényirodalom akkor élte virágkorát. Európaszerte minden nyelven forditották a francia irók regényeit, a nagy lapok tárcái ezekkel voltak tele, a magyarok is.

A francia iróknak és kiadóknak nagy érdekük volt, hogy Magyarországon is védve legyenek és igy jóformán természetes, hogy a francia kiadók, amidőn velünk az ő kiadványaiknak Magyarországba való szállitásáról és kiadói érdekeik gondozásáról tárgyaltak, a szerzőjogi védelem ügyét is szóba hoz-

ták és szinte egyenes felszólitást intéztek hozzám: legyünk e tekintetben segitségükre.

Ezekből a megbeszélésekből alakult ki azután egy oly intézmény megteremtésének gondolata, mely a különféle nemzetközi irodalmi és kiadói érdekeket megóvja.

Az intézményt 1884 julius havában létesitettük *Intermédiaire littéraire. Bureau International de littérature Révai Frères (Nemzetközi irodalmi közvetitő intézet)* cime alatt s feladatát és müködési körét a következőkben jelöltük meg: Meg akarjuk óvni a magyar irók érdekeit a külföldön és a külföldi irók érdekeit Magyarországon. Ha a külföldi müvek jogosulatlan forditásainak özönét megakadályozni sikerül, ezzel a magyar regényirodalomnak használunk, egyben azonban biztositjuk azoknak az elsőrendü külföldi irodalmi müveknek sorsát, amelyeknek leforditása egyetemes kulturális érdek és a magyar közönségnek is érdeke.

Már az első francia nyelvü körlevélben, melyben az *Intermédiaire* megalapitását az érdekelt irók és kiadók tudomására hoztuk, hivatkozhattunk arra, hogy a legelső francia kiadók: *Calmann-Lévy, Dentu, Ollendorff, Firmin-Didot, Marpon* és *Flammarion, Plon* és mások, a legkiválóbb francia irók kiadóinak bátoritása folytán szerveztük meg az intézetet és hogy ők érdekeiknek minden tekintetben való képviseletével biztak meg bennünket.

Intézetünk első sikere az volt, hogy *Jókai Mór* egyik regényét elhelyezhettük egy előkelő párisi napilapban és egy nagy kiadónál és hogy *Mikszáth Kálmán* egyik munkájának is szereztünk francia kiadót, hogy továbbá *Mme Adam* közbenjárásával egy párisi irodalmi folyóirat a magyar irodalom kiváló szépirodalmi müveinek, különösen verses munkáknak jeles forditásokban való közlését határozta el.

Azután megkezdődött a nagyon élénk levélváltás a francia irókkal és kiadókkal. Ha az *Intermédiaire* levéltárából megemlitjük a *Jules Claretie, François Coppée, Alphonse Daudet, Albert Delpit, Octave Feuillet, Hector Malot, Guy de Maupassant, André Theuriet, Émile Zola* neveit, körülbelül az egész akkori francia szépirodalom félistenei — a francia szereti irodalmi nagyságait *demi-dieu*-knek nevezni — vonulnak el lelki szemeink előtt.

De ezeken a félisteneken kivül sok érdekes levélváltást folytattunk a másodsorban levőkkel is, azokkal, akik akkor

még irodalmi pályájuk kezdetén állottak. Ezek: *Émile Bergerat, Noel Blache, Edouard Delpit, Georges Duval, Camille Flammarion, Théophile Gautier fils, M. Gennevraye, Henry Gréville, Comte d' Hérisson, H. Lafontaine, A. de Launay, René Maizeroy, Marc Monnier, Georges Ohnet, Henry Rabusson, Pierre Sales, Maurice Sand, Léon de Tinseau, Jules Verne.* Hány név vergődött azóta ezek közül világhirre!

Különösen érdekes és jellemző az a két összeütközés, mely *Émile Zola*-val, és *Jules Claretie*-vel keletkezett abból az okból,

À l'„INTERMÉDIATION LITTÉRAIRE" de MM. Révai Frères

à BUDAPEST.

Je déclare charger le Bureau „Intermédiation littéraire" de Messieurs Révai Frères à Budapest, de la sauvegarde de mes interêts et droits, en ce qui concerne la publication de mes ouvrages en langue hongroise, mais seulement les ouvrages que nous vous signalerons à cet effet.

Date: Paris 12/7 84

Nom et adresse: FIRMIN DIDOT & Cie RUE JACOB.56. À PARIS

Observation:

A Firmin-Didot cég megbizó levele.

mert épp oly járatosak voltak a földrajztudományban, mint többi honfitársaik. Ebben azután a franciák között teljes egyformaság uralkodik.

Zola Emil ránk bizta egyik regényének elhelyezését Magyarországon: *„la publication en Hongrie"*. Mi rövid idővel rá értesitettük arról, hogy a regényt egy budapesti magyar lap fogja közölni, továbbá egy budapesti német lap, végül egy budapesti kiadó magyar könyvkiadásban. Mindhárom közlés diját elszámoltuk vele, tudomásul is vette, meg is köszönte. Hónapokkal később egész magánkivül levelet irt nekünk és kérdőre vont amiatt, hogy mi megkérdezése nélkül az illető regénynek német kiadását „merészeltük" egy lapnak átadni, holott ő ezt a jogot a bécsi *Presse*-nek engedte át; felszólit

bennünket, hogy azonnal tegyük hatálytalanná a mi megállapodásunkat.

Ez persze teljes lehetetlenség volt, mert hiszen mi az ő tudtával és beleegyezésével szabályszerüen hoztuk létre amaz üzletet a budapesti német lappal és nem voltunk okai annak, hogy ő tényleg tájékozatlan volt a tekintetben, hogy neki voltaképpen csak arra kellett volna jogot adnia, hogy mi a munkát magyar nyelven helyezhessük el, ha a német kiadással másnemü kötelezettségei voltak. De *Zola Emil* tájékozatlan volt egyáltalában a tekintetben, hogy Magyarországon minő nyelven irnak és olvasnak, épp oly kevéssé tudta azt, hogy itt magyar nyelven adatnak ki a könyvek, mint ahogy nem tudta, hogy itt német lapok is jelennek meg.

Ehhez hasonló bajt zuditott magára *Jules Claretie* is. Egyik, még pedig magyar tárgyu regénye német nyelven való közlésének jogát átruházta egy berlini ujságra. Ugyanakkor felhatalmazott minket arra, hogy ezt a regényét, melynek magyar nyelvü kiadását magunknak biztositottuk, a *Pester Lloyd*-nak is engedjük át közlésre. Mikor a berlini lap a *Pester Lloyd* hirdetését látta, természetesen felháborodott ezen és goromba levelet irt a *Lloyd*-hoz, el akarván tiltani a Lloydot a további közléstől. Mi, mint közbenjárók, *Claretie*-hez fordultunk felvilágositásért, aki akkor a normandiai parton, Trouvilleban nyaralt és onnan azt közölte velünk szeretetreméltó naivitással, hogy ő abban a hiszemben volt, hogy a *Pester Lloyd* is magyarul jelenik meg.

*

Az *Intermédiaire* addig müködött, amig egyáltalában módunkban volt a francia könyvek központi üzemét fenntartani.

Idővel annyira fokozódott a francia könyvek kelendősége, hogy egyes budapesti cégek már előnyösnek tartották, közvetlen érintkezésbe lépni a párisi kiadókkal, egy francia nagybizományos pedig, *Le Soudier,* elég jelentékenynek tartotta már a piacot arra, hogy külön gyors-szolgálatot rendezzen be és egyesitve az összes budapesti cégek párisi csomagjait, gyorsfuvarral juttassa el Budapestre.

Lassan-lassan feleslegessé vált a mi központunk — betöltötte hivatását.

Mint sok egyébnek, a francia könyvforgalomnak is végét vetette a világháboru. Vajjon mikor éled fel ujra?

A fiatal könyvkereskedők kioktatása.

Amellett, hogy teljesen uj utakat jelölt és uj célokat tüzött ki, édesatyám különös gondot forditott oly jelentéktelennek látszó alapigazságokra is, melyek szerinte fontosak voltak a könyvkereskedés sikerének és a közönség megelégedésének szempontjából. Amily egyszerü és magától értetődő dolognak látszik, hogy a könyvkereskedésekben is épp oly udvariasan és figyelmesen kell a vevőkkel bánni, mint bármely más nyitott boltban, épp oly természetesnek találta a könyvkereskedősegéd akkor, de részben még ma is, ennek az ellenkezőjét.

A közönséges halandóval szemben felsőségét akarja fitogtatni, amelyre feljogositottnak véli magát az által, hogy némi könyvészeti ismeretei vannak; de még a magasabb intelligenciáju tanárral, ügyvéddel, vagy általában intellektuellel szemben is morózus, kedvetlen, barátságtalan. Az irodai munkától elkényszeredetten különösnek tartja, ha valaki egyáltalában könyv iránt érdeklődik, kérdezősködik, vagy pláne azt meg akarja nézni és venni. „*Nincsen*", ez oly stereotip válasz a könyvkereskedésben, mint egyebütt a „jónapot".

Édesatyám ezt a „*nincsen*" szót kitiltotta és számüzte a boltjából, még akkor sem volt szabad ezt a szót kiejteni, ha tényleg nem volt készleten a kivánt könyv, ha egyáltalában meg sem lehetett szerezni. Akkor is azt kellett mondani a kérdezősködőnek, hogy megvolt, elfogyott, de pár nap mulva ujra itt lesz, vagy tessék várni, behozatjuk, vagy megrendeljük, elküldjük, előjegyezzük, mindent lehetett igérni, magyarázni, kilátásba helyezni, csak azt nem volt szabad mondani, hogy „*nincsen*".

Azután persze nagy gondot forditott arra, hogy az igéret be is váltassék, a rendelt mű minél előbb el is szállittassék.

Különben sem győzte segédeinek lelkére kötni azt az alapvető elvet, hogy mindig a rendelő érdekét, kivánságát kell szem előtt tartani, a szerint kell kérdéseket intézni hozzá, figyelmeztetni őt, ahol a legkisebb kétely, vagy félreértés felmerülhetne.

Egyáltalában a könyvkereskedői üzem egyik alapvető föltételének tartotta a *segédszemélyzet kiképzését*; megkivánta

segédeitől a tudást, a szakértelmet, a jó modort és szerény fellépést, a szorgalmat, a szolgálatkészséget és a hűséget. Az utóbbit oly magától értetődő attributumnak, a tisztesség oly elemi követelményének tartotta, hogy hallani sem akart arról, hogy valakinek dijazása azért legyen jobb, mint másé, mert hűséges odaadására lehet számitani.

Erre nézve igy ir:

„Egyáltalán (de ne nevess megint theóriáimon) határozottan ellenzem azt, hogy jutalmat kinálgassunk az erénynek. A segédnek, bárminő állást tölt is be, kötelessége, hogy hű és szorgalmas legyen, hogy szeretettel és buzgó igyekezettel éljen az üzletnek, akkor aztán megkapja a kitüntető jutalmat önként, gyakran észrevétlenül és *tudtán kivül;* de az odaadó munkásságot feltételekhez kötni, *meggyőződésem szerint* se nem célszerü, se meg nem okolható.“

A fiatalság a könyvesboltban.

De nemcsak a segédeket akarta ránevelni arra, miként bánjanak a közönséggel, miként szoktassák azt be a könyvkereskedésbe: a közönséget is rá akarta nevelni arra, hogy barátkozzék meg a könyvvel, hogy az olvasást valódi életszükségletnek tartsa, igazi élvezetnek és szellemi gyönyörüségnek érezze, és a könyvvásárlást az élet egy oly természetes tartozékának tekintse, mint a többi szükségletek beszerzését.

Különösen az ifjusággal szeretett foglalkozni; az uj nemzedékben látta a jobb jövő magját és nem kimélte a fáradságot, hogy minden egyes kezeügyébe eső fiatalemberrel behatóan foglalkozzék, azt kikérdezze tanulmányai, körülményei felől és biztató, bátoritó szóval bocsássa utnak.

Bevezette azt a budapesti könyvárusok által *„öngyilkos“*-nak bélyegzett ujitást, hogy jóravaló, szorgalmas, szegény fiatalembereknek hitelt adjon a cég, hogy megvehessék tankönyveiket és egyéb szükséges könyveket ugy, hogy havonként 2 forintot törlesztenek arra a számlára. Ez volt a részletüzlet primitiv kezdete a magyar könyvkereskedelemben.

Annak a 2 forintnak havonkénti *pontos* törlesztésére nagyon ügyelt. Ez a törlesztés volt értékmérője a fiu tisztességének, ebből vonta a legmesszebbmenő következtetést.

Aki zavartalan pontossággal rótta le a havi obulust, az korlátlan hitelt élvezett, amely sohasem állott arányban a tör-

lesztéssel, de atyám abból indult ki, hogy aki tanul, s aki a könyvekben leli örömét, abból lesz is valami, az boldogulni fog és módjában lesz felgyülemlett tartozását azután egyszerre hálásan leróni.

Ebben alig is csalódott. Az ő kis kedvencei lettek is valamik és atyámnak a későbbi évek folyamán is mindig öröme telt benne, ha egy hajdani diákja előmeneteléről értesült. Volt eset rá, hogy államtitkár korában fizette ki számláját az egykori diák.

De azután szigoru is volt a fiatalokkal szemben a könyvkereskedői pulpitus mögött; ha egy fiatalember, sőt néha fiatal leány olyan könyvet keresett, amely nyilván nem illett korához, mely érzéki ingerek, vagy érzéki kiváncsiságok kielégitésére volt alkalmas, azt jóindulatulag, de szigoruan felvilágositotta, hogy az a könyv nem neki való és hogy azt itt meg nem kaphatja. Ilyenkor törekedett az illetőt a helyes utra vezetni és oly olvasmányt ajánlott neki, melytől a legjobb hatást remélhette.

Ugyanigy járt el a világfájdalom fiatalabb koru akkori snobjaival, akik Schopenhauer vagy az akkor divatos Hartmann filozófiai könyveit keresték.

„A *pesszimizmus bölcselete* nem nektek való — mondotta, — ti örüljetek az életnek, szedjétek le virágait; ezekkel az irókkal még ráértek később foglalkozni, elég hosszu az élet.“

Sokan köszönettel fogadták az *„öreg Révai“* atyai figyelmeztetéseit, de voltak, akik neheztelték érte és azontul kerülték a preceptorkodó könyvkereskedő boltját.

Révai Sámuel levelezése és a könyv kultusza.

De ezzel ő nem törődött. Ő arról, ami meggyőződése volt, meg akarta győzni embertársait és arra minden alkalmat megragadott. Inkább vidéki klienseivel szemben engedhetett ennek a passziójának, oktató, agitáló, felvilágositó és buzditó apostoli hivatásának, mert azoknak levelet irhatott. Az élőszónak nem volt annyira ura, de a levélnek mestere volt.

Nem hiszem, hogy volna rá még egy példa, hogy egy cég a maga vidéki klienseivel oly levelezést folytatott volna, mint a mi könyvkereskedésünknek ebben az időben folytatott levelezése volt. Éveken át minden fontosabb levelet

atyám irt, vagy mondott tollba és minden levél tele volt értékes tartalommal. A könyv kultuszának propagandája volt minden egyes levél tárgya és sohasem fogyott ki az argumentumokból, hogy ad hominem demonstrálja a maga igazát.

Ha gyakrabban találkozott valamely, nézete szerint hibás felfogással vagy panasszal, menten leült és menten taglalta a kérdést. *„Tájékoztatót"* irt és ezt azontul jó hosszu ideig minden kimenő levélhez mellékelte, tehát mindaddig, amig gondolta, hogy célt ért, hogy felvilágositotta a közönséget, széles rétegek tudomására juttatta mondanivalóját, azután jött egy uj *„Tájékoztató hazai könyvvásárló közönségünk szives figyelmébe"*, uj tartalommal, uj rendeltetéssel.

Egy ilyen tájékoztató utján vitte a közönség elé az ő kedves témáját, a külföldi könyvkereskedelem versengésének kérdését és egészen népszerü, kézzelfogható módon magyarázta meg, hogy miért kell a magyar közönségnek magyar könyvkereskedőnél vásárolnia szükségletét, kimutatta a kérdés nemzetgazdasági, kulturális, nemzetfenntartó szempontjait, és nem tartózkodott attól sem, hogy bizonyos rétegeket kemény szóval ostorozzon, ha azt hitte, hogy ugy ér célt velük szemben.

Megdöbbentő számokat sorol fel, midőn kimutatja különösen a Brockhaus és a Meyer Lexikona egy időben nagyban való terjesztése alkalmából, hogy milliókra megy az a pénzösszeg, mely csupán könyvvásárlás cimén kivándorol országunkból és amely pénzből alig kerül vissza hazánkba egy pár krajcár.

A magyar közönség jóindulatára és belátására appellál és érzékeny hurokat penget:

„Nyomasztó érzés száll meg, midőn azt a magyar könyvkereskedelemre nézve sajnálatos tényt kell konstatálnunk, hogy hazai közönségünk cserben hagy; sem minket támogatni nem hajlandó, sem készséges szolgálatainkat igénybe nem veszi, mig a külföldi vetélytársak a magyar könyvkereskedőket kinevetik és sajátságos fogalmat alkotnak maguknak azon közönség hazafias érzéséről, mely közönséget ők elég ügyesen tudják kizsákmányolni."

Igy törekedett *Révai Sámuel* hozzáférkőzni a jobbak leikéhez, igy iparkodott őket a maga becsületes ügye részére

megnyerni. Nem magának, nem a saját, hanem a könyvek egyetemes érdekének akarta meghóditani őket.

Révai Sámuel apostoli müködésének meg is volt az eredménye: a csendes, de intenziv propaganda megtermette gyümölcseit.

Ha végre-valahára megszünt a magyarság betüiszonya, idegenkedése a nyomtatott betütől, ha végre megbarátkozott a könyvvel, ha azt jó barátjának, hűséges kisérőtársának fogadta az élet harcában: ebben *Révai Sámuel* fáradhatatlan küzdelmeinek, soha meg nem szünő céltudatos, lelkes munkásságának nagy része van.

X.

BELSŐ BONYODALMAK.

Mikor atyám 1880-ban ujra belépett az általa alapitott cégbe — azt a programmot tüzte elénk: a kiadvány gondos kiépitése mellett fejleszteni kell a szortiment-könyvkereskedést és értékesiteni az antikváriumot.

Hogyan vittük keresztül az elénk tüzött feladatot? Beszámoltam arról a lázas munkáról, mely rövid néhány év alatt kiadóvállalatunkat a nemzeti irodalom jelentős tényezőjévé emelte és az akkori kiadók között előkelő sorba helyezte; ecseteltem a szortiment felélesztésének és fejlesztésének egy nagy szellem által irányitott nagyszerü munkáját — lássuk már most, miként vált be a programm harmadik pontja, az antikvárium értékesitése.

Miután minden egyes resszortnak megvolt a maga felelős gazdája és Budapestre költözése óta édesatyám mindenre kiterjedő gonddal és minden egyes ág iránt egyforma szeretettel ügyelt az egész vállalatra — *Leó* nagybátyám most már egész figyelmét és egész munkáját az antikváriumnak szentelhette. Elérte végre, amire mindig vágyott — azt az ügykört, mely neki kedvtelés, passzió, kellemes szórakozás volt, — amellett, hogy komoly életfeladat, érvényesülés és életfenntartás is volt rá nézve.

Eleinte bevette magát készletének egy kis részével a váci-utcai helyiség udvari részébe; az volt a feltevés, hogy lipcsei módra fogja itt intézni az ügyeket, t. i. egy teljesen elkészitett és folyton à jour tartott cédulakatalógus segitségével a szaklapok desideratái alapján kiirja az ajánlatokat és

elintézi a beérkező rendeléseket. Ezen az uton összeköttetésbe léphetett volna az egész világgal — a tudományos antikváriumok centrumaival, Londonnal, Párissal, Lipcsével, Frankfurttal, Rómával.

De hát ez a cédulakatalógus sohasem készült el! A könyvek ott hevertek a különböző raktárakban, de a bibliografiai leltározásuk alig haladt előre. „Az a 12 év óta hiányzó betürendes cédula-lajstrom elkészül-e valahára?" — kiált fel *Révai Sámuel* egyik levelében 1880-ban. Igy voltunk vele azután is, elmult egy év, két év és mozdulatlanul ott álltunk egy helyben azzal az antikváriummal, mely a nehezen előteremtett tőkék nagy részét elnyelte és csak nem akarta visszaadni.

Végre maga *Révai Leó* is belátta és kijelentette, hogy ez igy nem mehet tovább: az antikvárium ebben az udvari helyiségben teljesen elvesztette kapcsolatát a közönséggel, nyitott bolt kell, csak igy lehet forgalomra szert tenni. Különben is nyitott bolt nélkül nem lehet vásárolni és vásárlás nélkül az antikvárium nem tud el lenni.

Nosza, menjünk neki a városnak, keressünk hát ujra helyiséget. Találtunk is ilyet, megfelelőt, az Egyetem-utcában, a 9 sz. alatt, majdnem szemben azzal a hajdani helyiséggel, ahonnan elindultunk.

De nemcsak helyiséget találtunk, hanem embert is.

Mikor 1884-ben ujra Párisba mentem, hogy fölkeressem ottani üzletbarátainkat, hazajövet Frankfurtot is érintettem, hogy a hires *Baer-féle antikváriumot* is megnézzem. Ott legnagyobb meglepetésemre egy fiatal magyart találtam, *Ranschburg Viktort*, akit tudásszomja vitt ki és aki ebben a mintaszerü tudományos antikváriumban alapos müveltségen nyugvó jeles képzettségét mindenképpen csak kifejleszthette.

Észrevettem, hogy e fiatal embert honvágy emészti, hogy még huzamosabb időt nem szeretne ott tölteni, bár főnöke teljes bizalmának örvendett és szép poziciót töltött be. Azt a javaslatot tettem tehát neki, hogy ha tényleg elhatározza magát a hazajövetelre, jöjjön hozzánk, a mi antikváriumunkba, amely módot fog neki nyujtani az érvényesülésre. *Ranschburg* örömmel fogadta ajánlatomat és még az év folyamán történt belépése tényleg örvendetes lendületet adott végre, tizenöt év multán, vállalatunk eme igazi „fájdalomgyermekének".

E részben tehát végre talán bekövetkezett volna némi megnyugvás — de más bajok jelentkeztek.

Nagybátyám ebben az időtájban megházasodott. Édesatyám volt az, aki a megátalkodott agglegényt erre rábeszélte. A családi élettől jótékony hatást remélt kedélyére és hangulatára, mely egyre morózusabb, sivárabb, egykedvübb lett.

Ugyanakkor engemet beiktattak a cégtagok sorába. Atyám kivánta ezt igy, hogy nagybátyám családalapitásával kapcsolatosan törvényes formák szerint is megvalósittassék az az igéret, melyet nagybátyám évek előtt jövőm tekintetében tett.

Házassága után bizonyos változás volt észlelhető nagybátyámon, azon magatartás tekintetében, melyet a vállalat ügyeinek szokásos közös megbeszélései során tanusitott. Mig azelőtt jóformán néma résztvevője volt ezeknek a tanácskozásoknak, alig nyilvánitott véleményt, legeslegritkábban ellenvéleményt; mig azelőtt helybenhagyott és helyeselt mindent, amit előterjesztettünk — mostanában kritizálni kezdte az előterjesztéseket, néha éles gunnyal, néha kétkedéssel és szkepszissel fogadta őket.

Ezt a változást nem birtuk magunknak megmagyarázni. Aki azelőtt teljes közönnyel, apathiával nézte a dolgokat, mintha nem is őt illetnék, az most egyszerre harcos ellenzője lett jóformán minden felvetődő eszmének, ötletnek, intézkedésnek.

Mi okozhatta e változást? — Azt lehetett hinni, hogy most, a családalapitás után, több komolysággal, fokozott felelősségérzettel veszi a dolgokat, inkább behatol azok lényegébe és innen a kriticizmus szelleme. De ezzel szemben állott az, hogy több, nekünk jónak tetsző, eddigi tevékenységünkből szinte önként folyó ügyet egyenesen megakadályozni törekedett — egyik-másik esetben oly meggyőző erővel, hogy célt is ért.

Akkor sehogysem tudtunk e tünet nyitjára jutni. Évek multán azt a magyarázatot véltem helytállónak, hogy nagybátyám házassága alkalmával felesége hozományát fektette be az üzletbe és most már azt féltette — vagy ő, vagy mások. Szuggesztiv természet volt; soha sem lehetett tudni nála, kinek a befolyása alatt áll.

De akármi volt megváltozott viselkedésének az oka, tény az, hogy édesatyámra ez rendkivül idegenszerüen, bántóan

hatott. A régi harmónia megszünt — szinte világos volt, hogy nagybátyám feszélyezve érzi magát abban a társasviszonyban, mely eddig rá nézve mindent jelentett — függetlenséget, állást, megélhetést, jövőt. Szinte ugy tetszett, mintha kikivánkoznék belőle és csak alkalmas ürügyet keresne ennek a kivánságnak kifejezésére.

Ha valakiben ilyen szándék van, az okot, az ürügyet hamar megtalálja hozzá.

Ebben az időben kezdtük tárgyalni annak a nagy vállalkozásnak előkészitő és alapvonásait, amely cégünk életében azután fordulópontot is alkotott.

Rudolf trónörökös nagy irodalmi eszméjének miként való megvalósitásáról voltak, a dolog akkori stádiumában természetesen egészen bizalmas előzetes tanácskozásaink, melyek bizonyossággá tették azt, hogy ennek a nagy műnek a közrebocsátását cégünkre fogják bizni.

Magáról erről a műről a következő fejezetben óhajtok szólni — itt csak azt akarom megemliteni, hogy amikor odáig jutottunk, hogy az előkészületeket már jóformán meg kellett egész csendben kezdenünk, az első dolog volt alkalmas helyiség után nézni, ahol az adminisztrációt elhelyezhetjük. A szerencsés véletlen ugy hozta magával, hogy abban a házban, amelyben üzleti helyiségünk volt, az éppen felettünk levő emeleti helyiség kiürült és mi ezt lefoglalhattuk magunknak. Ezt meg is akartuk tenni és egy belső lépcsővel összekötni a két helyiséget. Erre különösen édesatyám helyezett nagy sulyt, mert állandó kontaktusban akart lenni a fent dolgozó személyzettel, elsősorban velem.

Nagybátyám skrupulizált a helyiség dolgában, költségszaporulatot, miegymást emlegetett, de különösen kifogásolta a tervezett belső falépcső megrendelésének tervét, még pedig oly módon és oly modorban, amely sehogysem illett ahhoz a szerephez, amelyet ő a közös vállalat keretén belül betöltött. Végre édesatyámból is kitört a hónapok óta élesztett elkeseredés, egyik szó adta a másikat, kemény összetüzés keletkezett a testvérek közt és nagybátyám végre kijelentette, hogy ő nem akar többé a cég vállalkozásaiban részt venni, ki akar lépni a cégből.

Aki szives volt idáig figyelemmel kisérni feljegyzéseimet,

az meg fogja érteni, minő érzéseket válthatott ki ez a bejelentés édesatyámból. Egy világ omlott össze benne. De férfias megadással nekilátott a helyzetből folyó teendőknek. Minél előbb rendet, végleges rendet akart teremteni, kerüljön bármibe, történjék bármi.

Meg volt sértve benne mélyen és helyrehozhatatlanul az atyai mentor, a szerető testvér, az önfeláldozó társ, az igazságos ember.

Mégis azt lehetett várni, hogy az elválás nagyobb izgalmak nélkül fog végbemenni. De nem ugy történt. A tanácskozásra, amelyen az elválás pontozatait meg kellett beszélni, nagybátyám ügyvéddel jelent meg. Ez legtisztább érzelmeiben sértette atyámat. Ezt öccsének soha sem birta elfelejteni. Ez választotta őt el örökre tőle.

Az elválás végbe is ment 1885 julius havában, még pedig ugy, hogy nagybátyám teljesen ranzsirozottan és gondtalanul vonulhatott vissza, minden teher, gond, felelősség rajtunk maradt. Nagybátyám átvette az antikváriumot, ami azonfölül mint őt illető vagyonrész neki járt, valamint felesége hozományát kikapta. Mi átvettük a kiadóvállalatot és a szortimentkönyvkereskedést és az összes, eléggé tekintélyes terheket.

Hogy igy elválhassunk és nagybátyám követeléseit teljesen kielégithessük, édesatyám egy másik testvérének, *Révai Ignác*-nak segitségét kellett igénybe venni, ki azt testvéri szeretettel felajánlotta.

Atyám annyira igazságosan óhajtotta ezt az ügyet is elintézni, hogy helyesnek találta felajánlani még azt is, hogy nagybátyám kiválása után is részesedjék annak a műnek az esetleges jövedelmében, melynek óriási méretei és sperativ jövedelmei akkor mint egy fata morgana lebegtek előttünk. Azért, hogy ő tagja volt a cégnek ezekben az utolsó hetekben, midőn az előkészitő lépések történtek, akarta őt éveken át oly jövedelmekben részesiteni, melyekhez ő soha semmivel hozzá nem járult.

A végleges lebonyolitás során igen kellemetlen izgalmak voltak napirenden; apró ügyekből eredő torzsalkodások, kicsinyes elszámolási differenciák elmérgesitették a viszonyt, mely akkor meg is szakadt teljesen és véglegesen a két testvér között. Soha az életben többé nem találkoztak.

Édesatyámnak végtelen fájdalmat okozott ez a válás és mindaz, amit ennek során tapasztalt. Én a válást követő hónapot szabadságon töltöttem és akkor hozzám intézett leveleiben kiönti keserüségét:

„Nem is tudom, mikor és mit irtam hozzád; nem csoda, annyi izgalmam és bosszuságom volt. Nem ez a cél lebegett előttem, nem ez volt az ut, amelyen életem javarészében haladni iparkodtam.

Szenvedélyes, indulatos lettem a számtalan csalódás folytán és eltértem, el kellett ternem attól a jóindulatu és előzékeny gondolkodástól, mely azelőtt bárkivel szemben irányitotta eljárásomat és érintkezésemet.

Annyi áldozat, annyi jóakarat más eredményt szülhetett volna; fáj a csalódás, fáj, végtelenül fáj a háládatlanság, mely határt nem ismer, mely csak egy mentséggel bir: „Budapesti tempó."

— — — — — — — — — — — — —

„Elkeseredésemben Eperjesre ugy irtam, ahogy, legalább irásban, nem szoktam nyilatkozni; nincs mit csodálkozni rajta, kifogytam a türelemből, kimerültem az engedékenységben."

— — — — — — — — — — — — —

„Szóval az örömök hullámai árasztják el keblemet és én olyan jól érzem magamat, mint pár évvel ezelőttig soha. Jó testvérem füszerezte életemet, megtanultam becsülni azt a hüséges sáfárkodást, melyet másfél évtizeden át gyakorolt vagyonommal és becsületemmel. Tudom már most, mennyi köszönet és áldás van abban, mikor egy ember testvérének állást, tekintélyt, önállóságot és könnyü, gond nélküli életet biztosit, mikor saját gyermekei jövőjét az ilyen hű sáfárra bizza.

Egy idényre éppen elég tapasztalás!

Nem csoda hát, ha ritkán irok és nem oly hangon, mint valaha. Husz év alatt kiadtam kedélyemnek, rokoni hű keblemnek a javát, hogy azt formáljam emberré, kibe reményt helyeztem saját és gyermekeim jövőjére nézve. Felvettem busásan az árát. Quittek vagyunk."

— — — — — — — — — — — — —

Ezt a fájdalmas csapást édesatyám élete utolsó percéig nem birta kiheverni.

*

Révai Leó kilépése után az antikváriumot, amelyet gazdag és értékes készletekkel felszerelve vett át, ugy ahogy elvezetgette a maga módja szerint. Sokat vásárolt, amikor csak lehetett — keveset adott el akkor is, amikor lehetett volna.

Az értékes erő, akit örökségül hagytunk rá az elváláskor, *Ranschburg Viktor* néhány év mulva elhagyta őt, akkor, amikor *Emich Gusztáv*-ot meghivták az *Athenaeum*-hoz igazgatónak és ő *Ranschburg*-ot felszólitotta, hogy legyen a munkatársa. A feladat nagysága csábitó volt. *Ranschburg* az *Athenaeum* kötelékében szép pályát futott meg, évek óta egyik igazgatója a naggyá nőtt vállalatnak.

Révai Leó magára maradt. Most talán beláthatta, mily végzetes hibát követett el — bizonyára nem saját kezdeményezéséből, hanem talán inkább a dolgokban és viszonyokban teljesen tájékozatlan emberek befolyása alatt.

A mi vállalatunk évről-évre nőtt, fejlődött, virágzásra jutott — az övé stagnált, küzdött, elcsenevészedett.

Hogy is irta atyám 1879-ben?

„Pest! Pest! Mennyi ámitás, mennyi veszendőbe ment remény, mennyi baj, mennyi gond! Hol és miképp kezdettem volna a gyógykezelést?

Ahol erélytelen, lankadó kéz viszi a gyeplőt — ott rosszul fejlődnek a dolgok.“

XI.

A TRÓNÖRÖKÖS KÖNYVE.

A „*Regényvilág*“ két értékes örökséget hagyott ránk: egy erkölcsi jellegüt és egy materiálist. Az egyik a *Jókai* barátsága volt, a másik az a köztudat, hogy nekünk megvan az a szervünk, az az organizációnk, amely alkalmas arra, hogy egy nagyobbszerü irodalmi vállalatot terjeszthessünk. A szakkörök is megbecsülték azt a kolportázs-szervezetünket, melyet éveken át folytatott szorgos munkával magunknak megalkottunk, a közönség is a maga módja szerint értékelte.

Olyan volt akkor a helyzet, hogy ha valakit az elé a feladat elé állitottak volna, hogy egy nagy irodalmi mű elterjesztéséről gondoskodjék — mulhatatlanul rá lett volna utalva a mi apparátusunk igénybevételére. Mert csak ez nyujthatott némi biztositékot a sikerre és csak a mi cégünk már akkor elismert reputációja nyujthatta az ilynemü feladat megoldására okvetlen szükséges biztositékokat minden irányban.

Teljesen bizonyos azonban, hogy ha csak ezekkel az objektiv kellékekkel rendelkezünk, sohasem juthattunk volna abba a helyzetbe, hogy a trónörökös könyvének közrebocsátását ránk bizzák. Ősi magyar szokás és hagyomány szerint rábizták volna azt a legkevésbbé alkalmas tényezőre, mulhatatlanul sikerült volna megtalálni azt, aki az egész világon a legeslegkevésbbé jöhet számba és arra rábizták volna a nehéz feladatot.

Hát nem is ennek a mi alkalmas voltunknak, a mi rátermettségünknek tulajdonitható az, ami történt — hanem igenis

ennél sokkal fontosabb faktornak, a *Jókai Mór* értékes és kitüntető barátságának.

Ugy történt az eset, hogy *Jókai Mór*, akinek mi lettünk 1880 óta állandó kiadói, e réven velünk a legélénkebb összeköttetésben volt. Minden irodalmi dolgát, minden fontosabb magánügyét bizalmasan megbeszélte velünk és igy alkalma volt velünk igazán behatóan megismerkedni és módjában volt nemcsak gondolkodásunkat, felfogásunkat megismerni, hanem betekintést szerezhetett üzleti dolgainkba, tervezgetéseinkbe, manipulációinkba is és abba a szellembe, mely ránk nézve e téren irányadó volt.

Igy azután csak természetes, hogy midőn ő tudomást szerzett arról a tervről, mely *Rudolf trónörökös* agyában megfogamzott, mi voltunk az elsők, talán az egyedüliek, akiknek erről a még teljesen embrionális dologról emlitést tett. Velünk beszélte meg, hogy ő milyen álláspontot foglaljon el a maga személyére nézve, melyek legyenek azok a szempontok, amelyeket mint magyar irónak és magyar politikusnak érvényesitenie kell, mi legyen a biztositéka annak, hogy a mi közjogi helyzetünk teljes mértékben kidomborittassék ennél a tervnél, amelynek akkor még csak ködös körvonalai kóvályogtak a levegőben.

Mi már 1884 tavaszán folytattuk ezeket a megbeszéléseket, több mint másfél évvel a mű meginditása előtt. A tanácskozások a legnagyobb titokban folytak — egy szót sem volt szabad azokból bárkinek is idő előtt elárulni, igy kivánta azt a legfőbb intézője a dolognak, de igy kivánta ezt a magyar álláspont érdeke is és igy kivánta a mi érdekünk is.

Jókai ebben az időben gyakran járt Bécsbe, hogy maga is tájékozódjék arról, mi voltaképpen a célja *Rudolf* trónörökösnek és hogy a maga részéről is tájékoztassa azokat az ottani tényezőket, akik a terv kivitele tekintetében számbajöhettek. De midőn az előzetes megbeszélések után végre őt szólitották fel arra, hogy tegyen részletes előterjesztést az egész munka szerkezete és a kiadás miként való létesitése tárgyában, ő különösen ez utóbbira vonatkozólag a mi előterjesztésünket kérte be.

Mi ezt elkészitettük, átadtuk neki, ő elvitte Bécsbe, ott előterjesztette és ez alapon 1884 május 29-én a legilletékesebb

tényező, maga a trónörökös olyképp döntött, hogy a kiadandó műnek mi legyünk a magyar kiadói.

Erre a nevezetes alkalomra magam is felmentem Bécsbe, hogy Jókainak szükség esetén rendelkezésére álljak bárminemü felvilágositással.

Jókai Bécsben mindig a „Hotel Wandl"-ban, ebben az egyszerü, régies kis bécsi szállodában szállt meg; ott töltöttem vele az időt, amig elment a Burgba, ott vártam meg, mikor visszajött arról az intim megbeszélésről, amelyen kivüle és a trónörökösön kivül csak a munka kiszemelt osztrák szerkesztője, *Weilen József*, a trónörökös bizalmasa vett részt. *Jókai* ekkor fejtette ki programmját, felfogását, szempontjait a tervezett munkáról és teljes sikert aratott. Mindenben az ő felfogása győzött. Pedig voltak igen kényes kontroverz pontok, amelyekről egész sor memorandum feküdt a trónörökös előtt. A hagyományos osztrák felfogás sehogysem birt a teljes paritás gondolatával megbarátkozni. A cimtől a tartalomig, a technikai kiállitástól a kiadás eszközléséig valahogy mindenbe bele akarták venni az osztrák elsőséget. Nem sikerült.

Mikor Jókai visszajött a „Hotel Wandl"-ba, megölelt, megcsókolt és boldog megelégedéssel mondotta el nekem, hogy nagy nap ez a magyar nemzet életében: a leendő magyar király oly álláspontot fogadott el, aminőn még nem állt egyetlen elődje sem, a mű, mely mihamarább meg fog indulni, dicsőségére fog válni a fejedelemnek — de a nemzetnek is. Ő teljes lelkesedéssel fogja magát a rábizott feladatnak szentelni és hiszi, hogy célt fog érni.

Attól a naptól kezdve még sokszor kellett Jókainak Bécsbe mennie, hogy a különböző bizottságok ülésein részt vegyen, még sok kemény diót kellett feltörnie, sok bonyolódott kérdést megoldania, de mindvégig hüségesen kitartott ennek az első döntő napnak az álláspontján és ha bármi differencia merült fel, mely már-már konfliktusra vezetett — mindig maga mögött tudta a trónörököst, aki épp oly szivósan ragaszkodott első megbeszélésükhöz, mint Jókai.

Mi eredetileg ugy terveztük, hogy a munka magyar kiadását mi magunk bocsátjuk közre, a német nyelvü kiadást pedig adja ki egy bécsi kiadó; a nyomdai költséget viseli mindegyik kiadó külön-külön, ellenben a mindkét kiadást terhelő

költségeket — igy különösen az illusztrativ költségeket és a tiszteletdijakat — a kvóta arányában (70:30) vagy esetleg a példányszám arányában osztjuk meg.

Mi annyira biztunk a munka jelentőségében és abban, hogy közönségünk azt fel birja fogni és sikert biztosit majd neki, hogy meg mertük tenni ezt az ajánlatot.

Legnagyobb csodálkozásunkra azonban az erre felszólitott bécsi kiadó ezt a kockázatot nem merte vállalni; ő amellett érvelt, hogy ezt a munkát, mely az uralkodó-családot exponálja, csak oly munificenciával szabad közrebocsátani, aminőre magánkiadó nem vállalkozhatik. Ezért azt javasolja, hogy a munka kiadója legyen a bécsi államnyomda, mely különben is ki volt szemelve a nyomtatási munkára és a közrebocsátással megbizandó könyvkiadó csak a terjesztés és árusitás, a kiadói adminisztráció és expedició munkáját végezze, ugy, hogy bizományba kapja a füzeteket és elszámol velük ily alapon.

Érdekes, hogy a bécsi kiadó, akinek német nyelvü kiadására az óriás német nyelvterület állott rendelkezésére, kevesebb bizalommal viseltetett a munka vonzóereje iránt, mint mi, akik a szük magyar nyelvterületre voltunk korlátozva.

A bécsi kiadó állásfoglalása már most arra késztette az illetékes bizottságot, hogy érintkezésbe lépjen ugy a bécsi, mint a budapesti államnyomdával. Ránk nézve ez uj helyzetet teremtett, uj tényezővel állottunk szemben, egy állami bürokrata intézménynyel, amely szigoruan előirt minták szerint jár el. Az államnyomda akkori vezetősége felelőssége tudatában kijelentette, hogy természetesen a legnagyobb készséggel vállalja a munka kiadását, annak tipográfiai elsőranguságát minden tekintetben biztositja, azonban egyrészt fedezve kell lennie az esetleges deficittel szemben, másrészt a terjesztés dolgát pályázat utján ruházhatja csak át a legkedvezőbb ajánlattevőre.

Mindezekről a tanácskozásokról és fordulatokról természetesen állandóan értesült *Rudolf* trónörökös. Ezt az igen kényes kérdést is elibe kellett terjeszteni és ebben azután ő maga dönteni nem is tudott, mert hiszen az esetleges deficit fedezésének kérdése nagy anyagi következményekkel járhatott, ezért ezt a kérdést a maga részéről királyi atyja elé terjesztette. *Ferenc József* azonnal kijelentette, hogy az esetleges hiány fedezését magára vállalja. Ezt *Rudolf* trónörökös azon-

nal levélben közölte *Jókai Mór*-ral, aki rögtön egybehivatta a már közben megalakitott pénzügyi bizottságot, melynek tudomására hozta a király elhatározását, amiben az államnyomda kikötéseinek egyike, a nehezebbike, kielégitő megoldást nyert. Ami már most a másik kikötést illeti, arra nézve kijelentette, hogy az államnyomda megteheti azt, hogy pályázat utján ruházza a kiadandó mű terjesztését valamely könyvkereskedői bizományos cégre, ez esetben azonban ő, *Jókai Mór*, visszalép a szerkesztéstől és a vállalat vezetésétől. Ő ezt az ügyet nem tartja sablonos pályázat utján elintézhetőnek. Akire a trónörökös könyvének elterjesztését, ennek a munkának a közönséggel szemben való képviseletét és érdekeinek gondozását ráruházzák, annak nemcsak anyagi, hanem erkölcsi biztositékokkal is kell rendelkeznie és képességgel kell birnia arra, hogy a hozzáfüzött reményeket megvalósitsa. Ez nem szállitási üzlet, amelynél keressük az olcsó ajánlattevőt, ez nem munkateljesitmény, amelynél anyagi garanciákkal bástyázzuk körül a kikötések teljesitését, ez a trónörökös könyve közrebocsátásának legfontosabb életkérdése, ezen fordul meg annak sikere; mi sem a trónörököst, sem magunkat a bukásnak ki nem tehetjük egy régi copf és oly elv kedvéért, amelynek helyességéhez különben is szó fér. Egyébként is ő a maga személyében annyira angazsálva van a *Révai Testvérek* céggel szemben, amely az összes előmunkálatokat eddigelé vele együtt végezte, hogy semmi tekintetben nem állhatna az ügynek tovább rendelkezésére, ha ennek a cégnek a közremüködése kikapcsoltatnék. A felhozott érvek természetesen eldöntötték a kérdést, nem is annyira az érvek, mint Jókai egyéniségének varázsa. El sem képzelhették azok az urak, hogy Jókai nélkül létre lehetne ezt hozni; hogy a magyar nemzeti szempontot a trónörökös e vállalkozásában más is megtestesithetné, mint Jókai Mór.

Ez előzmények után jött létre 1885 julius 8-án szerződésünk a magyar királyi államnyomdával, mely ránk ruházta a kiadandó mű főbizományát.

Aki nem élte át mindazt, amit az eddigiekben bizonyára csak halvány szinekben sikerült ecsetelnem, aki nem érezte át azoknak a küzdelmeknek sulyát és terhét, amelyeket meg kellett vivnunk a közönség tájékozatlanságával, tudatlanságával, közönyével és nemtörődömségével, aki nem vivta meg oly iga-

zán és keservesen a maga struggle for life-ját, aki nem táplált hiábavalóan annyi reményt és akit nem ért annyi csalódás: az nem igen tudja mérlegelni ennek az eseménynek a horderejét. Ránk nézve, képzeletünkben és meggyőződésünk szerint, ennek a szerződésnek megkötése vállalkozásunk eddigi életében a legfontosabb esemény, valóságos fordulópont volt.

Semmiféle eddigi balsiker nem birta megingatni azt a hitünket, hogy ennek a vállalkozásnak feltétlenül sikerülnie kell. Ami csak biztosithatja egy irodalmi munka sikerét, az itt meg volt adva. Minden tényező harmónikus együttmüködése megvolt. A legnagyobb elterjedésre lehetett épiteni, a legnagyobb érdeklődést lehetett számitásba venni.

Ezuttal nem is csalódtunk. A siker bekövetkezett.

*

Megindult az előkészités lázas munkája. *Jókai* maga mellé vette *Nagy Miklóst*, a gyakorlott, fürgelábu, szorgalmas szerkesztőt. Megindult a szerkesztőség, a különböző bizottságok összeállitásának dolga, az irók összeválogatása, a művészek kiszemelése és minden egyéb, ami ily nagy mű előkészitésével jár. Hiszen a legnagyobb munkáról volt szó, amelyet eddig magyar nyelven közrebocsátottak. És amellett állandóan összeköttetésben kellett maradniok az összekötő szerveknek a bécsi szerkesztőséggel, a bécsi bizottságokkal, a bécsi nyomdával, a szükséges harmónia fenntartása miatt, és ügyelniök kellett arra, nehogy valami helyrehozhatatlan hiba történjék.

A közélet legelső tényezőinek közremüködésével alakult meg a legfelsőbb igazgatótanács, a szerkesztő-bizottság, a pénzügyi bizottság és a müvészi bizottság.

Emellett meg kellett oldani a legnagyobb problémát, azt, hogy hazánk sajátságos népalkatánál fogva ebben a munkában a nemzeti szempont megóvása mellett az összes népfajok tárgyilagos ismertetésének dolga feltétlenül biztosittassék, és mindazok a szempontok érvényesüljenek, amelyek az egységes Magyarország létjogát megállapitják. Ezt a nagy nehézséget akként oldották meg, hogy a szerkesztő-bizottságba a horvátok, szlavonok, szerbek, románok, erdélyi szászok, tótok, rutének, szepesi németek, Bács- és Temes-vidéki németek, bolgárok, zsidók, örmények, cigányok népismei részére külön-külön referen-

sek hivattak meg az illető népelemek kiválóságai közül, azoknak hozzájárulásával, azoknak kijelölése mellett.

Ennyi előkészület után végre 1885 október 20-án bocsáthattuk közre első közleményünket a könyvkereskedelemhez intézve és november 15-én a hivatalos prospektust a nagy közönség részére.

1884 március 27-én levélben értesitettem *Jókai Mór*-t arról, hogy épp most olvastam el „a nagy vállalat tüzetes programmját" és 1885 november 15-én volt csak lehetséges ezt a tüzetes programmot közzétenni. Mennyi változás esett rajta e hosszu idő alatt! Mennyire nem volt még tüzetes az első fogalmazvány! Ez volt a legnehezebb munka, a programm megállapitása, a nagy nehézségek leküzdése, a megmozdulás, az inditás.

Az egyébként igen rövidre fogott tájékoztató prospektus bejelenti, hogy *Rudolf* trónörökös főherceg kezdeményezésével és közremüködésével 1885 december 1-én megindul „*Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben*" cimű mű, amelynek célja a monarchia határain belül lakó minden népfaj történeti kifejlődését, nyelvét, kulturája fejlődését a művészetben és tudományban, munkáját kereskedelemben és iparban, sajátságait népjellemben és szokásokban, teljes hűséggel előadni és a népies modorban megirottakat müvészi kivitelü rajzokban megeleveniteni.

A munka akkor 15 kötetre volt tervezve, amely két heti időközben megjelenő két ives füzetekben tiz év alatt kerülne teljesen a közönség elé. Ezt Jókai akkor oly hosszu időnek tartotta, hogy megnyugtatásul mindjárt hozzá is tette egyik közleményében:

> „A szerkesztőségi apparátus azonban úgy van berendezve, hogy bármelyikünk müködésének időközbeni megszünése legkisebb fennakadást sem fog okozni."

Jókai a terjesztés dolgába nem avatkozott bele. Teljes bizalommal volt hozzánk és azt egészen ránk bizta. Meg volt győződve arról, hogy mindent el fogunk követni a terjesztés sikere érdekében. De magának tartotta fenn, különösen az első időben, a sajtónak közleményekkel való ellátását. Igen nagy sulyt fektetett erre és a prospektus megjelenése idején állandóan azok felett a módok felett töprengett, amelyek a sajtó érdeklő-

désének megnyerésére alkalmasnak látszanak. Ezidőbeli hozzánk irott levelei, névjegyei és cédulái mind e körül forognak. Hol ugy intézkedik, hogy küldjük szét a prospektust, hol visszaszivja még aznap délután e rendelkezését, mert előbb más közlést akar a lapokba tenni. Végül abban állapodik meg, hogy maga szerkeszt egy ismertetést a sajtó és a munkatársak részére, amelyben őket teljesen tájékoztatja a munka felől. Ezt meg is irta és saját neve aláirásával küldette szét általunk. Ez volt az ő külön programmja, amelyben azokról a dolgokról is jelentést tett irótársainak és a sajtónak, amelyeket a nagy közönség előtt a programmban nem volt szükséges feltárni. Ebben a közleményben nyilatkozik a kvótáról, amely minket ebben a vállalatban megillet s amely a teljes paritás elvén alapszik. Részletesen elmondja az első kötetek tartalmát, felsorolja az első cikkek fejezeteit, mintegy utasitást akarva adni a munkatársaknak, mire legyenek figyelemmel cikkeik megirásánál, hogy „tárgyaikat kellő rövidséggel közöljék, anélkül, hogy az előadás érdekességét csorbitanák, a kutatás alaposságát mellőznék.“

Közli továbbá, hogy minta gyanánt megirt egy próbacikket Debrecenről, amelyet kész minden munkatársnak, aki kivánja, megküldeni. Közli ebben az ismertetésben a kiadás körülményeit és azt is, hogy a trónörökös az őt megillető tulajdonjogot a két államnyomdára ruházta át és hogy ha veszteség volna a vállalaton, azt az uralkodó saját magánpénztárából fogja fedezni. Erre azonban — jegyzi meg, — aligha kerül sor. Közli továbbá, hogy „e mü számára egy önálló xylographiai intézetet állitottak fel Budapesten *Morelli* tanár vezetése alatt, melyben legkitünőbb fametsző müvészeink müködnek becsületünkre váló szép sikerrel“.

Erről a szép sikerről beszél más vonatkozásban is. Azt mondja:

> „Ugyanezt fel kell jegyeznem szellemi munkatársaimról is. Ez nehéz munka. De még eddigelé mindazok az irótársaim, akik közremüködnek, a legnagyobb előzékenységet tanusitották. Annak nevezhető, amidőn egy iró a kidolgozott müvet a másik által átidomittatni, beolvasztatni, alkalmaztatni, vagy éppen, ha nem volt a célnak megfelelő, egészen mellőztetni engedi. Saját cikkeim is alá vannak vetve e procedurának, egész kiszedett ivek, összevissza korrekturázva, s utoljára keresztülhuzva hevernek fiókomban saját

feladványaimból. Annak ezután is igy kell menni. Szakbizottságaink éppen azért vannak, hogy előlegesen szigoru kritikát gyakoroljanak, s minden barátságot és deferenciát mellőzzenek; ami első kézből nem a célnak megfelelően ütött ki, azt át- vagy ujradolgoztassák.

Ha mindamellett is lesznek a munkának hibái és hiányai, azoknak feljegyzéséért a szerkesztők csak háladatosak lesznek a kritika iránt.

Közvéleményünk organumairól feltesszük, hogy a mű megitélésénél figyelembe veendik a nehézségeket, amelyeken annak magát keresztül kell küzdenie s mindenek előtt azon szempontot nem fogják elveszteni, mely szerint a munkában a monarchia egykor leendő uralkodója ismerteti meg országainak sokféle népeit egymással és a világgal; maga is személyesen áttanulmányozva azoknak helyzetét, sajátságait, s az alatt is, mig a trónörökös cimét viseli, magát a szellem harcosainak élére állitja, s büszkeségét találja abban, hogy vezére lehet annak a tábornak, mely a hatodik nagyhatalom seregéhez tartozik.

Üdv az olvasónak.

Jókai Mór."

*

Most a mi munkánk következett. Mi is hetek és hónapok óta előkészültünk a magunk feladataira. Teljes készenlétben vártuk az időpontot, amidőn sikra léphetünk. Legelső közlésünk a könyvkereskedelemnek szólt, amelyet felszólitottunk, hogy e munka kulturális nagy fontosságát tekintve, mindent kövessen el annak sikere érdekében. A könyvkereskedelmet azonban itt egy egészen különlegesen nehéz feladat elé állitottuk. Ennek a munkának, mint tudva van, Bécsben német kiadása is jelent meg. Müvelt közönségünk jórésze német könyveket vesz és olvas. A körülményeknél fogva mi természetesen nem állhattunk ellenséges álláspontra a német kiadással szemben, hiszen az részben a mi közremüködésünkkel készült. Mégis az elé a feladat elé kellett állitanunk az egész magyar könyvkereskedelmet, hogy ezuttal lehetőleg teljesen mellőzze a német kiadás propagálását és kizárólag a magyar kiadás terjesztésére forditsa minden figyelmét, sőt ezt becsületbeli kötelességévé tettük a magyar könyvkereskedelemnek és kellően indokoltuk is. Megmagyaráztuk, hogy amig a német kiadás elterjedhet széles e

világon, addig a magyar kiadás hazánk határain kivül nem találhat közönségre.

„Itt a hazában kell tehát nekünk, magyar könyvárusoknak vállvetett munkássággal megtenni mindent, amivel e művel szemben a magas kezdeményező állásának, a közreműködő jeles hazafiaknak, kulturális missziónknak és karunk hivatásának tartozunk."

Kifejeztük azt a reményünket, hogy ezuttal nem fogunk csalatkozni a magyar könyvkereskedelem hivatott voltában és hazafiasságában.

Nem is csalódtunk. El kell ismernünk, hogy a magyar könyvkereskedelem ezuttal megtette kötelességét. Mi azonban a magunkra vállalt nagy felelősségnél fogva nem érhettük be ezzel, annál kevésbbé, mert hiszen a könyvkereskedelem még nem volt eléggé kifejlett állapotban. Igen sok helyütt egyáltalában könyvkereskedés még nem is volt és igy a terjesztésnek minden egyéb eszközét is sorompóba kellett állitanunk. Felfrissitett és kiegészitett kolportázs-apparátusunk nagyszabásu működést fejtett ki a megrendelők megszerzése végett. A megrendelések kézbesitését természetesen a könyvkereskedelemre biztuk. De ezenfelül igen nagyszabásu közvetlen propagandát kellett kifejtenünk, ha azt akartuk, hogy az egész országban mindenki értesüljön e munka kiadásáról és mindenkinek mód nyujtassék annak megrendelésére. Nincs a társadalomnak az az osztálya, amelyet körleveleinkkel és prospektusainkkal fel nem kerestünk volna. Ami cim az akkori viszonyok között, amikor még nem voltak cimirodák, hozzáférhető volt, azt hónapokon át tartó szorgos munkával összeszedtük és feldolgoztuk. Egész tömegét az előre elkészitett nyomtatványoknak küldtük szét rövid idő alatt és igy sikerült néhány nap alatt szinte az egész ország értelmiségében azt a hangulatot kelteni, amely a munka sikerét biztosithatta. Ahova kolportőrjeink eljutottak, ott már elő volt készitve a talaj, ott már megvolt a kellő hangulat, már ki volt alakulva a megrendelési szándék.

Ez a mi propaganda-akciónk volt az első ilynemü nagystilü akció egy irodalmi mű elterjesztése érdekében Magyarországon. De ez volt az első nagy siker is.

Amikor mi lehetségesnek tartottuk, hogy saját kockáza-

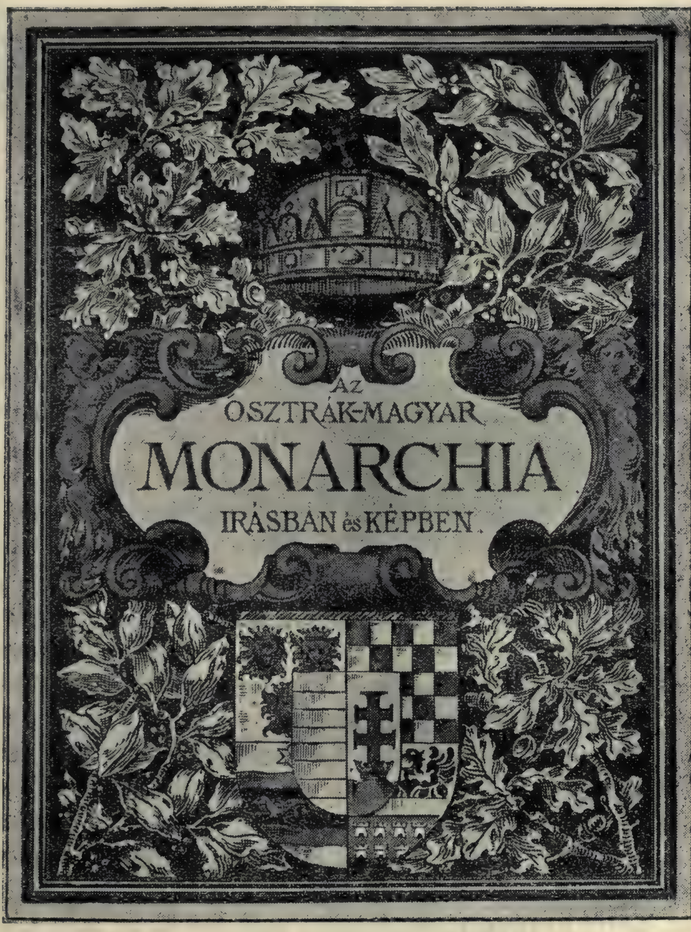
tunkra indithatjuk meg az egész vállalatot, akkor 10.000 példány elhelyezésére véltünk bizton számithatni. Maguk az intéző körök csak 6000 példányt vettek számitásba; a bécsiek 80.000 példányban preliminálták az elérendő példányszámot. És mi történt? Mi 16.000 példánynyal indultunk meg, a bécsiek 38.000-rel.

Ez a nagy és eddig páratlan siker magyar irodalmi mű terjesztésében kivánatossá tette, hogy ezuttal tájékozást lehessen szerezni arról, mely vidékeken és minő arányban terjedt el a mű, valamint arról, hogy a társadalmi rétegezés szerint minő foglalkozási ágak körében lehetett és minő arányban elhelyezni a munkát. Mindazok, akik közel álltak a munkához, egy ily kulturstatisztika elkészitését érdekesnek és tanulságosnak mondották és mi ennek folytán készséggel vállalkoztunk erre a nem kis munkára. Szétküldöttük a kérdőiveket az összes terjesztőkhöz és az összes beérkezett és a mi előfizetési könyveinkben összegyült anyag számbavételével néhány hónap mulva abban a helyzetben voltunk, hogy ezt a statisztikát áttekinthető táblázatban közölhettük az érdekeltekkel. Az akkori lapok a táblázatot nyilvánosságra is hozták. Azóta a viszonyok annyira megváltoztak, hogy nem igen volna gyakorlati célja annak, hogy e helyütt ezt az átnézetes kimutatást részletesen közöljem. Végeredménye az volt, hogy Magyarország akkori összes népességét számbavéve, 1000 lakósra esett 0.95 előfizető és Magyarországnak csak magyar ajku lakósságát véve számba, 1000 magyar ajku lakosra esett 2.04 előfizető.

*

Abban a hitben voltunk mindnyájan, hogy az összes kényes kérdéseket sikerült előzetesen megoldani; tévedés volt. Amint az első kötetek befejezése felé közeledtünk és gondoskodnunk kellett megfelelő bekötésekről és bekötési táblákról, egy nagy közjogi probléma merült fel. Az osztrákok olyan táblarajzot mutattak be nekünk, amely a monarchia cimerét tüntette fel. Mi ezt megfelelőnek nem tartottuk. Azt sem, hogy ők a német kiadást egy ilyen összmonarchiás cimerrajzzal adják ki, még kevésbbé azt, hogy a mi kiadásunk ilyen bekötésben kerüljön napvilágra. A legkülönbözőbb megoldási eszmék merültek fel. Az összes bizottságok ismételve összeültek, végre is a következő határozatban állapodtak meg: A Magyarországot tárgyaló kötetek a magyar királyi koronával

és a magyar cimerrel diszitve jelennek meg. Az Ausztriát tárgyaló kötetek az osztrák koronával és osztrák cimerrel legyenek ellátva, miglen azok a kötetek, amelyeket közöseknek neveztünk, nevezetesen a bevezető kötet és a Boszniát és Her-

Az „Osztrák-Magyar Monarchia“ bekötési táblájának rajza.

cegovinát tárgyaló kötet mindkét koronát és mindkét cimert fogja feltüntetni. Ebben azután megnyugodtak az osztrákok is.

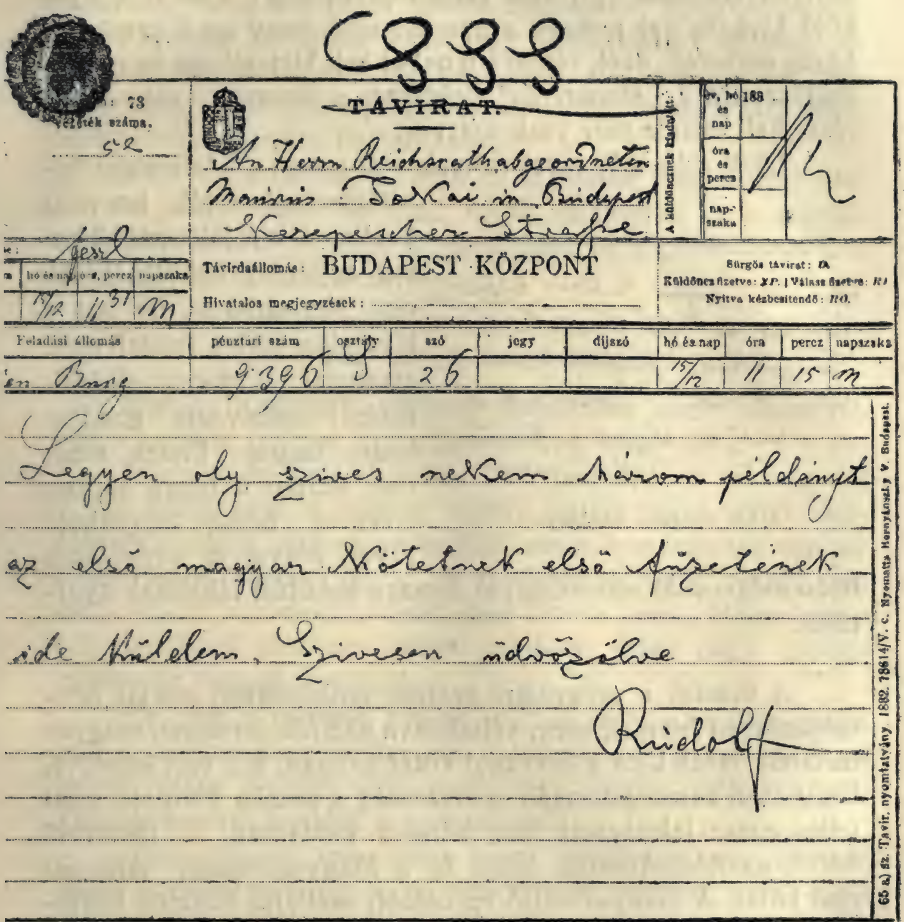
De nagy nehézséget okozott magának a táblarajznak elkészitése is. A művészek közül sokan vágytak ennek a rajznak a szerzőségére. Nem tudtunk máskép kitérni a sok aján-

lat elől, mint hogy felkértük az iparművészeti társulatot, hogy tüzzön ki a mi hozzájárulásunkkal egy pályázatot, hogy a munka jelentőségének minden tekintetben megfelelő diszkötést ily uton biztosithassuk. Ennek a pályázatnak lett eredménye az a stilszerü és szép kötés, amellyel *Benczúr Béla* a pályázatot elnyerte.

Küzdelem nélkül azonban még ez a bekötési-táblaügy sem mult el. A mű népszerüsége és nagy elterjedése okozta, hogy az üzleti vállalkozás ezt az alkalmat nem akarta elszalasztani és valamelyes módon a maga részére hasznositani akarta. Igy történt, hogy még mielőtt a pályázat eldőlt volna, egy pesti könyvkötészet gyüjtőmappákat hirdetett, amelyeket a közönség abban a hiszemben rendelt, hogy bekötési táblákat kap. Ez volt azonban a kisebb baj. A nagyobb baj az volt, hogy a bécsi könyvkötőipar a maga dominiumának tekintette a bekötési tábla ügyét és azt ki akarta aknázni. Eddig is ugy volt, hogy nagyobb elterjedésü füzetes vállalatok részére egy igen életre-való bécsi könyvkötőiparos ilyen bekötési táblákat gyártott és hozott forgalomba. Sérelmesnek találta tehát ez a bécsi cég, midőn ebben az esetben mi udvarias levélben figyelmeztettük arra, hogy „*Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben*“ egy oly speciális mü, amelynél erről az üzletről le kell mondania, mert nekünk meg kell védenünk a magunk közönségét, a magunk iparát és a magunk könyvkötőjét. Mi a pályázat által elfogadott rajzot átadtuk egy jeles iparosnak, *Gottermayer Nándor*-nak, aki azt megvésette és sok ezer példányt készitett a táblákból előre. Mindenképpen berendezkedett a nagy üzemre s szorgalommal, hozzáértéssel és ügybuzgósággal törekedett a könyvkötészetnek ezt az ágát Magyarországon meghonositani, ezen a téren is bizonyos önállóságra juttatni bennünket. Ez sikerült is neki, az ő munkájának köszönhető, ha Magyarországon a könyvkötészet önállóvá lett és a magyar könyvkiadók attól az időtől kezdve tömegáruikat nem Bécsben, sem Lipcsében, hanem Budapesten köttethették be.

A bécsi könyvkötő azonban nem akart tágitani. Arra az engedményre hajlandó volt, hogy ő lemond a maga által tervezett táblának közrebocsátásáról, ha mi őt megbizzuk avval, hogy a mi „hivatalos“ tábláinkat ő készitse el a mi részünkre. Mi ebbe természetesen nem egyezhettünk bele, mert hiszen a „*Monarchiá*“-ra nézve technikai tekintetben is ki volt tüzve a

teljes paritás elve és nekünk a jelentékeny könyvkötészeti munkálatokat épp ugy biztositanunk kellett a magyar ipar részére, mint ahogy a nyomdai munkát, a fametszést, a papirgyártást, stb. is a magyar ipar végezte el.

TÁVIRAT

An Herrn Reichsrathabgeordneten Maurus Jokai in Budapest Kerepescher Strasse

Távirdaállomás: BUDAPEST KÖZPONT

Hivatalos megjegyzések:

Feladási állomás	pénztári szám	osztály	szó	jegy	díjszó	hó és nap	óra	percz	napszaka
Brug	9396	3	26			15/12	11	15	m

Legyen oly szives nekem három példányt az első magyar Kötetnek első füzetének ide küldeni. Szivesen üdvözölve

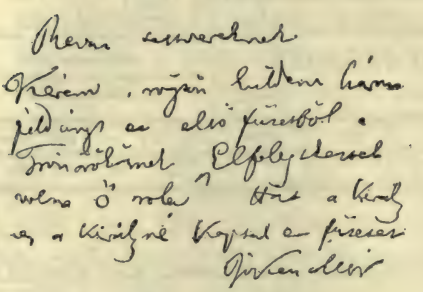
Rudolf

Rudolf trónörökös távirata.

Célt nem érvén a bécsi könyvkötővel szemben, végre kénytelenek voltunk a bécsi szerkesztő-bizottság elnökét, *Weilen* kormánytanácsost levélben megkeresni és felkérni ennek az ügynek elintézésére. *Weilen* igazán elismerésre méltó lojalitással és az osztrákoknál ritka belátással kezelte mind-

eddig a „*Monarchia*“ ügyeit és ezuttal is mindent elkövetett a dolog elsimitására. Annyira ment, hogy ebben a jelentéktelennek látszó ügyben magát *Rudolf* trónörököst is informálta. Ő mindenképpen le akarta szerelni a bécsi könyvkötőt, de erre semminemü eszközzel nem rendelkezett, mert a bécsi könyvkötő kivágta azt a nagy argumentumot, hogy az ő munkásai házas emberek, azok részére munkát kell biztositania és miután ezidőszerint a „*Monarchia*“ bekötése a főmunka, neki ebben részt kell vennie már csak ezért is.

Ezek után már most rajtunk volt a sor, a közönséget felvilágositani arról, hogy az éveken át megjelenendő kötetek egyöntetü bekötését csak ugy biztosithatja, ha azt a hivatalos. táblát rendeli meg, amelynek egyforma elkészitéséről mindvégig gondoskodni fogunk. Ennek megvolt azután a maga hatása, mert a bécsi könyvkötő rövid idővel rá érdeklődés hiján mégis csak abbanhagyta a maga bekötési tábláinak gyártását.

Jókai sürgető névjegye.

*

A füzetek a programm szerinti időközökben pontos egymásutánban jelentek meg, váltakozva osztrák tartalmu, magyar tartalmu füzetek és a bevezető kötet anyaga. Igy vált lehetővé, hogy 1888 őszén jóformán egymásután a munka 3 kötete, mint teljes egész jelenhetett meg kötetes kiadásban. A Bevezető kötet, az Alsó-Ausztria kötet és a Magyarországot tárgyaló első kötet. A magyar sajtó ez utóbbit méltatta különös figyelmére. Az egész mű szerkezetét és értékét voltaképpen csak a kötetes kiadásban látta meg a figyelmes biráló. Akik azt következtették a vállalat unalmas ciméből, hogy száraz adathalmaz lesz, azok kellemesen csalódtak, amidőn az első kötetet kézhez vették. Hiszen nagyrészt a *Jókai* ragyogó tolla töltötte azt be, a *Jókai* tolla, amely természetesen nem követte a népismertetések sablonszerü modorát, hanem az ő megkapó, közvetlen előadásában irja le a magyar népet, jellemző tulajdonságaival.

Ennek a kötetnek megjelenése 1888 őszén alkalmul szolgált nekünk arra, hogy most a terjesztés munkáját a kötetes kiadásra is kiterjesszük. Gondoskodnunk kellett arról, hogy ami a terjesztés terén esetleg az első stádiumban elmulasztatott, most a kötetes kiadás alkalmával helyrehozassék. Ezt meg is tettük, aminthogy egyáltalában ezekben az esztendőkben szünet nélkül e munkának a propagálásával foglalkoztunk, annak szenteltük jóformán egész erőnket, erre összpontositottuk minden figyelmünket.

Több mint három év mult el a munka megkezdése óta, már 96 füzet jelent volt meg, midőn egyszerre az a katasztrófa következett be, mely a monarchiát is, a „*Monarchiát*" is a legmélyebb gyászba boritotta.

> Egy szó nyilallott a hazán keresztül,
> Egy röpke szóban annyi fájdalom.

Rudolf trónörökös végzetes balesetnek esett áldozatául, vele a magyar nemzet legszebb reménye szállt sirba.

Harminc év mult el azóta (1889 jan. 30.), de én még ma is ugy emlékszem rá, mintha tegnap történt volna, minő megdöbbenés szállta meg az embereket annak a szürke téli napnak a délutánján, amikor ez a hir Budapestre jutott. Senki sem tudta egész bizonyosan, senki sem akarta hinni. Mikor aztán bizonyossággá vált, ugy érezte mindenki, hogy nagy szerencsétlenség érte az országot.

Ez nem a lojalitás érzése volt, ez nem a részvét érzése volt a szerencsétlen királyi pár, a hitves, a gyermek iránt, ez valami titkos előérzet volt, mely nagy katasztrófák bekövetkezését vezette le ebből a gyászesetből.

Én a *Rudolf* trónörökös korai halálának nagy jelentőségét a mi országunk, a mi nemzetünk részére csak most ismertem fel. Csak most, a világháboru rémségei után, nemzetünk nagy szerencsétlensége, országunk pusztulása idején.

Jókai Mór abban a gyönyörü emlékbeszédben, melyet 1889 május 5-én a Magyar Tudományos Akadémia közgyülésén tartott a trónörökös felett — magyarázatát keresi az ő halála talányának és ezeket mondja:

„Ő látta az egész gépezetet, mely a világot mozgatja: az általános fegyverkezést, melyben Európa hatalmasságai egymást

felülmulni törekszenek; szemlélte az uj találmányokat a fegyverzet terén, a hadseregnek milliókra menő felszaporitását, a népseregek fejlődését; a briareusi készülődést az egész világrészben s ennek éltető vis motrixát, a minden nemzetbeli chauvinismust, a hóditási, terjeszkedési és visszatorlási áramlatokat. Amellett egyenes betekintése volt a nyilt és titkos diplomácia minden szövevényébe, láthatta a be nem vallott szövetségek fenyegető keletkezését. Tudhatta jól, hogy ha a jelkiáltás elhangzik, feltarthatatlanul lángba borul egész Európa. A háboru, mely akkor kitör, nem futó vihar lesz, mely végigzajlik és aztán elpihen; hanem vérözön, mely minden országot elborit s hegyláncokon, tengereken meg nem akad. És azt is tudta, hogy a nagyhatalmak fegyveres ármádiáin túl is van még egy tábor, mely beavatkozhatik a világháboruba: „a nyomor tábora." Az a föld alatt haladó áramlat, az a tábor, amelynek nemzete a „Senki" és vallása a „Semmi". Az apokaliptikus hadjárat nyomában hordja a népjólét pusztulását, a nemzetgazdasági kataklizmát. Miért ezt bevárni? Miért nem megelőzni? . . .

Lelkét megtörte az az emberfölötti ellenmondó helyzet: egy világtörténelmi missziónak ráruházása és annak a korszellem általi elitéltetése között. Megtörte lelkét a jövendő titkaiba vetett rémlátás, mely titkokat ő jobban láthatott, mint más: ugyanaz a rémlátás, mely Széchenyi lelkét sötétségbe boritá és a halálba üzte. Nem kell illó méreg, nem Circe bűvitala, nem Nessus inge az erősnek: elég a meghasonlás az erős akarat és a még erősebb lehetetlenség között, hogy lelkét kiszakitsa idegei közül. . . .

Nekem erős hitem, melytől meg nem válok, hogy az örökké felejthetetlen Rudolf trónörökös balvégzete a világbékének hozott önáldozat vala..."

A költő igy álmodta meg ezt, igy akarta kimagyarázni a kimagyarázhatatlant, igy felfoghatóvá tenni a felfoghatatlant.

De ma — Európa mai helyzetében, mindazok után, amik az utolsó évtizedben történtek, — nekem erős a hitem, hogy a világháboru nem kerül kitörésre, legalább is mi nem kerülünk ennek fergetegébe — ha Rudolf trónörökös életben marad.

Az ő életben maradása kizárta volna azt a politikát, mely minket oda sodort, hogy ez a világfelforgató és minket

végpusztulásba kergető háboru a mi határainkon gyult ki, hogy ezért a nagy szerencsétlenségért minket tegyenek felelőssé, hogy érte minket büntessenek meg.

Mert ugyancsak *Jókai*, aki őt a legjobban ismerte, tesz tanubizonyságot mellette ugyanebben a beszédében, midőn ezeket a szavait idézi:

„A rosszindulat ellenében tanusitsunk mi jóindulatot: ez legyen a fegyverünk és vértünk, bizonyitsuk be tényekkel, hogy mi minden nemzetiség iránt egyenlően igazságosak vagyunk.“...

És Jókai állapitja meg róla azt, hogy:

„Ő tudta azt, hogy a szeretet hajszála erősebben köt össze, a megbecsülés mágnese elválhatatlanabbul tapaszt össze népeket és országokat, mint a törvény vaskapcsai.“

Akinek ez a hitvallása, az megóvja a békét nemzetének, az nem engedi azt háboruba sodorni.

Hogy *Rudolf* trónörökösnek ez volt a hitvallása — ennek a legbeszédesebb bizonyitéka éppen a Monarchiáról szóló nagy mű, a mód, ahogy azt vezette, az irány, amelyet követett, a cél, amelyet kitüzött.

Ez a munka volt rövid életének legbecsvágyóbb ténye, legkomolyabb cselekedete, legbecsesebb tartalma. Korai halálával ez a munka maradt itt legárvábban, elhagyottan, gazdátlanul.

*

Ferenc József elhatározta, hogy azt a nagy irodalmi vállalatot, melyet felejthetetlen fia megkezdett, az ő terve szerint, az ő szellemében kell befejezni.

A védnöki tisztet ráruházta *Stefánia* özvegy trónörökösnére és felkérte az illetékes vezető egyéniségeket, hogy folytassák a munkát ott, ahol abbanmaradt, ugyanazzal a buzgósággal és lelkiismeretességgel, mint eddig.

A munka programmszerüen haladt tovább, minden fennakadás, minden zökkenés nélkül, azonban anyagi tekintetben mégis nagy csapást jelentett a műre a trónörökös halála.

Hiszen ilyen hosszu lélegzetü munkánál, a hosszu megjelenési időre való tekintettel, mindenkor számba kell venni a tetemes apadási hányadot, de az ilyen kataklizmára nem lehet

számitani, mint aminő beállott a munkára nézve a trónörökös hirtelen halála folytán.

Akkor egyszerre megcsappant a rendelők száma, a közönség azt hihette, hogy a munka nem fog befejeződni, hogy csonkán maradnak a megkezdett kötetek, hogy pénzét hiába dobja ki érte; hiábavalók voltak az idején közzétett figyelmeztetések és felvilágositások, ezeket nem igen vették figyelembe.

Nem lehet biztosan megállapitani, hány előfizetőt veszitett a vállalat a trónörökös halála folytán; az árván maradt irodalmi munka járatását abbanhagyták mindazok, akik talán csak lojalitásból és a trónörökös iránti érdeklődésből azért rendelték meg a munkát, hogy ebből megismerjék a leendő uralkodó szellemét; midőn ez az érdek megszünt, elejtették magát a vállalatot is.

Ebben az időben volt legerősebb az apadás, de azután is évről-évre folytatódott a maga természetszerü utján; semminemü ilyen vállalkozásnál nem lehet számitani arra, hogy minden előfizető végig járassa a munkát, különösen a füzetes vállalatnál. Az előfizetők elkedvetlenedése, következetlensége, állhatatlansága, elszegényedése, elhalálozása és még egyéb ilyen külső körülmények erősen hozzájárulnak az előfizetők számának megcsappanásához.

A trónörökös könyve, mely 16.000 példánnyal indult és halála alkalmával körülbelül 14.000 példányban fogyott, akkor egyszerre leszállott mintegy 10.000 példányra és a rákövetkező években fokozatosan a befejezésig mintegy 5000 példányra.

Ezzel a példányszámmal érkeztünk meg 1901 október 1-én az utolsó, a 396-ik füzethez.

*

Akkor, 17 év multán nyert befejezést a néhai Rudolf trónörökös kezdeményezésével megindult és mindvégig programmjához hiven folytatott nagy néprajzi és tudományos munka; sok száz iró és művész vett részt a munka megalkotásában, amely a maga nemében párját ritkitja a világirodalomban. 21 nagy kötetben 572 közleményt tartalmaz a munka, 4520 rajzzal és 19 szines képmelléklettel. 7 kötet kizárólag Magyarországgal foglalkozik és minthogy ezek természetesen

a német kiadásban is megjelentek, ennek a 7 kötetnek a világ könyvtáraiban elhelyezett példányai a nem magyarul tudó világra nézve egyedüli kutforrása a magyarsággal való megismerkedésnek.

Mindezekkel az adatokkal beszámolt a vállalat főintézőbizottsága az utolsó ülésen. Mielőtt a feloszlást kimondották, a mű kiadásával és pénzügyi kezelésével megbizott államnyomda igazgatója most már elérkezettnek látta a pillanatot, hogy szóba hozza a vállalat tetemes deficitjét. Az annak idején tett királyi kijelentéshez képest a pénzügyi bizottság és az államnyomda igazgatósága ennek a deficitnek a fedezését a király magánpénzéből látta előre, arról kellett tehát most dönteni, hogy milyen formában történjék az erre vonatkozó előterjesztés és ki adja azt át a királynak. Ekkor felállott *Jókai* és előadta, hogy a vállalatot szabatosan oly költségvetési határozatok között vitték, amelyek annak a meginditásakor meg lettek állapitva. Semminemü hiteltullépés nem történt, semmiféle extravaganciát nem követett el senki, hüségesen és becsületesen sáfárkodott mindenki, akinek ehhez a munkához köze volt és mindent elkövetett a pénzügyi bizottság is, amelynek tagjai Magyarország pénzügyi szaktekintélyei voltak. A deficitet kizárólag az a szerencsétlenség okozta, mely a Gondviselés kifürkészhetetlen akaratából Rudolf trónörökös halálával hazánkat sujtotta és mely elsősorban az ő irodalmi munkája sorsában nyilatkozott meg. Nem volna helyén való, nem volna gyöngéd dolog most, a munka befejeztekor, a királyt erre a soha be nem hegedt sebre emlékeztetni, nem volna tapintatos, ebből keletkezett igéretére és kötelezettségére figyelmeztetni. — „*Magyar ember nem megy kontóval a királyhoz!*" ezekkel a szavakkal fejezte be Jókai felszólalását és ezzel az ügy el is volt intézve.

Az utolsó, befejező füzethez lendületes utószó van csatolva, aláirás nélkül, de *Jókai Mór* tollából; az utószó igy hangzik:

> „Valósuljon meg a dicsőült kezdeményezőnek az előszóban kifejezett magasztos kivánsága. Ez országok népei egymást e műből megismerve, egymást szeretni, becsülni, támogatni, a trónt és a hazát hiven szolgálni törekedjenek,

boldogságban, szellemi haladásban egymással versenyezzenek.

Engedje a Mindenható, hogy amit e munkában a jelenkort visszatükrözve megirtunk, az évek során önmagát dicsőségesen tulhaladja, hogy a monarchia két államának országai mind anyagi gyarapodásban, mind szellemi előhaladásban az eszményi tökéletesség felé közeledjenek, hogy népeik egymás szeretetében találják jövendőjük biztositását s történelmük évlapjai mind békében, mind harcban dicső korszakokat jegyezzenek föl szeretett uralkodójuk áldott jogara alatt . . ."

Mily messzire estünk ettől, mily másként alakult ki a monarchia népeinek sorsa!

Ami itt e földön történt, az oly rettenetes, hogy azt még a *Jókai* fantáziája sem álmodhatta meg az ő földöntúli világában.

XII.

A „PALLAS-LEXIKON."

A mult század 90-es éveinek első kimagasló irodalmi eseménye a *„Pallas Nagy Lexikona"* volt.

Nem az első nagy lexikon volt ez magyar nyelven, de az első európai szinvonalon álló magyar lexikon. Ősei voltak az 1831—34-ben megjelent *„Közhasznu ismeretek tára"* 12 kötetben, mely voltaképpen a Brockhaus-féle Konversations-Lexikon magyar forditása, illetőleg a mi viszonyainkhoz alkalmazkodó átdolgozása volt. Ezt *Wigand Ottó,* pesti, utóbb lipcsei könyvkiadó adta ki. Ez az a lexikon, amelyhez a hires *Konversations-Lexikoni pör* füződik, amelyet az *Auróra-kör, Bajza* és társai inditottak a szerkesztőség élén álló férfiak, különösen *Döbrentey Gábor* ellen. Ezután jött a *Vállas Antal* által meginditott *„Nemzeti Encyclopaedia"* (1845—48); a *J* betünél megszakadt, tovább nem jelent meg. 1858-ban *Heckenast „Ismerettár"* cimen uj lexikont bocsátott közre, melyet 1865-ben a 10-ik kötettel be is fejezett. Ebben már gyenge fametszetek is voltak. Ugyanakkor kezdette meg a *Szent István-Társulat Török János* szerkesztése mellett az *„Egyetemes magyar encyclopaediát"* szertelen bőséggel, ugy, hogy azt később igen nagy mértékben tömöritenie kellett. Az utolsó, 1876-ban megjelent 13-ik kötete, már csak a befejezés kedvéért, igen rövid lélegzetü cikkekkel jelent meg.

A *„Pallas-Lexikon"*-nak voltaképpen közvetlen őse az a magyar lexikon volt, amelyet *Rautmann Frigyes* könyvkiadó inditott meg 1879-ben *Somogyi Ede* szerkesztésében.

Rautmann Frigyes Németországból ideszármazott, igen

képzett könyvkereskedő volt, aki jobban fogta fel a szükségleteket, mint magyar pályatársai. Szerencsés kézzel alapitotta meg az *„Ország-Világ“* cimü folyóiratot és meglepő ügyességgel inditotta meg a *Lexikont* is 30 krajcáros füzetekben. A siker oly nagy volt és annyira váratlan, hogy az *Rautmannt* arra a nem éppen szolidnak nevezhető machinációra csábitotta, hogy az eredetileg kézi lexikonnak szánt munkát folyton huzta és huzta, mig végre is a közönség méltán felháborodott azon, hogy bizalmával ily módon visszaéltek. *Rautmann* szépen indult vállalata ez erőszakos művelet folytán tönkrement, mielőtt még a *Lexikon* befejezést nyert volna. Az ő nyomdászai, a *Wilckens és Waidl*-cég vették át a munka befejezésének terhét és *Rautmann* többi vállalatait is, minthogy nyomdájuk ezekre a munkákra volt berendezve. Ők befejezték ugyan 12 kötetben 1884-ben a munkát, mely a ránehezedett viszontagságok miatt és sok egyéb okból is igen hézagos és egyenlőtlen volt, de maguk is tönkrementek e vállalatokban.

Nyomdájuk és kiadóvállalatuk akkor eladásra került. Nekünk is felajánlották. Mi a Lexikon kedvéért szerettük volna is azt megvenni, de anyagi erőink elégtelenek voltak erre az akkori viszonyaink között igen nagy vásárra. Egy életrevaló és tehetséges, jogvégzett fiatalember, *dr. Gerő Lajos*, vette meg az egész *Wilckens és Waidl*-féle vállalatot és ő alapitotta meg belőle 1884-ben a *Pallas Irodálmi és Nyomdái Részvénytársaság*-ot, melyet, mint annak igazgatója, utóbb Budapest egyik legmodernebb nyomdavállalatává fejlesztett ki.

Mint a Somogyi-féle magyar lexikon jogutódja, hivatottnak és kötelezettnek érezte magát *Gerő Lajos* arra, hogy már most egy igazi, modern, a kor szinvonalán álló, nagy enciklopédiát alkosson meg. Közben megerősödött vállalatának igazgatóságát rábirta arra, hogy a kétségkivül igen jelentékeny összegeket bocsássa rendelkezésére ennek a munkának létesitése céljából.

Gerő Lajos nagy erélyel, sok körültekintéssel és nagy ügyességgel fogott hozzá a munka megszervezéséhez, ami nem volt könnyü dolog. Magát a nyomdát át kellett alakitania, berendeznie egy ily különös tipográfiai feladat megoldására, arra való szerkesztőséget kellett szerveznie és egyáltalában meggyőznie mindazokat, akiknek bizonyos foku jóindulatától függ

egy ily nagy mű létesitése, arról, hogy erre a Lexikonra szükség van.

Ezt eddig csak kis körben ismerték fel, abban a körben, amely képtelen volt a feladat megoldására. *Szily Kálmán* beszélte el, hogy a hetvenes évek végén *Pulszky Ferenc* összehivta a tudományos és irodalmi társulatok képviselőit, irókat és művészeket, kiadókat és könyvkereskedőket afölött való tanácskozásra, vajjon lehetne-e egy jó magyar „Konversations-Lexikon“ megirását és kiadását biztositani.

„A jelenvoltak közt, — mondja *Szily*, — pedig voltak vagy ötvenen, nem volt senkisem, aki a lexikont szükségesnek, hiányát szégyenletesnek ne tartotta volna. Hallottunk sok szép dikciót, épültünk sok bölcs tanácson és sok fontos elvet állapitottunk meg, de amikor arra került a sor, hogy ki fogja a szerkesztést magára vállalni és ki fogja a kiadás költségeit kockáztatni, *mindenki a padlásra nézett*. Egyszóval nem lett az egészből semmi és azzal a meggyőződéssel oszlottunk szét, hogy messze, nagyon messze van még az az idő, amikor majd egy magyar lexikon a Brockhausokkal, Meyerekkel nálunk versenyezhetni fog.“

Ugy voltunk ezzel is, mint sok más egyébbel. A gyülésezés, az ankétezés, a tanácskozás nem vitte előre a dolgokat. De egyszerre csak előáll egy határozott egyéniség, egy zseniális akarat és a terv megvalósul. *Egy* ember létrehozza azt, amit százan nem tudnak létrehozni, *egy* ember lelkesedése többet ér, mint száz ember szürke jóindulata. Ha sokan egyesülnek egy feladat megoldására, mindegyik azt várja, hogy a másik csinálja meg; ha *egy* ember kezébe veszi az ügyet erélylyel és elszántsággal, meg van az csinálva.

Szemben azokkal az egyéb eszmékkel, amelyeket különösen ezekben a napokban hirdetnek olyanok, akik mindenre rá akarnak vonni apriorisztikus elveket és feltevéseket és teoretikus sémákat, meg akarom állapitani, hogy a „*Pallas Nagy Lexikoná*“-t egyedül és kizárólag a *Gerő Lajos* egyéni zsenialitása és akaratereje teremtette meg. Ez nyilatkozott abban az elismerésre méltó tevékenységben, mellyel a munka folyamán felmerült soknemü és óriási nehézséget leküzdötte, abban az energiában, mellyel a kötetek programmszerinti gyors egymásutánban való pontos megjelenését biztositotta és abban

11*

a szivósságban, mellyel a munkát végig az eredeti programmhoz változatlanul hiven befejezte, noha közben sok csalódásban volt része.

Gerő Lajos nem volt mindennapi ember. Állandóan éber szelleme mindig uj és uj tervekkel, uj és uj problémákkal foglalkozott, de abban az időben, amikor a „*Nagy Lexikon*"-t kiadta, minden gondolatát, minden gondját, minden figyelmét e munka foglalta le, teljesen annak élt, kizárólag azzal foglalkozott, annyira nagy, fontos és szent ügynek tartotta azt. Később, amikor a munka befejeződött, kitört belőle a régi szenvedély, igazi természete, a legkülönbözőbb vállalatokkal kezdett foglalkozni, hazárd módon belekapott hol ebbe, hol amabba és a végén bele is bukott egyikbe, másikba. Vállalatát is érzékeny veszteségek érték és igy kénytelen volt attól az 1900. esztendőben megválni.

Mikor hire kelt, hogy a *Pallas* ki akar adni egy uj magyar lexikont, igen sokan kétkedve fogadták a hirt, könyvkereskedői körökben egyáltalában nem jósoltak neki jövőt. Vakmerőnek itélték a gondolatot és nem biztak a kiadóvállalat arravalóságában.

Akkor volt legbővebb aratása Magyarországon a német lexikonoknak. Akkor fejeződött be a Meyer-féle Lexikon negyedik kiadása és azt beszélték, hogy ebből a munkából magában Magyarországon 18.000 példány kelt el. Ugyanakkor jelent meg a Brockhaus-Lexikonnak jubileumi kiadása, a 14. kiadás, melyet e Lexikon száz éves fennállása emlékére akkor bocsátottak közre, ugy, hogy mind a 17 kötet egyszerre jelent meg. Fenomenális kiadói tett volt! Azt mondották könyvkereskedői körökben, hogy ez a két körülmény kilátástalanná teszi az uj Lexikon sikerét, mert hiszen a közönség el van árasztva német lexikonokkal.

Pályatársaim közül jóformán én voltam az egyetlen, aki más nézeten voltam, aki kizártnak tartottam, hogy egy becsületesen megszerkesztett, legalább is a német lexikonok szinvonalán álló magyar munka ne birja meghóditani a közönségnek legalább azt a részét, amelyre nézve a német idióma többé-kevésbbé idegen és azt a részét, amely egy lexikonban magyar dolgokról is keres tájékozást, amit pedig neki a külföldi lexikonok egyáltalában nem nyujtanak.

Ebben a meggyőződésemben törekedtem társaimat rábirni arra, hogy vállaljunk részt a *Pallas* által kiadandó lexikonban valamely módon, ha másként nem, ugy, hogy a terjesztés főrészét magunknak biztositsuk.

Ennél nehezebb volt a másik, elibém tüzött feladat, az, hogy a német lexikonok további elterjesztését meggátolhassam. De ez is sikerült, még pedig a következőképpen: A lexikonok terjesztése abban az időben már nem a régi kolportázsüzemekkel történt, hanem utazók utján, akik a teljes műre vettek fel megrendeléseket, apró havi részletfizetési kötelezettség mellett. Már nem füzetekben szállitották a Lexikont, mint hajdan, hanem teljes kész diszkötésü példányokban, több kötetet egyszerre. A közönség kapva-kapott ezen az uj módszeren, mert hiszen a füzetek gyüjtésével és utólagos bekötésével sok vesződsége volt, szerette a szép kész köteteket egyszerre kézhez venni és alig érezhető csekély havi részletekben törleszteni. Ennek az ujmódi terjesztési módszernek köszönhette a Meyer-Lexikon negyedik kiadása példátlan elterjedését néhány százezer példányban.

Magyarországra nézve a német lexikon terjesztését egy nagy boroszlói cég vállalta magára. Az elküldötte egyik tagját Budapestre, hogy itt szervezze meg a terjesztést és a szállitást. A boroszlói cég kiküldöttje, *Aufrecht Lajos*, itt egyesült *Goldschmied Bernát*-tal és 1887-ben társas céget alapitottak a könyvkereskedői részletüzlet folytatására és természetesen német könyvek terjesztésére, mert hiszen akkor a részletüzletre alkalmas nagyobb terjedelmü magyar művek nem is voltak még.

A magyar lexikon érdekében azt a feladatot tüztem magam elé, hogy ezt a céget megnyerem arra, hogy a magyar lexikon terjesztését ők is vegyék fel üzemükbe és eléjük tártam azokat a nagy előnyöket amelyek cégükre ebből hárulni fognak; annyira sikerült erről meggyőznöm őket, hogy készek voltak a német lexikonok további nagyban való terjesztéséről lemondani, ha nekik a magyar lexikon terjesztésében jelentős rész jut.

Ezt a legnehezebb problémát ekként megoldva léphettünk azután tárgyalásra a Pallassal, amelynek igazgatója azonnal belátta a rá nézve végtelenül fontos vivmányt és gyors

elhatározással kész volt velünk s az Aufrecht és Goldschmied céggel oly megállapodásra lépni, amely a két cégnek a lexikon nagyban való terjesztése tekintetében jóformán monopóliumot biztosit, magának a könyvkereskedelemnek csak a rendes szortiment-keretekben való eladás módját tartván fenn.

Igy jutottunk bele a „*Pallas Nagy Lexikona*“-nak sodrába, igy váltunk annak főbizományosaivá, igy történt, hogy a megjelenés percétől fogva a „*Pallas-Lexikon*“-nak érdekei és a mi cégünk érdekei teljesen azonosak voltak és hogy mi magunkat ennek a vállalatnak érdekeivel a szó szoros értelmében azonositottuk.

Teljes mértékben átéreztük azt a nagy erkölcsi kötelességet, amely minket a Lexikonnal szemben annak sikere érdekében terhel, teljes nagyságában felfogtuk a feladatot, amelyet immár nekünk kell teljesitenünk és teljes mértékben éreztük súlyát annak a nagy anyagi tehernek, amelybe belementünk.

Annak ellenszolgáltatásaképpen, hogy a *Pallas Részvénytársaság* ránk bizta a főbizományt, nekünk is, az *Aufrecht és Goldschmied* cégnek is, egyenként 2500 példány, összesen tehát 5000 teljes lexikonpéldánynak fix átvételét kellett biztositanunk. Ez mindegyik cégre néhány százezer koronás engagement-t jelentett és ugyancsak meg kellett magunkat erőltetnünk, hogy ettől a tehertől mihamarább megszabaduljunk. 1892 junius 1-én jött létre a szerződés a kiadóvállalat és az átvevő cégek között és ettől a naptól kezdve az év végéig oly nagyszabásu akciót fejtettünk ki a Lexikon érdekében, amelyhez fogható még később sem volt, sem nálunk, sem egyebütt.

Természetes, hogy mielőtt ily kötelezettségbe belementünk volna, igen alaposan megbiráltuk azokat a garanciákat, melyek bennünket biztositanak afelől, hogy ez a Lexikon nem fog elődjének sorsában osztozni; hiszen mi nemcsak átvételi kötelezettséget vállaltunk, de igen nagy összeget készültünk lekötni a terjesztési költségekre, ügynöki jutalékra és mindarra, ami a munka sikerét biztosithatja. Valamiféle kezességet kerestünk tehát, amely a kiadóvállalatot megkösse a hosszu évekre terjedő munka kivitele tekintetében, a stabilitást biztosithassa és a munka kellő tudományos szinvonalát garantálja. A kiadó kétféle biztositékot ajánlott fel, az egyik az volt, hogy egy részletesen körülirt előrajzban kötelezte magát a külső

kiállitás tekintetében bizonyos normativumok megtartására, felsorolta egyenként az összes kiadandó térképeket és tervrajzokat, nagyjában a fametszetü képeket, a szinnyomatokat és az egyes szakok munkatársait. Mindezek pontos betartására szoros kötelezettségeket vállalt.

A másik biztositék az lett volna, hogy a kiadó kész volt kötelezettséget vállalni arra, hogy a Lexikon cikkeit a szerzők neveinek aláirásával fogja közzétenni. Ebben igen nagy biztositékot látott arra, hogy maguk a szerzők, akik a Lexikon egyes szakmáinak ellátását elvállalták, komolyan és lelkiismeretesen fogják feladatukat teljesiteni, mert hiszen nevükkel és tudományos tekintélyükkel vannak angazsálva; biztositékot látott továbbá arra is, hogy a közönséget meg fogja győzhetni a cikkek abszolut hitelessége felől és afelől, hogy teljesen uj magyar munkáról van szó, amelynek a prospektusban felsorolandó munkatársai nemcsak a külső disz kedvéért vannak megemlitve, mint ahogy az legtöbbször történni szokott, hanem hogy tényleg ők fogják ezt a Lexikont megcsinálni az első betütől az utolsó betüig.

A kiadó abból indult ki, hogy ezzel a módszerrel sikerül elérnie azt, hogy az ő lexikonában a közleményekért nemcsak a szerkesztő és a kiadó, hanem maga az iró is mintegy jótáll vele szemben és a közönséggel szemben is.

Mi ezeket a biztositékokat teljes erejüeknek elfogadtuk és megbiztunk bennük.

*

Az egész propaganda-akció a mi irodánkban folyt, az egésznek vezetését magunknak tartottuk fenn. Mindenekelőtt bele kellett vinni a közönségbe a lexikonról való helyes felfogást, meg kellett neki magyarázni, mi is az a lexikon, mi annak a célja és jelentősége, miért fontos, hogy azt mindenki megszerezze, mi haszna, mi előnye van belőle, mi a kötelessége a lexikonnal szemben.

Meg kellett neki magyarázni, hogy a lexikon a modern ember tanulásvágyának legpregnánsabb kifejezője és legkitünőbb segédeszköze. Hogy egy jó lexikonban minden tudnivágyás kielégülést talál, hogy abban mindenről azonnal felvilágositást nyerünk, hogy az jóformán házitanitó, aki mindenkor oldalunk mellett áll, akit minden felől megkérdezhetünk

s aki mindenre felel. Bele kellett vinni a tudatot, hogy a lexikon a legjobb házibarát, amelyhez bizalommal lehetünk, a legjobb tanácsadó, aki sohasem hagy cserben. Meg kellett vele értetnünk, hogy a lexikont senki sem nélkülözheti, sem a tudós, aki legjobban méltányolja benne azt, hogy rá nézve idegen tudományokról igen rövid és pregnáns cikkekben tájékozódhatik, sem a művelt ember, bármely állásu legyen is, aki a sokfelé kiágazó modern életben megbizható tanácsadót talál benne. Ki kellett fejteni, hogy a lexikon többé nem az, ami volt a mult században, nem pártos és irányzatos harci eszköz bizonyos irányok szolgálatában, se nem egyoldalu fegyver a népbutitás ellen, vagy a felvilágositás mellett, nem rezonáló és nem kritizáló mű, nem polemikus és nem vitatkozó, hanem minden irányt tárgyilagosan ismertető, minden pártszempont fölé emelkedő, objektiv és instruktiv munka, mely tökéletességre, sokoldaluságra, rövidségre, tárgyilagosságra, világosságra, áttekinthetőségre és egyszerüségre törekszik. Bele kellett vinni a köztudatba azt, hogy a lexikon könyvtárakat pótol és maga is könyvtár, hogy a lexikon a tudás és műveltség kulcsa és hogy azzal szemben csak egy jelző állhat meg: az, hogy nélkülözhetetlen.

Hogy mindezeket az eszméket és felfogásokat miként fogjuk a közönségbe beleplántálni, az volt a nagy kérdés. Megoldása nem volt oly egyszerü, mint aminőnek ma látszik. A sajtónak nem volt akkora elterjedése és hatalma, mint később, de különben is a sajtó nem is állhatott ily teljes mértékben egy vállalkozás szolgálatába, amely bármily nemes célból is, mégis csak üzleti vállalkozás volt. Más eszközhöz kellett folyamodni, nem is egyhez, mindent meg kellett kisérelni, ami a cél szolgálatára alkalmasnak látszott, semmiféle eszközét a propagandának nem volt szabad mellőzni, mert egyikről sem volt előre tudható, hogy melyik fog beválni.

A legelső volt megszerezni a sok százezer cimből álló cimanyagot, mely az egész ország intelligenciáját magában foglalja, mert az volt a cél, hogy ezt a közönséget prospektusokkal, tájékoztatókkal, röpiratokkal, körlevelekkel állandóan és szünet nélkül fogjuk a lexikon nagy jelentőségéről felvilágositani.

A második fontos dolog volt az országot beutazni és meg-

A „Pallas Nagy Lexikona" prospektusa.

szervezni a terjesztést és a propagandát. *Révai Ödön* vállalkozott arra, hogy felkeresi az országban azokat a nagyobb helységeket, a hol nincs rendes könyvkereskedés és törekszik olyan személyiségeket kipuhatolni, akik a lexikon terjesztésének szolgálatot tehetnek, hogy továbbá felkeresi az egyes vidéki lapok szerkesztőségeit és azokat megnyeri a lexikon propagandája részére.

A harmadik feladat volt egy ügynöki szervezet létesitése, amelyre bizalommal ráruházhattuk a rendelőszerzés feladatát. Ez sem volt könnyü akkor. Teljesen járatlan embereket kellett erre a nehéz feladatra kitanitani, nekik megmagyarázni, hogy és miként közelitsék meg a közönséget, hogyan szerezzenek jó, megbizható és hitelképes rendelőket, mint bonyolitsák le pontos módon az irásbeli teendőket, hogy gazdálkodjanak pénzzel és idővel és hogy gondoskodjanak róla, hogy a cég hirneve és a munkának becsülete és tekintélye megóvassék korrekt és tisztességes ügykezelésük útján. Azután ezeket a jórészt tanulatlan elemeket magukat is meg kellett győzni a lexikon jelentőségéről, őket magukat is ki kellett tanitani mindarról, aminek ők azután a közönséggel szemben szószólói legyenek, őket magukat is fel kellett lelkesiteni a lexikon érdekében.

A negyedik dolog volt gyüjtőszervezetet létesiteni azokon a helyeken, ahová még az ügynökök sem juthatnak el. Gondoskodtunk róla célszerü eszközökkel, hogy minden helységben legyen egy exponense a lexikonnak. Mindenütt legyen legalább egy olyan ember, aki az összes számbavehető tényezőket felhivja a lexikon megrendelésére. Cégünknek már akkor igen kiterjedt klientélája volt, minden helyütt egy-két jóakarója és azok segitségével sikerült jóformán mindenütt a lexikonnak egy uj képviselőt szereznünk.

Mi be akartuk vonni ilyen módon az egész társadalmat az akcióba és ez sikerült is. Voltak, akik az ügy iránti szeretetből, kötelességérzetből, hazafiságból mozditották elő törekvéseinket, voltak, akik egész legális pénzkereseti forrásnak, mellékkeresetnek tekintették az ügyet; mindenképpen szolgálatot tettek neki és mindenképpen hálásak lehettünk irántuk.

Több mint négy hónapi előkészület után egyszerre rázuditottuk a közönségre a nyomtatványok százezreit, a

tipografiai ujszerüsége által feltünő prospektust, a különböző formáju és változatos tartalmu körleveleket — mindazt, amitől eredményt vártunk. Ezek a nyomtatványok nem voltak száraz és rideg üzleti nyomtatványok, ezekbe lelket törekedtünk lehelni, ezekben eszméket és gondolatokat iparkodtunk megérzékeltetni és ha egyéb eredménye nem lett volna is ennek a propaganda-akciónak, már maga az, hogy minden egyes nyomtatvány kiemelte a tudomány hatalmát, a müveltség erejét, a szellem fensőbbrendüségét: nagy kulturaterjesztő müvelette tette.

Az akció mindenképpen ugy volt előkészitve, hogy lehetővé tegye a legintenzivebb hatást. A társadalom egyetlen rétegét sem hagytuk figyelmen kivül, mindegyiket felkerestük speciális körlevelekkel, ezekben rámutatva azokra a különleges szempontokra, melyekből a lexikont tekintenie kell.

A jogász és a gazda, a mérnök és az épitész, a tanár és a tanitó, a pap és a katona, a kereskedő és az iparos, az orvos és a technikus, az állami, törvényhatósági, pénzügyi tisztviselő, a vasutas és a postás, a politikus és a községi jegyző, mind megkapta a maga külön tájékoztatóját, a maga külön felszólitó levelét.

Ezzel egyidejüleg a sajtó is bejelentette a Lexikon megjelenését és nagy eseménynek jelezte azt; az 1892 november 18-án megjelent első kötetet irodalmunk életében mérföldjelző fontosságunak mondották és érdeme szerint méltatták.

Feltünést keltő nagy hirdetések, az összes fővárosi és nagyszámu vidéki lapban, egyszerre ismertté tették a munkának eleinte idegenszerűn hangzó cimét. És ugyancsak egyidejüleg indult meg az utazó ügynökök akciója, a helyi képviselők propaganda-tevékenysége — szóval mindaz, amit a helyes terjesztés szempontjából csak meg lehetett és meg akartunk tenni, késedelem nélkül egyszerre indult meg.

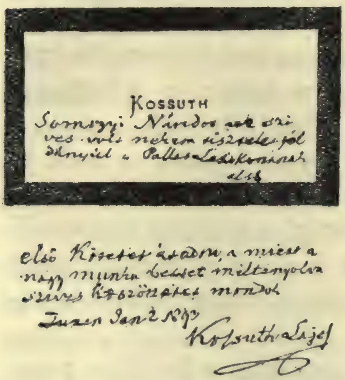
Az eredmény teljes volt — egyenesen meglepő. Örömet is váltott ki az összes érdekelt tényezőkből, de nekünk nagy zavart is okozott.

Beigazolást nyert, hogy ezuttal igazi, valóságos szükséglet kielégitéséről van szó, hogy a közönség tényleg várta az igazi magyar lexikont, hogy megörült neki, hogy szivesen fogadta, mert az első szóra, az első figyelmeztetésre százával

és ezrével özönlöttek a rendelések. Igazolást nyert, hogy a magyar közönség is felkarolja a jót, az érdemest, a hasznosat, a szükséget kielégitőt, a kiválót és csak akkor tartózkodó, ha jogos kivánságai teljesitését nem várhatja.

Még mielőtt az előfizető-gyüjtők és utazó ügynökök jóformán komolyan megkezdhették munkájukat, mielőtt még ennek foganatja lehetett — már közvetlen uton, postán, levélben, utalványon, táviratilag annyi száz rendelés érkezett be, hogy ebből megitélhettük a hangulatot, melylyel a közönség a Lexikont fogadta. Mikor azután a munka valósággal megindult, eddig nem tapasztalt arányokban bontakozott ki agitációnk, propagandánk eredménye. Egy hónappal a gyüjtő munka megkezdése után együtt volt az a 2500 megrendelés, mely vállalkozásunk igazán nagy kockázatát jelentette, az év végén majdnem elértük az 5000 példányt; azután már lassabban folyt a gyüjtés, de az első év elmultával több mint 7000 rendelő gyült egybe.

A PALLAS NAGY LEXICONÁRA VONATKOZÓ KOSSUTH-EREKLYE HŰ MÁSA

Kossuth Lajos gyászkeretű névjegyének mindkét oldala.

Ez a várakozásunkat meghaladó gyors siker azonban nehéz helyzetbe juttatta cégünket két irányban. Egyfelől nem voltunk előkészülve rá az expedicionális lebonyolitás tekintetében, nem volt elegendő személyzetünk, elegendő nyomtatványunk, megfelelő helyiségünk a nagy munkatömeg lebonyolitására. Ezen azonban segitettünk, ahogy lehetett; addig is magunk végeztük megfeszitett nappali és éjjeli munkával a teendőket. De ennek ellenére is beállott az a magyar könyvnél eddig páratlan eset, hogy nem voltunk képesek a naponként tömegesen érkező megrendeléseket elintézni, mert a könyvkötő nem volt képes naponta annyi bekötést teljesen elkésziteni.

Másfelől azonban az a nehéz helyzet állott elő, hogy anyagilag nem voltunk felkészülve erre a váratlan nagy eredményre, nem rendelkeztünk azokkal a nagy összegekkel, melyeket az ügynöki dijak, a kezelési költségek, a nagy példány-

számba való befektetések igényeltek. Az a tőkeösszeg, melyet e lexikon-akció részére rendelkezésre tartottunk, elég volt a preliminált példányszámhoz, de nem volt elegendő annak háromszorosához.

Ahhoz az önként kinálkozó megoldáshoz, hogy szükitsük az üzemet és ne terjeszkedjünk erőnkön tul, ebben az esetben nem fordulhattunk, mert ezzel a Lexikon jövőjét kockáztattuk volna; azt a másik megoldást választottuk tehát, hogy — ezuttal először — nagyobb mérvü idegen tőkét, banktőkét biztositottunk a vállalkozásnak. Szemben az elért sikerrel, ennek megszerzése nem is ütközött nagyobb nehézségekbe, bár ebben az időben bankjaink és takarékpénztáraink a könyvüzemeket még nem számitották a kivánatos összeköttetések közé.

*

Az elért példányszám nagyon megnehezitette a folytatólagos köteteknek rendes postai expedicióját, minduntalan panaszok érkeztek a köteteknek szállitás közben történt megsérüléséről, valamint neheztelések amiatt, hogy egyik rendelő hamarabb jut birtokába a köteteknek, mint a másik; hogy ezen a bajon segitsünk, egészen uj szállitási berendezést szerveztünk; minden városban, hol több rendelőnk volt, összeköttetést létesitettünk egy oly kereskedő-céggel, melynek megvolt a módja hozzá, hogy a köteteket a rendelőknek kézbesitse. Igy lehetővé vált, hogy mi az egy városba való összes példányokat gondosan csomagolva ládákban expediáljuk egy cimre ugy, hogy a kötetek teljesen sértetlen állapotban és egyszerre érkezzenek oda. Ez a gyüjtő szolgálat nagy mértékben bevált és a közönség elismeréssel fogadta, mert még a szállitási költségekben is megtakaritást jelentett.

Minthogy e szállitási módozat magával hozta, hogy minden kötetnél sok száz ládáról kellett gondoskodnunk, érdekesnek tartom megemliteni, hogy az akkori időben egy kis láda előállitási ára 35 krajcár, egy közepes nagyságu ládáé 40 krajcár és a nagyobb ládáé 45 krajcár volt; hová tüntek ezek az idők?

A Lexikon-kötetek rendkivüli pontossággal jelentek meg; minden négy hónapban egy-egy kötet, ugy hogy a munka a kitüzött határidőre, 1898 elejére 16 kötettel teljesen elkészült;

a főmunkatársak ezt az alkalmat nem akarták elmulasztani, hogy kifejezésre ne juttassák annak a ténynek a nagy jelentőségét, hogy sikerült szerencsésen révbe juttatni ezt a magyar vállalkozást. Ezt azzal akarták összekötni, hogy tiszteletüknek és elismerésüknek adjanak kifejezést az iránt a férfiu iránt, aki ennek a munkának szellemi részét esztendőkön át vezette, akinek nagy tudása, széles látköre és óriási munkabirása leküzdötte a felmerült nehézségeket és aki ernyedetlenül gondoskodott arról, hogy a munka mindvégig azon a magas szinvonalon maradjon, amelyen elindult. A közönség nem is tudta, észre sem vette, hogy ki az a Herkules-vállu férfiu, aki azt az óriási munkát elvégezte, amelylyel a Lexikon szerkesztése járt.

A Lexikon főmunkatársai ünnepi áldomással rótták le tiszteletüket 1898 február 2-án *dr. Bokor József*-fel szemben, aki magát szerényen központi szerkesztőnek nevezte meg a kötet utolsó oldalán.

Ezen az ünnepélyen kifejezést nyert az akkor már köztudattá vált tény, hogy amennyire példátlan a Lexikonnak irodalmi sikere és technikai sikere, épp oly bizonyos, hogy financiális sikerrel a vállalat nem számolhat be. Ez ünnepély alkalmával a kiadó külön füzetet bocsátott közre a Lexikonról, amelyben a munkáról minden tekintetben beszámolt; ehhez az ünnepi füzethez *Jókai Mór* irta az előszót és abban mondotta, hogy:

„A Lexikon befejezésekor elmondhatjuk, hogy egymagában többet tett a tudás elterjesztéséért, mint valamennyi iskoláink összevéve."

*

A „*Pallas-Lexikon*" hiven megtartotta programmját, a szerzők hiven beváltották igéretüket, a kiadó még többet is adott, mint amennyit igért. A munka olyan jó volt, amilyen jó az akkori viszonyok közt, az akkori erőkkel lehetett, ami hiba vagy hézag volt benne, azt egyik-másik rendszerbeli hiba okozta, amelyre csak utóbb, főként az uj lexikon előkészitése során lehetett rájönni.

A terjesztés tekintetében is minden megtörtént, ami lehetséges volt; mi az első éven túl is folytattuk munkánkat állan-

dóan, megszakítás nélkül, évről-évre megfelelő mennyiséget helyeztünk el. Az elhelyezett példányok mennyisége meghaladta a kiadó eredeti várakozását, mégis nagy deficittel záródott le a munka.

Ezuttal nem minket terhelt a deficit, ezuttal mink voltunk azok, akik anyagi eredménynyel zártuk le ezt a vállalkozást; hogy a kiadónál az anyagi eredmény elmaradt, annak többrendbeli oka volt; hozzájárult az, hogy sokkal nagyobb terjedelmü lett a mű, mint tervezve volt; mintegy három kötettel, 150 ivnek tartalmával többet nyujtott a közönségnek, mint amennyit prospektusában igért, azáltal, hogy az egyes kötetek iveinek száma 40—45 iv helyett 50—60, sőt 70-nél is több lett; hozzájárult az, hogy illusztrativ tekintetben is egyharmaddal többet adott, mint amennyi eredetileg programmba volt véve; hozzájárult a közönség előtt ismeretlen körülmény, hogy az anyag egy részét kétszer, háromszor is ujra kellett szedetni, mert csak a kiszedés után derültek ki bizonyos fogyatkozások, vagy bizonyos oly terjengősségek, melyek nem egyeztek a munka ökonomiájával; ezek az átalakitások, az ezekkel járó különmunkák, éjjeli munkák többlet-kiadásai, a pontos megjelenés miatt való soronkivüli nyomdai munkálatok igen sok pénzt emésztettek fel. De mindezt kiheverte volna a kiadóvállalat. Azonban egy alapvető hiba volt a számitásban, amelyet nem lehetett jóvátenni, az, hogy *Gerő Lajos*, amidőn fel akarta venni a küzdelmet a német lexikonok ellen, abban a hiszemben volt, hogy neki nemcsak jóság, nemcsak technikai kiállitás, nemcsak szinvonal és érték tekintetében, hanem bolti ár tekintetében is versenyeznie kell a német lexikonokkal. Ez az ő felfogása nagy hibának bizonyult, amelyet helyrehozni többé nem lehetett. Ámbár a Lexikonnak igen nagy sikere volt, ámbár a kinyomatott első kiadásu példányszám, 22.000 példány, a munka befejezése után alig 2—3 esztendővel, végleg elfogyottnak volt tekinthető, a kiadóvállalat tetemes veszteséggel zárta le a Lexikon számláját.

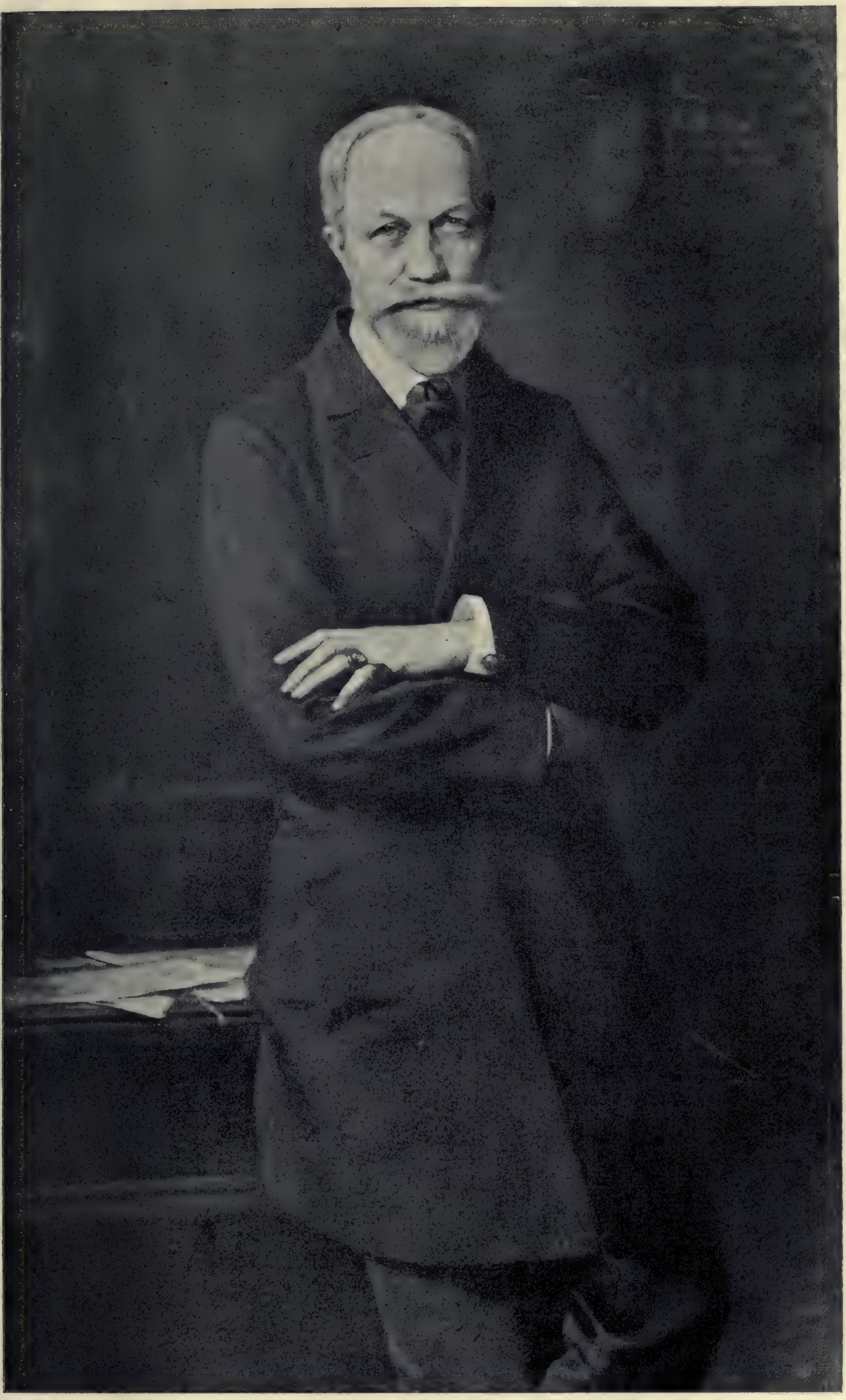
Részben ez a körülmény, részben azok a veszteségek, amelyek másnemü eltévesztett spekulációk folytán keletkeztek, az 1899. év folyamán arra birták a *Pallas* vezetőségét, hogy az üzem orvoslása végett a Lexikont törekedjék értékesiteni. Cégünket ez az elhatározás kellemetlenül lepte meg.

Az a szerződés, mely a Lexikon főbizományát ránk ruházta, még évekig biztositotta nekünk a Lexikon terjesztésének oroszlánrészét, már csak abból az okból is, mert hiszen mi teljesen azonositottuk magunkat a *„Pallas-Lexikon“*-nal és a közönség megszokta, hogy azt jóformán a miénknek tekintse.

Amidőn tehát a *Pallas* áruba készült bocsátani ezt a kiadványt, mi jóformán abba a kényszerhelyzetbe jutottunk, hogy azt magunkhoz váltsuk, ha csak el nem akartuk veszteni e fontos munka tekintetében üzleti helyzetünket. Igen erős versenytársakkal kellett azonban szembeszállanunk. Egy nagy bécsi terjesztő cég és egy nagyhirü budapesti könyvnyomdavállalat rá akarta tenni kezét erre a vállalatra, tekintettel a jövő kilátásaira.

Ha poziciónkat meg akartuk óvni, nagyon meg kellett erőltetnünk magunkat. Ezt meg is tettük és *1899 október 30-án megvettük a „Pallas-Lexikon“*-t összes készleteivel, összes jogaival, összes tartozékaival, mindenestül, oly nagy összegért, hogy azt mondhatjuk még ma is, ez volt ez ideig a legnagyobb tranzakció könyvkereskedői téren Magyarországon.

Megvettük a *„Pallas-Lexikon“*-t akkor, mikor már alig voltak készletei, azért, hogy annak alapján belátható időben egy még teljesebb, még jobb, még tökéletesebb lexikont bocsáthassunk a magyar közönség rendelkezésére.

JÓKAI MÓR.

Ferraris Arthur festménye után.

XIII.

JÓKAI MÓR.

Anyaghordás a Jókai életéhez.

Amikor hozzáfogtam ezekhez a feljegyzésekhez, a legfőbb aggodalom, amely eltöltött, az volt, lesz-e vajjon egyáltalán, aki érdeklődik ezek iránt a dolgok iránt, nem becsülöm-e túl mindannak fontosságát és jelentőségét, amit ezeken a lapokon nyilvánosságra hozok? Azt kérdeztem magamtól, vajjon az a szükebb kör, amelyről fel kell tennem, hogy a könyv, a magyar könyv keletkezése és sorsa iránt érdeklődik, vajjon maguk pályatársaim és magának az irodalomnak mesterei és adeptusai érdeklődni fognak-e ezek iránt az ügyek iránt? És azzal üztem el aggályaimat, hogy hiszen ha maga a szorosabban vett könyvtechnikai és hogy egy ma divatos kifejezést használjak, könyvüzemi része feljegyzéseimnek és mindaz, amit az ezekbe belekapcsolt személyekről közlök, talán valóban rendkivül kevés embert érdekel is, — vannak oly témáim, amelyek annyira benne vannak a magyarság legtágabb köreinek gondolatvilágában, hogy szinte elfojtott lélegzettel figyeli mindazt, amit ezekről a témákról neki bárki elbeszél.

Ebben a téma-sorban, azok mellett a kiváló iróink mellett, akik az utolsó ötven esztendő magyar irodalmának képviselői, szereplői és pillérei, elsősorban arra a nagy magyar iróra gondoltam, akinek a neve egyjelentőségü a magyar szépirodalommal.

Jókai Mór-ra gondoltam, akivel ezelőtt negyven esztendővel összehozott egy szerencsés és ihletteljes gondolat és

akitől el nem választott halála percéig soha semmi sem. Azt reméltem, hogy *Jókai Mór*, aki betöltötte az én kiadói életemet a maga műveinek fényével, értékével és ragyogásával, be fogja tölteni ezeket a mémoireszerü feljegyzéseket is a maga nagyságának emlékével, zsenijének visszfényével, korszakos hatásának utórezgésével.

És aki bátran neki vágtam ennek a munkának és kedvvel, szinte lázas munkabirással folytattam azt mind e mai napig, most, hogy könyvem legfontosabb fejezetéhez érek, itt állok elcsüggedve, félénken és bátortalanul és azt kérdezem magamtól, nem volna-e jobb abbahagyni és eltemetni mindezeket az emlékeket.

Csak most látom és érzem, hogy minő könnyü volt Jókaiért lelkesedni és minő nehéz most róla irni úgy, hogy ez a lelkesedés émelyitővé ne váljék. Csak most látom, minő kedves volt megfigyelni az ő életének apró intimitásait és minő nehéz azokat visszaadni úgy, hogy alakjának, nagyságának a közönség körében kirajzolt mérete csorbát ne szenvedjen, de egyuttal lényének bája, gyöngéd volta, kedvessége ezekből valahogy kidomborodjék. Csak most látom, milyen könnyü volt az élő Jókai oldalán csodálni benne a felsőbbrendü embert, a zsenit, a hirnév által felkapott *Übermensch*-et és minő nehéz most róla irni azokban a vonatkozásokban, amelyekben az *Übermensch* is csak átlagemberré válik, midőn a mindennapi élet ügyes-bajos dolgait kell elintéznie, a maga megélhetésének kérdéseit kell tárgyalnia, amidőn a poéta leszáll a felhőkből a földre, hogy ott szóba álljon a kiadójával.

De van egy ok, amely előrehajt, amely nem enged pihenni, amely azt sugja, hogy igenis kisértsem meg, irjam meg, amit tudok Jókairól, irjam meg úgy, ahogy tudom, úgy, ahogy megláttam, úgy, ahogy érzem.

Ez az ok az, hogy Jókairól még mindig nincs megirva (a *Mikszáth Kálmán* nagy tanulmánya ellenére sincs megirva) az a munka, mely Jókait a maga teljes nagyságában elibénk állitja; az a munka, amelyből megtudjuk az ő irói egyéniségének egész természetrajzát és hatásának rendkivüli méreteit; az a munka, amely őt beállitja a maga korába, mint legerősebb nemzetfejlesztő, nemzetébresztő, nemzetfenntartó tényezőt és amely az ő munkáinak példátlan hatásából kimagyarázza egy

egész korszaknak, több nemzedéknek lelki és szellemi kifejlődését, az egész nemzetnek az általa kijelölt, az általa sugalmazott úton való haladását.

És ezért azt hiszem, mindenkinek, aki Jókaihoz közel állott, kötelessége összehordani azokat az apró kavicsokat, amelyekből meg fog épülni az a piramis, amelyre a jövendő Magyarország rá fogja állitani Jókait akkor, amikor ujra szüksége lesz rá, amikor a megsemmisülésből ujra fel akar emelkedni, a semmiből valamivé lenni. Amikor ujra ki akar emelkedni a legmélyebb megaláztatásból, amikor büneiért vezekelni és mulasztásaiért helyt állani akar.

És azt hiszem, kötelessége mindenkinek, aki hozzájárulhat az ő képének megrajzolásához, mindazt feljegyezni, amiből majdan az ihletett történetiró mesteri kézzel meg fogja irhatni az ő tökéletes arcképét.

Azok a vonatkozások, amelyekben Jókai a kiadóihoz állott, hozzá fognak járulni egyéniségének megitéléséhez, az ő emberi alakjának megismeréséhez és ezért erőm fogyatékosságának teljes tudatában is meg akarom kisérelni papirra vetni azokat az emlékezéseimet, amelyek Jókaihoz fűznek.

Iró és kiadó.

A „*Regényvilág*“-ról szóló fejezetben elmondottam már, hogyan ismerkedtem meg *Jókai*-val. Minő ifjonti vakmerőséggel kerestem fel és minő szives készséggel vállalkozott arra, hogy a meginditandó folyóirat részére az első regényt ő fogja megirni.

Van-e rá példa az irodalom történetében, hogy egy alig husz éves ismeretlen ifju a nemzet elismert legnagyobb irójának munkájával kezdi meg kiadói pályafutását? Nem érthető-e, ha ez a tény oly mély benyomást gyakorol arra az ifjura, amelytől egész életén át soha szabadulni nem tud. Az érzés, amely akkor elfogott, körülbelül ugyanaz, mint amely az irót eltölti első munkájával szemben. *Jókai Mór* megirta magáról, hogy amikor az Akadémia az ő 17 éves ifjukorának első irodalmi kisérletét, a „*Zsidó fiu*“-t kitüntetésben részesitette, akkor ő ugy érezte, hogy magát most ime eljegyezte a muzsával.

Hasonló érzés fogott el engemet, mikor a Jókai igéretét megkaptam; én is úgy láttam, hogy most eljegyeztem magamat, nemcsak az irodalommal, melynek hűséges gondozója óhajtottam lenni, hanem eljegyeztem magamat Jókai Mórral.

Telve becsvágygyal és idealizmussal, akkortájt kerültem haza a lipcsei egyetemről, hogy atyám nyomdokain haladva, az ő mesterségét folytassam. *Első utam* a kiadói pályán Jókaihoz vezetett, — *első vállalatom* az ő nevével indult meg, — *első kiadványom* az ő könyve volt. Evvel meg volt szabva számomra az irány, melyen haladnom kell, mint kiadónak, de egyszersmind éreztem, mint ember, mivel tartozom Jókainak, és attól kezdve folytonosan izgatott az a vágy, az a kivánság és az a remény, hogy talán valaha képes leszek meghálálni neki azt a jóindulatot, mellyel engem örökre lekötelezettjévé tett.

Azon számtalan vonatkozásban, amelyben iró és kiadó egymás oldalán, néha azonban egymással szemben is állanak, sohasem tévesztettem szem elől hálatartozásom nagy erkölcsi súlyát és tudom, hogy ezt Jókai mindig tudta és érezte és hogy erről mindig meg volt győződve. Ennek tulajdonitom, hogy első könyvének, a „*Páter Péter*"-nek a mi kiadásunkban 1880-ban történt közrebocsátása óta minden művét (egyetlenegy, félreértésből történt kivétellel), a mi kiadóvállalatunk adta ki. Ennek tulajdonitom, hogy Jókai, akinek munkái addig jóformán az összes pesti kiadóknál felváltva jelentek meg, ettől az időponttól kezdve hű maradt kiadójához, attól soha meg nem vált, azt soha el nem hagyta, hollott sokszor csábitották rá.

Hihetetlenül hangzik, de tény és valóság, hogy Jókaival soha nem volt irott szerződésünk egészen addig, amig a 100 kötetes nemzeti kiadás tárgyában a jubileumi bizottság kivánsága folytán szerződésre nem kellett vele lépnünk. Soha nem volt köztünk megállapodás honoráriumra, példányszám-kinyomtatásra vonatkozólag. Volt egy kulcsa a tiszteletdij-kiszámitásnak, nem volt magasabb, mint az előbbi kiadóé; ennél Jókai sohasem követelt többet, akkor sem, amikor egy-egy regényét valamely más vállalat nagyobb tiszteletdij fizetésének igéretével óhajtotta magának biztositani. Avval sem törődött, hogy az első kiadásból mennyit nyomatnak ki. Ő ismerte a könyvpiacot, tudta, hogy 2000 példánynál többet az u. n. drága

princeps-kiadásból a kiadó nem mer kinyomatni és ebben teljesen védve látta a maga érdekeit. Sokszor megjegyezte tréfásan:

„Ha öngyilkosságot akarnak elkövetni, ám nyomassanak ki többet, annyit, amennyi tetszik."

Kétezer példány, ez volt akkor a legnagyobb, a legnépszerübb magyar irónak kiadási példányszáma. Ez volt akkor a magyar könyvpiac maximális felvevő képessége. Ebből a 2000 példányból az első esztendőben elkelt 7—800, ritka esetben 1000 példány, azután évenként kisebb-nagyobb mennyiség, úgy, hogy mintegy 8—10 esztendeig eltartott ez a példányszám, amikor azután Jókai az illető regényt bekebelezte a népszerü kiadások közé, amelyek először *Heckenast*-nál, illetőleg utóbb a *Franklin-Társulat*-nál, később *Pfeifer Ferdinánd*-nál jelentek meg.

Mikor a viszonyok javultával mi a példányszámot felemeltük, különösen, amikor a füzetes kiadásokkal megpróbálkoztunk, mi ezt bejelentettük Jókainak, a honoráriumot a magasabb példányszám arányában számitottuk ki, igy fizettük meg és ezzel az ügy rendben volt. Soha semminemü kifogást nem tett, intézkedéseinkbe mindig teljesen belenyugodott.

Ha bizonyitéka ez annak, hogy a kiadó teljes mértékben részese az iró bizalmának és hogy abban soha nem csalódott, bizonyitéka ez másfelől annak is, minő nobilis lelkü, minő előkelő gondolkodásu az az iró, aki vitális anyagi érdekeit ebben az anyagisággal telitett korban a férfias bizalom, üzleti korrektség és kölcsönös lojalitás alapjára helyezi.

Jókai saját irásaival szemben.

A mi összeköttetésünk folyamán soha sem történtek különleges események. Oly simán és szinte naptári pontossággal bonyolódtak le az ügyek, hogy alig is van mit elmondani róluk. *Jókai* megirta a maga kéziratát, elhozta azt hozzánk, mi nyomdába adtuk, gondoztuk annak minél pontosabb előállitását, azután legjobb erőnk szerint forgalomba hoztuk és ez igy ment kötetről-kötetre, évről-évre, csendesen és zajtalanul, minden nagyobb izgalom nélkül.

Azaz, hogy az izgalom a mi részünkről megvolt bizonyos

tekintetben, különösen az első esztendőkben, amidőn lestük és vártuk az illető könyv eredményét, sikerét. De Jókait magát a könyv nem izgatta soha attól a perctől kezdve, hogy elkészült vele. Jókai benne élt az ő regényében, azzal álmodott, avval ébredt fel, avval ült le az iróasztalhoz, ebédhez, vacsorához, avval sétált, avval foglalkozott minden egyéb napi teendője mellett is, a képviselőházi ülés alatt, talán még a tarokk-partie mellett is. De mikor a regény készen volt, amikor a korrekturákat elolvasta volt, akkor rá nézve megszünt az érdeklődés, mert akkor már egy új regényen gondolkodott, vagy már irta is azt.

Mialatt regényét irta, mindig arról beszélt és úgy benne élt tárgyának bűvkörében, mint ahogy később az olvasó benne élt abban. Mikor valamelyik nagy regényét irta, olyat, amelyet chef-d'oeuvrenek gondolt, a szó teljes értelmében alig lehetett vele úgynevezett okos dolgokról beszélni. Teljes szórakozottsággal hallgatta az embert és feleletein meglátszott, hogy nem is hallgatott oda. Ilyenkor szórakozott volt a végletekig, ilyenkor féltette őt környezete mindentől, ilyenkor csak komfortáblin volt szabad járnia, mert annyira gondolatokba volt merülve, hogy az utcára gyalog kimennie egyenesen veszélyes lehetett volna rá nézve, kocsi, villanyos elgázolhatta volna. És érdekes, hogy ez a teljes beleolvadása a regénye tárgyába, rendesen akkor volt nála tapasztalható, amikor végül azután valamelyik gyöngébb munkája született.

A készülő mű mindig elfoglalta, a kész munka iránt ritkán érdeklődött többé. Ha néha megemlékeztünk beszélgetés közben valamelyik sikeréről, valamelyik könyvének nagyobb kelendőségéről, valakinek irásbeli vagy szóbeli nyilatkozatáról, azt rendesen unottan hallgatta, ha könyvalakban már megjelent és rá nézve hónapokkal azelőtt megszünt könyvéről volt szó. De a legnagyobb érdeklődést tanusitotta, ha olyan regényre vonatkozott az illető közlés, amelyik éppen akkor folyt a „*Nemzet*“-ben vagy más lapban.

Érdekes tulajdonsága, amelytől különben nálánál realistább irányu irók sem mentek, az volt, hogy mindig az éppen készülő munkát tartotta legjobb munkájának. Ilyenkor kész volt vitába is bocsátkozni azzal, aki félénken rá mert utalni az „*Uj földesúr*“-ra, vagy „*A magyar nábob*“-ra és azt merte

mondani, hogy hát mégis ezek a könyvek utólérhetetlenül szépek. Ilyenkor képes volt komoly disputát kezdeni önmaga ellen. Amily szigoru volt régibb munkáival szemben, épp oly elnéző volt a birálatban a készülő mű irányában. Régibb könyveiről lehetett disputálni Jókaival, eltürte a kritikát, örült is neki, még szekundált is a kritikusnak a hibák felsorolásában, amint annak több izben fültanuja voltam *Gyulai*-val, *Eötvös Károly*-lyal és *Mikszáth*-tal való évődéseiben. De munkában levő műveiről nem volt szabad vele disputálni, mert ez elkedvetlenitőleg hatott rá.

Éppen azért ilyenkor óvta is családja az olyanokkal való összejöveteltől, akik esetleg gyöngédtelenül rászóltak volna az utolsó regényfolytatások valamilyen fantasztikuma miatt. Ezt már tudták azok, akikkel Jókai összekerült és respektálták is. *Reviczky Gyula* rossz néven vette egyszer szerkesztőségbeli társaitól, hogy nem figyelmeztetik Jókait valami nyilvánságos hibára vagy tévedésre, talán figyelmetlenségből való elirásra, amely egyik regényfolytatását zavarossá tette. Reviczky hizelgésnek deklarálta, hogy mindannyian dicsérték a munkát, amikor Jókai közibük lépett. Pedig nem volt az hizelgés, amint meg is magyaráztuk a kritikus elméjü Reviczkynek, hanem okosság volt és emberség. Nem volt szabad Jókait, aki megálmodta regényét, álmában megzavarni. A hibát könnyü volt helyrehozni a regény befejezése után is, hiszen még hátra volt a könyvkiadás. De minden gyöngédtelen figyelmeztetés megzavarta volna a költőt, elvette volna kedvét az irástól.

Megeshetett volna az is, hogy nem folytatja a munkát, vagy hirtelen befejezi és ez azután már a lap szempontjából is nagy baj lett volna. Meg is történt egyik-másik munkájával, hogy ilyen okból ment el a kedve tőle és ilyen okból vetett hirtelen véget az első kötetben a három kötetre tervezett munkának. Nem egy Jókai-regény szerkezeti gyöngeségének és felépitésbeli lazaságának ilyen külső okok voltak az előidézői.

Hogy' dolgozott Jókai?

Jókai irói tevékenysége, amint az hosszu életén keresztül kialakult, egy szabályos óramű rendszerességével folyt. Megszokta a kora reggeli felkelést, talán azért, hogy teljesen zavar-

talanul dolgozhassék, hogy házi ügyek, látogatások ne zavarják. A kora reggeli órákban, rendesen 6-tól 10-ig végezte el aznapi irói penzumát. Mikor nagy regényt irt és belejött teljesen a munkába, rendesen egy nyomtatott ivet irt meg naponta. Korán kelt, de korán le is feküdt és jól aludt. Sohasem panaszkodott álmatlanságról, de sokszor elbeszélte, hogy álmában szövi tovább regényének szövevényeit és sok nehéz fordulatot álmában oldott meg. Ilyenkor még korábban kelt fel, hogy papirra vesse azt, amit jótékony álma sugallt neki.

Mikor hajlott korában magának az irásnak fizikai feladata már terhesebbé vált Jókaira nézve, ami kézirásán az utóbbi években meg is látszott, több izben próbáltam neki azt a gondolatot sugalmazni, hogy diktandó dolgozzék, hogy mondja tollba irását gyorsirónak. Ez ellen mindig tiltakozott, lehetetlennek tartotta, hogy akkor, amikor ő dolgozik, más emberábrázat jelen legyen abban a szobában. Ezt nem birná el, nem tudna egy mondatot sem megfogalmazni, — mondotta. Meg is magyarázta ezt a tulajdonságát később, amikor a „*Negyven év visszhangjá*“-ban a maga irodalmi munkásságáról önéletrajzi vázlatot irt. Elmondja ott, hogy' komponálja meg a regényt, amelynek rendesen valamely vezéreszme szolgál alapul. Hogy' tanulmányozza azután a tárgyat, az alakokat, a korszakot, a történet helyszinét és mindazt, amire szüksége van és azt, hogy miképen hivja segitségül a fantáziát.

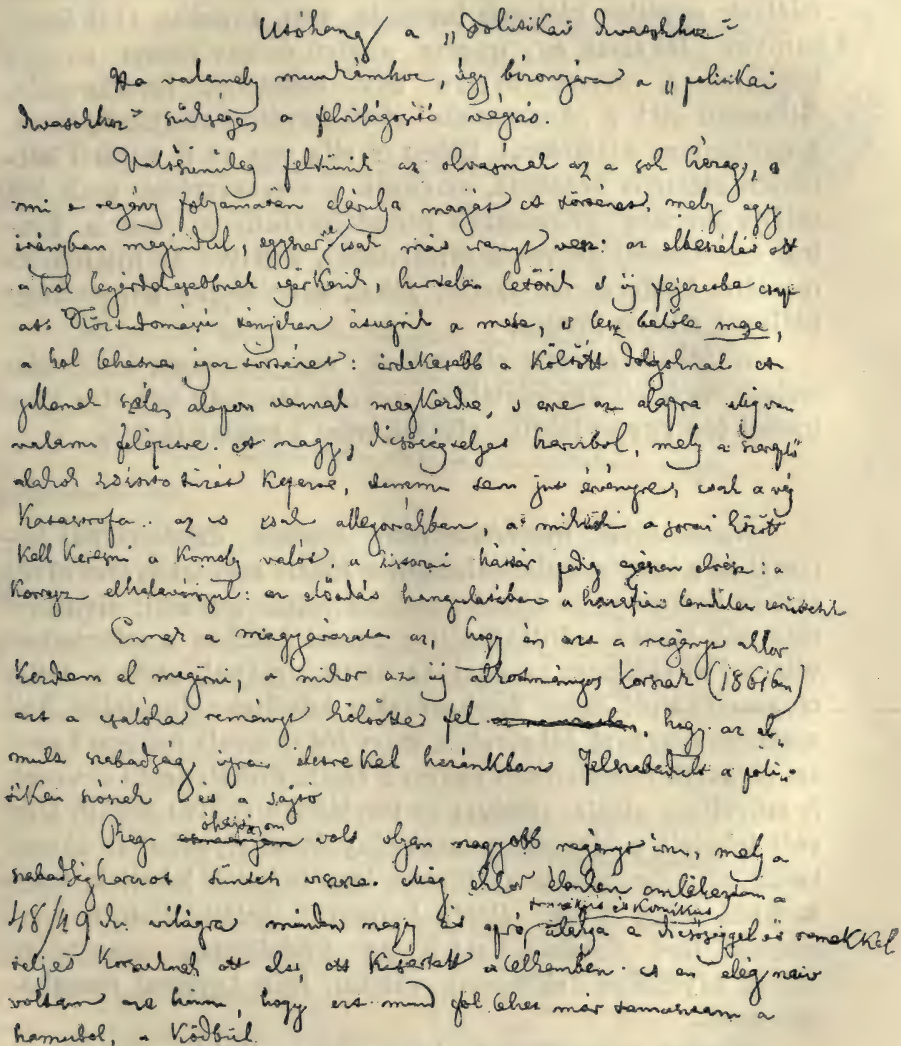
> „Akkor belehelyezem magam az egyes alakoknak a kedélyhangulatába: iparkodom bennük élni. A gyilkosnak, az árulónak, a kéjencnek, a zsugorinak a lelkiállapotját épp ugy a magamévá teszem, mint a szenvedőét, a kétségbeesettét, a haragos bosszuállóét. Ilyenkor, ha a családom tagja, vagy a legkedvesebb barátom háborgat is, rosszul esik; lehet, hogy akkor éppen zsarnoki kedvemben talál, indulatos vagyok, vagy elérzékenyülök a könnyekre fakadásig; vagy az egekben járok és gyönyörködöm. Egy ajtónyitás s az egész hangulatnak vége van. Ujra kell kezdeni.“

Ezért kellett Jókainak azt a rengeteg sok munkát saját kezével megirni, ami fizikai munkának is óriási.

Milyen a Jókai kézirata?

A legszebb kézirat, amit valaha láttam, pedig sokat láttam. Kis quart oldalak, finom papir lila tintával, apró, szabá-

lyos betükkel telehintve, egyenletes sorokban, egyforma távolságban, mintha megolvasta volna, mindig 24—25 sor egy oldalon. Oldalakon végig alig egy-egy javitás, egy-egy helyre-

Utóhang a „Politikai divatokhoz”

Ha valamely munkámhoz, úgy bizonyára a „politikai divatokhoz” szükséges a felvilágositó végszó.

Jókai magyar szövegü kézirata.

igazitás. Azon is meglátszik, hogy abban a pillanatban szúrt közbe egy-két szót, amikor már a rákövetkező 2—3 szó le volt irva. A kézirat külseje is mutatja, hogy amikor Jókai az

iróasztalhoz ült, készen volt fejében az aznapi penzum, ki volt gondolva, el volt rendezve, csak le kellett irni. Kéziratain körülbelül két ujjnyi margót hagyott mindig, utólagos beszurások részére, de száz és száz oldalt nézhetünk végig és nem találunk egyetlen utólagos beszurást sem. Érdekes. Birtokomban van Jókainak egy francia nyelvü és egy német nyelvü kézirata. A német nyelvü egy hosszabb, levélformába öltöztetett cikk a *„Kosmopolis"* cimü folyóirat szerkesztőjéhez, a millenniumi kiállitásról. Ebben is alig van az ő tollából két-három utólagos beszurás, magának a szerkesztőnek csak két stiláris javitása a hosszabb német cikkben. A francia kézirat egy beszéd szövegét tartalmazza, amelyet az Interparlamentáris konferencián tartott Jókai, ezen is alig három-négy utólagos stiláris javitás.

A Jókai kéziratai oly szépek, oly rendesek, hogy bármelyik regényét egyfolytában nagyobb fáradság nélkül a kéziratból épp ugy el lehetne olvasni, mint a nyomtatásból.

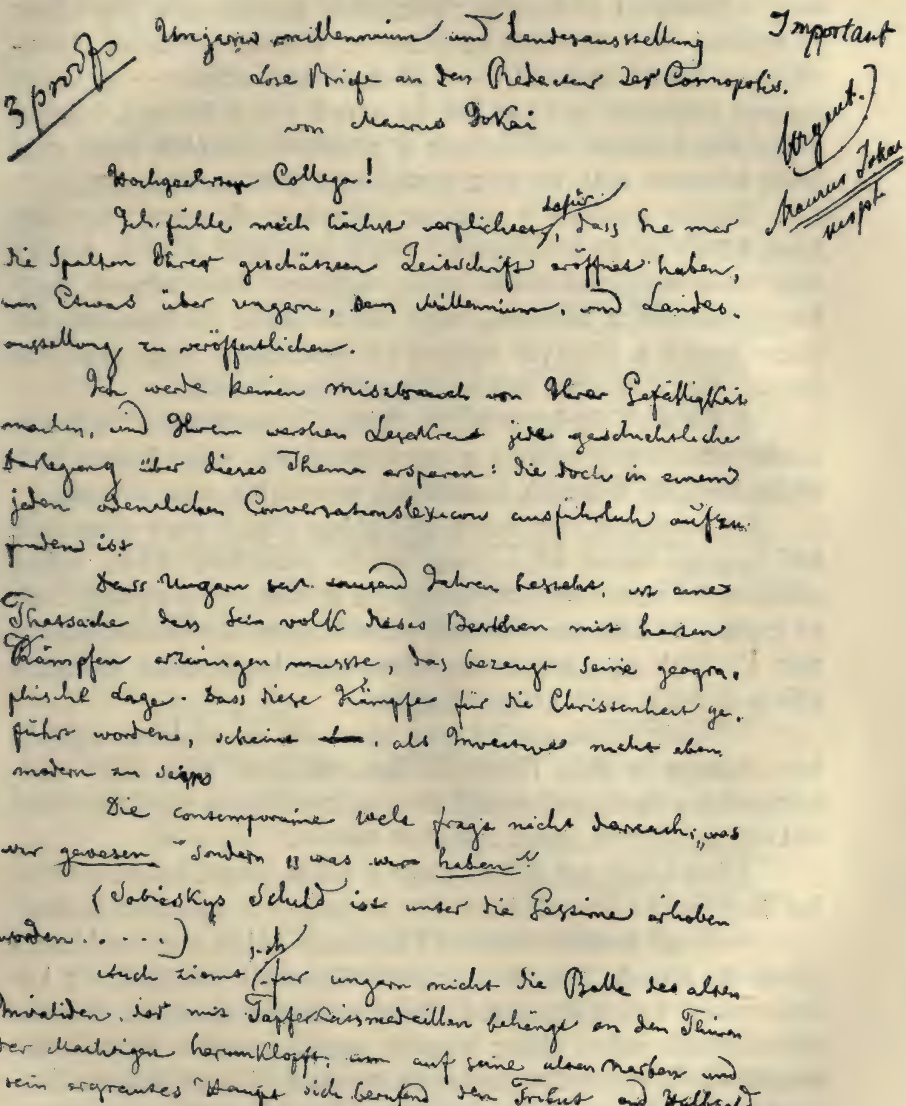
Jókai olvasmányai.

Ha a Jókai irásmódszeréről szólunk, önkéntelenül felmerül az a kérdés, vajjon olvasott-e Jókai; sokat, keveset olvasott-e; honnan vette témáit; melyek voltak forrásai; olvasta-e más irók munkáit, érdeklődött-e irántuk? Ebben a tekintetben vitába kell szállnom azokkal az életrajzirókkal, akik a Jókai olvasmányairól egész értekezéseket közöltek; de vitába kell szállnom magával Jókaival is, mert Jókai igenis nagyon keveset olvasott, bámulatosan keveset, szinte érthetetlenül keveset. A müveltség alapja, amelyet az iskolából magával hozott, igen erős lehetett, a klasszikus tanulmányok, amelyekkel az akkori kollégium elbocsátotta az ifjakat, igen behatók lehettek, hogy azokból egész hosszu életén keresztül táplálkozhatott, mert meglett férfi korában abból az irodalomból, amely az övével egyidőben keletkezett, valóban igen kevéssel ismerkedett meg.

De hát elképzelhető-e, hogy olyan példátlan fantáziával megáldott ember, mint Jókai, elolvassa más irók műveit, olyanokét, akik messze mögötte állanak fantázia dolgában.

Az angolok az irodalomnak ezt az ágát, mely a regényeket, elbeszéléseket, rajzokat, kalandos történeteket felöleli,

Works of fiction-nak nevezik, a fikció, a képzelet műveinek. Élt-e valaha iró, akinek nagyobb képzelőereje lett volna, mint Jókai

3 proofs

Important

Urgent.

Ungarns Millennium und Landesausstellung
Lose Briefe an den Redacteur der Cosmopolis.
von Maurus Jókai

Hochgeehrter College!

Ich fühle mich höchst verpflichtet, dafür dass Sie mir die Spalten Ihrer geschätzten Zeitschrift eröffnet haben, um Etwas über Ungarn, dem Millennium und Landesausstellung zu veröffentlichen.

Ich werde keinen Missbrauch von Ihrer Gefälligkeit machen, und Ihren werthen Lesern jede geschichtliche Darlegung über dieses Thema ersparen: die doch in einem jeden ordentlichen Conversationslexicon ausführlich aufzufinden ist.

Dass Ungarn seit tausend Jahren besteht, ist eine Thatsache, dass sein Volk dieses Bestehen mit harten Kämpfen erringen musste, das bezeugt seine geographische Lage. Dass diese Kämpfe für die Christenheit geführt wurden, scheint als Interesse nicht eben modern zu sein.

Die contemporaine Welt fragt nicht darnach: „was wir gewesen" sondern „was wir haben"!

(Sobieskys Schild ist unter die Gassine erhoben worden....)

Auch ziemt sich für Ungarn nicht die Rolle des alten Invaliden, der mit Tapferkeitsmedaillen behängt an den Thüren der Mächtigen herumklopft, um auf seine alten Narben und sein ergrautes Haupt sich berufend den Tribut und Halbsold.

Jókai német szövegü kézirata.

Mórnak? Melyik irónak melyik munkája nyujthatott volna neki valamit?

Hiszen bizonyára elolvasta fiatalkorában az iskolán túli időszakban a maga *Victor Hugo*-ját, *Dumas*-t, *Sue*-t, ezeket a nagy elbeszélőit a francia romantikus korszaknak. De akkor és ezekkel be is záródott rá nézve az olvasás korszaka. Azontúl csak akkor érdekelte — de igen-igen ritkán — egy-egy nagyon felkapott és hires iró, ha annak irói módszere, iránya, tárgyköre teljesen eltérő volt a romantikusokétól. Arra még talán kiváncsi volt, az még nyujthatott neki valami ujat.

Eleinte magam is sokszor felhivtam figyelmét egy-egy hires könyvre, de észrevettem, hogy nem igen érdekli. Azután saját olvasmányaim során néha egészen bátortalanul megkoczkáztattam a kérdést, hogy *Balzac*-nak, *Dickens*-nek ezt vagy amazt a könyvét olvasta-e? Mindenkor vagy abszolut tagadó, vagy egészen bizonytalan választ kaptam.

A korabeli fel-feltünedező irókat megismerte egy-egy kisebb novellából, rajzból, a lapok tárcáiból, vagy ünnepi mellékleteiből, de nagyobb terjedelmü munkáikat nem olvasta.

De honnan is vett volna időt ahhoz Jókai, hogy olvasson? Aki annyira benne élt a maga külön világában akkor, mikor alkotott, az nem mélyedhetett volna el más iró világába, csak az esetre, ha teljesen átengedi magát annak az uj impressziónak. Ez csak ugy lett volna lehetséges, ha ő maga szünetelt volna, ő pedig nem szünetelt soha.

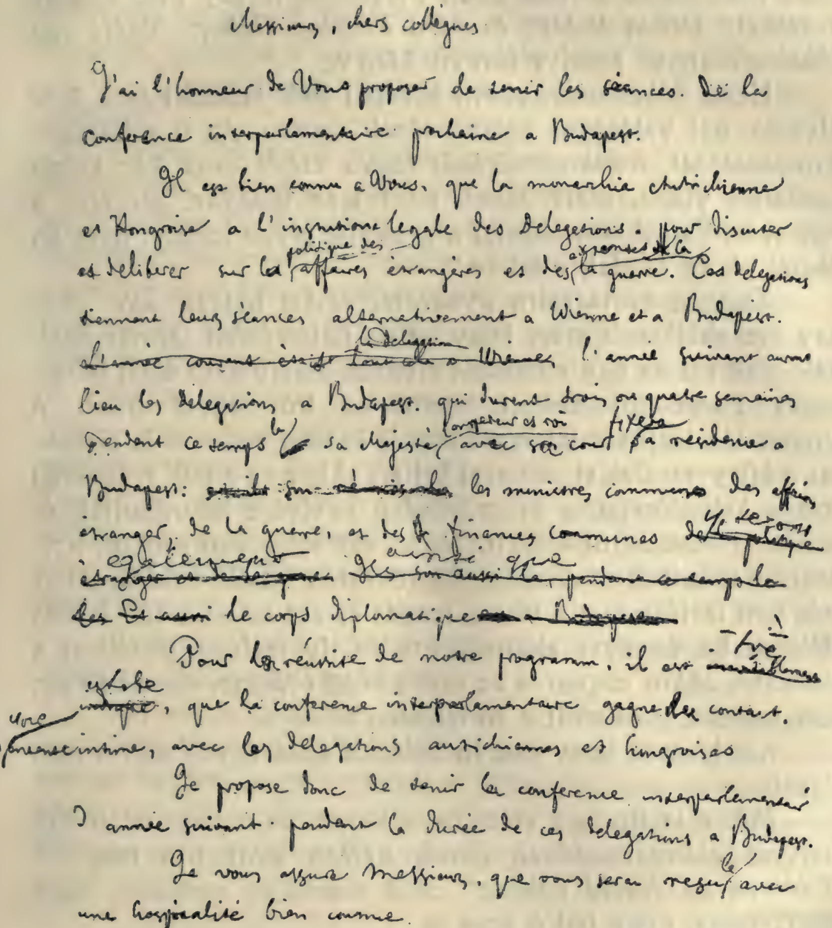
De azért tájékozatlan még sem volt az irodalmi dolgokban; leánya és veje, *Fesztyék*, gondoskodtak róla, hogy tájékoztassák a fontosabb irodalmi eseményekről, a kiválóbb fiatal irókról, mindarról, amit „dukált" tudnia.

Jókai maga azt állitja, hogy ő sokat tanult, sokat köszönhet nagybecsü könyvtárának. Hát ez igaz — a Jókai értelmében.

Volt egy francia folyóirat a hatvanas és hetvenes években, a „*Tour du Monde*", egyike a legelső illusztrált lapoknak. Ez közölte a nagy felfedezéseket, a földrajzi utazók cikkeit, a technika csodaműveit, miket akkor francia, angol, amerikai technikusok megalkottak, ez közölte az exotikus népekről szóló ismereteket, amelyeket a felfedező útra küldött tudósok hoztak magukkal.

Ebből a folyóiratból sok kötet volt a Jókai könyvtárában, szép kötésben és valahányszor pihenni akart szelleme: elővette a „*Tour du Monde*"-ot és elolvasta egyik-másik tanulságos cikkét.

Ennek a folyóiratnak a köteteiből meritette ő mindazt a sok ismeretet, mely munkáiban sokszor csodálatba ejti az olvasót, a néprajzi, természettudományi, útleirási, történeti tárgya-

Messieurs, chers collègues

J'ai l'honneur de Vous proposer de tenir les séances de la conférence interparlementaire prochaine à Budapest.

Il est bien connu à Vous, que la monarchie austro-hongroise a l'institution légale des Délégations pour discuter et délibérer sur les affaires politiques, étrangères et des expenses de la guerre. Ces délégations tiennent leurs séances alternativement à Vienne et à Budapest. L'année suivante auront lieu les délégations à Budapest, qui durent trois ou quatre semaines. Pendant ce temps le Sa Majesté l'empereur et roi fixe sa résidence à Budapest; les ministres communs des affaires étrangères, de la guerre, et des finances communes, et aussi le corps diplomatique.

Pour la réussite de notre programme, il est très utile, que la conférence interparlementaire gagne une contact et une connaissance intime, avec les délégations autrichiennes et hongroises.

Je propose donc de tenir la conférence interparlementaire l'année suivante pendant la durée de ces délégations à Budapest.

Je vous assure Messieurs, que vous serez reçus avec une hospitalité bien connue.

Jókai francia szövegü kézirata.

kat; ez az egy folyóirat volt az ő könyvtára, azután meg a természet, amellyel igazán meghitt viszonyban volt.

Az anyagot az ő sok különböző tárgyu munkájához nem igen kellett keresnie, mert azt helybe hozták neki; aki csak valami érdekeset talált régi krónikákban, régi rajzokban, régi naptárakban és egyebütt, az elhozta Jókaihoz, aki a leg-

jelentéktelenebbnek látszó tárgyból is ki tudott csiholni valamit fantáziája segítségével.

Voltak sokan, akik állandóan hordták neki az anyagot. Ezek között első sorban *Deák Ferenc* és *Nyáry Pál.* Később a székely *Orbán Balázs* és *báró Kemény Gábor.* Ezért van Jókainak annyi erdélyi tárgyú könyve.

Hogy Jókai az egykoru európai irók munkáit nem igen olvasta, azt valóságos szerencsének tartom. Az ő sajátságos természeténél, fogékonyságánál fogva ebből csak kár keletkezhetett volna, mert Jókai, mint igaz magyar, szerette a virtust is. És sokszor izgatta a „vagyok olyan legény, mint te, vágok olyan rendet, mint te."

Zolának kortársaira gyakorolt óriási hatása alól csak ugy menekülhetett meg, hogy az én tudomásom szerint Zolának csak azt az egy munkáját olvasta, amely nem épen barátságos hangulatot keltett benne ez iró müvei iránt. A „*Nana*"-láz idején valahogy Jókai is kezébe vette, el is olvasta ezt a könyvet. Óriási feltünést keltett akkor ez a mű, rendkivüli volt a kelendősége, a világ minden nyelvére leforditották és mindenki csak arról beszélt. Jókai, aki soha sem szokott nyilatkozni más irók műveiről, de legkevésbbé elitélő módon, akkor még sem tartóztathatta vissza magát és azt mondta egy izben: „Hiszen ha én ilyet akarnék irni és ily mélyen leszállani a kloakába, akkor engem is az egész világ olvasna, de hát én azt nem teszem, ettől eltilt a jó ízlésem."

Azt hiszem, hogy ezután Zolának soha egyéb művét nem olvasta.

Mikor in floribus volt *Jules Verne* és annak talán egy könyvét elolvasta Jókai, ennek hatása alatt irta meg az „*Egészen az északi polusig*" cimü munkáját virtusból, hogy megmutassa, hogy tud ő ilyet is.

És amikor figyelmeztették a nagy német irónak, *Freytag Gusztávnak* archaizáló regényeire a német őstörténetből, fogta magát és megirta a „*Bálványos vár*"-t, mert tud ő ilyet is.

Jókai hatásának eredete.

De Jókai mélységes hatása nem ezeknek a műveknek volt eredménye, ezek nem voltak igazi Jókai-művek, az ő hatásának és páratlan népszerüségének oka abban állott, hogy

egész élete, fejlődése és munkája annyira bele volt kapcsolva a nemzet közéletébe, mint soha még más magyar íróé. Ifjukorában benne élt a nemzet legmozgalmasabb korszakában, egyik szereplője volt az eseményeknek, szóval és tollal buzditója az akkori fiatalságnak, azután részese a szabadságharcnak, martirja a meggyőződésnek, majd ujra felébresztője az új nemzedéknek, krónikása a multnak, prófétája a jövőnek.

Benne és az ő munkájában élt akkor a nemzet, az elnyomatás napjaiban. Az ő elbeszéléseiben, az ő szavaiban, az ő igéiben, az ő burkolt mondataiban, az ő tréfáiban, az ő szatirikus leveleiben és humoros episztoláiban, az ő romantikus kompozicióiban benne találta minden magyar ember a magyarság egész életét, egész gondolatvilágát, összes reményeit és jövőjének összes lehetőségeit. Az ő munkáiból indult ki minden lüktetése a nemzeti gondolatnak, minden érverése a nemzeti organizmusnak, minden dobogása a magyar nemzet szivének. Az ő munkáiban élt a nemzet másfél évtizeden át, olyan másfél évtizeden át, melyben az ő munkái nélkül, az ő nagy termékenysége nélkül talán még a magyar nyelvről, a magyar gondolkodásról és érzésről is lemondott volna.

Csak az akkori páratlan hatás magyarázza meg a későbbi Jókai példátlan népszerüségét.

De ennek az akkori hatásnak a későbbi irodalomra is rendkivüli kihatása volt, ez teremtette meg a magyar irodalomnak későbbi nagy közönségét, *Jókai tanitotta meg a közönséget olvasni, Jókai népszerüsitette a magyar könyvet, ő alapozta meg akkori könyveivel a mai magyar irodalmat.*

Jókai egyénisége.

De még mindez nem elég a Jókai rendkivüli népszerüségének megmagyarázására, nem elég, hogy ő teleplántálta alakokkal, regényhősökkel a magyarok gondolatvilágát; a közönség ezzel nem éri be, neki maga a szerző is kell, just formál hozzá, birtokába akarja venni. A közönség fantáziáját izgatja, hogy minő lehet a „*Magyar nábob*" és „*Kárpáthy Zoltán*" szerzője. Bármily jeles a mű, talán soha sem jut arra a páratlan népszerüségre, ha maga a szerző is egész egyéniségével

az emberek gondolkodásában és fantáziájában nem válik maga is regényhőssé. És Jókai ilyen regényhős volt, ifjukorának eseményei azzá tették és azzá tette kivételes egyénisége is. Aki Jókait személyesen ismerte és vele gyakrabban érintkezett, az egyéniségének varázsa alatt állott; én nem restellem bevallani, hogy mindig elfogódott voltam vele szemben, valahányszor vele találkoztam, sohasem közeledtem feléje ugy, mint más emberhez, hanem ugy, mint valami felsőbb lényhez, mindig azzal a félénk tisztelettel, amelylyel első találkozásunkkor ránéztem.

Azért is nem a magam szavaival akarom Jókai egyéniségét és a személyéből kiáradó varázst leirni, nem is más magyar emberével, mert hiszen az is bizonyára elfogódott volt Jókaival szemben, de idézem *Adam Edmondné* leirását Jókai személyéről:

„Jókai nemcsak kiváló szellem, de egyuttal nagy lélek is, amit szép arca híven visszatükröztet. És ebben is hasonlit Turgnyevhez és engem folyton reá emlékeztet. A széles homlokon egy redő sincs, de a két szemöldök közt a gondolkodásé; kissé mélyen benülő szemeiből messzire ható tekintet lövell; szép alaku orr, nyugodt cimpáival, nyugodt jóságról tanuskodik. Szája finom, melyen a figyelő melancholiája látszik. Jókait csodálják és szeretik. Alakja előkelő, magas, karcsu, elegáns, kezei szépek, tekintetének gyöngédségéről, amely ugy tud kérdezni, annyi szeretettel, hogy megnyilik előtte minden titok, alig nyujthatni fogalmat, valamint arról sem, mennyi derült nemesség van természetében. A nagy magyar iró fölötte termékeny, egész termékenységével folytonosan alakit. Népszerüsége határtalan."

Jókai-tisztelet.

A mai nemzedék alig alkothat fogalmat magának arról, hogy Jókait milyen tisztelet vette körül, hogy milyen nagy embere volt ennek az országnak; a hol megjelent társaságban, gyülésen, szórakozóhelyen, mindenütt feléje fordult a közfigyelem; ha az utcára ment, ahol megismerték, utjából kitértek, utat nyitottak neki, köszöntötték teljesen ismeretlen emberek. Megható látvány volt ez a Jókai-tisztelet, ez a Jókai-kultusz.

Életemben csak egyet láthattam hozzá foghatót, az is

megkapó volt. Párisban kocsin el akartam jutni valahová vasárnapi napon, déli órában és a csendesen baktató egylovas kocsi a teljesen néptelen téren egy utca kereszteződésénél egyszerre csak megállott. Nem tudtam, nem értettem, miért, nem láttam semmi akadályát a továbbhaladásnak, megkérdem a kocsistól: mi ez? miért állott meg? Mire ő hátrafordul és szinte felháborodva egy a keresztuton áthaladó urra mutatva, azt mondja nekem: *Mais c'est M. Lesseps!* Hiszen Lesseps ur megy arra, nem látja az ur? A párisi komfortáblis kocsis megállott, hogy az öreg *Lesseps* keresztül mehessen az uton; a köznép tiszteletnyilvánitásának ekkora mértékével csak a Jókai-tisztelet vetekedhetik.

Ez a Jókai-tisztelet teszi érthetővé, hogy még életében egy népies költemény hősévé válhatott, hogy *Mikszáth Kálmán* megirhatta énekes históriáját a komáromi fiuról, aki a világot hóditotta meg, és hogy mindenki természetesnek találta az élő irónak ilynemü dicsőitését.

A belső ember.

Az olyan ember, aki, mint Jókai, annyira benne él a közönség gondolataiban, olvasóinak fantáziájában, akinek minden lépését számon tartja a sajtó s a nagy nyilvánosság, akinek minden tettét ellenőrzi a köztudat, az voltaképpen kettős életet él, egyet magának, egyet a külvilágnak. Az olyan emberben tulajdonképpen meg kell különböztetni a *belső embert a külső embertől*, a lényeget a látszattól, a valóságot a póztól.

Ha Jókait ebből a szempontból szemügyre vesszük, ugy találjuk, hogy benne a belső és külső ember egy és ugyanaz, ő meg tudta találni a harmóniát a kettő között. Nézzük az ő egyéniségét ebből a két szempontból, vizsgáljuk először a belső embert; minél közelebbről vizsgáljuk, annál jobban meggyőződünk róla, hogy abból az illuzióból, melyet vele szemben tápláltunk, semmi sem veszett el, ha egész közel férkőztünk is hozzá. Jókai jó ember volt, szives, barátságos, előzékeny mindenki iránt, senkinek semminemü kérését nem birta megtagadni, valami formában teljesitette azt, sokszor kellemetlen helyzetekbe került az által, hogy derüre-borura irta az ajánló leveleket. Tette ezt olyankor is, mikor az illetőt nem akarta ajánlani, de nem birt nemet mondani, nem birta kérését megtagadni,

ilyen esetben azután gondoskodott róla, hogy a cimzett, akihez az ajánlás cimezve volt, megtudja Jókai igaz véleményét az illetőről. Hozzám sok embert küldött ajánló levéllel, néha olyanokat is, akiket le akart rázni magáról. Ezekre vonatkozólag volt köztünk egy titkos megállapodás. A levélnek egy bizonyos fordulatával értesültem arról, hogy ez csak olyan megszabadulási ajánlás és akkor aztán rajtam volt a sor, Jókait megszabaditani az illetőtől valami alkalmas módon.

Ennek a jóságnak köszönhette, hogy egész késő aggkoráig, ha nem is élete végéig, nem voltak személyes ellenségei. Szeretetreméltósága, nyájassága mindenkit meghóditott és senki sem volt képes rá haragudni, akinek arra esetleg valami oka lett volna is. Irótársaival szemben közmondásos jósága nagy bajokba keverte, még váltózsirót sem tudott megtagadni, és volt idő, amidőn boldog-boldogtalannak váltójára aláirta a nevét. Irótársainak mindent örömest megtett, ami azok érdekében állott és rossz néven vette, ha valamelyik akcióban nem vették igénybe, ha kimélték. Egy izben magam jártam el, egy derék magyar iróval együtt, egy fiatal iró barátunk érdekében, aki a katonaságnál valami nagy bajba keveredett heves modora és gondatlansága miatt. Felkerestünk egy igen előkelő társadalmi állásu urinőt, egyszersmind felkapott magyar irónőt, akinek a nagyhatalmu katonai parancsnokkal személyes nexusa volt és kértük közbenjárását az ügyben. Megtagadta, egyszerüen megtagadta. Ekkor Jókaihoz fordultunk, aki rögtön aláirta a sürgős előterjesztést és önként vállalkozott arra, hogy azzal a szigoru hadtestparancsnokkal okvetlen maga is beszélni fog a kedvező elintézés érdekében. Meg is tette, volt is foganatja.

Jóságából önként következik, hogy türelmes és elnéző volt; ebben az irányban sokat gyakorolhatta magát, mert amint *Feszty Árpádné* jegyzeteiből tudjuk, Jókai első felesége „rettenetesen érezhetővé tette a saját öregségét, évek multak és a Jókai-házban nem hangzott nevetés."

De Jókai jókedvét, derült világfelfogását kisebb-nagyobb házi bajok, amelyeket türelemmel elviselt, nem birták megingatni, mert ő hitt, erősen hitt az isteni gondviselésben és abban, hogy sorsát a gondviselés intézi, ugy ahogy azt elviselnie kell.

A külső ember.

És ez a hit irányitotta benne a külső embert is; ő meg volt győződve saját küldetéséről, rabja volt a saját nagyságának, de szivesen viselte ezt a rabságot. Érezte, hogy nagysága és hirneve valami értéke a nemzetnek, amelyre neki vigyáznia kell, amit neki helyesen kell adminisztrálnia; ő tudatában volt kivételes helyzetének és ebben a tudatban nagyszerüen is reprezentált ott, ahol reprezentálnia kellett. Saját szükebb pályatársai között egyszerü és igénytelen volt és szerette, ha azok vele szemben az egyenranguság kollégiális álláspontjára állanak; szerette, ha ebben a körben nem éreztetik vele a különbséget, amely őket Jókaitól elválasztja; szerette, ha fesztelenül diskurálgattak vele, ami rá nézve lehetővé tette, hogy pajzán jókedve megnyilatkozzék ebben a körben.

És amikor nem ugy történt, duzzogva önmaga figurázta ki magát. Ilyenkor születtek azok a hangulatos kiszólások, amelyek aztán hetekig cirkuláltak az irodalmi berkekben.

Egy izben együtt vacsorált lapjának egész szerkesztőségével, de sehogysem akart olyan hangulat keletkezni, amelyért érdemes lett volna meghozni azt a rá nézve nagy áldozatot, hogy estéjét feláldozza a társaságnak. A fiatalabb munkatársak nagy tisztelettudással és elfogultsággal ülték körül az asztalt, ekkor végül megszólalt Jókai és azt mondta:

> „Annyi közöm nekem tihozzátok, mint a füszeresbolt előtt cimerül pingált vadembernek; hozzátartozik ugyan a bolthoz, de se a bolt nem az övé, se a boltban nincsen soha.“

De viszont másfelől Jókai igen szerény magaviseletet tanusitott, hogy valahogy észre ne vegyék rajta azt, hogy ő tudja: kicsoda; ne lássák meg rajta, hogy neki tudomása van arról, hogy ő ennek az országnak a legnagyobb embere. Rossz néven vették tőle a fiatalabb irók, ha különösen a miniszterekkel szemben ugy lép fel, mintha azok nem volnának kisebbek, mint ő. A felsőbbség iránti tiszteletadásnak tulajdonitották, amire egy Jókai nincsen ráutalva. Ennek az érzésnek adott kifejezést azután *Mikszáth Kálmán*, midőn egyszer *Tisza Kálmán* előtt ekként aposztrofálta:

> „Ha neked volnék, Móric bácsi, mind a nyolc miniszternek meg kellene minden reggel kérdezni tőlem: hogy érzem ma-

gam, mit álmodtam?“ Mire Tisza Kálmán megjegyezte, hogy „bizony igaza van Kálmán öcsémnek.“ De Jókai sem maradt adós a felelettel, ámbár másfelé vágott, mint ahová céloztak.

„Mit érnék vele, feleli, hogy nyolcszor kelljen elbeszélni az álmaimat reggelenként? Egyszer is sok, amig leirom, mert én minden éjjel tovább álmodom a munkában levő regényemet. Nem szoktam én hiába álmodni, mint ti.“

Mindez együttvéve: a Jókai jósága, szerénysége, nemes egyszerüsége, mindamellett öntudatossága, a maga hivatottságáról való meggyőződése, önérzete, mindez a belső és a külső Jókait jellemzi és azt igazolja, hogy milyen rendkivüli ember volt. Nála még a régi közmondás sem válik be, mert ő valóban nagy ember volt hálókabátban is.

Jókai bizalmas körben.

A világ legtermészetesebb dolgának tetszik, hogy a regényiró, az elbeszélés művésze, társaságban, az emberekkel való érintkezésében is érvényesiti ezt a nagy tehetségét. Van is rá eset. *Mikszáth Kálmán* kitünő elbeszélő volt a fehér asztalnál, *Eötvös Károly* órákig volt képes hallgatóságának feszült figyelmét ébren tartani; *Herczeg Ferenc* elsőrendü causeur — de *Jókai* nem volt az.

Apjáról, *Jókai József*-ről irják a krónikások, hogy nagyon jó mesemondó volt; hogy a házánál összegyült vendégeket szép mesékkel és lebilincselő elbeszélésekkel mulattatta.

Azt, amit *Goethe* ugy nevezett: *Die Lust zum Fabulieren* — a mesélő kedvet, amely *Goethe*-re anyjáról szállott — azt *Jókai* apjától örökölte, de csak irásban gyakorolta. Nem tudok rá esetet, hogy valamelyik témájának meséjét előre elmondotta volna, hiszen csak munka közben alakult ki, utólag még kevésbbé mondta el, mert akkor már nem érdekelte, akkor már más mese világában élt.

A nagy társaságot egyáltalában nem szerette, igen-igen ritkán és csak igen nagy erőltetésre vett részt valamely nagy összejövetelben és ott azután csendesen, szinte magába vonultan töltötte el az időt, mig elmenekülhetett. Ha valamely nagyobb hivatalos lakomán kellett jelen lennie, szótlanul ült ott, amig a hivatalos pohárköszöntő sora rá nem került, mert ezt sohasem engedték el neki, és azután lehetőleg csöndesen

távozott. Emlékszem egy nagy ünnepi lakomára az „Irók és művészek" hajdani klubhelyiségében, amelyen Jókai mellé ültették a legtemperamentumosabb művésznőt, az összehasonlithatatlanul bájos *Pálmai Ilkát*. Jókai egész este alig váltott vele pár szót, kárpótlásul azután, mikor elment, megcsókolta „*az isteni Ilkát*" — ő nevezte el akkor igy — és ezzel kárpótolta az unalmas estéért.

Még egész kis társaságban is hallgatag volt Jókai; ha nagyon jókedvü volt, rendesen valami aktuális adomát mondott el — azt nagyszerüen kipointirozta, — de hosszabb lélegzetü előadást tőle nem lehetett hallani.

Ha egy-két emberrel jött össze, rendesen elmondott valami jó tréfát, mindig örült a hatásnak, de maga nem igen vett részt a nevetésben. Csendesen maga elé nézett, bevárta, mig elhalkul a nevetés, azután uj tréfát adott elő, mintegy honorálva a sikert, meghálálva az elismerést.

Ilyenkor, egész kis körben, elemében volt. Ilyenkor beszédes lett, ilyenkor ő vezette a társalgást. Legjobb adomáit ilyenkor mondta el.

Ha hozzánk ellátogatott a könyvesboltba, vagy később az emeleti kiadóhivatali irodába, rendesen egy-egy aktuális és hangulatos adomával vagy élccel köszöntött be. Sokszor olyasmit mondott el, aminek azután folytatása is lett.

Mikor például a Belvárosban az a hires képviselőválasztás volt, amelyen *Steiger* Gyulát, az Első Hazai Takarékpénztár igazgatóját léptették fel *báró Kaas Ivor*-ral szemben, *Jókai* azt mondotta nekünk: „Kétség sem fér hozzá, Steiger Gyula meglesz. Biztos a többsége. Hiszen mindazok biztos szavazói, akiknek váltóit a Takarékpénztár elfogadta. És kinek nincs váltója?" — Mikor azután megvolt a választás és Steiger Gyula csunyán megbukott — már másnap besietett Jókai az irodánkba és várta a kérdésünket: „No lám, Steiger Gyula mégis megbukott." „Hát persze, hogy megbukott, — volt a multkorival teljesen korrespondeáló válasz, — hiszen ellene szavaztak mindazok, akiknek a váltóit a Takarékpénztár visszautasitotta. Azok pedig sokkal többen vannak."

Egyáltalában, ha jó hangulatban volt, a legjelentéktelenebb és legegyszerübb semmiségből is frappáns tréfákat tudott kihozni.

Évekig tagja volt Budapest főváros képviselőtestületének. Uj választás következett és a jelölteknek valami formulárét kellett kitölteniök a személyükre vonatkozó adatokkal. Ugy látszik, Jókai ezt nem tette — kimaradt a listából, nem jutott be az uj városi képviselőtestületbe. Mikor ez iránt megkérdeztük, igy állitotta be a dolgot: „Nem voltam választható, mert nem tudtam igazolni, hogy tudok irni és olvani."

Pedig tudott olvasni, még mielőtt iskolába járt volna, mert életrajzirói szerint, mikor édes apja kisgyermekkorában elvitte először az iskolába és a rektor megkérdezte, ismer-e már valamilyen betüt a zsoltáros könyvből, a kis Jókai a rektor nagy ámulatára egyszerre sebesen és folyékonyan olvasni kezdte az elébe tett szöveget. Az olvasást még odahaza tanulta meg, mielőtt az iskolába került.

Megesett — igen ritkán, — hogy valamelyik képviselőtársa benyitott könyvesboltunkba, mialatt ő ott volt. Ilyenkor Jókai összecsapta kezéit: „Honnan veszed *te* magad ide? Hogy jutsz *te* ide? Ide, ahol a madár sem jár? Talán valami kártya-kodex kellene? Parancsolj, kérlek, szolgálunk ezzel is!"

Engem ilyenkor rendesen bemutatott képviselőtársának ilyenformán: „Ez az én druszám, aki az öngyilkosságnak azt a fajtáját gyakorolja, hogy az én könyveimet adja ki."

Egy izben egy iróember jött be és látja Jókait irótollal a kezében az édesatyám iróasztalánál.

— Mit csinálsz, Móric bácsi?

— Pénzt, — feleli.

— Tanits meg erre engem is, Móric bácsi.

— No, azt ne igen tanuld meg tőlem — és mosolyogva rámutatott a váltókra, melyeket ép aláirt és amelyekkel pénzt csinált.

Egyáltalában arról alig lehet fogalmat alkotni, hogy milyen bájos és elragadó volt Jókai igy — en petit comité; de nagy társaságban sehogy sem érezte jól magát.

Egész stratagémákat gondolt ki, hogy valahogy kitérjen a meghivások elől. Rendesen azzal tért ki egy-egy felolvasás elől, amelyre felkérték, hogy tele van náthával, nagyon el van fáradva, képtelen mindenféle éjjeli expedicióra — vagy valami olyan munkán dolgozik, amely nem tür megszakitást, benne kell maradnia ebben a hangulatban, nem jó, ha ilyenkor embe-

rek közé megy, meg találják bánni azok a jó emberek, akik iránta annyi szives jóindulattal viseltetnek.

Ha azután sehogy sem tud megmenekedni és elég könnyelmü, igéretet tenni, hogy valami ruhaosztó vagy zászlóavató ünnepen vagy hasonló alkalomkor ő tartja az ünnepi beszédet, akkor az utolsó percben talál valami ürügyet, hogy lemondjon. Mikor egyszer ilyen ünnepély előtt egy hirlapiróval találkozott, aki éppen azért sietett az ünnepélyre, hogy a Jókai beszédéről és szerepléséről referálhasson — ez azzal csatlakozik hozzá:

— Nem késünk el, kedves bátyám?

— Nem, öcsém. Még másfél órám van, mig a tarokkkompániám összeverődik. De el kellett menekülnöm hazulról, hogy valamikép kocsim ne ragadjanak el a ruhaosztogató ünnepre. Hanem azért megizentem, hogy nem jöhetek el, mert éppen most borogatják a fejemet vizesruhával.

— De hiszen nem borogatják. Hála Istennek, semmi baja kedves bátyámnak.

— Mit tudod te azt! Igenis borogatják. Most késziti Zala Gyurka a mellszobromat agyagból. Azt, hogy meg ne száradjon, amig elkészül — vizesruhával borogatja. Bizony, igy van ez!

De azután, ha beteg volt — nagyon megapprehendálta, ha fel nem keresték bizalmas emberei. Persze ő nem üzente meg, hogy beteg, — valahogy ugy képzelte, hogy azt ki kell találni.

Ilyenkor egyszer azt irta nekem: „Én három hét óta nagyon beteg vagyok, senki sem nyitja rám az ajtót, amit nem is bánok!"

Pedig ezuttal igen is bánta; apprehendált is érte. Máskor meg jobb szerette, ha magára hagyják. Egy ily alkalommal ezt irja hozzám:

„A megjavult idővel én is jobban érzem magamat; de kegyed mondja csak mindenkinek azt, hogy megvadultam, s emberevési szimptomák látszanak rajtam: harapok! (Pedig nincs is mivel.)"

Betegségében kishitüvé válik. Egyszer azt irja egy keletnélküli kis kartonon:

„Kedves Barátom! Azért a kis bohóságért csak nem foga-

dok el honoráriumot, azt előre bejelentettem. Nagyobb az annál, hogy megint beteg vagyok, nem tudok dolgozni. Kérem, mentsen ki regényirási igéretem alól, tehetetlen vagyok azt beváltani."

De ezek a fizikai rosszullétből eredő rossz hangulatok felette ritkák; sokkal gyakoribb az, hogy szinte kérkedik a jó egészségével, erős fizikumával.

1899 nyarán, tehát 74 éves korában irja egyik levelében:

> „Én most az uj regényemen dolgozom, aminek a cime *„Kathlanneth."* Egy harmadát már megirtam Füreden. Ez az én fürdőkurám. Hála Istennek nincs szükségem semmi kuruzslásra: egészen jól vagyok; az idő kedvező."

Saját életéből vett egyik legkedvesebb reminiszcenciája volt, amelyre sokszor tért vissza, és amelyen mindig jóizüen mulatott, hogy az Első Magyar Általános Biztositó Társaság megbizható orvosi bizonyitvány alapján nem akarta elfogadni az ő életbiztositási ajánlatát valamikor 30—35 éves korában — és ime, ő most is él és megcsúfolja életével az orvosi tudományt.

Irótársai nagyon zokon vették egy időben, hogy nem érintkezik velük sűrűbben, hogy egyáltalában csak otthon fogadja őket magánál, ha valami megbeszélni való dolguk van — de nem megy velük korcsmába, kávéházba, klubba, nem gyüjti őket maga köré. Szerintük kötelessége lett volna vezetni a fiatal irodalmat, befolyásolni őket, iskolát csinálni, utódokat nevelni.

Hát hiszen abban igazuk volt, de Jókainak is igaza volt. Csak a módszerben tértek el egymástól. Mialatt ők apprehendálták és néha bizony meg is szólták maguk közt Jókait — azalatt ő otthon ült, irta a maga világszép regényeit és elbeszéléseit, azokkal azután valóságos iskolát csinált, mert őt követték, az ő nyomdokaiba léptek mindannyian a mai napig, — utódaivá lettek mindnyájan, akik a magyar szépirodalomnak munkásai, azok is, akik más irányban dolgoztak, akik naturalisták, veristák, realisták, szimbolisták, impresszionisták vagy neoimpresszionisták lettek — mert legalább a nyelvét, szókincsét, magyarságát örökölték, — ha egyebet nem is.

Jókai termékenysége.

A Jókai körüli kérdések egyik legérdekesebbike az ő páratlan termékenységének sokat vitatott kérdése. Hogy tudott egy ember ennyit megirni, ez a kérdés izgatta a közönséget. Méltán. Ennek a termékenységnek és ennek a sokoldaluságnak valóban nincsen párja a világirodalomban.

Szembeállitották vele némelyek *idősb Dumas Sándor*-nak ugyancsak páratlan termékenységét, de a két iró munkája mégsem hasonlitható össze egymással. Igaz ugyan, hogy *Dumas* művei a *Michel Lévy*-féle kiadásban közel 300 kötetet töltenek meg, de még mindig nem annyit, mint amennyit *Jókai* munkái kitesznek az első kiadásokban, mert ezeket maga Jókai 1898-ban a „*Forum*" részére irt önéletrajzában 350 kötetre tette. Igaz az is, hogy *Dumas* nem egyedül irta mindezeket a munkáit, mert akkor, amikor az ujság-regény divatba jött és a páratlan népszerüségü Dumasnak egyszerre több ujságot is el kellett látnia érdekfeszitő regényanyaggal, akkor több iróval szövetkezett és az általa kigondolt témákat azokkal iratta meg. A munkát saját neve alatt adta ki és elhallgatta azok neveit, akik voltaképpen megirták azt. Dumasnak ezek a későbbi munkái tényleg gyárilag készültek és csak azt a célt szolgálták, hogy a fejedelmi pompában élő irónak tékozló életmódjához az anyagi eszközöket szolgáltassák.

Jókai becsületes és szorgalmas munkájának lebecsülése a *Dumas* ilyetén munkálkodásával való összehasonlitás. De különben is, amig a *Dumas* 300 kötete Dumasnak minden irott sorát magában foglalja, addig *Jókai* kötetalakban megjelent munkái az általa megirottaknak igen-igen tetemes részét nem ölelik föl.

Mert hiszen a Jókai sokoldalusága páratlan volt. Irt ő regényt, elbeszélést, drámát, verset, korrajzot, mémoire-t és ezekből telik ki az ő könyvekben kiadott oeuvre-je. De irt azonfelül politikai vezércikket, elmefuttatást, társadalmi és napi kérdésekről, humorisztikus aforizmákat és apró skicceket élclapjai részére, irt történelmi és néprajzi dolgokat, honismertető és kertgazdasági cikkeket és mindezeket, valamint mindenféle elszórt apróbb munkálatait, nem vette fel munkái közé.

Ebből nyilvánvaló, hogy Jókai volt a világ legtermékenyebb irója. Maga Jókai törekszik arra a kérdésre megfelelni,

hogy lehetett ennyit összeirni és azt a választ adja rá, hogy ötven év nagy idő! azután micsoda ötven év!

A hosszu életkor és az, hogy Jókai, ha irói pályáját 1843-tól számitjuk, teljes 60 esztendőt töltött el munkában, megmagyaráz sokat, de nem mindent és semmiképpen sem oszthatom azt a magyarázatot, amelyet Jókai egyik nem éppen jóindulatu birálója füz ehhez a kérdéshez, aki azt mondja, hogy a termékenységnek ez a rendkivüli volta csak az avatatlan vagy az irói mesterségtől távol álló olvasó előtt fog érthetetlennek feltünni. Ez a biráló a „*Pesti Napló*“ Jókai kultuszának szentelt, egyébként igen szép és értékes albumában azt mondja, hogy Jókai óriásinak látszó termékenysége és munkaereje optikai csalódáson alapul, mert az ilyen termékenység manapság már nem hogy ritkaság volna, hanem a munkamennyiséget illetőleg még feltünőnek sem tekinthető. Ezt a nézetét azzal indokolja, hogy „jóval többet produkál az az ujságiró, aki valamely lap kötelékében évről-évre és napról-napra ellátja a maga rovatát, melynek összmennyiségéből egy év alatt nem 20—25, hanem 150 és 200 között elérhető nyomtatott iveredmények állanak elő.“

Hát ezzel a rosszmáju, de egyébként is logikátlan és értelmetlen megállapitással nem lehet vitába szállani. Aki a Jókai költői munkáját összeméri az ujságiró napi riporteri mesterember munkájával, aki az isteni szikra kilobbanását összehasonlitja a rovat sablonos kitöltésével, avval nem lehet disputálni. Mert aki a költői géniusz munkáját összehasonlitja az ujságirás referáló munkájával, az lebecsüli a költészetet is, az ujságirást is.

Jókai rendkivüli termékenységében nemcsak az volt a csodálatos, hogy fizikailag ily hosszu időn át napról-napra ugyanazzal a szorgalommal, ugyanazzal a kitartással és fáradhatatlansággal rótta a betüket; hogy olyan a munkabirása, hogy még pihenőt sem kell magának engednie, hanem főként az, hogy ez a szokatlan tevékenység munkája kaliberének sem ártott, hogy témáiból soha ki nem fogyott és hogy Jókai sohasem irta ki magát.

Az az előitélet, amely a közönség egy részében lábrakapott, hogy az ujabb Jókai-regények gyengébbek, mint a régi Jókai-művek, teljességgel nem áll. Arról az iróról, aki

közel hetvenéves korában irta a „*Sárga rózsá*“-t, egyik legszebb és legmaradandóbb regényét, arról nem lehet azt állitani, hogy kimerült, kiirta magát.

Jókai termékenyége páratlan fenomén a világirodalomban, amelyre mi büszkék lehetünk.

Jókai pénzügyei.

Az olvasó ebben a könyvben okvetetlenül felvilágositást vár és remél *Jókai* pénzügyeiről is. Sokat vitatott kérdés volt ez mindig, mely sohasem tisztázódott. Most is hiába várja ezt az olvasó.

Időnként el volt terjedve annak a hire, hogy Jókai el van adósodva, hogy rossz emberek visszaéltek bizalmával, hogy kiadói nem eléggé jól dijazzák a munkáit, másfelől, hogy pazar és préda háztartása van, hogy könnyelmüen költekezik, hogy titkos csatornákon folyik el a pénze és sok más hasonló természetü mende-monda.

A magyar értelmiség meg nem szünő érdeklődése Jókai iránt állandóan felszinen tartotta ezeket a hireket és mindig keresett valakit, akit felelősségre vonhasson a Jókai bajaiért. Jókai tisztelőinek gyöngéd szeretete nyilatkozik ebben a gondoskodásban: Jókai baja mindenkinek a baja volt és mindenki kereste azt a bünbakot, akin el lehessen verni a port.

Amit én ezekről a dolgokról tudok, az vajmi kevés. Mikor mi „átvettük“ Jókait 1880-ban, ő ezeken az ügyeken jóformán már túl volt. Jókai maga igen rezerváltan nyilatkozott ezekről, tőle alig lehetett valamit is megtudni. Egy izben emlitette nekem, hogy volt egy „barátja“, akinek ő váltót zsirált, azután lejáratkor meghosszabbitotta ujra. Zsirálta a meghosszabbitási váltót, anélkül, hogy az első lejárt váltót visszakapta volna; ez igy ismétlődött negyedévről-negyedévre, ő biztosra vette, hogy barátja az előző váltókat megsemmisitette, nem akarta megsérteni esetleges kérdezősködésekkel, mig egyszer csak kisült, hogy valaki az összes általa aláirt váltókat — állitólag 30—40.000 forintra rugott az összeg — ellene érvényesiti.

Ez lehetett alapja és oka az ő évekig tartó anyagi zavarainak. Ezzel vág össze, amit *Feszty Árpádné* feljegyzéseiben közöl. Ő azonban hozzáteszi azt is, hogy *Jókainé* nem tudott

a pénzzel bánni, a gyujtót spórolásból kétszer kellett meggyujtani, — de ezreket költött régi butorra és ékszerre.

Jókainénak erről a sajátszerü passziójáról magam is hallottam, egész legendák keringtek arról, hogy a padlás tele van értékes régi butorokkal, szövetekkel, amelyek ott pusztulnak.

Én magam *Jókainét, Laborfalvi Rózát* nem ismertem. Jóformán nem is láttam. Amikor ott jártam, mindig visszavonult. Mint egy árnyék suhant el a fal mellett és eltünt. Csak a silhouettejére emlékszem, amint igy kiosont a szobából a léptek zajára.

Mások is igy voltak vele. A Petőfisták, akik abban az időben, a 80-as évek elején, a *Petőfi-Társaság* müködése kezdetén sürün keresték fel elnöküket, Jókainét szintén nem láthatták szinről-szinre. Kerülte mindenkit. Miért? Nem tudom. Talán hiuságból. Az egykor világszép művésznő megöregedett arcát és alakját bizonyára nem akarta kitenni kiváncsi szemek nézésének.

Hogy egyébként a háztartásban milyen takarékos volt Jókainé, arról irott bizonyiték van a kezemben.

Egyszer abban találtam Jókait, amint könyvtárából kiselejtezett mindenféle lim-lomot, értéktelen könyveket és füzeteket és kért, küldjek hozzá egy antikváriust, aki megveszi ezeket, mert nagyon utjában vannak. Én nem birtam ellentállni a kisértésnek, hogy meg ne nézzem, miféle könyvek azok, amiket Jókai kiselejtez. Hát bizony arra valók voltak ezek. Mindenfelől a nyakára küldött könyvek, poéták, elbeszélők első kötetei, mindenféle tiszteletpéldányok, hivatalos kiadványok, akadémiai értekezések, almanachok és több efféle.

Mégis kihalásztam kettőt közülök, ezeket elkértem magamnak, meg is kaptam. Az egyik *Petőfi* verseinek első kiadása volt, Jókainak ajánlva, ez, ugy látszik, tévedésből került bele a könyvcsomóba, a másik egy kéziratos jegyzékkönyv, ily cim alatt: „*Jókai ur részére kiadások 1870.*"

Ez a könyvecske is tartalmaz följegyzéseket nagyobb butor- és butorszövet-kiadásokról, sokszor ismétlődő kárpitosszámlákról, de egyébként normálisan takarékos háztartásnak képét tükrözi vissza. Persze bajos ezt mai szemmel megbirálni, amikor *Bayer Antal* uram cipőszámlája 22 különböző cipőért

és topánért összesen 110 forintot tesz ki. Hogy mily idő alatt szállittatott a Jókai-háznak 22 pár cipő, ezt a számla nem tünteti fel.

Jókainé különös passzióján kivül, ugy látszik, igen megnézte a garast és inkább takarékos volt, mint préda. Igaz ugyan, hogy ezzel szemben Jókai igazi gavallér volt, ur volt a szó legteljesebb értelmében. Nála a borravaló egy forintnál kezdődött, ami akkor nagy szó volt.

Egyszer meglátogattam Balatonfüreden. A véletlen ugy hozta magával, hogy aznap Pestre kellett utaznia, igy tehát a délutáni hajóval, illetőleg vonattal együtt utaztunk fel. Csak ámultam, amidőn a kis kézitáskáját a villából a hajóállomásig vivő gyereknek egy forintot adott. A hidról a hajóra egy másik gyerek vitte a táskát, az is egy forintot kapott. Siófokon átvette a táskát megint egy gyerek és bevitte a kupéba, ugyancsak egy forintért. Mindez rendkivülinek tetszett nekem akkor, amikor 10 krajcár volt az ilyen szolgálatok dija. De Jókainak ezek az elvégre is nem tulságos nagyméretü tempói nem okozhattak anyagi zavarokat. Sokkal inkább az a körülmény, hogy egy időben több háztartást tartott fenn. A pesti városi háztartást, a svábhegyit és a balatonfüredit. Ha volt luxus Jókai életében, talán ez volt az egyedüli. Hogy itt is, ott is tartózkodhatott, itt is, ott is volt cselédsége, bármikori eljövetelét váró konyhája, éléskamrája.

És költséges volt az ő kertészkedési passziója, a természettel való barátkozása. De ki sajnálhatta ezt tőle, hiszen ennek köszönhetjük azokat a gyönyörü természeti leirásokat, amelyeknél szebbeket magyar nyelven nem irt meg senki. És milyen hálás volt Jókai az ő kerti fái iránt, azokat munkatársainak tekintette. Milyen szépen irta meg viszonyát a természethez a *„Negyven év visszhangjá“*-ban:

„Hadd szóljak rólatok leghivebb munkatársaim, segítőim, gyámolitóim, édes szép zöld fáim: akiket ültettem, magjáról neveltem, ojtva idomitottam! égnek emelkedő földi társak! Ti tudjátok, mennyit suttogtatok nekem? mennyi gondolatot hullattatok alá virágaitokkal? hányszor kerestem nálatok eszmét, felüdülést, mennyi álmot, ábrándot árnyékoltatok be? egész világ üldözése ellen hogy rejtettetek el? szivemnek nehéz háborgásait hogy csendesitettétek el? Ha egyszer valaki idejön azt

kérdezni: miért tudtam többet dolgozni nyáron, mint télen? mondjátok el neki, hogy ti is ott voltatok akkor.

A szabad természet volt az én sokatirásomnak legfőbb, legmélyebb titka."

Akinek ennyit nyujtott a maga kertje, aki ennyi inspirációt meritett belőle, az bárcsak még nagyobbat, még szebbet birhatott volna, bárcsak még több örömet lelhetett volna benne.

Jókai tisztában volt vele, hogy a kertészkedés és mindazok a kisérletek, amelyeket ő tett és amelyeknek egy részét meg is irta kertgazdasági jegyzeteiben, sok pénzt emésztenek fel és ezt néha tréfás módon kifejezésre is juttatta.

Egy alkalommal egy szép nagy körtét hozott be a városba a Svábhegyről, átadta nekem azzal, hogy adjam oda édesanyámnak, de becsülje meg jól, mert ez a körte 720 forintba kerül. Bámészkodó és kérdő szemmel néztem rá, mire megmagyarázta: „No igen, tegnap összeszámitottam, hogy 2880 forintba kerül az idei gyümölcstermelés, amiből összesen 4 körte van, jut tehát egyre 720 forint."

Jókai nagy váltó-ügyét, mely, ugy látszik, hosszu évekre zavart támasztott az ő pénzügyi helyzetében, már emlitettem volt, de voltak kis váltó-ügyei is, még pedig tömegesen. Jókai senkitől sem birta megtagadni kérésének teljesitését. Igy különösen munkatársai állandóan vele iratták alá váltóikat, amelyeket azután a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál nyujtottak be. Nem nagy összegekről szóltak ezek a váltók, 4—500 forintosak voltak nagyrészt, igen ritkán 7—800 forintosak, de sok váltó volt és igen gyakran előfordult, hogy a 10 százalékos negyedévi törlesztésről és kamatfizetésről Jókainak kellett gondoskodnia.

A Hazai Takarékpénztár igen liberális volt az irókkal szemben. Lehetett is, mert hiszen akkor még nagyon kevés iró volt. Az intézet maga is irónak, *Fáy András*-nak alapitása volt és igy egészen stilszerü volt az, hogy valamely külön alap volt szánva arra, hogy magyar iróknak kisebb-nagyobb kölcsönöket nyujthassanak, amiknek behajtása körül nem jártak el tulságos szigoruan.

Ugyszólván mindenki be volt ilyen kisebbszerü váltóval táblázva a Hazai Takarékpénztárnál és ugyszólván mindegyik váltón rajta volt az atyamesternek, Jókainak az aláirása.

Mindezeknek a váltó-ügyeknek volt egy becsületes sáfára: *Sándor*, a „*Hon*" szerkesztőségi szolgája; ő tartotta számon a lejáratokat, pontosan és kérlelhetetlenül megjelent az illető elfogadónál, kibocsátónál és forgatónál és aláiratta a megujitási váltót. Ez igy rendben ment addig, amig a „*Hon*" fennállott, de ennek a lapnak megszünése után, 1882-ben, a munkatársak is elkerültek onnan, mindegyiket valamely jobb állásba segitette Jókai; *Sándor* is elkerült onnan, akit bevált fényes pénzügyi kvalitásai folytán a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank portásává neveztetett ki.

Egy ideig még gondozta *Sándor* a váltókat, de azután helyhez kötött hivatali elfoglaltsága miatt mindig nehezebbé vált a mindenfelé szétszórt aláirókat felkeresni és az aláirásokat összeszedni és igy bizony gyakoribbá váltak a váltóóvatolások.

Ekkor hozzánk fordult Jókai és arra kért, vegyük mi gondozásunk alá ezt az ügyet. Persze készséggel vállalkoztunk rá, hiszen Jókai válláról le kellett venni ezt a gondot és néhány éven át rendben bonyolitottuk le ügyeit, persze elszámolásra. Mikor azután már nagyon összezsugorodott a váltók száma és összege, egyszer azzal leptük meg Jókait, hogy ebben a negyedben be fogjuk vonni az összes váltókat, nem lesz többé aláirás, nem lesz többé váltó.

Jókai szinte nem tudta felfogni, hogy fog ezentul forogni a világ, ha ő nem mártja be többé aranytollát a Révaiék tintakalamárisába.

Tudni kell ugyanis, hogy édesatyám, amikor ez a dolog kezdődött, egy aranytollat szerzett be, azt egy elegáns tolltartóba illesztette, a maga fiókjába zárta el és valahányszor Jókai aláirására volt szükség, ezt a tollat nyujtotta át neki, hogy nevét aláirja valamely levél, okmány vagy váltó alá. A tollat soha senki másnak nem volt szabad használni. Jókai halála után magamhoz vettem, ma is őrzöm.

A Jókai-váltók megszünésével a világ tovább is forgott és Jókai is megszokta ezt az állapotot. Nem is irta nevét soha többé váltó alá, mégis csodálatos módon 1903-ban ujra előkerült egy 900 forintról szóló, 1883-ból való váltó, amelyet valaki 20 évig magánál tartott és csak akkor mutatott be.

Hogy mint történt ez, nem lehetett kideriteni, tény az,

hogy a váltó itt volt és hogy 1903 december 13-án, néhány hónappal Jókai halála előtt Nizzából hozzám intézett levelében *Jókai Mórné* megküldte nekem az ügyvéd felszólitó levelét, amely szerint 900 forintot 16-ig ki kell fizetni és kért, hogy ezt az összeget juttassam el az ügyvéd kezeihez. A váltót

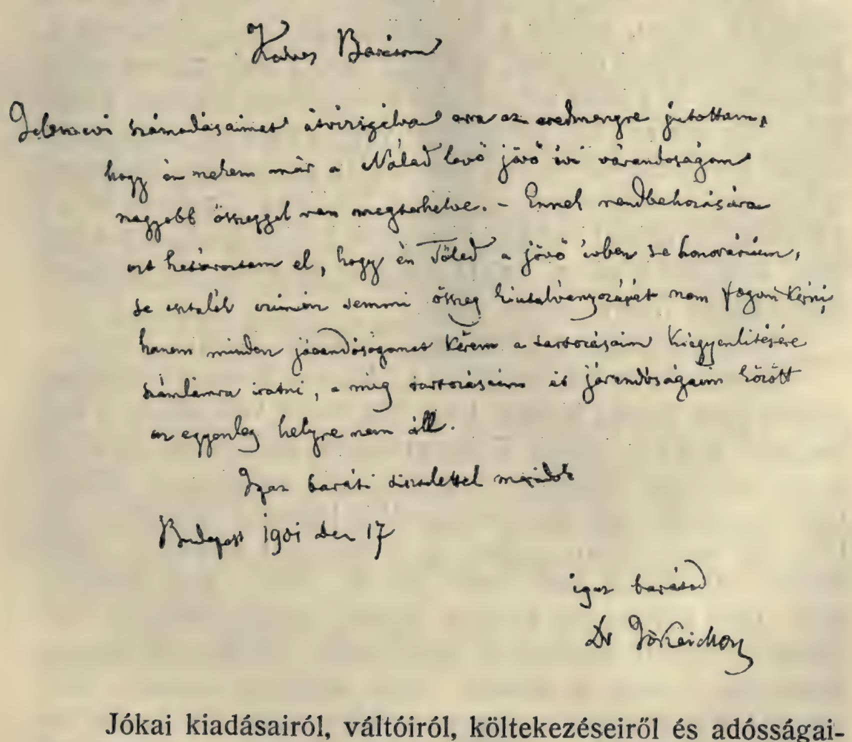
Jókai Mór füzetes kiadásának boritéka.

pedig vegyem magamhoz és személyesen adjam át Jókainak, ha haza jön.

A váltógazdaság megszünte után Jókai meglehetősen rendben tartotta pénzügyeit, tudtommal nem csinált adósságot és ha valami olyan fizetés merült fel, amelyet nem birt azonnal teljesiteni, egyszerüen felkért bennünket az összeg kifizeté-

sére és a legközelebbi honoráriumból való elszámolására. Különös nyugtalansággal sürgette rendesen a nyugdijintézeti és életbiztositási összegek kifizetését. Siófokról is, Nizzából is találok ilyen hozzám intézett leveleket kifizetésekre vonatkozólag azzal a kéréssel, hogy nyugtassam meg válaszommal. Félt, hogy valami mulasztás folytán elveszíti az egész befizetett biztositási összeget.

Ezzel a Jókaira nézve kényelmes rendszerrel rendbe is jöttek az ő pénzügyei és ő maga is az utolsó évtizedben valósággal élvezte az adósságnélküli állapotot, annyira, hogy még velünk, kiadóival szemben sem akart adóssággal megterhelve lenni, holott mi azt évről-évre elszámolhattuk vele a neki járó tiszteletdijak révén. Hogy milyen rendes ember lett Jókai pénzügyi tekintetben, mutatja az a levél, amelyet 1901 december 17-én hozzám intézett:

Kedves Barátom!

Jelenlegi számadásaimnak átvizsgálásával arra az eredményre jutottam, hogy én nekem már a Nálad levő jövő évi várandóságom nagyobb összeggel van megterhelve. – Ennek rendbehozására azt határoztam el, hogy én Tőled a jövő évben se honoráriumot, se [illegible] [illegible] semmi összeg kiutalványozását nem fogom kérni; hanem minden járandóságomat kérem a tartozásaim kiegyenlítésére számlámra írni, a míg tartozásaim és járandóságaim között az egyenleg helyre nem áll.

Igaz baráti tisztelettel maradok

Budapest 1901 dec 17

igaz barátod

Dr Jókai Mór

Jókai kiadásairól, váltóiról, költekezéseiről és adósságairól elmondtam, amit tudok, a fentiekben, hátra van még, hogy elmondjam azt, amit az ő bevételeiről tudok.

Ő maga tett egyidőben e részben vallomást, még pedig 1873-ban a következőképen:

„Évről-évre fel szoktam jegyezni — írja Jókai — egy könyvecskébe mindazokat az adatokat, melyek irodalmi müködésem anyagi oldalára vonatkoznak. Munkáim és időszaki nyomtatványaim példányszáma, melyeket 27 év óta (1846—1873) a magyar közönség kezeibe adtam, összesen 652,100 kötetre rug. Ez irodalmi termelésért a magyar olvasó-közönség fizetett mindössze 1,523.650 forintot, melyből reám 246.200 frt esett honoráriumképen; a többi 1.287,450 frtból irodalmi munkatársaimnak jutott 252,800 frt, az állam kapott adóban, bélyegben, postailletékben 231,900 frtot s végre 748,950 frt ment föl szedésre, nyomtatásra, papirra, valamint könyvárusi és üzleti proviziókra."

De hát ez rég volt, ez a számadás 1873-mal lezáródott. Abban az időben, amikor a mi cégünk vált Jókai kiadójává és amikor pénzügyei némileg rendbe jöttek, a mult század utolsó évtizedében és a jelen század első évtizedében, Jókainak körülbelül egyenletes évi jövedelme volt, évenkint számitásom szerint körülbelül 48—60,000 korona. Ha ez ma nem tekinthető is fejedelmi jövedelemnek, az akkori általános viszonyok közt s különösen az akkori irodalmi viszonyok között ez oly jövedelem volt, amelyért irótársai szinte megirigyelhették, ha Jókainak egyáltalában irigyei lettek volna.

Ez a jövedelem a következő tételekből állott:

Rendes és fix évi jövedelme a „*Magyar Nemzet*" szerkesztéséért 2400 forint; bizony, havi 200 forint volt akkor a legnagyobb magyar irónak fő-főszerkesztői salláriuma. Ezekben az esztendőkben Jókainak meg volt már engedve a félhivatalos lap mellett egy más napilapnál is főmunkatársi állást vállalni, igy egy időben a „*Magyar Hirlap*"-nál, később a „*Pesti Hirlap*"-nál, ott is 2400—3000 forint, tehát mai értékben 4800—6000 korona évi dijazást kapott, amiért rendesen egy regényt szállitott. Szerkesztői dijat kapott „*Az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben*" cimü vállalatnál évenkint 8000 koronát. Irói tiszteletdijat kapott uj könyveinek első kiadásáért aszerint, hogy hány kötet jelent meg egy évben, 6—10.000 koronát és a népszerü kiadásnak évenkinti elszámolása

cimén 1600—2000 koronát. Ezekhez a mintegy 25.000—28.000 koronát kitevő irói jövedelmekhez hozzájárult az Athenaeum és a Révai R.-T. évi igazgatósági jutaléka, mintegy 4—5000 korona, továbbá az Adria, a Generali és az Általános Takarékpénztár igazgatósági, illetve felügyelő-bizottsági tagsága cimén 10—15.000 korona. Ha ezekhez hozzávesszük még Jókainak képviselői napi dijait 6400 koronával és mindennemü vegyes bevételt egyes cikkekért, a szinházi tantiémeket stb., 3000—6000 koronával, akkor a Jókai rendes évi összjövedelmét 48.600—60.400 korona között állapithatjuk meg.

Ebbe a jövedelembe nincs beleszámitva az utolsó tiz évnek az a rendkivüli jövedelme, amelyet Jókai összes műveinek jubiláris nemzeti kiadása hozott és amely ezen 10 év alatt egymaga mintegy 400,000 koronát tett ki, ami 10 évre osztva további évi 40,000 koronának felel meg.

Ezekkel a közlésekkel, amelyeket azért részleteztem, hogy ellenőrizhetők legyenek, egyszersmindenkorra szembe akartam szállani azzal a sem Jókaihoz, sem a magyar nemzethez nem méltó legendával, mintha Jókai irodalmi munkássága nem részesült volna kellő anyagi méltánylásban a közönség, és közvetett úton kiadói részéről.

Az akkori viszonyok között, az akkori ujságpéldányszámok mellett, az akkori könyveladások arányában Jókai irói jövedelmei nem lehettek nagyobbak. A kiadó sajnálja a legjobban, hogy nem lehettek nagyobbak, mert hiszen a kiadó jár jól, amikor az irónak ötször, tizszer, huszszor akkora összeget fizethet.

Jókai egy kicsi, szegény és elmaradt nemzetnek nagy irója volt. Anyagi dijazása is ennek megfelelő volt. Hogy a nemzet nagyobb lett, gazdagabb és müveltebb lett, az Jókainak érdeme és az ő érdeme az, hogy a mai kisebb magyar irók is nagyobb honoráriumot kapnak, mint ő, a nagyok között is a legnagyobb.

Hogy holnap mi lesz, az a sors könyvében van megirva.

Jókai és a kritika.

A magyar kritika a kivételes csodaemberrel szemben maga is kivételes álláspontra helyezkedett. Nem ugy kezelte őt, ahogy a többi irót, igazságos volt vele szemben. Ezt nagyjában meg lehet állapítani. Meg lehet állapítani, dacára *Gyulai Pál*-nak, sőt éppen ezért.

Gyulai Pál volt az első és egyszersmind egyetlen szigoru kritikusa Jókainak, aki tudományos és komoly kritikáival élesen rámutatott a Jókai lélektani fogyatkozásaira és az élnagyolásokra jellemrajzaiban. Több éven át és több munkáját birálta ilyen komoly szempontokból mindaddig, amig azt remélte, hogy a nagytehetségü irót ezzel „jobb utra térítheti." De akkor sem tagadta meg tőle a kivételes nagy tehetséget és a páratlan elbeszélői tulajdonságokat. Akkor is azt irta róla:

„Jókainak kitünő elbeszélő tehetsége van és e tekintetben egyetlen regényirónk sem versenyezhet vele. Egyszerü, folyamatos és egy pár vonással hol plasztikailag, hol festőileg emeli ki tárgyait. Valami kedves elevenséggel, lankadni nem tudó mozgékonysággal ragadja magával olvasóit anélkül, hogy fárasztaná. . . . És e ritka adományhoz járul stiljének ereje, hangzatossága, jellemzetessége és magyarossága. E tekintetben is felülmulja regényirótársait. . . .

Egyetlen elbeszélő irónk sem olvasztja össze oly szerencsésen a népies és müvelt magyar nyelv bájait, mint Jókai. Valódi magyar hangsuly vezérli szófüzéseit és a kifejezések árnyalatainak egész kincstára áll rendelkezésére."

Gyulai sohasem változtatta meg nézetét Jókairól, a későbbi években sem vélekedett másképpen lélekrajzi festéséről, emberismertetéséről és emberábrázolásáról. De amikor belátta, hogy Jókain változtatni nem lehet, mert tőle magától független mindaz, amit és ahogyan ir, akkor *Gyulai* többé nem folytatta kritikai hadjáratát. Elfogadta Jókait olyannak, amilyennek az Isten teremtette. Elfogadta hibáival, kisebb-nagyobb botlásaival, ugy, ahogy elfogadta *Shakespeare*-t is tévedéseivel és euphuismusaival.

Amikor *Gyulai* látta, hogy Jókait nem hatásvadászat előidézése és a tömeg tapsaira való vágyakozás birja rá arra a szemkápráztató regénykomponáló rendszerre, amelylyel a közönség gyengéjére látszik számitani, hanem hogy ő tényleg

saját fantáziájának rabja, aki másként nem tud gondolkodni és irni, akkor abbahagyta kiméletlen kritizálását, nehogy az sablonszerüvé váljék. Akkor maga is, valahányszor alkalom volt Jókairól nyilatkozni, csak általa is elismert jó tulajdonságait emelte ki, azt, hogy: „nagy termékenységü és az elbeszélés kitünő adományával megáldott iró."

Jókai sohasem haragudott *Gyulai* Pálra kritikái miatt, sohasem hallottam őt *Gyulai*-ról másként nyilatkozni, mint a legnagyobb barátság és tisztelet hangján, és különös elismeréssel és örömmel fogadta, amidőn jubileuma alkalmával maga *Gyulai Pál* inditványozta a *Kisfaludy-Társaság*-ban, hogy a társaság is rendelje meg Jókai műveinek jubiláris kiadását. Ennek a példánynak örült talán legjobban, mert teljesen szokatlan volt, hogy a *Kisfaludy-Társaság*, melynek nincs is könyvtára, könyvgyüjteményt rendel meg. És annál jobban örült, mert arról is értesült, hogy a 200 forintos összeget a mindig korrekt *Gyulai Pál* nem a társaság pénzéből utalta ki, amelynek könyvtári alapja nem volt, hanem a tagok között a gyülés folyamán rendezett gyüjtés utján, amelyhez maga járult hozzá a legnagyobb összeggel.

Hogy Jókait a *Gyulai* birálatai nem bántották és hogy szerzőjükre ezért nem haragudott, annak az ő engesztelékeny természetén kivül az is oka volt, hogy elfogadta *Gyulai* igazságait. Elfogadta, de nem tudott a saját irói természetén változtatni.

Maga állapitja meg önéletrajzában:

„Ha hibásak a regényalakjaim, az a hibájuk, hogy nem látom őket, mert bennük vagyok. Ha kivülről mintáznám őket, lehet, hogy jobb lábon állnának; — de mi lenne a szárnyaikból?

Már ezt a hibámat meg nem javithatom, vénebb leszek, de okosabb nem. Igy kell azt a közönségnek elfogadni, ahogy megvan negyven esztendő óta."

Jókai sohasem szállt sikra birálóival, még akkor sem, ha esetleg igazságtalanok voltak vele szemben. Dicsőségének tetőpontján, amikor őt igazolta a legfelebbezhetetlenebb itélőszék, az egész nagy magyar közönség, sőt jóformán az egész világ közönsége, akkor is meghajtotta fejét az igazságos kritika előtt és önként beismerte lényéből eredő hibáit. Az amerikai

közönség részére irt önéletirásában, melyet a „*The Forum*" tekintélyes new-york-i folyóirat felszólitása folytán irt meg, elmondja első sikerét, első regényének sorsát a következőképpen:

„Tizennyolc-tizenkilenc éves voltam, amidőn megirtam első regényemet, a „*Hétköznapok*"-at. Ez is tele van hibákkal; de én az összes munkáim kiadásában semmit sem igazitottam rajta. Azok a hibák is az én eredetiségeim, hozzám tartoznak. Én az első művemben senkit sem utánoztam azon nagy regényirók közül, kiknek műveit bámultam. Tévedeztem, botorkáltam az uton; de az az ut a saját magam törte csapás volt."

„*A hibák hozzám tartoznak,*" ez a lényeg, ezt el kell fogadnia annak, aki Jókait a maga teljes pompájában és szédületes nagyságában élvezni akarja.

Ha volt iró, akire ráillik *Goethe* mondása, Jókai az: „Ich singe, wie der Vogel singt."

Jókait ugy kell venni, ahogy van, a maga őserejében, a maga csodálatos gondolatmenetével, páratlan fordulataival, képeivel, szineivel, bűbájával, bámulatos termékenységével, költői erejével, a maga csodálatos varázsával.

A legjobb kritikát Jókai regényeiről *Dóczy Lajos*-tól hallottam. A Grundelsee partján találkoztam vele sok évvel ezelőtt, mikor még külügyminiszteri osztályfőnök volt. Valamelyik Jókai-regény volt a kezében, talán a „*Szerelem bolondjai*", vagy az „*Egy az Isten*". Másnap, harmadnap, nyolcadnap ujra találkoztam vele, mindig ugyanazzal a könyvvel járt az erdőben, a tó partján. Akkor arra a kérdésemre, hogy mennyire haladt a Jókai regényében, azt a meglepő választ kaptam, hogy még el se kezdte olvasni. Csodálkozó tekintetemre meg is adta ennek magyarázatát:

„Ha elmegyek hazulról, magammal viszem ezt a könyvet, mert olvasni szeretném, nagyon kiváncsi vagyok rá, de félek tőle. Nagyon félek, hogy megfog és el nem ereszt. Én pihenni jöttem ide, szórakozni, evezni, uszni, sétálni, enni, inni. Szüksége van erre az idegzetemnek, szüksége van az agyamnak, a gondolkodásomnak, a lelkemnek. De ha Jókai könyvét elkezdem olvasni, az az első laptól kezdve ugy magával ragad, hogy képtelen vagyok megszabadulni hatása alól, akkor mindent abba kell

hagynom, csónakázást, járkálást, minden egyebet, teljesen a Jókai regényének rabja vagyok, amig az utolsó oldalhoz el nem értem és még azután is sokáig, sokáig... Ezért tartogatom ezt az olvasmányt, ezért nem fogok hozzá, de el fogom olvasni mulhatatlanul, itt tartózkodásom, szabadságom utolsó napjaiban, hogy felfrissitsem lelkemet, felüditsem gondolataimat, mielőtt visszatérek a műhelybe."

Jókai könyveinek megjelentetése.

Apró visszaemlékezésekkel meg akartam rajzolni Jókait olyannak, aminőnek én láttam. Talán nem hibásan láttam. A jövendő Jókai-biografus talán fel fog használhatni egy-két adalékot, egy-két észrevételt belőle, de hát az én szempontomból voltaképp nem is ez volt a fontos, hanem az, hogy ezekből a visszaemlékezésekből az derüljön ki, hogyan vélekedtek Jókairól azok, akiknek hivatásszerüen kellett foglalkozniok az ő munkáinak közrebocsátásával, az ő irói és emberi érdekeinek gondozásával, presztizsének fenntartásával, kultuszának ápolásával.

És hogy az derüljön ki, minő volt az az atmoszféra, amely Jókait körüllengte, amikor a magas Olimpusról leszállott a földre, hogy mindennapi dolgokat lebonyolitson és minő volt az az animus, amely az ő ügyeit intézte, minő volt az a kiadói lélek, amely körülötte sáfárkodott.

Mert hiszen az természetes, és magától értetődő dolog, hogy iró és kiadó állandóan érintkezésben van egymással. Az oly termékeny irónál, aminő Jókai volt, alig mulhatott el nap, hogy valami érintkezés ne történt volna.

Jókai mindig maga hozta el kéziratait, azokat sohasem bizta másra. Legtöbbször maga hozta el a korrektura- és revizió-iveket is, mert sokszor valami megjegyzést akart füzni hozzájuk, ami azután továbbitandó volt a szedőhöz. Egyébként volt neki egy különleges terminológiája a szedők részére, amellyel azokkal levelezett. Minden nyomdában, ahol Jókai-kéziratokat szedtek, volt néhány szedő, aki a Jókai speciális terminológiáját és jelzéseit ismerte. Nagyon szerették az ő kéziratait és vetekedtek a szedők, hogy ezt a munkát nekik osszák ki, mert a kézirat szép, tiszta, hibátlan volt és a kiszedett szövegben is, ha jól ki volt szedve, utólag nem tett felesleges javitásokat. Némelyik szerző akkor stilizálja át munkáját a

nyomdász nagy keserüségére. Jókait ettől már a szedőre való tekintet is visszatartotta volna, mert az ilyen pótmunka abban az időben rendesen a szedő rovására ment.

Ha egy könyv ki volt szedve és ki volt nyomva, következett a *mise en scène:* a szétküldés a lapokhoz, a kritikusokhoz, a könyvkereskedőkhöz, a hirdetési és egyéb teendők. Ezekbe azonban Jókai a legritkább esetben avatkozott bele. Megesett gyakran, hogy egy-egy uj könyvéből egy-két tiszteletpéldányt küldetett, rendesen azoknak, akik a könyvben feldolgozott témára figyelmeztették. Ezekbe a példányokba beleirta dedikációját is, de egyébként teljesen a kiadóra bizta a szükséges lépések megtételét. Soha nem próbálta befolyásolni sajtóbeli barátait, hogy egyik-másik könyvéről irjanak és nem is neheztelt, ha némelyik munkája jóformán észrevétlenül jelent meg és alig jelent meg birálat vagy ismertetés róla. Önmagát okolta ilyenkor, azt mondván, hogy tulságos sokat ir és a recenzensek csak nem foglalkozhatnak állandóan csupán ő vele, sőt kell, hogy inkább a fiatalabb irók könyveire figyelmeztessék a közönséget. Őt talán már ismerik; vagy megveszik a könyvét, vagy nem, azon már semmiféle ujságkritika nem segit.

A dicsőséghez és ünnepeltetéshez hozzászokott nagy irónak ez az egykedvü felfogása azonban nem elégithette ki a kiadót. A kiadó minden egyes Jókai-könyv megjelenését eseménynek szerette volna látni és eleinte meg sem értette, hogy a világ tovább forog, a lapok csak ugy jelennek meg, mint eddig és észre sem veszik, hogy egy uj Jókai-regény kapcsolódott bele a világrendbe. A kiadó tehát a maga részéről más álláspontra helyezkedett, mint Jókai és mindent megtett, ami csak módjában volt, hogy a Jókai-könyveknek megjelenései irodalmi eseményekké váljanak, mint ilyenek legyenek regisztrálva a napi sajtóban, a folyóiratokban, a könyvkereskedők forgalmában.

Jókai-könyvek históriái.

Az akkori viszonyok méreteihez képest ennek meg is volt a maga foganatja, igy a legtöbb könyvének meg is lett a históriája.

Az első mű, amelyet Jókaitól kiadtunk, a *„Páter Péter"* volt. Mindjárt e mű körül nagy és éles ujsághāboru keletkezett. A csodás monda alapján megirt rejtélyes történetet az egyik

lap Jókai egyik legelragadóbb elbeszélő munkájának mondotta, ellenben a *„Fővárosi Lapok"* egy névtelen kritikusa azt irta róla, hogy nem méltó mű a Jókai lángelméjéhez. Nosza megindult erre a vita, amennyiben a többi lap is beleavatkozott a kérdésbe és megvolt az esemény.

Azután jött *„Egy játékos, aki nyer"*. Ez viszont külföldön keltett nagy feltünést témájánál fogva és a magyar lapok ismertették némely külföldi lap közleményeit, mint érdekes kuriózumokat.

De bármily csábító volna, nem lehet e helyütt minden egyes Jókai-könyv körül történteket elmondani, mert ez egyrészt rendkivül kitágitaná e könyv terjedelmét, másrészt unalmassá is válnék, hiszen végre minden egyes könyvének lanszirozása jóformán ugyanazon módon történt. Csak néha estek meg különös dolgok egy-egy könyvvel, igy pl. mikor a *„Minden poklokon keresztül"* cimü regényét irta Jókai a *„Regényvilág"* részére. Ezt a regényt illusztráltatni akartuk és minthogy a szöveg még nem volt meg, Jókai magára vállalta, hogy megmagyarázza a piktornak mindjárt az első folytatás részére megrajzolandó képnek a tárgyát. Meg is magyarázta, hogy rajzoljon meg egy várurat, aki feleségétől elbucsuzik. A rajz el is készült, a klisé is elkészült, a kézirat csak az utolsó percben jött és akkor kisült, hogy a rajz teljesen hasznavehetetlen, mert a búcsujelenetet ábrázoló képen a váruron és feleségén kivül még egy dada és néhány gyermek is volt, akik a várurnő szoknyájába kapaszkodnak, holott a szöveg szerint a várur éppen azért megy a szentföldre, hogy áldást eszközöljön ki virágtalan családfája részére. Mit lehetett tenni, a képet adni kellett, mert a regényt illusztrálva igértük, idő már nem volt uj kép készitésére, a szövegen változtatni nem lehetett, mert hiszen ez volt alapeszméje a meginduló regénynek. Végre is Jókai vállalta magára a nehéz probléma megoldását, hiszen magát tudta hibásnak abban, hogy a piktort nem világositotta fel kellőképpen.

Fogta magát és a következő néhány sort irta oda toldalékul a szöveghez:

„Pedig a várurnő olyan végtelenül szerette a gyermekeket, hogy összeszedte a béresek, gazdatisztek porontyait és reggeltől estig játszott velük, becézgette s a karján hordozta őket."

Evvel az elintézéssel azután mindenki meg is volt elégedve.

Bizonyos szenzáció volt, mikor először jelent meg Jókai-regény füzetes kiadásban, mikor a füzetes rémregényeket ki akartuk szoritani füzetes Jókai-regényekkel. A *„Lőcsei fehér asszony“*-nyal tettük meg az első kisérletet a Jókai-kolportázs terén. Ezzel próbáltuk meg Jókai munkáit a szegényebb sorsuak könyvpolcaira is eljuttatni. A kolportázs-kiadásban természetesen koncessziókat kellett tenni a megszokásnak, gazdagon illusztrálva kellett adni ezeket a munkákat. *Jókai Róza* tehetsége egész teljességével iparkodott a sikert előmozditani. Ebben a füzetes kolportázs-kiadásban jelent meg azután a *„Kis királyok“* a *„Lélekidomár“* és a *„Három márványfej“* is.

Érdekes története van egy, a közönség előtt jóformán teljesen ismeretlen Jókai-műnek. A 80-as években sem voltak jobbak tankönyveink, mint aminők mostanában. Hivatottak és hivatlanok derüre-borura irták az iskolai tankönyveket, amelyekből Magyarországon több fajta jelent meg, mint a nagy német birodalomban. Én abban a hitben voltam és vagyok ma is, hogy különösen az elemi iskolás gyermeknek a képzelhető legjobb könyvet kell kezébe adni és hogy ezt a legjobb könyvet a legjobb irónak kell megirnia. Azt gondoltam tehát, jó volna megiratni egy történeti, egy földrajzi, egy számtani elemi iskolai kis kézi könyvecskét egy-egy nagy és kiváló iróval, ezt azután átnézetni a mellőzhetetlen pedagógiai szempontokból egy jeles pedagógussal, azután gyakorlatilag kipróbáltatni az iskolában és ily módon esetleg hozzájuthatunk majd jó elemi iskolai könyvekhez.

Ebből a felfogásból kiindulva, Jókai Mórt kértem fel arra, hogy irja meg a népiskolák használatára szánt kézi könyvecskében a magyar nemzet történetét. Meg voltam győződve róla, hogy összes iróink közül ő az, aki leginkább képes leszállni a gyermek kedélyvilágába és az ő elragadó nyelvén, az ő bűbájos hangján a gyermek szellemi fejlődése első stádiumában bemutatni a nemzeti történelem multját, ugy, hogy az a gyermeket magával ragadja és benne megragadjon.

Jókai lelkes örömmel fogadta az eszmét, mindjárt neki is ült, meg is irta a maga kis könyvecskéjét, amit mi sietve kinyomattunk néhány példányban kézirat gyanánt és benyujtottunk

a közoktatásügyi miniszteriumba approbáció végett. Különleges beadványban kértük is a miniszteriumot, hogy tekintettel az ügy nagy fontosságára, ő maga jelöljön ki arra legilletékesebb pedagógust, aki a szöveget átnézi, a szükséges helyreigazitásokat elvégzi rajta, a tananyag szempontjából esetleg felmerülő hiányokat pótolja, vagy azok pótlására a szerzőt figyelmezteti, szóval sajtókész állapotba hozza a munkát. Minél eredetibb volt az ötlet, Jókaival elemi iskolai tankönyvet iratni, annál idegenszerübben fogadták azt a bürokrácia berkeiben. A kért elintézés késett és Jókai, aki igen türelmetlenül várta azt, sehogyse birta felfogni, hogy egy könyvnek elbirálása tovább tartson, mint magának a könyvnek megirása. Fogta magát tehát, egy nap átment Budára *Trefort*-hoz, a miniszterhez, hogy ő majd igy-ugy kisürgeti ám a dolgot. Ki is sürgette, el is intézte a maga módján. Budáról visszajövet bejött hozzánk és diadalmasan jelentette, hogy minden rendben van. *Trefort* approbáltnak jelentette ki a könyvet és az most már kinyomható. Ki is nyomattuk 10000 példányban, már csak a boriték volt hátra, erre azonban rá kellett nyomatni a miniszteri engedélyezés számát. Jókaihoz fordultunk, neki nem volt száma, ilyet a miniszter vele nem közölt. Az illetékes ügyosztályhoz fordultunk, ott nem tudtak a dologról, az engedélyezés nem volt beiktatva, nem is lehetett száma. A könyv még mindig a birálónál volt. Mikor azután a tényállást az osztályvezetőnek előadtuk, az sült ki, hogy a miniszter a referáda bevárása előtt az approbációra vonatkozólag igéretet tett Jókainak, mert hiszen fel sem tehette, hogy Jókainak a munkája ne approbáltassék.

Jókai persze készpénznek vette a miniszter igéretét, olybá, mintha az approbáció már tényleg megvolna. Sem Jókait, sem a minisztert nem lehetett dezavuálni, beiktatták tehát a könyvet az approbálási sorjegyzékbe és átadták nekünk a számot. Most már megjelenhet a könyv. Meg is jelent, szét is küldtük. Egyszerre csak nagy riadalom támad. Valamelyik szemfüles „tanügyi bácsi“ felfedezte benne, hogy a koronázás időpontjának dátuma téves. Minden gyerek tudta Magyarországon, hogy a koronázás 1867 junius 8-án történt, Jókai pedig ettől egészen eltérő dátumot adott. Nosza, fogta magát az illető, végigböngészte a könyvet és talált még egy-két jelentéktelen

dátumhibát, vagy sajtóhibát. Erre aztán megirt egy igen nagy, hosszu cikket, amely az egész magyar tanitóságot óvja ettől a borzasztó munkától, amely annyira hemzseg a hibáktól. A hibák ugyan nem voltak jelentékenyek, igazán csak inkább sajtóhibáknak voltak minősithetők, Jókait mégis nagyon bántotta a dolog. Ő abban a hiszemben volt, hogy a miniszteriumban van egy ugynevezett revideáló bizottság, mert hiszen különben minek tartanák ott hetekig és hónapokig az ilyen kis kézi könyvecskét, azt hitte, hogy maga a miniszter is átnézte a dolgot és minthogy approbálta, semmiféle megjegyzése hozzá nem volt.

Akármint volt a dolog, a nagy kár megtörtént, a példányokat meg kellett semmisiteni és ujakat nyomatni. De nem ez volt a legnagyobb kár, hanem az, hogy a tanitóság egy lármás cikk által felizgatva, nem méltányolta annak a gondolatnak jelentőségét, hogy a Jókai Mór könyvéből oktathatja az ifjuságot, nem látta be, hogy ezuttal nem száraz tankönyvet, hanem lelkes imakönyvet kapott a kezébe és nem tudott eltérni a régi megszokott sablonoktól. A Jókai kis könyve ennélfogva nem töltötte be hivatását és ezzel be is zárult az a gyönyörünek gondolt könyvsorozat, mely legnagyobb iróink szellemi termékeit vitte volna be a népiskolába.

Könyv-sorsok.

Hiszen lehetne minden könyvről valami hisztórikumot feljegyezni, mert hiszen minden könyvnek megvan a maga históriája és sorsa. *Habent sua fata libelli.* De hát talán jellemzőbb lesz, ha éppen a legjellegzetesebb könyv-sorsokat mondom el. Igy például: hogyan járt a „*Cigánybáró*“-val. Ismeretes, hogy ezt a regényt a nagy *Johann Strausz*, az operett királya zenésitette meg (1885). A librettót *Schnitzer*, a „*Neues Pester Journal*“ hajdani szerkesztője késztitette. Jókainak természetesen megfelelő szerzői jutalék volt biztositva. Az operett Bécsben fényesen beütött és minden szinházi ember szerint bizonyos volt a világsiker. Ekkor lejött *Schnitzer* Budapestre és felajánlott Jókainak 2000 forintot összes osztalékainak megváltásaképpen. Jókai anélkül, hogy bárkivel is szót váltott volna erről a dologról, rögtön ráállott erre az ajánlatra és ezzel elmulasztotta életében az egyetlen alkalmat, amikor egyetlen munkájával sok-sok százezer forintot kereshetett volna meg.

Mikor ezt megtudtuk, sajnos, tulságos későn, felkértük Jókait és szavát vettük, hogy ezentul tudtunk nélkül semminemü tranzakcióba nem bocsátkozik, sem forditásra, sem dramatizálásra, sem megzenésitésre vonatkozólag. Mi ezen a téren még megmentettük Jókainak, amit lehetett, amint azt később el fogom mondani, de Jókai több „*Cigánybáró*"-t nem irt és *Strausz* más Jókai-regényt nem zenésitett meg. Ez lehetett volna életének egyetlen világsikere pénzügyi szempontból és ezt igazán egy tál lencséért adta oda.

*

Sajátságos sorsa volt Jókai egyik későbbi regényének, a „*Sárga rózsá*"-nak. Alig volt könyve Jókainak hosszu pályáján, mely annyira észrevétlen maradt volna a sajtó és a közönség előtt, mint ez a munkája. Még Jókai régi és állandó hivei is, akik minden munkáját elolvasták és igy ezt is, valahogy nem vették észre ennek a könyvnek rendkivüli szépségeit; ugy látszik, a nagy közönségnek mégis szüksége van valami irányitó, szuggesztiv hiradásra az irodalomban épp ugy, mint a politikában, hogy valamilyen egészséges közvélemény kialakuljon. Pedig ezt a könyvet Jókai szinte jubileumi munkájának szánta, akkor irta, amikor őt ünnepelni készültek irói müködésének ötvenedik évfordulója alkalmával. Visszatért az ő régi tárgyköréhez: a magyar nép életéhez, onnan meritett erőt és ihletet.

Beöthy Zsolt nagy érdeme, hogy erre a könyvre figyelmeztette a magyarságot. A legnagyobb elragadtatással állapitja meg a majdnem észrevétlen maradt könyvről, hogy a legjobbak és legszebbek közé tartozik, melyeket nyelvünkön irtak; aztán igy jellemzi:

> „Benne van majdnem az egész magyar nép jelleme. Azután a puszta élete, lakói szokásai, felfogása, érzése, nyelve, a megfigyelésnek ritka erejével látva, a képzeletnek csodás elevenségével szőve képekké és mesévé és az előadásnak gyökeres, jellemzetes és barátságosan könnyed módján mutatva be. Nehezemre esik, hogy elragadtatásomat terjedelmesebben és alaposabban nem indokolhatom. De az elismerő kritikusnak legjobb indoka ugyis mindig ez: Olvassátok el a könyvet és igazat adtok nekem. Komolyan meg vagyok győződve róla, hogy ez a regény maradandó könyveink egyike lesz, azok egyike, melyeknek

szelleme akkor is szitani fogja tiszta költői eszközökkel a magyar érzést, mikor majd magyar sajátosságainkat mind mélyebb és mélyebb réteg alá temetik a jövendőnek nivelláló áramlatai."

Milyen rendkivüli nagy szerepre van hivatva *Beöthy Zsolt* megállapitása szerint ez a könyv már ma és a legközelebbi jövőben!

*

Jókaihoz való belső viszonyunk szempontjából érdekes története van a „*Nincsen ördög*"-nek, Jókai egyik kevéssé ismert regényének. Jókainak ez a regénye 1890-ben jelent meg a „*Nemzet*" tárca-rovatában. Mint minden könyvét Jókainak, ezt is készültünk kiadni, de mielőtt még erre rákerült volna a sor, a *Légrády Testvérek* hirdetését olvastuk, mely szerint ők fogják Jókainak ezt a könyvét közrebocsátani. Nem akartam szemeimnek hinni és azonnal felkerestem Jókait, hogy megtudjam tőle az ügy mibenlétét. Jókai kijelentette, hogy ő ugyan nagy örömmel adatta ki velünk a könyveit, de ugy hallotta valakitől, hogy mi már nem igen fektetünk nagy sulyt azokra, mert nem vagyunk megelégedve az üzleti eredményekkel, ugy gondolja tehát, hogy helyesen cselekszik, ha ettől a tehertől minket megszabadit, és ezért ezt a regényt Légrádyéknak adta oda, akik már régen kértek tőle kiadandó munkát.

Jókai kijelentése engem módfelett meglepett, felizgatott, majdnem kétségbeejtett; semmiféle alapját az ő apprehenziójának nem birtam bármilyen részünkről történt nyilatkozatban is felfedezni és igen sürgetőleg kértem, nevezze meg azt, aki vele olyat közölt, amit mi soha ki nem fejeztünk és ami teljesen távol áll tőlünk és teljességgel ellenkezik a mi szándékainkkal és érdekeinkkel. Jókai meg is nevezte *Marczali Henrik*-et, akitől arról az én állitólagos nyilatkozatomról értesült. Már most az ő engedélyével és a magam tisztázása érdedében azonnal felkerestem *Marczali*-t, aki egészen kétségbe volt esve, hogy egy ártatlan és inkább tréfás megjegyzés ily nagy és sulyos, messzire kiható félreértésre adhatott alkalmat. Emlékezetembe hozta, hogy valamelyik nap a könyvesboltunkban megfordult, ott egy ujabban megjelent Jókai-regényt látott a pulpituson, még pedig a „*Gazdag szegények*" cimüt és arra a kérdésére, hogy hogyan fogy ez a mű, hogy veszik-e

azt vajjon, azt a választ kapta volna valamelyik segédtől, hogy bizony nem ugy, mint a *„Szegény gazdagok“*-at. Ezt ő egy alkalommal azután elmondta valakinek, és ebből az ártatlan könyvcim-tréfából, amely Jókai füléhez jutott, keletkezhetett a kellemetlen félreértés. Nem képzelhető szerinte más, mint hogy a Jókai fantáziája konstruálhatta ebből az ártatlan megjegyzésből azt, ami aztán Jókait megbántotta. *Marczali* tanár egészen határozottan emlékezett arra, hogy én velem egyáltalában soha Jókairól és az ő könyveiről nem is beszélt és késznek nyilatkozott Jókait felkeresni és neki ezt kijelenteni. Én köszönettel fogadtam készségét, de kértem arra is, hogy miután ennek a dolognak ránk nézve sulyos eredménye az, hogy Jókai immár visszavonhatatlanul egyik regényét más kiadónál jelenteti meg, sziveskedjék irásban is megtenni az általa önként felajánlott kijelentést, hogy azt szükség esetén felhasználhassam. *Marczali* tanár lojálisan teljesitette kérésemet és én most harminc esztendő után itt közlöm az ő, akkor Jókai Mórhoz cimzett levelét, amely megmagyarázza, hogy a *„Nincsen ördög“* mért nem jelent meg a mi kiadásunkban, ami a későbbiek folyamán, a nemzeti diszkiadás megjelenése során még nagy bonyodalmak okozója lett Jókai és a Légrády cég között.

Marczali Henriknek *Jókai Mór*-hoz intézett levele következőképpen hangzik:

Igen tisztelt Uram!

Révai Mór ur volt nálam és elmondta, hogy nevemmel csunya visszaélést üztek oly ügyben, mely Jókai Urnak irodalmi müködését, illetőleg annak üzleti sikerét érinti.

Becsületszavamra mondom, hogy Révai ur soha nekem e tárgyban nem szólt. Becsületszavamra mondom, hogy én soha e tárgyat senkivel szemben nem érintettem, amint hogy felőle semmiképp tájékozva nem voltam, nem is lehettem.

Kivánom, hogy e határozott és minden tétova nélkül adott nyilatkozatom az e tárgyban lehető félreértéseket eloszlassa.

Teljes tisztelettel maradok
igen tisztelt Jókai urnak
igaz hive és tisztelője

Budapest, 1890 december 6.

Marczali Henrik.

Jókai a külföld irodalmában.

Jókainak az volt a szokása, hogy a midőn napi munkája befejeztével délelőttönként a városba indult, különböző teendőit egy cédulára irta fel, abban a sorrendben, amint járatait el akarta intézni. Ezekből a pro-memoria-cédulákból több is van birtokomban; az egyik igy hangzik:

„Athenaeum
Uj regényem kiadása
Pályázatra Akadémiához beküldve
Jarrold."

Másiknak a szövege a következő:

„Nyugdijam kieszközlése Berzeviczynél, Zsilinszkynél,
Uj novella-gyüjtemény: „Tul a láthatáron",
Athenaeumnál tudakozódás osztalék iránt,
Regény megjelenése. Kérdés,
Szerződés a tiz kötetre „Extravagantes"
Adria prezenzmark átvétele, Január
Feszty Árpádné kamatjainak fizetése,
Alapitványok kamatjai
Jarrold, Doubleday."

Ez az utóbbi két név ebben az időben nagyon foglalkoztatta Jókait. *Jarrold* és *Doubleday.* Minduntalan visszatér a pro-memoria-cédulákon e két kiadónak a neve. Az egyik angol, a másik amerikai. Jókai abban az időben, a 90-es években, e két kiadó utján került kapcsolatba a világirodalommal, az angolul beszélő nép millióival. És Jókait ebben az időben az ő könyveinek külföldi kiadásai szinte jobban érdekelték, mint a magyar kiadások.

Mi magyarok büszkék voltunk Jókai külföldi elismerésére és világhirnevére, pedig hát — kellően megvilágitva — ennek a hirnévnek és elismerésnek méretei inkább elszomoritók.

Jókai ott lehetett volna a világ legelső iróinak sorában, ami olvasottságát, népszerüségét, világelterjedését illeti, de nem volt ott az őt megillető helyen — azért, mert nem volt, aki őt adminisztrálja, aki őt lanszirozza akkor, amikor annak itt volt az ideje; azért — kimondom nyiltan — mert nem volt

akkor kiadója, aki európai látkörrel az ország szük határain túl is kivitte volna az ő munkáit.

Jókai akkor irta *„Erdély aranykorá*"-t, a *„Magyar nábob*"-ot, *„Kárpáthy Zoltán*"-t, *„Az uj földesur*"-at, amikor *Victor Hugo* a *„Nyomorultak*"-at, a *„Nevető ember*"-t, a *„Tenger munkásai*"-t, amikor *Alexandre Dumas „A három testőr*"-t, *„Gróf Monte Christo*"-t és a *„Párisi Mohikánok*"-at, amikor *Eugène Sue* a *„Párisi titkok*"-at, *„A bolygó zsidó*"-t, *„A hét főbün*"-t adta ki.

Ha a romantikus irodalomnak ebben a korszakában jelennek meg ezek a Jókai-regények a művelt nagy nemzetek nyelvén, akkor Jókai világhire, elterjedtsége, kulturális jelentősége legalább is egyívásu volna a *Hugo, Dumas, Sue* nevével. Az angol, az északamerikai nemzet akkor a szabadságharc után érdeklődött is a magyarság iránt *Kossuth Lajos* nagy agitációja folytán és Jókai műveinek beilleszkedése az angol, az amerikai irodalmakba, a magyar ügynek is mérhetetlen szolgálatokat tehetett volna, olyanokat, amelyeknek hatását még ma is, sőt ma fokozott mértékben élveznők.

De akkor senki sem gondolt arra, hogy Jókait ki kell vinni a külföldre, akkor nem volt mellette senki, aki erre alkalmas lett volna. A magyar kiadóság épp oly primitiv állapotban volt, mint minden egyéb az országban. Érezhette azért mégis *Emich Gusztáv*, hogy Jókait nem lehet mégsem csak magyar nyelven kiadni és közre is bocsátotta *Dux Adolf* forditásában a *„Magyar nábob*"-ot 1856-ban németül és *„A régi jó táblabirák*"-at *Bródy Zsigmond* forditásában 1864-ben, de ezekből a könyvekből a külföldre jóformán semmi sem jutott ki, ezek inkább a hazai német ajku olvasóközönségnek voltak szánva.

A német birodalomban, német kiadóknál Jókai egyes műveit csak a 60-as évek végén és a 70-es évek elején helyezte el *Kertbeny Károly Mária*, egy félbenmaradt könyvkereskedő, de az ő forditásai oly rosszak voltak, hogy szinte csodálatos, ha a német könyvpiac befogadta.

Abban az időben különösen *Otto Janke* berlini könyvkiadó és *Philipp Reclam*, a népszerü *„Universal-Bibliothek*" kiadója adtak ki nagyszámban Jókai-regényeket, de ezek is, mint a többi egyebütt megjelent Jókai-művek, szinte kivétel nél-

kül gyatra, felületes, sokszor csonka és értelmetlen fordításokban jelentek meg.

Mintegy 150 műve jelent meg Jókainak német nyelven és ezek közt alig egy-kettő gondos, élvezhető forditásban.

Minő nagy hatása lehetett Jókai költészetének a nagy és művelt német közönségre, — ha ilyen forditások mellett is meg tudta hóditani! *Mikszáth Kálmán* igen helyesen állapitja meg, hogy ezekben a forditásokban

„épen a legragyogóbb tulajdonságai, a természetesség, az elevenség, a humor, a graciózitás és a nyelv csodálatos muzsikája elpusztulnak vagy legalább elhalványodnak, mig ellenben hibái, a fantasztikus, szertelen mese, a kompozició egyenetlensége és a lélektanilag hibás alakok épségben megmaradnak. — És hát ebből látni, mekkora nagy legény ő! Egy iró, akinek jóformán csak a gyengébb tulajdonságait viszik ki a külföldre és aki azokkal is ott ragyog a legnagyobbak közt!“

Jókai maga állapitja meg önéletrajzában:

„A jó forditó és a jó kiadó az irónak az, ami a *szárny* a madárnak. Egy *toll* még nem röpit el.“

Milyen kár, hogy Jókainak nem voltak jó forditói. Ha lettek volna — bizonyára ezek a külföldi kiadói, elsőrangu mesterei szakmájuknak, épp oly sikert érhettek volna el műveivel, épp ugy állandósithatták volna fennmaradásukat, kelendőségüket, mint a világ többi nagy elbeszélőiét.

Meggyőződésem szerint a rossz forditásokon és az igen nagy időbeli késedelmen mult, hogy ez nem sikerült a maga teljességében és erősen hiszem, hogy ha arra illetékesek — kedvező körülmények között és a feltétlenül bekövetkező, kedvező irodalmi áramlatba bekapcsolódva, valamikor ujra kezükbe veszik ezt az ügyet — azt diadalra is fogják vinni.

*

Még rosszabbul járt Jókai *francia* nyelvü kiadásaival. Hallgassuk meg, mit mond ezekre nézve a nyelvi ismereteinél fogva erre illetékes *Adorján Andor:*

„... Tudniillik rosszak a forditások. Párisban, valahol a Szajnaparton kezünkbe akadt néhány francia Jókai-regény. Ott a sorok és szavak versenyt gyilkolják a mi nagy Jókainkat és a jobb

sorsra érdemes francia nyelvet. Tudniillik itt az történt, hogy a költőfejedelemnek néhány magyar tisztelője, javarészt arisztokraták, elhatározták, hogy Jókainak a „hóna alá nyulnak": leforditják műveit franciára és majd ők megmutatják, igy meg ugy, de Jókait világhirhez segitik. Meg is csinálták a forditást; szánalmas. Tanári kék plajbásznak maradt ott csak helye és korrektori deleáló ceruzának, legfeljebb még pici hely a felháborodás számára. De Jókai kiszorult belőle, ki annyira, hogy még a saruja porát se találjuk. Ne lepődjünk meg hát rajta, ha Franciaországban — ahol különben is exkluziv a nemzeti izlés — nem ismerik Jókait."

Hát igenis, ne lepődjünk meg, hanem inkább örüljünk neki, hogy mindössze hét mű van franciára leforditva, mert talán még lehetséges lesz valaha a Jókai legjobb műveivel kongeniális forditásokban a francia olvasókat is meghóditani.

Ámbár ennek igen nehéz a sora. A francia nemzeti sovinizmus alig enged külföldi irót érvényesülni. Ez közismeretes. Ez alól alig van kivétel. Én éppen Jókainak a francia romantikusokkal való szellemi rokonságára alapitottam azt az eljárásomat *Mme Edmond Adamnál*, amelyet már egy előbbi fejezetben emlitettem. Akkor, az ő tanácsára is, érintkezésbe léptem a *Hachette* cég elnökével, a kiváló *Fouret*-val és a zseniális *Georges Charpentier*-val. *Fouret* nagy tisztelője volt Jókainak, ő adta volt ki „*Az uj földésur*" francia forditását több kiadásban és mint a legnagyobb francia kiadóvállalat feje, leginkább felkarolta a külföldi irodalmat. *Charpentier* a legnépszerübb francia iróknak szerencsés kezü, kedvelt kiadója volt, némelyik kiadványából száz kiadást nyomatott ki egyszerre. Őt megnyerni biztos sikert jelentett volna.

Mindketten igen barátságosan fogadták előterjesztésemet, több izben tanácskoztak is velem róla, — de a vers vége mindig az volt, hogy Jókai ismeretlen Franciaországban, őt előbb meg kell ismernie Párisnak, ki kellene jönnie néhány évre Párisba, ott társadalmi életet élnie, ahogy *Turgenyev* tette, aki azután szinte ugy szerepelt műveivel a francia közönség előtt, mintha vérbeli párisi lett volna. Még azt is elhitték róla, hogy némely munkáját franciául irta.

Mikor én Jókaival közöltem párisi tanácskozásaim tartalmát, az volt a válasza, hogy miután ő Párisban is csak egy-

szer ebédelhetne napjában s akkor se többet egy falat husnál — legkisebb vágyódása sincs Párisban élni csak azért, mert ott élve, tizszer vagy huszszor annyit kereshetne meg.

Jól is tette. Ez a kaland nem is lett volna Jókainak való. Nem is tanácsolta neki senki. Párist bizonyára meghóditotta volna Jókai, de mi elvesztettük volna őt.

*

Igazán csodálatos, hogy ily visszás körülmények közt Jókai művei mégis hóditó utra kelhettek még a kisebb országokban, a kisebb nemzetek szükebb nyelvterületein is. Sőt itt majdnem nagyobb mértékben, mint a nagy világnyelveken. Igy olasz nyelven sok munkája jelent meg különböző napilapok tárcarovatában, könyvalakban is 8 műve; a szláv nyelvü nemzetek erősen olvasták Jókait: lengyel nyelven 48 műve, cseh nyelven 22 műve, szlovén nyelven 2, horvátul 1, szerbül 16, ruthénül 2 és orosz nyelven 30 műve jelent meg.

Az északi nemzetek nagyon kedvelték Jókait, mert némelyiknek nyelvén ugyanaz a műve 2, sőt 3 különböző forditásban is megjelent. Dán nyelven 6 műve, finn nyelven 16, holland nyelven 4 és svéd nyelven 16 műve látott napvilágot.

Felsorolásom teljes lesz, ha még megemlitem, hogy 4 román, 3 spanyol, 1 újgörög, 1 török és 1 volapük nyelvü kiadásról van tudomásom.

Természetesen itt csak az önállóan megjelent könyvkiadásokról van szó, de nincs a lapok tárcaközléseiről, sem arról a számtalan novelláról és elbeszélésről, amelyek a világ összes szépirodalmi folyóirataiban jelentek meg.

Mindezek közül a munkák közül igen keveset forditottak le magyar eredetiből, legtöbbje németből forditott — elképzelhető, minő lehet az a szöveg, melynek a rossz német forditás szolgált alapul. Több izben az az érdekes eset merült fel, hogy aziránt fordultak hozzánk engedélyért, hogy valamelyik megnevezett művét Jókainak engedjük át franciából németre való forditásra. Mi az ilyet természetesen megtagadtuk, sokszor nem is tudva, melyik műről van szó, mert a megváltoztatott cimből azt nem is lehetett kideriteni. Több esetben

egészen biztosan megállapithattuk, hogy németből franciára forditott munkát akart valaki franciából németre forditani és kiadni.

*

És most térjünk vissza *Jarrold*-hoz és *Doubleday*-hoz, az angol és az amerikai kiadóhoz.

Minden európai nyelvről volt szó a fentiekben, csak az angolról nem, arról a nyelvről, melyet az összes nyelvek közül a legtöbb ember beszél. Éppen ezért egy olyan termékeny iróra nézve, mint aminő Jókai volt, az ő műveinek angol nyelvü kiadása esetleg fontosabb lehetett az összes más nyelvü kiadásoknál. Mégsem törődött itt evvel az üggyel senki, sem maga Jókai, sem egyetlen kiadója vagy barátja — hanem törődött Londonban egy teljesen ismeretlen ember.

A British Museumé a világ legnagyobb könyvtára. Oda eljutottak német kiadásban a Jókai munkái is. A könyvtár egyik tisztviselőjének egyszer kezébe kerülvén egy német Jókai-kötet, lapozgatás közben egy pár sort elolvasott belőle, ami annyira megragadta, hogy izgatottan kiváncsi volt a könyvre. El is olvasta elejétől végéig és nem tudta, hova legyen a csodálattól. Egy uj, egészen ismeretlen világ nyilt meg előtte. Elővette a szerző más munkáját is, csodálata csak fokozódott. Miután Jókainak igy több munkáját elolvasta, az az élénk vágy foglalkoztatta, hogy ezekkel az irodalmi csemegékkel meg kell ismertetni az angol olvasóközönséget is. Utánajárt annak, rá lehetne-e akadni egy olyan csoda-emberre, aki tud magyarul is, angolul is, aki megérti az exotikus magyar idiómát és birja az angol irodalmi nyelvet és stilust. Hát bizony nem akadt olyan csoda-emberre és nagy elhatározásra jutott, arra, hogy ő maga fogja megtanulni a magyar nyelvet és aztán ő maga fogja leforditani angolra azokat a csodakönyveket.

R. Nisbet Bain, igy hivták a derék embert, azonnal hozzá is fogott a magyar grammatikához és sok hónapi szorgalmas magántanulás után — könyvből és szótárból annyira elsajátitotta nyelvünket, hogy hozzá mert fogni az első Jókai-könyv forditásához.

De *R. Nisbet Bain*, a gyakorlati angol még mást is tett: megfelelő kiadót keresett és talált, olyat, aki kész volt tel-

jes erejével a Jókai-kiadványoknak szentelni magát. Ez volt a *Jarrold & Sons* londoni cég.

Jarrold mindenekelőtt Jókaihoz fordult és beleegyezését kérte. Tiszteletdijról nem tett emlitést. Én azt tanácsoltam Jókainak, válasszon ki művei közül kettőt és azokat ajánlja fel Jarroldnak, tiszteletdijról ő se tegyen emlitést. Animáljuk az angol kiadót, hogy egy szép és olcsó kiadást csináljon, mert hiszen az a két-három könyv, amely eddig Jókaitól angol nyelven megjelent, oly rendkivül drága bolti áron került forgalomba, hogy elterjedésre egyáltalában nem is igen számithatott.

Jókai elfogadta javaslatomat. *Jarrold* kiadta a két munkát igen diszes kiállitásban, elegáns kötésben, mégis csak hat shillinges áron, amely az angol viszonyokhoz képest olcsó árnak mondható. Egy évre rá ujra levéllel fordult Jókaihoz, azzal, hogy még néhány kötetet szivesen kiadna tőle. Erre azután mi irtuk meg a választ, s kifejtettük neki, hogy az eddig közrebocsátott két kötetet minden megtérités nélkül engedte át a szerző, hogy munkáinak angol nyelven való rendszeres kiadását ily uton kezdeményezze, nem volna azonban helyénvaló többi munkáit is dijtalanul átengedni, mert hiszen természetes, hogy bizonyos szerény honoráriumra igényt tartani jogositva van. Éppen ezért minket bizott meg a szerző ez anyagi ügyeknek lebonyolitásával és mi készséggel vállalkoztunk is erre, abban a reményben, hogy *Jarrold*-ék is helyénvalónak fogják találni, hogy kielégitsék a szerzőnek nem tulnagy igényeit. Kértük tehát, hogy ő maga tegyen erre vonatkozólag javaslatot, készeknek nyilatkozván a magunk részéről arra, hogy a könyvek kiválasztása tekintetében mindenképpen kezére fogunk járni és meg fogjuk neki jelölni Jókai legjobb munkáit.

Aki a szerzői jogi viszonyokat ismeri, magától értetődőnek fogja találni, hogy ilyen szerény hangon támasztottuk Jókai nevében az igényeket, mert hiszen a helyzet az volt, hogy bármely angol kiadó szó nélkül és minden fizetés nélkül Jókainak bármely munkáját lenyomathatta volna és kiadhatta volna. Nagy tiszteletdijat várni sem lehetett, mert hiszen a kiadó, aki a munkát ily uton magához váltja, evvel éppen e viszonyoknál fogva nem volt biztositva afelől, hogy

ugyanez a munka nem jelenik-e meg más kiadónál is, mert hiszen a védelmi idő már régen lejárt és még a magyar törvény szerint szükséges formalitások sem voltak megtartva.

Jarrold-ék megértették intenciónkat és már legközelebbi levelükben készeknek nyilatkoztak Jókainak minden kötetért kiadásonként 25 fontot fizetni, ami a mi pénzünk szerint akkor körülbelül 600 koronát tett ki, vagy pedig egy 5 százalékos *royaltyt* (tantième), a szerző választása szerint. A szerző az előbbit, a fix összegü dijazást fogadta el és ezen az alapon jött létre akkor az a megállapodás, hogy *Jarrold* ki fogja adni egymásután a „*Janicsárok végnapjai*"-t, „*A fehér rózsá*"-t, „*A szegény gazdagok*"-at, a „*Magyar nábob*"-ot, a „*Kárpáthy Zoltán*"-t, a „*Szomoru napok*"-at és „*Rab Ráby*"-t. Jarrold önként vállalt kötelezettséget arra, hogy ezeket a könyveket a szerző nagy jelentőségéhez mért előkelő stilusban fogja kiállitani és a szerzőnek minden vele közlendő kivánságát szivesen és készséggel fogja teljesiteni. Jarrold-ék szavuknak is állottak, igazán gyönyörü dresszbe öltöztették Jókai könyveit, gyors egymásutánban ki is adták és nagy körültekintéssel, ügyességgel és hozzáértéssel terjesztették a munkákat. Ugy, hogy a legtöbb mű már egy-két év mulva 4., 5., 6. kiadást ért. Minthogy közben megjelent nálunk a „*Sárga rózsa*", mi Jókainak erre a remekművére is figyelmeztettük *Jarrold*-ot és ő gondoskodott is róla, hogy azt azonnal fordítsa le *Nisbet Bain*, hogy minél előbb kiadja ezt a munkát is.

Jarrold, amint leveleiből és a hozzánk küldött prospektusokból és nyomtatványokból, a hirlapok közléseiből, a Jókai egyre növekvő népszerüségéből megállapithattuk, mindenképpen megfelelt azoknak a várakozásoknak, amelyeket mi Jókai angol kiadójához füzhettünk. A levelezést állandóan mi vittük Jókai nevében, az elszámolásokat is mi ellenőriztük és mindig rendben találtuk, minden felvilágositásért hozzánk fordult és mi minden kivánságát készséggel teljesitettük.

Különösen Jókai arcképei körül voltak mindig ujra ismétlődő kivánságai, amelyekből kiderül, hogy az angol közönséget a költő személyes életkörülményeinek ismertetésével lehetett legjobban közelhozni az ő munkáihoz. Egyszer azt az arcképét kérte Jókainak, amelyen magyar diszruhában van levéve:

„abban a különös ruhában, amelyet nézetünk szerint jogositva van hordani annál a körülménynél fogva, hogy Ausztria császára nemrég nevezte ki őt a magyar mágnástábla tagjává.“ *Jarrold* azt hitte, hogy csak a főrendiházi tagság, melyre a „császár“ nevez ki, jogosit a magyar diszruha viselésére.

A *„Magyar Nábob“*-ot egy oly arcképpel akarja ellátni, amelyben Jókai le van véve „in *your* robes as a Doctor of Medicine“. Jókai, amióta a pesti egyetem diszdoktorává avatta, sohasem hagyta el a doktori jelzőt neve mellől és *Jarrold* azt hiszi, hogy ő orvosdoktor, mert Angliában csak ezt nevezik doktornak és hogy az orvosdoktort különleges ruha illeti meg. Későbbi leveleiben egyszerü mellképet, azután olyan képet kér, mely Jókait Párisban létekor ábrázolja, azután olyat, amely ujabb házassága után őt nejével együtt ábrázolja. Mindezekből a kivánságokból az derült ki, hogy *Jarrold* nagy szeretettel karolta fel a Jókai-kiadásnak és propagálásának ügyét, ami pedig nem volt könnyü, mert hiszen a Jókai romantikájának abban az időben már meg kellett küzdenie az ujabb szépirodalmi irányokkal és a közönség megváltozott izlésével. *Jarrold* mégis nagy sikert ért el és teljes joggal a Jókai legitim angol kiadójának tartotta magát, midőn egy nap őt is, minket is felette meglepő eset történt.

1898 julius havában azt irja nekünk *Jarrold*, hogy levelet kapott egy amerikai üzletbarátjától, aki az ő megbizásából Amerikában szervezi a Jókai-művek terjesztését és ehhez a levélhez csatolva volt egy amerikai lapnak kivágott cikke, amely szerint a *Doubleday & Maclure Co.* amerikai kiadó cég a Jókai Mór autorizált amerikai kiadója, a szerzővel kötött különleges megállapodása folytán. *Jarrold* felkér minket, küldjünk neki oly nyilatkozatot, amelyet ő Amerikában közzétehet, abból a célból, hogy igazolja, hogy mindazok a munkák, amelyekre nézve ő 1897 május 31-én Jókaival szerződött, valamint a tőlünk neki későbben felajánlott *„Sárga rózsa“* szerzői jogainak ő a birtokosa. Sürgősen kéri ezt a nyilatkozatot, mert hiszen az amerikai kiadó hirdeti a *„Magyar nábob“* kiadását, tehát oly munkáét, amelyet ő már két hónappal ezelőtt közzétett angol nyelven.

Jarrold levelének vétele után azonnal felkerestem Jókait, hogy tőle felvilágositást kérjek ebben az ügyben és tőle érte-

sültem arról, hogy bizonyára *ifj. Hegedüs Sándor* (unokaöccse), aki Amerikába utazott tanulmányutra, járt el a *Doubleday* cégnél ebben az ügyben, mert itthon emlitette, hogy ő majd a Jókai-regényeknek Amerikában kiadót fog keresni. Jókai magára vállalta, hogy gondoskodni fog mihamarabb a szükséges felvilágositásról, meg fogja tudni, hogy *ifj. Hegedüs Sándor* mit beszélt meg *Doubleday*-ékkal. Figyelmeztetni fogja, hogy semminemü olyan megállapodást nem létesithet, amely a londoni kiadó érdekeit sérti. De a nagy távolság folytán még válasz sem érkezhetett, amidőn már egy ujabb levél jött *Jarrold*-tól 1898 október havában, még pedig ezuttal *Jókai*-hoz cimezve és ebben a következőkről értesiti *Jókai*-t:

„Éppen most volt szerencsém magamnál láthatni az Ön unokaöccsét, Mr. Alexander Hegedüs juniort, aki arról értesitett engem, hogy a Révai Testvérek cége már nincs felhatalmazva többé az Ön nevében intézkedni, hanem hogy ő kapta meg a teljhatalmu felhatalmazást, hogy a jövőben az Ön irodalmi tulajdonjogai tekintetében a szükséges intézkedéseket megtegye. Egyuttal emlitette azt, hogy a new-yorki Doubleday-céggel az Ön nevében bizonyos megállapodásokat létesitett."

Jarrold levele szerint *Hegedüs Sándor* emlitette azt is, hogy ha legközelebb találkozik *Doubleday*-vel, ajánlani fogja neki, hogy ő gyakorolja az Északamerikai Egyesült-Államokban a Jókai-jogokat, ellenben *Jarrold*-nak biztositani akarja ugyanezeket a jogokat Anglia és a koloniák részére egy royalty bázisán. Ezt a levelet Jókai hozta el hozzánk, a válaszlevéllel együtt, melyet ő *Jarrold*-nak irni akart és melynek angolra való forditására felkért. Ez a válasz szószerint a következőképpen hangzik:

„Tisztelt Uraim!

Idecsatoltan megküldvén Önöknek az aláirásommal ellátott mellékelt nyugtát, szükségesnek tartom megállapitani, hogy unokaöcsémnek az Önök levelében emlitett kijelentése nem áll fenn és hogy ez a fiatal ember túlmessze ment, midőn kijelentette, hogy a Révai Testvérek cége nincs többé felhatalmazva helyettem eljárni.

Ezek az urak teljes bizalmamat élvezik ma épp ugy, mint

az előbbi időben és kizárólag az én nevemben és az én érdekemben irtak Önöknek eddigelé mindig, miután én tulságosan el vagyok foglalva (irodalommal), mintsem, hogy ezekkel a világi dolgokkal foglalkozhatnék.

Révai urak engemet lekötelezték az ő önzetlenségük által és igen nagyon fájdalmas volna rám nézve, ha az ő eljárásuk félreértésre adna alkalmat.

Dr. Maurus Jókai."

Egyuttal felhatalmazott Jókai arra, hogy *ifj. Hegedüs Sándor*-nak mi is irjunk és hivjuk fel, hogy a *Jarrold* céget a levélben foglaltakra nézve a valósághoz hiven felvilágositani és megnyugtatni sziveskedjék.

Hogy ez megtörtént-e és minő formában, nem tudom. Tény az, hogy *Jarrold*, midőn a fenti levelek tartalmát tudomásul vette, ismételten sürgette *Jókai*-t közvetlen és hozzánk intézett levelekben arra, hogy rendezze a *Doubleday*-ügyet, illetve *Hegedüs Sándor*-nak azt a propozicióját, amely szerint a kiadások Amerika részére és Nagy-Britannia és a koloniák részére kettéválasztatnak. *Jarrold* igen korrektül járt el és tiszta helyzetet akart teremteni.

Én a *Doubleday*-ügybe, amelyről nem volt tudomásom, sohasem avatkoztam bele; örültem volna, ha valamiképpen sikerült volna Jókai munkáinak még nagyobb piacot, még nagyobb elterjedést és Jókainak még nagyobb jövedelmet biztositani, de attól tartottam, hogy a bifurkáció nem fog jóra vezetni és hogy a régi magyar közmondás szerint sok szakács elsózza a levest. *Jarrold* levelei mind ritkábbá váltak, nem is igen fordult ujabb könyvekért hozzánk. Közben arról értesitett, hogy egyik Jókai-könyvet, a *„Mire megvénülünk“*-et tényleg kiadta a *Doubleday*-vel való arrangement alapján, de én ugy vettem észre, hogy a régi kedv és a régi lelkesedés elszállt.

1900 nyarán, a párisi kiállitás alkalmával Párisban járván, fel akartam *Jarrold*-ot keresni Londonban. Szándékomat be is jelentettem neki, de nem vihettem keresztül éppen azért, mert Jókai ügyeiben a tervezettnél hosszabb időt kellett Párisban töltenem. Igy ez a látogatásom ezuttal elmaradt. Csak később, már Jókai halála után, volt alkalmam *Jarrold*-dal személyesen találkozni.

A *Doubleday* céggel azonban 1900 után akaratlanul is érintkezésbe kellett lépnünk. *Ifj. Hegedüs Sándor* ugyanis abban állapodott meg *Doubleday*-ékkal, hogy ők a Jókai könyvei után példányonként két centet fognak szerzői royalty cimén fizetni és ennek az összegnek fele *Jókai*-t, fele pedig *Hegedüs Sándor*-t illeti meg. Minthogy Hegedüsék Jókai ujabb házassága folytán vele teljesen megszakitották az érintkezést, most már *Hegedüs* fordult hozzánk azzal a kéréssel, hogy az elszámolást, amely Jókaihoz érkezik, vele közöljem. A fennforgó körülményekre való tekintettel Jókai is kért, hogy ezt az ügyet vegyük le a válláról és felkérte a *Doubleday* céget, hogy ezentul csak nekünk küldje az elszámolásokat és a járandóságokat. Kénytelen-kelletlen már most ezt is magunkra kellett vennünk és most már *Doubleday* is állandóan hozzánk fordult mindenféle ügyben. Ebből az érintkezésből meggyőződtünk róla, hogy annak az ügybuzgóságnak ellenére, amellyel a *Doubleday* cég a Jókai-ügyet kezelte, nagy kár volt a londoni kiadó önkéntelen monopóliumát megbolygatni, mert tekintettel arra, hogy Magyarország nem volt tagja a berni egyezségnek, az amerikai üzleti élelmesség és versengés ráfeküdt a Jókai-regényekre és utánnyomták őket olcsó, egy-két centes kiadásokban, természetesen csonkán, utánnyomták a lapokban is, mindez természetesen dijtalanul történt és igy *Jarrold*-nak is, *Doubleday*-nek is lehetetlenné tették a kiadások folytatását. Az utolsó elszámolások, amelyek *Doubleday*-tól hozzánk érkeztek, némelyik könyvnél egy-két példánynak, maximálisan 22 példánynak évi eladásáról számoltak be.

Elszámolásról lévén szó, legyen szabad e helyütt megjegyeznem, hogy mi, hivatásos kiadócég, üzleti vállalat, Jókai külföldi értékesitéséből soha egy fillért a magunk részére el nem fogadtunk, vissza nem tartottunk, nem kaptunk. Minden anyagi eredmény csorbitatlanul Jókait illette meg. Mi végeztük a munkát, rendelkezésre adtuk a hozzá való személyzetet, fedeztük az egyébként nem lényeges költségeket, de helyesnek tartottuk, hogy az anyagi eredmény kizárólag Jókait illesse meg és kivánatosnak tartottuk, hogy a külföldi kiadások révén neki lehetőleg tekintélyes jövedelme legyen, amely kártalanitsa őt azért, hogy saját kis nemzete nem képes eléggé jutalmazni munkásságát. Sok izben fordultak hozzánk külföldről Jókai-

kiadások tárgyában és mi mindannyiszor erre a célra töreked-tünk, mindig ebből a szempontból tárgyaltuk a dolgokat.

Az angoloknál megértésre is találtunk. A hires *Pearson* cég a Jarroldnál megjelent könyvek hatása alatt fordul Jókai-hoz és tesz neki ajánlatot. Mi azt válaszoljuk *Pearson*-nak, hogy Jókai főbb munkái el vannak helyezve ezidőszerint, azonban mi sem áll utjában annak, hogy ő folyóirataiban Jókai nagyszámu munkáiból sokat közölhessen. Ő erre rá is áll és a *Pearson's Magazine* és *Pearson's Weekly*, több, mint két millió olvasóval rendelkező folyóiratok, állandóan közlik és tisztességesen honorálják Jókai munkáit.

Egy Angliában élő hazánkfia, *Kropf Lajos*, kéri Jókai engedélyét egy forditás kiadására és azt irja: „Ha jól vagyok értesülve, nagyságos Uram irói tiszteletdijra nem reflektál.“ Jókai nekünk adja át a levelet és mi válaszul azt irjuk Kropfnak többek között:

> „Bárminő legyen Jókai elhatározása, éppen Uraságoddal, mint hazánkfiával szemben kifejezést kell adnunk azon óhajnak, hogy Jókai Mórnak az angol kiadások után irói tiszteletdijra mulhatatlanul reflektálnia kell. Nem lehet tőle kivánni, hogy egy munkás élet végén szellemi kincseit dijtalanul engedje át éppen oly könyvterületnek, ahol azokat a kiadók igen eredményesen még a szerző javára is gyümölcsöztethetik.“

Hazánkfia természetesen rá is áll álláspontunkra. Hivatkozik arra, hogy mi mindenesetre tudjuk, hogy Ausztria és Magyarország még eddig nem csatlakozott a berni egyezményhez és hogy ennek az a következménye, hogy boldog-boldogtalan kinyomathat eredetiben vagy forditásban bármely munkát, mely Cisz- és Transz-Lajthániában megjelent. „Ha tehát — irja ő — az én kiadóm, mint becsületes ember, tiszteletdijat ajánl fel, más kevésbbé lelkiismeretes kiadó pedig nem, ugy malomkővel a nyakán kezdi meg a versenyt az én kiadóm.“ Ez történt az amerikai esetben is.

Sikerült lassan, bár sajnos, nagyon későre, Jókait rábirni, hogy anyagi érdekeit ezekben a kérdésekben megóvni törekedjék. Most már nem engedte magát minden jöttment által befonatni, már nem adott mindenkinek irásbeli engedélyt forditásra és ismeretlen kiadónál való kiadásra, amiből soha egy

fillér tiszteletdij nem jutott kezeihez. Érdekes dokumentuma ennek a változásnak az alábbi levél. Jókait Siófokon kereste fel valaki, hogy néhány munkájának forditási jogát megszerezze. Erre azután *Jókai* a következő levelet intézte hozzám:

„Kedves Barátom! Tegnap itt volt nálam X. . . hogy egynémely munkám németre való forditásának jogát megszerezze. Egyuttal azt is mondta, hogy mint azelőtt is tette, ő fogja a német kiadóknál és lapoknál elhelyezni. Miután azonban én biztos akartam lenni, hogy méltányos árat igér s hogy érdekeim a szerződésben más irányban is védve legyenek, azt válaszoltam neki, hogy én már előzetesen megbeszéltem veled, hogy az ezentuli szerződéseket Te fogod ellenőrizni s én csak aláirom. Abban a meggyőződésben teszem ezt a kijelentést, hogy Te e tekintetben magadra vállalod a dolgok elintézését. Ha tehát ir Neked, vagy személyesen felkeres, légy óvatos vele szemben és nézd, hogy ugy az ár tekintetében, mint egyébként, érdekeim meg legyenek védve.

Legőszintébb baráti üdvkivánattal maradok
Siófok, 1903. julius 20.

igaz barátod

Dr. Jókai Mór."

Az ipse sohasem keresett fel engem. Ugy látszik, tisztában volt az ügygyel. Meg is irtam Jókainak egy hét elmultával:

„Eddigelé... nem jelentkezett, ami különben természetes is, mert ezek az urak csak ugy szeretnek forditásokat eszközölni, hogy abból a magyar irónak semmi se jusson."

*

Jarrold-nak és *Nisbet Bain*-nek minden jóindulata mellett sem állanak azonban Jókai angol forditásai azon a szinvonalon, amely kivánatos volna. A magyar nyelv társtalan volta, magában állása az európai nyelvek között, az idegenek szemében exotikus volta okozza azt, hogy oly igen kevesen ismerik a született magyarokon kivül ezt a nekünk oly szép, oly melódikus, oly költői nyelvet és igy azután nem csoda, ha egy olyan nagy irónak, mint Jókai volt, nem akad kongeniális forditója.

Már *Pearson* irja Jókaihoz intézett egyik levelében 1897-ben:

„A legnagyobb érdeklődéssel olvastam az utóbbi években az Ön páratlan érdekes műveinek angol forditásait, de azt hiszem, ámbár legnagyobb sajnálatomra nem ismerem a magyar nyelvet, hogy ezek a forditások aligha alkalmasak arra, hogy az Ön géniuszát méltó módon tolmácsolják az angol közönség előtt."

Felette érdekes egy előkelő angol folyóirat támadása a forditó ellen, amelyet véletlenségből juttathatott Jókai tudomására *Ágai Adolf*, a következő levél kiséretében:

„1898. november 6.

Drága Mester! Hogy egyik angol forditódnak, R. Nisbet Bain mesternek kellőképpen a körmére koppinthass, küldöm be ezt a kivágványt, helyesebben kitépvényt, melyet a „Japán-kávéház" illemhelyén fedeztem fel. Hiszen az az ur nem forditó, de irodalmi miskároló."

Okot pedig erre a levélre a *„Saturday Review"* egyik birálata szolgáltatott, amelyben a szerző kifejti a következőt:

„Mi nem tudjuk, hogy milyen véleménynyel van Dr. Jókai mostani forditójáról, R. Nisbet Bainról, de a mi véleményünk legalább is egy tekintetben félreérthetetlen. Miután a bevezetésben arról biztosit minket, hogy a „Magyar Nábob" elérte a nemzeti klasszikust megillető poziciót, szárazon hozzáteszi, hogy szabadságot vett magának arra, hogy az eredeti munkának jó egy harmadrészét elhagyja, mert ő mindig következetesen azon a véleményen volt, hogy az eredeti mese szerkezete a tulságosan sok epizód folytán szenved.

Ennek a véleménynek a nyiltságával csak annak impertinenciája (!) hasonlitható össze és mi azt ajánlanók Mister Bainnek, ha sorsa megint összehozza egy oly munkával, amelyet ő nemzeti klasszikusnak nevez, akkor hagyja el kritikai bölcsességeit erről a kérdésről.

Jókai bizonyára képes megállni a saját lábán, a forditónak mindennemü alkalmi segitsége nélkül is; Jókai feltétlenül és félreérthetetlenül a jelen század nagy elbeszélőinek sorába tartozik, a Dumas-k és Sienkieviczek sorába."

Azután hosszasan magyarázza Jókainak jelentőségét és azzal fejezi be, hogy 50 év mult el a *„Magyar Nábob“* megirása óta és ennek fennmaradása még a mostani megcsonkitott formájában is, önmagában kielégitő kritikája ennek a könyvnek.

Ezek a közlések nem voltak kellemesek, de nem lehetett semmit sem tenni, az okot elháritani nem volt módunkban.

Mégis igaza volt a *„Saturday Review“* kritikusának, a Jókai géniusza ezek ellenére is keresztül tudott törni, a Jókai muzsája ezek ellenére is meg tudta hóditani még az angolul beszélő világot is.

Egész könyvet lehetne megtölteni azokkal a nyilatkozatokkal, amelyeket különböző könyveinek angol kiadásai a sajtóban és a közönségben kiváltottak. De ez nem lehet célja ennek a munkának és igy csak a felfogások jellemzésére óhajtok itt egy pár rövid idézetet beiktatni, amelyek a hüvös angolnak csodálatos lelkesedését jellemzik Jókai munkáival szemben.

Az *„Illustrated London News“*, ez a kiváló folyóirat, Jókai *„A kőszivü ember fiai“* cimü regényéről azt irja:

„A legjobb regény, amelyet valaha Jókaitól olvastunk. A lelkesedés, amely ebben a könyvben megszólal, magával ragad. Nincs semmi az irodalomban — beleértve De Quincey művét: „A kalmuk tatárok szökését“, — ami csak meg is közelitené a 200 magyar huszár rettenetes lovaglásának leirását a Jókai munkájában.“

A *„Tengerszemü hölgy“*-et különös elragadtatással fogadta az angol sajtó. Érdekes, hogy ugyancsak az *„Illustrated London News“* a költő e művét varázslatosnak és elbájolónak mondván, igy folytatja:

„Mikor *„A kőszivü ember fiai“*-t olvastuk, azt hihettük, hogy ez a nagy irónak mesterműve, ám a *„Tengerszemü hölgy“* ezt is felülmulja. A regény frissesége, a benne megnyilvánuló drámai erő, a költő humora minden részletében csodálatos.“

Különös hatása volt a *„Magyar Nábob“*-nak, amelyről *Charles Sealsfield*, a kiváló angol iró a következőket irta:

„Jókai e regénye rendkivül becses, kiváló, minden izében magyar munka, olyan, aminő csak elvétve jelenik meg

az irodalomban. Valóban, évek óta nem ismerek olyan művet, amely annyira elbájolt volna, mint ez."

A „*Monthly Rewiew*" igy mutatja be Jókait:

„Hogy az angol közönségnek megfelelő fogalmat adjunk Jókai irói egyéniségéről, tessék egy autort elképzelni, aki a parlamentnek befolyásos tagja, aki a „Times"-t és a „Punch"-öt szerkeszti és egyidejüleg ráért Dickens, Anthony Trollope és Jules Verne összes műveit megirni és a halhatatlanság pálmáját elnyerni."

Az angol ember különösen érdeklődik az ő kedvenc iróinak élete és pályafutása iránt. És Jókainak érdekes pályakezdése az angolok szemében romantikus glóriával volt bevonva. Persze sok tulzás volt abban, amit az angol lapok Jókai élete folyásával kapcsolatban közöltek. Érdekes egy ázsiai lapnak, a „*Pevang Gazzette*"-nak közlése:

„A leghiresebb magyar szinésznő imádta férjét, s amikor megtudta, hogy Jókait halálra itélték, mert része volt a forradalomban, eladta pompás ékszereit. A befolyt pénzzel megvesztegette az őröket s megszöktette férjét. Sötét erdőkbe menekültek és sokáig éltek a vadon Kárpátokban, ezalatt vad gyümölcscsel és kecsketejjel táplálkoztak. Barátainak sikerült számára kegyelmet biztositani. Erre Jókai visszatért és nagy szorgalommal fogott az ujságiráshoz, de aztán ezzel felhagyott s a regényirásnak szentelte nagy tudását. Hires ember, szenátor lett. Több ő Magyarországnak, mint Scott Angliának, mint Dumas Franciaországnak."

Az érdeklődést, mely Jókai iránt nyilvánult, átvitték hazájára, országára is. Itt azután néha furcsa és kellemetlen esetek adták elő magukat.

A „*Figaro*" például egy izben a költészetre vonatkozó három körkérdést intézett a világ nagy iróihoz. Ezeket a körkérdéseket, miután nagy sulyt helyeztek Jókai személyes véleményére, hozzá is beküldötték azzal, hogy az ő számára tartották fenn az európai országok közül *Ausztriát*. Akkortájt intézték ezt a körkérdést Jókaihoz a tudós franciák, amikor egy másik napilapjukban, a „*Temps*"-ban megjelent a „*La rose jaune*" (a „*Sárga rózsa*").

Jókai szelid humorral válaszolt:

„Nagyon hizelgő rám nézve kedves levelük, melyben azt az ajánlatot teszik nekem: irjak Önöknek egy essay-t *az osztrák poézisról.*

Nem tudok tisztába jönni vele, hogy a *német* osztrák poézisról, a *cseh* osztrák poézisról, vagy a *lengyel* osztrák poézisról kivánnak-e cikket tőlem? Mert mind e provinciákban idegen vagyok. Én csak hazámnak az irodalmát ismerem, az én hazámét, melyet Magyarországnak neveznek. (Ez egy független királyság a Kárpátok alatt és a Duna partjain és tiz század óta létezik.) Az én nemzetem keleti nyelvet ir és beszél, mellynek nincs semmi közössége a teuton idiomákkal és Ausztria népfajaival. Ön bizonyára ismeri a kitünő Tissotnak „Le pays des Tziganes" cimü művét. De nem kell feltételezni, hogy minden magyar cigány muzsikál, vannak, akik szépirodalommal és szépművészetekkel is foglalkoznak."

Még bosszantóbb eset történt egy izben a *„Szegény gazdagok"* amerikai kiadásával, amelyet *Doubleday* bocsátott közre igen szép kiállitásban, jó papiron, szép nyomásban, elegáns kötésben; erre a kötésre azonban pompás szinnyomattal egy hatalmas kétfejü sas volt odapréselve. Mi természetesen azonnal kérdést intéztünk az amerikai kiadóhoz, hogy miképp jutott ő ahhoz, hogy Jókai könyvét az osztrák cimerrel diszitse, egyuttal felvilágositván őt ennek a dolognak a mibenlétéről. Erre a cég azt válaszolta, hogy itt sajnálatos félreértésről van szó, a művész, akire a cimtáblát ékesitő jelvény elkészitését bizta, azt gondolta, hogy a kétfejü sassal nagy tisztességet fog szerezni a szerzőnek. A következő kötetnél majd helyrehozza a hibát.

Helyre is hozta akként, hogy a rá következő kötetnél a kétfelé osztott cimerpajzs pompázik a bekötési táblán: az egyik szakaszban a hármas halom a kettős kereszttel, a másikban egy arany oroszlán. Ezt tartotta az amerikai a magyar cimernek.

Jókai Mór azután erre a helyreigazitásra komolyan megharagudott. Sürgősen irt nekem, küldessek Doubledaynak egy Magyarország cimerét: „a legujabb regényem táblájára megint ezt az őrült cimerchimaerát nyomatták." *Doubleday* most már

az utána következő köteten végre-valahára helyre is hozta a tévedést.

Fokmérője a hatásnak, amelyet Jókai az angol olvasókra tett, az a sok levél, amelyet egyes ismeretlen tisztelői minduntalan hozzá intéztek, egyes emberek, akik semmit sem akartak, választ sem vártak, csak éppen elragadtatásuknak óhajtottak kifejezést adni. Ezek közül egyet meg akarok itt a közönséggel ismertetni, annál is inkább, mert azt már Jókai nem olvashatta. Mire a levél Budapestre jött, Jókai már halott volt. Egy nappal Jókai halála előtt irta a cambridgei egyetem egyik hallgatója ezt a némi részében fellengző volta mellett is őszintén megható levelet:

„Kings College, Cambridge, England, 1904. máj. 4-én. Mélyen tisztelt Uram! Király a regényirók között, kinek szavára a Regény Történelemmé és a Történelem Regénynyé változott, meghallottam, hogy betegség gyötri. Mély fájdalom nyilal át nemcsak egész Magyarországon, hanem az egész világon, melyet fenséges szelleme felemelt, megnemesitett és gyönyörködtetett. Ez a hir engem, mint ezen angol egyetem hallgatóját (a historical student and lecturer of these English University) ugy érint, mint személyes barátot. Én Önt egy csomó remek irásából ismertem meg, melyek telve vannak emberszeretettel, fényes tettel és dicsőséggel, amelyekben a jellemzést csak a természet rajza, a drámai erőt csak a képzelet gazdagsága mulja felül és amelyek céljával, irányával és sikerével senki nem vetekedhetik. Ön mellett Scott nem *olyan szines* és Dumas is háttérbe szorul. Az Ön műveiből merítettem az érzéket Magyarország jelentősége iránt, azokból értettem meg hazájának szenvedélyes, tüzes szellemét, lelkesitő erejét, dicsőségteljes multját, mely még dicsőségesebb jövőhöz fog vezetni.

Önhöz, ki már az irodalom halhatatlanjai között van, egy szerény tanuló küldi üdvözletét, szivében a reménynyel, hogy betegségéből gyorsan felgyógyul és tollával a világot tovább is fogja gyönyörködtetni.

Nagy mester, fogadja hódoló tiszteletemet

Harald William Vazeille Temperley."

Ennek a fiatal angolnak a lelkesedése győz meg engem arról, hogy Jókai a világirodalomban el fogja foglalni azt a

helyet, amelyet megérdemel. Ami mulasztás történt a multban az ő munkáinak ismertetése és terjesztése dolgában, azt helyre fogja hozni a jövő, amelyben a mostani fiatalok férfiak lesznek. De nemcsak a világirodalomban fognak Jókai munkái ujra feltámadni, nemcsak kint a világban fog ő magának és igy Magyarországnak is helyet biztositani a kulturközösségben, hanem itthon Magyarországon is be fog következni — erős meggyőződésem — a Jókai műveinek renaissancea.

A nagy mesemondónak ideje csak ezután fog elkövetkezni. Az emberiséget páratlan szenvedései, melyeken keresztülment a világháboruban és amelyektől szabadulni egyhamar nem is fog, vissza fogják vinni a romantikába, az álmokba, az ábrándokba, a feledésbe, a költők világába.

És a földig sujtott magyar nemzet, ha élni akar, vissza fog térni Jókaihoz, hogy belőle vigasztalást, hitet és reményt meritsen és erőt a megujhodás feladataihoz.

A nemzeti diszkiadás.

Ezekben beszámoltam mindarról, amit a kiadó Jókai körül tett összeköttetésük első felében. Soha sem tekintettem ezt a kiadói tevékenységet és szereplést másnak, mint aminek tekinteni kellett meggyőződésem szerint, egy a sors és a körülmények által rám háritott dicsőséges feladatnak, melynek teljesitése során minden lehetőt el kell követni, hogy a gondozásunkra bizott fényes kincs a maga teljességében ragyogjon és széjjel szórhassa sugarait szerte ez országon, szerte e világon.

Soha sem irányitottak kicsinyes szempontok ennek a sok águ feladatnak teljesitése során és teljes megelégedésemet találtam abban, ha egyben-másban munkámnak sikerét láttam.

És láttam: „Egy *toll* még nem röpit el.“

Még hátra volt a legnagyobb! Be kellett bizonyitani ország-világ előtt, hogy ez az ország megérdemli, hogy talaján egy oly kincsesbánya termett, melyből a legértékesebb gyöngyökkel és gyémántokkal gazdagithatja a világ kulturáját, önmagát felemelve, önmagát gazdagitva; be kellett bizonyitani, hogy maga a magyar nemzet méltó Jókai Mórhoz, méltó önmagához.

És erre is megjött az alkalom: a *Jókai irói müködésének ötvenedik évfordulója.*

A *Petőfi-Társaság* kezdeményezte ezt az ügyet, adta ki az

első felhivást a közönséghez, alakitotta meg az első bizottságot és tette közzé az első programmot. Ez a programm gazdag volt, talán tulságosan gazdag és oly sokoldalu, hogy a végén nem valósult meg semmi belőle; volt benne alapitvány, amelynek kamatait kapná a költő élete fogytáig, volt benne album, fényképgyüjtemény, körmenet, virágszórás, diszelőadás, élőképek és benne volt a költők háza a Jókai-ereklyék számára.

Természetes, hogy engem is felette érdekelt a Jókai-ünneplés terve, de nem vettem részt semmiféle gyülésben, semmiféle előkészitésben, mert nem hivtak meg sehová.

A programmba vett ideákon felül más tervek is foglalkoztattak, mert nem hagyott nyugodni a gondolat, hogy akkor, amikor mindazok hódolni fognak a költőnek, akiknek kevesebb közük van hozzá, mint nekem, én meg ne valósithassam azt, ami lelkem mélyén szinte öntudatlanul már régen szunnyadozott és aminek megvalósitására most itt volna az alkalom. Nem hagyott nyugodni a gondolat, hogy én is hozzá ne járuljak valamiképpen a költő megünnepléséhez, hogy én is le ne rójjam iránta érzett hálámat. De meg kellett nyugodnom abban, hogy azok a tapasztalt és közbizalomnak örvendő urak, akik ezt a dolgot a kezükbe vették, bizonyára helyesen fogják azt megoldani és igy csak magamban formálhattam ki gondolataimat, anélkül, hogy azokkal előtérbe törekedtem volna jutni. Nem mertem, folyton uj és uj terveket olvastam az ujságokban és azon tépelődtem, hogy azok nem jobbak-e, mint az enyém.

Ekkor azután azt olvastam az ujságban, hogy egy bizottsági ülés volt *Falk Miksa* elnöklete alatt és azon a *Jókai-alapitvány* ügyére vonatkozólag *Ráth Mór* könyvkiadó azt a javaslatot tette, szólittassanak fel az összes könyvkereskedők, hogy mindazoknak a Jókai-könyveknek az árából, amelyeket ebben az esztendőben el fognak árusitani, 10 százalékot tegyenek félre, gyüjtsék össze egy perselybe és az ily módon összegyülő pénzösszeget adják át Jókainak tiszteletdijul.

Minden tiszteletem mellett, amellyel *Ráth Mór* iránt viseltettem, akit akkor személyesen még nem ismertem, ennek az ideának elolvasására a szó teljes értelmében dühbe jöttem; szégyeltem kimondhatatlanul, hogy ily koldusmódra összegyülő ajándékot merjen valaki proponálni a nemzet legna-

gyobb fiának. Ajándékot, amely, még ha ebben az esztendőben a Jókai-művek kelendősége rendkivüli módon emelkednék is, végeredményben alig lehetne több néhány ezer koronánál, oly összegnél, amelyet Jókainak akármelyik munkájáért a kiadó amugy is bármikor kifizet. Szégyeltem, hogy magyar kiadó áll elő ily kicsinyes gondolattal, és szégyeltem, hogy ebben a bizottságban nem akadt senki, aki azt a limine visszautasitaná.

Most már cselekedni kellett. Most már nem halogathattam többé. Mindenekelőtt közöltem édesatyámmal és öcsémmel azt az eszmét, amely fejemben kóválygott: Jókai Mór összes művei egyöntetü szép kiadásának megvalósitását. Atyám érdeklődéssel, öcsém szkepticizmussal fogadta; én már annyira belelovaltam magamat a gondolatba, álmatlan éjszakákon oly élénk szinekben festegettem ki magamnak tervem kivitelét, hogy felette bántott, hogy mind a ketten nem fogadták rögtön lelkesedéssel eszmémet. Bántott és elcsüggesztett, gondolkodni kezdtem azon, nincs-e vajjon igazuk, nem tévedek-e feltevésemben és számitásomban; ujra leültem az iróasztalhoz és ujra számitani és kalkulálni kezdtem.

Magyar kiadónál minden terv alphája, hogy leül az iróasztalhoz és megcsinálja a kalkulust, azután minden terv omegája, hogy szépen elteszi a maga szép tervét — jobb időkre. Ez az omega ölte volna meg a Jókai-összkiadás szép tervét is, mert a számok óriási magasságra nőttek, minél többet számolgattam és lehetetlennek látszott hazánkban ily vállalatot megindítani. Szinte sajnáltam, hogy Jókai oly sokat irt, hogy önmaga tette lehetetlenné műveinek összkiadását. Azonban a terv nem engedett nyugodni, elfogott az a bizonyos láz, amely a tervelőt nem engedi pihenni, és attól is tartottam, hogy valaki megelőz avval az ideával, mely voltaképpen oly közelfekvő volt.

Néhány nap mulva édesatyám reklamálta, miért nem teszek valamit ez ügyben. Hivatkoztam elkedvetlenedésemre, de közben, ugy látszik, őket, társaimat is megragadta, megfogta és nem engedte pihenni a fölvetett gondolat. Most már ők sürgettek és nógattak. Ujra és ujra átgondoltam az egészet és egy szép napon kimentem Jókaihoz, hogy beavassam tervembe és tőle az engedélyt kikérjem az előmunkálatok, tanulmányok megtételére. Előadtam neki az egész tervet, a keresztülvitel módozatait lehető részletesen — ő nyugodtan

meghallgatott, néha elmosolyodott, mikor pedig befejeztem, azzal a lakonikus kérdéssel főzött le:

— Hát meg van maga bolondulva öcsém? Hiszen az én munkáim több kiadó kezében örökre le vannak kötve, azok csak nem fognak lemondani jogaikról, azután meg hol vesz maga ezer embert Magyarországon, a ki annyi pénzt ad munkáimért, mikor ugy is sok példányban el vannak azok terjedve.

És azzal elővette azokat a kimutatásokat, a melyeket kiadói minden évben rendelkezésére bocsátottak a népszerü kiadások kelendőségéről és tételről-tételre kimutatva, hogy minden egyes művéből évenként hány példány kel el — azzal bocsátott el, hogy „ezt a bolond ideát" verjem ki a fejemből.

Ezt a jó tanácsot persze azért kaptam, hogy meg ne fogadjam. És ezt annál kevésbbé tettem, mert azok a kimutatások nekem mást mutattak, mint a szerénységében tulságig menő szerzőnek. És akkor aztán én készitettem összehasonlitó kimutatásokat mindenféle műveiről Jókainak és egy legközelebbi alkalommal azokat felmutatva neki, oda allegáltam, hogy most már még inkább hiszem, hogy művei összkiadására nemcsak megvan a talaj a magyar közönségben, sőt kötelesség is azt közrebocsátani, még pedig ötven éves irói müködése fordulópontján és az ő közremüködésével, mert az össze-vissza kuszált kiadói tulajdonjogi kérdéseket az ő segitsége nélkül valóban nem lehetne sikerrel megoldani.

Okoskodásom, ugy látszik, ezuttal már kevésbbé tetszett bolondnak s ettől fogva meg-megfontoltuk az ügyet, mely mindjobban kidomborodott Jókai előtt is, ugy, hogy az eszmét mindjobban megszerette és a nehézségek elháritását nem tekintette többé oly lehetetlennek.

Most már mindkettőnk titka volt a terv és midőn a *Petőfi-Társaság* kezdeményezésére megalakult az a fényes kör, mely Jókai 50 éves irói jubileumának megünneplését határozta el, — elmentem a költőhöz, engedélyét kikérni, hogy tervemet a jubileumra alakult bizottság elé terjeszthessem. Ez engedélyre annál is inkább szükségem volt, mivel a szerző műveiről csakis ő, illetőleg kiadója volt jogositva rendelkezni és ily irányu felhatalmazás hiján az eszme egyáltalán nem lett volna megpen-

dítható. Beleegyezését a terv nyilvánosságra hozatalára készséggel megadta ugyan, de midőn előadtam, hogy a dolgot ugy tervezem, hogy a kiadás előfizetés utján legyen biztositva és hogy ő honoráriumképpen az ezer aláiró után befolyó előfizetési összegek felét, azaz 100.000 frtot kapjon, ebbe semmiképpen sem akart beleegyezni.

— Ily nagy honorárium nem dukál, ezzel lehetetlenné van téve a kiadás, — ilyen és hasonló ellenvetésekkel akart engemet megcáfolni, mig végre licitálni kezdett, lefelé. Hogy neki honoráriumképpen elég 50.000 frt, de sőt 40.000 is és ha ez akadály volna a kiadásra nézve, még ennél is kevesebb, ő anyagi hasznot a kiadásból nem óhajt magának és megelégszik azzal, sőt annak örül csak, ha egyáltalán létrejön műveinek összkiadása és azt ő maga rendezheti sajtó alá.

Minden ellenkezés dacára én nem tágitottam, megmagyaráztam, hogy voltaképpen joga sincs elháritani magától a neki természetszerüleg járó irói tiszteletdijat, hogy ez önzetlenséggel senkit le nem kötelez, sőt hogy ez által az összkiadás létrejövetelét kockáztatja, mert nem volna a magyar nemzethez méltó és a közönség körében rokonszenvre nem számithatna oly akció, mely a költő anyagi érdekei rovására akarná a mindnyájunk által óhajtott célt, az összkiadás létesitését elérni.

Nagynehezen meggyőzve a költőt, végre megengedte, hogy az akkor alakult jubileumi bizottság előtt tervemet igy előadhassam.

Voltaképpen nem is a bizottság előtt adtam elő tervemet, hanem *báró Eötvös Loránd* előtt, aki ennek az ügynek az élén állott. És ez volt a szerencse, mert a bizottság talán eltemette volna, *báró Eötvös Loránd* pedig lelkesedéssel felkapta a tervet, szinte ugy vettem észre, megváltásként fogadja, hogy oly módon oldhatja meg a rá háruló feladatot, amely az ő egyéniségének jobban felel meg, mint az a sok külsőséges, pompázó, efemer tervezgetés, mely már veszélyes arányokat öltött. *Báró Eötvös Loránd* nélkül aligha valósithattam volna meg tervemet, és aligha küzdhettem volna le azokat a nehézségeket, amelyeknek legyőzése eleinte szinte lehetetlennek látszott. Az ő nevének fényes tradiciója, a tudományos és irodalmi életben elfoglalt előkelő poziciója és egyéniségének különös varázsa tette őt alkalmassá arra, hogy sikerre vigye ezt az ügyet.

Hiszen ő bizonyára lelkiismeretesen és becsületesen vitte eddig és vitte volna továbbra is a Jókai jubileumának ügyét, miután azt egyszer magára vállalta, de lelkesedéssel, odaadással, szinte rajongással és belső meggyőződéssel csak azóta állott az ügy szolgálatában, amióta annak a komoly tervnek megvalósitását tüzhette ki célul, melyet vele közöltem.

Ő mindenképpen ellenezte a sok külső cafrangot, amit programmba vettek és egész erejével és befolyásával azon volt, hogy megvalósithassuk az összkiadás nagy tervét. Ő egyéniségének egész sulyával arra törekedett, hogy a nemzet legnagyobb költőjének 50 éves jubileuma ne csak muló ünnep legyen, hanem egy korszakos irodalmi momentum kiindulópontja és ő volt az első, aki felismerte, hogy Jókai összes műveinek egyöntetü kiadása az lesz. Én abban az időben naponta érintkeztem vele, mert az első perctől kezdve rám bizta az ügynek prózai részét, az adminisztrativ teendőket és magának a nagy terv megvalósitásának előkészitő feladatait, de minden egyes részlet felől tisztában akart lenni, naponként akarta jelentéseimet átvenni és utbaigazitásait velem közölni. Mindenképpen segitségemre akart lenni a nagy és kényes kérdések elintézésében és mondhatom, hogy az ő buzditó szava, lelkes készsége és az ügy iránti ideális buzgósága nélkül talán nem tudtam volna megküzdeni azokkal a nagy nehézségekkel, amelyekkel ennek az irodalmi vállalkozásnak létrehozása járt.

Mert miről is volt szó elsősorban? Arról, hogy Jókainak sok kiadónál szétszórt műveit egy kalap alá kell hozni, arról, hogy rá kellett birni minden kiadót, hogy mondjon le korlátlan kiadói jogairól, mert másképpen az összkiadás nem létesülhet. Rá kellett birni arra, hogy ezeket a jogokat mindannyian ruházzák át egy cégre és bizzanak meg abban, hogy az az ő anyagi érdekeiket a maguk teljességében meg fogja óvni. Nehéz feladat volt, ma talán nem is sikerülne.

A legfontosabb tényező a Jókai-művek tekintetében a *Franklin-Társulat* volt. Ennek a társulatnak kiadásában jelent volt meg Jókai népies kiadásából immár 150 füzet, Jókai legjelentékenyebb, leghiresebb műveit tartalmazva. A vállalat igazgatója *Jurány Vilmos* volt, egy jóravaló, derék német ember, tanult és képzett könyvkereskedő, aki azonban nem

tanult meg magyarul soha, ámbár magyar irodalmi vállalat élén állott. Nem akarom mondani, hogy nem volt érzéke az ügy iránt, hogy nem fogta fel annak nagy irodalmi jelentőségét, de bizonyos, hogy igen kicsinyes szempontoktól vezérelt, még kellő kereskedői érzékkel sem biró ember volt, aki a dolognak az ő társulatára nézve nagy financiális jelentőségét sem volt képes felfogni. Hiábavalóak voltak az én ismételt előterjesztéseim, melyekkel őt minden szempontból megnyugtatni és az ügynek megnyerni törekedtem. Ő megmaradt hozzáférhetetlenül a maga felfogása mellett, csökönyösen és megingathatatlanul. Semmiféle érvvel sem lehetett rá hatni.

A Franklin-Társulatnak egy másik vezető embere volt még abban az időben, akinek ez a vállalat nagy hirét és anyagi prosperitását elsősorban köszönheti, *Hirsch Lipót*, a nyomda igazgatója, aki nagy koncepciójával, szorgalmával, hozzáértésével európai szintre emelte ezt a nyomdai vállalatot s a magyarországi nyomdák sorában az elsővé tette. Az igazgatóság őt is megbizta az én előterjesztéseim tanulmányozásával, mert hiszen azok arra utaltak, hogy amidőn a Franklin-Társulat egyfelől lemond egy oly monopóliumról, amelynek anyagi értékesitése rá nézve igen csekély eredménnyel jár, másfelől nyomdájának oly munkát biztosit, amely még ennek a nagy méretekhez szokott nyomdai intézetnek anyagi szempontjából is igen jelentékeny és gyümölcsöző. *Hirsch Lipót* a maga világos eszével és helyes érzékével azonnal felfogta ennek a vállalkozásnak jelentőségét a Franklin-Társulat anyagi szempontjából és olyképpen tette meg előterjesztését, hogy a társulatnak mindenképpen elő kell mozditania a mi tervünknek lehetővé tételét. De *Jurány Vilmos*-t ez sem győzte meg, ő még a számok előtt sem hajolt meg és mikor sarokba szoritották és felhivták, hogy álláspontját *Hirsch* igazgató előterjesztésével szemben ő is indokolja épp oly adatszerüen és épp oly pregnánsan, akkor azzal állott elő, hogy a mi vállalkozásunk fantasztikus és teljességgel kilátástalan és a Franklin-Társulat ennek kockázatában nem vehet részt.

Erre azután ezt az ütőkártyát is ki kellett ütni a kezéből. Egy előkelő pénzintézethez fordultunk azzal a kéréssel, vállalja el eszménkért, vállalkozásunkért, érettünk a kész-

fizető kezességet a Franklin-Társulattal szemben; a garanciát azért, hogy a Franklin-Társulatot, bármi legyen is sorsa vállalkozásunknak, semminemü anyagi kár nem érheti. Az intézet — a *Belvárosi Takarékpénztár* — ezt a missziót el is vállalta, de *Jurány* még akkor sem adta meg magát. Akkor azzal argumentált, hogy igen ám, ezek a *Révaiék* jóhiszemüen akarnak ebbe a dologba belemenni, nekünk meg is adnak minden lehető kautélát, de mi, Franklin-Társulat, még sem mozdithatjuk elő őket terveik keresztülvitelében, mert nem engedhetjük meg, hogy ezek a derék emberek, ez a jóravaló cég, elpusztuljanak, megbukjanak.

Itt állottunk egy teljesen szokatlan helyzet előtt. Minden argumentumunkból kifogyva, tehetetlenül viaskodva egy embernek érthetetlen rövidlátásával és csökönyösségével. Akkor vettük kezünkbe az utolsó, még ki nem próbált eszközt. A Hitelbankhoz, ehhez az első magyar pénzintézethez fordultunk, mint amely a Franklin-Társulat főrészvényese, ügykezelésének pénzügyi intézője volt. A Hitelbankban vezető állást foglalt el *dr. Takáts Lajos*, nagyműveltségü jogtanácsosa az intézetnek, szellemes és kedves ember, aki az irodalom szereplőivel élénk baráti összeköttetést tartott fenn. E réven ismertem én is és voltam vele oly viszonyban, hogy ebbe az ügybe beavathattam és kérhettem baráti segitségét és közbenjárását.

Takáts Lajos rögtön átértette a szituációt, ismerte az embereket, ismerte a helyzetet és felismerte azt is, hogy a Franklin-Társulat nevében nem szabad annak megtörténnie, amit a társulat igazgatója javasolt. *Takáts Lajos* azonnal előterjesztette az ügyet a Hitelbank igazgatóságának és az kiküldte egyik tagját, *Frank Antal*-t, hogy a kérdést tanulmányozza és tegyen megfelelő előterjesztést. *Frank Antal* felkérésére az egész kérdést részletesen megismertettem vele. *Takáts Lajos* azonfelül kidomboritotta ugy a Franklin-Társulatnak, mint a Hitelbanknak azt az erkölcsi kötelességét, hogy ennek, a nemzeti irodalom szempontjából elsőrendü ügynek megvalósitását lehetővé tegyék és igy azután három hónapig tartó hosszas, sokszor igen kellemetlen, mindenképpen nehéz tanácskozások után végre megköthettük a Franklin-Társulattal a végleges szerződést, amely az egész vállalkozás nyélbeütésének sine qua non-ja volt.

Jurány kénytelen volt végre megadni magát és most már csak egyet kötött ki, azt, hogy vétessék be a szerződésbe egy pont, amely szerint, ha a Franklin-féle népies kiadás kelendősége a nagy kiadás közrebocsátása folytán megcsappanna, mi bizonyos füzetszám erejéig, de legalább évenként 2000 forint erejéig a Franklin-Társulatot kárpótolni tartozunk. Minthogy én meg voltam győződve arról, hogy éppen a nagy kiadás létesitése folytán a népies kiadás kelendősége erősen növekedni fog, ebbe a kicsinyes feltételbe készségesen belemehettünk.

A közönséget érdekelni fogja, hogy végeredményképpen az tünt ki, hogy a Franklin-Társulatnak, mint kiadó és nyomdavállalatnak, Jókai nagy nemzeti kiadása után tiszteletdij-megtéritések cimén 1894-től a világháboru kitöréséig mintegy 200,000 korona és nyomdai munkálatok révén több, mint 1.000,000 korona jutott.

Mialatt a Franklin-Társulattal tárgyalások folytak, egyuttal a *Pfeifer Ferdinánd céget* is bele kellett vonni az ügybe, mert ő is majdnem 70 füzetét birta Jókai munkáinak a maga népszerü kiadásában. Az ő tulajdonjoga teljesen korlátlan volt, amennyiben ő egyszersmindenkorra vette meg ezeket a munkákat a szerzőtől. A Pfeifer cégnek akkori vezetője és tulajdonosa *Pfeifer István* volt, majdnem Jurányval egyivásu, megcsontosodott könyvkereskedő, aki a maga boltjában szorgalommal intézte a maga ügyeit, de semmi egyébbel a világon nem törődött, semmi iránt nem érdeklődött, az irodalmi mozgalmakról nem tudott és mindentől távol tartotta magát. Felhivásunkkal szemben, hogy szerzői jogainak gyakorlását fényes megtérités ellenében engedje át az összkiadás részére, egyébként korlátlan jogaiban megmaradván, teljesen értetlenül állott. Semmiképp sem tudta megmagyarázni magának a dolgot, bizalmatlanul és gyanakodva fogadta azt és tanácstalanul állott a fényes ajánlattal szemben. Mint mentőhorogba belekapaszkodott a Franklin-Társulatba, hogy megtudja, miként jár el az. Minden kapacitáció hiábavaló volt nála, odaszegezte magát ahhoz az állásponthoz, hogy ő majd ugyanazt cselekszi, amit a Franklin-Társulat és ebbe végül bele kellett törődnünk, mert hiszen, ha célt nem érünk a Franklin-Társulatnál, akkor a Pfeiferrel való megállapodással sincs mit kezdenünk. Időn-

ként felkerestük, hogy informáljuk az ügy előmeneteléről és midőn végül a Franklin-Társulattal meg volt kötve a szerződés és ő neki már most szavának kellett állania, azt követelte, hogy pontról-pontra és szóról-szóra változatlanul ugyanazt a szerződést kössük meg vele is, holott a körülmények nála némi részben mások voltak. Neki nem volt nyomdája, mégis követelte, hogy nála, illetve általa nyomassuk a köteteket a Franklin-Társulatnál, nehogy ő hátrányban legyen a Franklin-Társulat mögött. Ha ebben a Franklin-szerződésben bármi lett volna is, azt aláirta volna vakon, de semmit, ami attól eltért, még akkor sem, ha ránézve előnyt jelentett volna. De hát végre rendbe jöttünk *Pfeifer István*-nal is.

Most hátra volt az *Athenaeum,* ennek jogai csak az elsődleges kiadásokra szoritkoztak. Itt tehát könnyebb volt az álláspontunk. Itt arról volt szó, hogy a társulatot biztositsuk a károkkal szemben, amelyek a meglevő kész könyvek esetleges raktáron maradásából keletkezhetnek. Ez inkább formai biztositék volt, mert hiszen az Athenaeum tisztában volt azzal, hogy neki ilynemü kára nem lehet és éppen azért előzékenyen és simán bonyolitotta le az ügyet, már Jókaira való tekintettel is, aki tagja volt az Athenaeum igazgatóságának.

Ugyanakkor rendezni kellett a Jókai-könyvek szerzői-jogi kérdését azokra a munkákra nézve is, amelyek saját kiadásunkban, a *Révai-vállalatban* jelentek meg. Itt is csak az elsődleges kiadások voltak biztositva. Most már az összkiadás részére biztositani kellett ezeket a munkákat és megakadályozni azt, hogy ezek azután valamely más kiadó népszerü kiadásába beiktathatók legyenek. Ezt a kérdést természetesen simán és közmegelégedésre oldottuk meg Jókaival szemben, illetőleg vele.

Ami még hátra volt, egy-egy könyvnek a biztositása a *Ráth* kiadásából és a *Légrády Testvérek* kiadásából, azt most már Jókai tartotta fenn magának.

Már a könyvsorsokról szóló fejezetben megemlitettem, hogy a *„Nincsen ördög“* minő kellemetlen félreértések folytán került a Légrády Testvérek kiadásába és hogy az a *Nemzeti diszkiadás* során még nagy komplikációk okozója lesz. Az is lett, mert Jókai, bár magára vállalta, hogy ezt a munkát a Nemzeti kiadás részére ő fogja felszabaditani, ebben az ügy-

ben nem járt el; ezuttal, ugy látszik, nem feledékenységből, hanem valamely érthetetlen szándékosságból. Mert egyszerre csak 1898 jun. hó 22-én egészen kurta levélben közli velünk a *Légrády Testvérek* cég a következőket:

„Minthogy Önök a mi kiadásunkat képező, Jókai Mór: „Nincsen ördög“ cimü regényét jogtalanul utánnyomták, felszólitjuk Önöket, hogy ezen ügyet velünk három nap alatt, ha tetszik, békés uton, rendezni sziveskedjenek.“

Erre a levélre azt válaszoltuk jun. 23-án, hogy Jókai Mór összes munkáinak Nemzeti diszkiadását a szerző maga állitja össze a vele kötött szerződés értelmében és hogy a „*Nincsen ördög*“ cimü regényt ő maga illesztette be a gyüjteménybe, felhatalmazva ezáltal minket annak közrebocsátására. Minthogy mi a szerzőtől magától szereztünk jogot a mű kinyomatására, annak felvétele az összkiadásba részünkről nem jogtalan utánnyomás. Nem ismervén ama viszonyt, mely a Légrády cég és Jókai között e mű tekintetében fennáll, levelüket megmutattuk Jókainak, ki arra az alábbi választ irta és annak elküldésével minket bizott meg. Jókainak *Légrády Károly*-hoz intézett válasza a következő volt:

„A Révai Testvérekhez intézett leveledre készséggel válaszolok. A „Nincsen ördög“ cimü regényemnek az összes munkáim sorozatába való felvételét én magam rendeltem el, s ha Te ezáltal kiadói jogodban károsítva hiszed magadat, kérlek, légy szives egyenesen én hozzám fordulni a kártérités végett; Te is, én is igazságszerető emberek vagyunk: bizton hiszem, hogy könnyen megegyezünk. Legnagyobb tiszteletem mellett maradok igaz hived

Dr. Jókai Mór.“

Erre a levélre junius 24-én *Légrády Károly* azt válaszolta, hogy ő ugyan már régóta kilépett a Légrády Testvérek cégből, de fiaitól az ügy állása iránt informálódott. Apprehendálta, hogy mi, mint az összes munkák kiadói, nem fordultunk a céghez épp ugy, mint a többi kiadókhoz és ebben kicsinylést lát a cég iránt. Mindazonáltal törekszik a céget arra birni, hogy az ügyet velünk békés uton iparkodjék elintézni.

Hozzánk intézett levelében azt közli a *Légrády Testvérek*

cég, hogy miután mi eszközöltük az utánnyomást és a kiadást, más ellen, mint mi ellenünk nem fordulhatnak. Mégis, mielőtt perre mennének, Jókai közbenjárása folytán azt a méltányos ajánlatot teszik, vegyük meg a náluk készletben levő összes példányokat.

Mi a Légrády cég ajánlatát teljes mértékben helyeseltük, hiszen az magától értetődő dolog, hogy egy könyvnek uj kiadását csak az előbbi kiadás sérelme nélkül lehet közrebocsátani. Helyeseltük annál is inkább, mert a Légrády cégnek igazat kellett adnunk abban is, hogy mulasztás történt, amidőn ő vele a „*Nincsen ördög*“ tárgyában nem történt előzetes megállapodás, de minthogy ez nem a mi mulasztásunk volt, minthogy Jókai kikötötte magának, hogy ezt az ügyet kizárólag ő akarja intézni, kénytelenek voltunk ezt a levelet is tudomására juttatni és az ő kivánsága folytán azt a választ küldeni, hogy a cég ebben az ügyben sziveskedjék Jókaihoz fordulni és vele közölni, hány példány az, aminek átvételét a cég igényli és mily áron. Erre vonatkozó válaszát egyenesen Jókaihoz kérjük intézni, mi nem vagyunk feljogositva ez ügyben helyette eljárni.

A Légrády Testvérek cég junius 30-i levelében ragaszkodik ahhoz, hogy nem hajlandó helyettünk Jókai ellen fordulni kártéritési igényével, egyuttal értesit, hogy a „*Nincsen ördög*“ cimü munkából 1450 példány van készletben és ezeknek bolti áru megtéritését 24 óra alatt kéri, ellenesetben a pert meginditja. Mi ujra csak azt voltunk kénytelenek válaszolni, legnagyobb sajnálatunkra, hogy a levelet közöltük Jókaival, aki velünk szemben azt az álláspontot tartja fenn, hogy ne avatkozzunk az ő dolgába, melyet ő a Légrády céggel barátságosan fog elintézni.

Mind máig érthetetlen, hogy Jókai miért ragaszkodott annyira ennek az ügynek közvetlen elintézéséhez, miért vette magára az ezzel járó kellemetlenségeket, holott rendesen kitért ilyenek elől, miért nem engedte, hogy mi, akik erre készséggel hajlandók voltunk, tárgyalhassunk ebben az ügyben a Légrády céggel, ami természetesebb is lett volna. Valamiért, ugy látszik, haragudhatott és alkalmat keresett, hogy kissé zsémbelhessen. Ez kivehető abból a válaszból, melyet az utolsó közlés folytán *Légrády Károly*-hoz akart intézni. A levél nem

ment el, nálam maradt, birtokomban van most is, sikerült rábirni, hogy ne küldje el, mert nézetem szerint az ügyet csak elmérgesitette volna. A levélben szemrehányást tesz Légrádynak, hogy horrendus és a fizetett honoráriummal arányban nem álló váltságdijat követel és szinte hihetetlennek mondja, hogy a 2000 példányban nyomatott munkából nyolc esztendő alatt csak 400 példány kelt volna el. Azután elmondja, hogy a többi kiadók mind a legbarátságosabban egyeztek bele, hogy a tulajdonukban levő munkák az összkiadásba felvétessenek, csupán csak a Légrády cég volna az, amely meg akarná akadályozni a gyüjtemény teljességét? Végül melankólikusan felkiált, hogy ő, mint szerző, csak azt teheti, hogy megsemmisiti azt a munkáját, amely ilyen kellemetlenségnek okozója; ha ezt kivánja tőle Légrády Károly, tudassa vele és ő másnap rögtön kivéteti munkái sorozatából a szóbanforgó regényt.

A tervezett levél helyett, miután ragaszkodott hozzá, hogy saját nevében irjon, velünk való megbeszélés folytán mégis oly választ küldött, amelyben elismeri a cégnek kárpótláshoz való jogát és felkéri, hogy sziveskedjék őt értesiteni, a kártéritési módozatok melyikét kivánja.

1. Hajlandó-e a meglevő példányok megtartása mellett egy bizonyos kártéritési összeggel megelégedni, ez esetben kéri az összeg szives közlését.

2. Ragaszkodik-e ahhoz, hogy az összes meglevő példányokat megvegye, ez esetben sziveskedjék a példányonként fizetendő árat vele tudatni.

Végül kéri, hogy a választ közvetlenül hozzá intézzék, miután a dolgot, mely rá nézve igen kellemetlen, mielőbb rendezni akarja és a Révai Testvérekhez intézett értesitések mindig elkésve jutnak hozzá.

Ez a levelezés igy folyhatott volna ad infinitum, de végre mégis csak gyakorlatilag oldottuk meg. A Légrády cég belátta, hogy mi a mulasztásban hibásak nem vagyunk, meggyőződött készségünkről, hogy az ügyet tehetségünkhöz képest helyrehozni óhajtanánk, belátta azt is, hogy sem tőlünk, sem Jókaitól fennmaradt nagy készletének bolti áron való megtéritését nem követelheti. Ezt semmiféle biróság meg nem itélte volna. Jókai haragja is lecsillapult, mindegyik a jobbik eszéhez

kapott és a végén tényleg méltányos egyezség jött létre. Az összes készleten maradt példányokat megfelelő megtérítés mellett átvettük és ezzel a *Nemzeti kiadás* sima lebonyolítása elől az utolsó akadályt is elháritottuk.

*

Mikor a kiadókkal való megállapodások el voltak intézve, akkor következett a megállapodás a szerzővel az ő tiszteletdija tekintetében és a bizottsággal az egész ügynek pénzügyi lebonyolitása dolgában. A Jókai-szerződés az első magyar irói szerződés volt, amely az irónak igen tekintélyes tiszteletdijat és állandó jövedelmet biztositott mindaddig az időpontig, amig az ő művei a szerzői jogi törvény értelmében neki vagy jogutódainak gyümölcsözhetnek. Eltekintve a 100,000 forinttól, amely, mint a nemzeti kiadás első 1000 előfizetőjének tiszteletdija, az előfizetésekből volt részére biztositva, esetleges további előfizetések és azontul eladandó minden egyes példány, minden egyes kötet után megállapitott tantième illeti meg Jókait. Az összeg, amelyet ő, illetőleg jogutódai a Nemzeti kiadás megindulásától kezdve a mai napig ezen a cimen felvettek, félmilliónál többet tesz ki. A járulékok változnak évről-évre ahhoz képest, amint a művek kelendősége nő vagy apad. A lényege ennek az volt, hogy tekintélyes tiszteletdij biztosittatott neki oly könyvek után, amelyeket végleg és örök áron eladott, amelyekért őt jog szerint semmi sem illette volna meg, valamint olyan könyvek után, amelyekért egy más kiadásban sokkal kisebb tiszteletdij járt neki, mint amennyi a Nemzeti kiadásban részére megállapittatott.

Nagy dolog az efféle szerződés. Sok körültekintéssel kell azt megkötni. Sokféle eshetőséget számba kell venni. Mindenféle lehetőségekkel kell számolni.

Ezek a Jókai-szerződések különleges tudást követeltek meg, csak olyan ember fogalmazhatta meg őket, aki otthon van a szerzői jogban, ismeri az irodalmi viszonyokat, ismeri a kiadói ügyletet és annak jogszabályait és usanceait, aki e mellett nem tisztán teoretikus és nem zárkózik el a gyakorlati szempontok elől, aki mérlegelni tudja a technikai lehetőségeket és aki végül átérzi, hogy nem közönséges ügyvédi ügyle-

tet bonyolit le, hanem segit lerakni fundamentális alapját egy nagy kulturműnek.

Mi szerencsére tudtunk egy ilyen férfiut a Jókai-akció szolgálatába állitani — vállalatunk ügyészének, *dr. Ardó Alfréd*-nek személyében. Ez a minden tekintetben kiváló férfiu ugy oldotta meg nehéz feladatát, hogy az évek során semmiféle vonatkozásában a sokfelé elágazó ügynek nem mutatkozott hézag, hiba vagy hiányosság. Csak egyetlen egy irányban merültek fel később kételyek a szerzői jogok gyakorlása tekintetében, amelyeket a szerződések nem provideálhattak, t. i. a Jókai-művek megfilmesitése tekintetében. A mozgófénykép és a mozgószinház akkor még nem volt feltalálva.

Mikor azután a jogi alapja is megvolt a tervezett nagy műnek — akkor kezdődött a legnagyobb munka: a siker biztositásának előkészitése. Ez azután már teljesen az én vállamra nehezedett. Erről nekem kellett gondoskodnom.

Kivettem nyári szabadságomat és elutaztam Csorbatóra. Ott a hegyóriások tövében, egy kellemes fekvésü villa terraszán ültem négy hétig és készitettem elő az egész propagandaakciót, annak összes nyomtatványait (egynek kivételével) az első betütől az utolsóig.

A Jókai Mór Nemzeti díszkiadásának terjesztési akcióját egészen más alapokra kellett fektetni, mint az eddigieket. Itt nem lehetett ahhoz a nagy nyilvánossághoz fordulni, mint az „*Osztrák-Magyar Monarchiá*"-nál, sem azokat a terjesztési eszközöket nem lehetett alkalmazni, mint a „*Pallas-Lexikon*"-nál. Itt egészen más objektummal, egészen más közönséggel, egészen más körülményekkel kellett számolnunk és ezekhez kellett az egész propagandát alkalmaznunk.

Az volt a cél, hogy mindennemü felhivásainkkal ezuttal csak az ország élite-közönségét keressük fel, hiszen tetemes összegnek egyszerre való lefizetésére akartuk felszólitani, és az, hogy a társadalom vezető elemeit az ügynek megnyerve, egyuttal általuk tovább propagáltassuk a Jókai-jubileum egyéb céljait és programm-pontjait, azokat, amelyek ezt a nevezetes évfordulót a szó teljes értelmében országossá tegyék.

A nyári előkészitő munkának az volt a célja, hogy ősszel, amikor majd a nagybizottság végleg dönt a jubileum időpontjáról, mintegy karikacsapásra egyszerre szétküldessenek

a jubileum érdekében kibocsátandó mindennemü felhivások, értesitések, meghivások — társulatokhoz, testületekhez, törvényhatóságokhoz, magánosokhoz.

Negyvennyolc különböző felhivás készült el, a társadalom különböző rétegeihez, egyéniségeihez, szervezeteihez alkalmazva, mind az ügyhöz méltó, előkelő hangon tartva és elegáns kiállitásban elkészitve. Mindezeket az általam elkészitett felhivásokat a *Beöthy Zsolt* finom stilusa cizelálta és simitgatta, mert ő, aki mint a nagybizottság főtitkára, *báró Eötvös Loránd*dal együtt névaláirásával látta el az összes nyomtatványokat, még akkor is, mikor a munka folyamán sulyos betegségbe esett, teljes odaadással szolgálta az ügyet és súlyt helyezett arra, hogy minden ez ügyben kibocsátott propagativ nyomtatvány az ügyhöz méltó hangon legyen tartva és a Jókai-kultuszt szolgálja.

Az összes nyomtatványok közül a legjelentékenyebb, az egész akciónak mintegy gerince, a *Rákosi Jenő* által fogalmazott, Jókai Mór tisztelőihez intézett *Felhivás* volt, amely a nagybizottság vezérférfiai neveinek autogrammban közölt sajátkezü aláirásával ellátva, 15,000 példányban küldetett szét. Ezt a maga nemében páratlanul szép szózatot, melynek minden szava lendület, minden mondata ihlet, szószerint akarom közölni, mert meg vagyok győződve róla, hogy hatása most és a jövőben is ugyanaz lesz, mint volt annak idején a kibocsátáskor. Szól pedig ez a szózat a következőképpen:

„Ország szerint tudva van, hogy a nemzet koszorus irója, Jókai Mór, ötven éves irói pályájának öröm-ünnepét készül megülni. Ezen ünnep országos lesz és nemzeti, és mint egy illatos bokréta lesz odatüzve a közelgő 1894. esztendő homlokára, mert ez év *január 6-ika lesz a napja.* És mind amaz ünneplésnek, melyet a működő bizottság e napra tervez, ugyszólván édes és értékes magva lesz az a maradandó emlék, melynek érdekében e sorokkal fordulunk Jókai Mór tisztelőihez, mely elnevezés alá méltán foglalható a nemzet szine-java rang-, rend és osztálybeli különbség nélkül.

Egy gondolat kapta meg legjobban mind az elméket, amelyek ez ünnep előkészitésében részt vettek, a gondolat: *országos ünnepet ülve, emléket is adni e napról és benne egyszersmind*

kettős értelmü jutalmat az ünneplendőnek, az ő saját alkotásai révén.

Megáldott fejére két ágból fonni koszorut: egy ágból, amely disziti, és egyből, mely védi és óvja. Egy ág az erkölcsi disz, egy ág az anyagi jutalom s a kettő ölelkezvén a költő homlokán, hirdesse nemzete háláját s az ő dicsőségét egyben.

Állana pedig ez emlék *összes eddig megirt és ez ünnep lezárásáig megirandó munkáinak nemzeti diszkiadásából.* Az egész Jókai, amit az ő szelleme ötven év alatt létrehozott, együtt mint impozáns képe egy nagy pályának, szemünk elé állitva ez óriás, e korszakos munkaerő, ez irói hatalmasság, e fenomenális pályafutás, mint a költőnek dicsősége és jutalma.

Maradandó becsü emlék legyen az, amelylyel mi a jubileum napját az irodalom históriájába beiktatjuk. Örök időkre szóló, beszédes mű, amely a költőről és az ő géniuszát megbecsülő nemzetről több dicsőséget fog hirdetni jövendő századoknak, mint bármennyi lelkes üdvözlő beszéd, ékes, virágos, ünnepi tószt. *Ugy óhajtanók, hogy ezuttal az összeg, amelyet vármegyék, városok, egyesületek, testületek más alkalomkor jubileumi bankettre és külső cifraságokra forditanának, hasznos, érdemes emléknek szolgáljon alapul.* Ebből a pénzből készüljön el a diszkiadás, amelylyel magunkat ajándékozzuk meg és teljen ki az a tiszteletdij, amelyet a félszázadon keresztül szünetlenül nekünk dolgozó költőnek még mindig a tartozás érzetével átnyujtunk.

Mert a kiadás árának a fele fedezze a kiadás költségét, *fele pedig legyen a költőnek a nemzettől veendő tiszteletdija.*

Ezer aláirásra van szükség, hogy e kiadás létrejöhessen; az előfizetési ár 200 frt és igy *100,000 frt lesz a tiszteletdij.*

Nem kételkedhetünk abban, hogy amikor Jókai Mór műveiről van szó, lesz az országban ezer ember, testület, hatóság, aki ezt a nemzeti diszkiadást megszerezve, hozzájárul a költő jubileumának méltó megünnepléséhez.

Erre az aláirásra, erre a szép, nagy és hálás cselekedetre hivjuk fel Jókai Mór tisztelőinek fényes táborát.

Nem arra szólitunk benneteket, ó magyarok, hogy ajándékot, hogy alamizsnát adjatok annak, aki a ti szolgálatotokban szerzett halhatatlanságot; ezt már megtettétek ti is másokkal, megtették más nemzetek is. Hanem szólitunk arra, szólitjuk a magyar értelmiség virágát arra, hogy ketten egymást fölma-

gasztaljátok: a költő kezetekbe tévén egy nagy élet nagy munkáját, ti pedig a költő kezébe érette az elismerést.

Aki ifjuságunkat bűbájos szavával megaranyozta; aki lelkünket táplálta reménytelen időkben; aki örömünk, aki gyönyörünk, aki vigaszunk volt életünk minden szakában; aki áldásunk volt, megtöltvén a szellem, az erkölcs, a hit, a fölemelkedés, a hazafiság kincseivel a mi szivünk tárait; gyertek mind, öregek, ifjak, urak, polgárok, hódoljunk neki mi viszont, aranyozzuk meg élete alkonyatát szeretetünk, lelkesedésünk örök ifjuságával.

Áldjuk a gondviselést, hogy nekünk adta Jókai Mórt, aki a magyar faj minden fényességével, a nagy talentumok minden varázsával, nemzete büszkesége, idegen népek irigységének méltó tárgya; egy félszázad ragyogványa a magyar irodalomban, nyelvünk felvirágzásának egyik forrása, akinek mesélő ajakán három nemzedék csügg elandalodva, elbüvölve.

Irodalomtörténetünk csonka az ő neve nélkül, műveltségünk csonka az ő művei nélkül; dicsőségünk csonka az ő hire nélkül.

Mely magyar könyves-ház, mely magyar asztal nem üres az ő összes munkáinak e nemzeti díszkiadása, az ő jubileuma e kedves emléke nélkül?

Akinek a házában már van Jókai-ja — ha részben, ha egészben — az juttassa azt, a mije van, a nálánál szegényebbnek és siessen hozzánk, hogy biztosítsa magának az örömünnepi kiadást.

És nem csak egyházi főméltóságok, nem csak főurak, nem csak egyesek, kiket a sors vagy szorgalom a bőség áldásaihoz juttatott, bármely renden legyenek is, hanem ti városok, közhatóságok, testületek és vállalatok: mind halljátok meg e szózatunkat és siessetek aláirástokkal lehetővé tenni és biztositani e lelkes vállalkozást, juttatván törvényhatósági, városi, egyesületi, intézeti, iskolai könyvtáraknak ebből a szép és nemes emlékből egy-egy példányt, hogy mindenütt legyen fogható jele és szózatos hirdetője a léleknek, mely mindnyájunkban lakozik. Hadd mondják el később is, kezökbe vévén a nemzeti diszkiadás egy-egy példányát, késő ivadékok:

Az a nemzedék tudta a kötelességét és teljesitette is azok iránt, akik eredményesen szolgálták a nemzet dicsőségét.

Erre a feladatra hivjuk el a nemzet fiait, és hogy nem hiába hivjuk: a fényes eredmény meg fogja mutatni."

Ez a klasszikus szépségü szózat inditotta meg az egész mozgalmat és ez adta meg a hangot, amelylyel ettől fogva a sajtó az egész Jókai-akciót kezelte. A sajtó szereplése méltó volt magához az ügyhöz. Soha oly melegséggel még irodalmi ügyet fel nem karolt az egész sajtó egyhangulag és minden zavaró incidens nélkül, mint ezt az ügyet.

Az a lelkesedés, az a hév, az a szeretet, mely ebben Jókaival szemben nyilatkozott, egyszerüen megható volt. A legtöbb napilap önként vállalkozott arra, hogy az előfizetők névsorát naponta közölni fogja, hogy külön rovatot fog nyitni a Jókai-ünnepélynek és abban beszámol minden egyes mozzanatról. Ezt a rovatot rendelkezésére bocsátja a jubileumi bizottságnak, hogy közléseit a közönségnek tudomására hozhassa. Ez a Jókai-jubileumi rovat volt hónapokon keresztül valóban a nemzeti érzületnek kifejezése, mert naponta beszámolt az ország különböző vidékein megtartott egy-egy ünnepélyről és ez a beszámoló ujabb és ujabb ünnepélyek megtartását vonta maga után.

Ebből a rovatból kitünt, hogy csaknem minden törvényhatóság, minden nagyobb község, a legtöbb társulat és egyesület, valamely formában foglalkozott a Jókai-ünnepséggel, valamely formában ki akarta venni részét abból. Még messze volt maga az országos ünnepély, a hivatalos aktus, amidőn már országszerte mindenfelé kivette részét ebből az ünnepségből a társadalom és főként az iskola. Mindez a sajtó érdeme volt, valamint az is, hogy az előfizetők gyüjtése mihamarabb megindult és rövid néhány hét alatt biztositva volt a vállalkozás sikere.

Jó ómennek vettük, hogy a legelső előfizető magának a nagybizottságnak védnöke, *József főherceg* volt (jelenlegi *József* főhercegünk édesapja), aki még a felhivás közrebocsátása előtt, amidőn neki, mint a vállalat felkért védnökének, annak kefelevonatát megküldöttük helybenhagyás végett, már megrendelte a maga példányait és aki az alábbi, *báró Eötvös*höz intézett levélben tett vallomást Jókaival szemben táplált érzelmeiről:

„Méltóságos Uram! A Jókai-jubileum bizottságának hozzám intézett felszólitását legbensőbb örömmel fogadtam és mint a magyar irodalom dicső előharcosának, jubiláns hazai költőnk-

nek igaz barátja, a megindult mozgalom védnökségét legszivesebben fogadom el. Egyuttal kérem Méltóságodat engem azon előfizetők sorába följegyeztetni, akik Jókai páratlan műveinek diszkiadását óhajtják birni és mellékelve származtatok át három példányra 600 forintot. Kedves emlékek ezen munkák régmult időkből, midőn távol földön olvasásukban otthon érzém magamat."

Lázas napok következtek a felhivás kibocsátása után. Türelmetlenül vártuk a postát, mit hoz. Az első napokban nagyon gyéren jelentkeztek az előfizetők, hiszen tart egy pár napig, amig az ilyen nyomtatvány megérkezik, amig a posta egyet fordul, de már a 7-ik, 8-ik napon 10—15 rendelés, azután 15—20, sőt 25—30 is jött egy-egy napon.

A Jókai-jubileumi bizottságnak külön irodát rendeztünk be a Koronaherceg-utca 2. szám alatt levő Trattner—Károlyi-féle házban.

Onnan naponta jelentést küldtünk Jókainak magának is a beérkezett előfizetőkről, mert ezekben a napokban ez az ügy módfelett izgatta — kiváncsi volt, be fog-e válni a remény.

November végéig, tehát a felhivás közrebocsátásától kb. három hét mulva, 500 előfizetőnél több volt elkönyvelve. Akkor egyszerre csak beállit Jókai hozzánk és azt a propoziciót teszi, hogy ő lemond a nagy honoráriumról, beéri sokkal kisebb összeggel, esetleg 40,000 forinttal is, csak biztositva lássa azt, hogy az ő kiadása meglesz. Ő ugy gondolta, hogy a nagy honorárium akadálya lehet a kiadás közrebocsátásának, ha össze nem gyül az annak előfeltételéül számbavett 1000 előfizető és a maga anyagi hozzájárulásával, illetőleg lemondásával lehetővé akarja tenni a kiadásnak ez esetben is létrejövetelét.

Én ez ajánlatot kereken visszautasitottam. Arról még hallani sem akartam. Mégis nyugtalan sürgetésére kénytelen voltam neki megmagyarázni, hogy ha ilyen ajánlattal áll elő, az ügy sikerét veszélyezteti. Vagy kapva kap a magyar közönség azon, hogy a nemzethez és Jókaihoz méltó nemzeti tiszteletdijat ajánlhasson fel a költőnek, és én teljesen bizom benne, hogy igy is lesz, vagy — de egyébként más eshetőség nincs is, hiszen 500 előfizetőnél több van már együtt, a posta naponként ujakat hoz és a sikert mi már biztositottnak látjuk, —

különben, ha abszolut megnyugtatására szolgál, kijelentjük, hogy lehetővé fogjuk tenni az ő kiadásának közrebocsátását esetleg már 800 előfizetés beérkezte esetén is, de csak az alatt a feltétel alatt, ha erről a világon senki fiának nem szól. Ez volt köztünk a titkos megállapodás, evvel csillapitottuk le Jókai izgatottságát, amely egyébként nem soká tartott, mert december 20-án betelt a szám, beiktattuk az 1001-ik előfizetőt.

Minthogy közben a társadalom minden osztályából százszámra érkeztek a levelek, hogy Jókai összes műveinek kiadása ne legyen csak kivételes osztályoknak, csak gazdag embereknek privilégiuma, hanem tétessék lehetővé, hogy ebből az irodalmi ünnepből a magyar társadalom minden művelt tagja kivehesse a maga részét, a bizottság megállapitotta az előfizetés uj módozatait akkép, hogy 50 forintos résztörlesztéssel is hozzáférhetővé tegye a munkát. Ezentul még nagyobb arányokban jöttek a rendelések, ugy hogy a jubileum napján kb. 1800 példánnyal zárhattuk le a jubileumi diszkiadás előfizetőinek névsorát.

Ez az eredmény felülmulta a legnagyobb várakozást is és boldoggá tette Jókait. Ebből az időből emlékszem különösen egy-két mondására, amelyek Jókainak ebben az ügyben is megnyilatkozott felséges humoráról tesznek tanubizonyságot.

A Jókai-ünnepély tolla *Makai Emil* volt. Ő fogalmazta a József főherceghez intézett levelet is, amelyben őt a bizottság az ünnepély védnökéül felkérte. Ebben a levélben többek között előfordul a következő mondás: „...Legyen a legnépszerübb magyar főherceg az első, aki a legnépszerübb magyar költő ezüstös fürteire a babért feltüzi." Megmutattuk Jókainak ezt a levelet, aki melankólikusan megjegyezte a következőket: „Nem jól van ez, fiaim. Nincsenek nekem ezüstös fürteim, csak ezüst-fehér parókám."

Amikor 800 körül volt már az előfizetők száma, Jókai egyszer átlapozta a lajstromot és most már jókedvüen és bizakodón jegyezte meg: „Nagyon sok aláirónak kell még beérkeznie, mert az eddigiek többnyire ismeretlenek előttem és még nem láttam köztük — barátaimat."

A Jókai-előfizetésekről egyébként statisztikát készitettünk, mely érdekes kulturtörténeti dokumentum. Ezt a statisztikát a jubiláris diszkiadás 100-ik kötetében közzé is tettük.

Nekem személyes nagy elégtételem volt a siker, de őszintén bevallom, hogy azt voltaképpen annak a félelemnek tulajdonitom, amellyel mások fogadták az eszmét. Ezuttal ellenkezője történt a rendes dolognak. Rendszerint az irók a vérmes reményüek, a kiadók a bátortalanok, a kishitüek. Ebben az esetben megforditva történt. De ugy kell lenni, hogy ez a félelem fütötte azt a lázas tevékenységet, amelylyel mind a sajtó, mind közéletünk néhány jelese talán azért exponálta magát ez ügyben, mert csak rendkivüli eszközökkel vélte azt sikerre vezethetőnek és mindenki reszketett attól a gondolattól, hogy ily nagyszabásu kezdeményezésbe vigyük bele a nemzetet, amely ha nem sikerül, valóban nemzeti fiaskó lett volna. Nem az lett, hanem örök dicsősége a magyar nemzetnek.

Most már a kiadás lebonyolitásáról kellett gondoskodni. Ez már azután tisztán kiadói munka volt. Nem volt könnyü az igérethez képest minden félévben egy 10 kötetből álló sorozatot közrebocsátani, ez nagy technikai apparátust igényelt.

Hiszen könnyebb lett volna a dolog, ha a nyomdai munkát több nagy nyomda között fel lehetett volna osztani. Ez azonban célszerünek sem látszott, de nem is volt lehetséges. A *Franklin-Társulat* a jog átengedése kapcsán magának akarta ezt a munkát biztositani és mi szivesen beleegyeztünk, mert ezzel biztositottuk a teljes egyöntetüséget, a betük abszolut azonosságát, a nyomás egyenletes voltát és a kiállitás tökéletes harmóniáját. Ezzel azonban a Franklin-Társulatra nagy feladat hárult. Az egész világirodalomban a Jókai-összkiadás az egyetlen ily nagy kiterjedésü, 2000 ivet magában foglaló munka és ez óriási munka kiállitásának technikájával most már a Franklin-Társulat nyomdájának kellett megbirkóznia. A nyomda nagy látkörü vezetője, a már fent emlitett *Hirsch Lipót,* fényesen oldotta meg feladatát. A betüöntőgépek egész sorát állitotta fel, amelyek csak ugy szórták az uj betüanyagot, ami azért volt szükséges, mert hiszen egyszerre 3—400 iv betünek kellett rendelkezésre állnia. Amig az egyik 200 ives sorozatot nyomták, azalatt már a másik 200 ives sorozatot kellett szedni, revideálni, nyomásra előkésziteni. Csak evvel a mesébe illő gyorsasággal értük el, hogy a programm szerint pontosan *az 1898. év karácsonyára* együtt volt a 100 kötetes hatalmas könyvtár, amely technikai kiállitá-

sában is az emberi munkának, a gépek kihasználásának, a XIX. század nyomdai iparának becsületére válik.

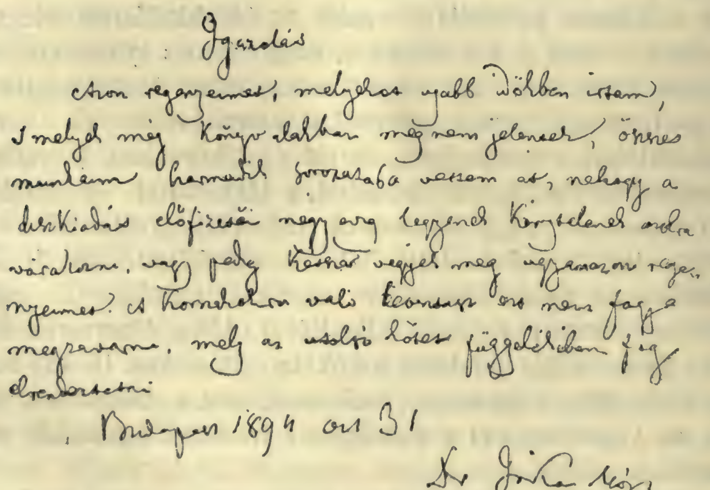
A nyomdai munkával kapcsolatosan folyt a szerkesztés munkája. Jókai azt magának tartotta fenn, de nem volt képes ezt egyedül elvégezni, sok is lett volna egy embernek. Össze kellett hordani mindenekelőtt a rengeteg nagy anyagot, azután megállapitani, hogy minden együtt van, hogy semmi sem hiányzik belőle; gondosan ügyelni arra, hogy valahogy kétszer ne adassék ki egy-egy novella, vagy más kisebb közlemény, ami ily nagy tömegnél könnyen megeshetik. Azután gondosan átnézni a kéziratot az egyöntetü ortografia miatt, amely 50 év alatt lényeges változásokon ment keresztül, gondoskodni kellett jószemü korrektorokról, kitünő revizorokról, akik az óriási anyagot lelkiismeretesen korrigálják.

Jókai, amikor a Nemzeti kiadás ügye először komolyan szóba került, egy *báró Eötvös Loránd*-hoz intézett, de a nyilvánosságnak szánt levélben kimeritően nyilatkozott arról, hogy miképpen gondolja ő ennek az összkiadásnak megszerkesztését. Akkor ő azt tervezte, hogy három korszakra fogja munkáit felosztani, ezekben a korszakokban összefoglalja az oda tartozó regényeket, novellákat, szinműveket és aforisztikus iratokat, minden korszak elé egy korrajzot ir, mellyben ismertetni törekszik az irodalmi, a társadalmi és általános viszonyokat. A nagyobb művek elé felvilágositó előszót ir, azután jegyzetekkel látja el a munkákat, amelyekben különösen az általa bevezetett szavakat igazolja. E mellett fontosnak tartotta a hibák kijavitását. Jókai beismerte, hogy ha az ilyen nagy, hatalmas munkában hiba van is, azt senkinek sincs joga kiigazitani, csak magának a szerzőnek, mert csak az végezheti ezt a munkát az irodalmi egyéniség meghamisitása nélkül.

Jókainak a tervezete igen szép volt, de már az elején kiderült annak keresztülvihetetlen volta. Maga a korszakokra való beosztás sem ment. Az ő munkái sem tárgykör, sem történelmi korok tekintetében nem voltak egymástól annyira elkülönithetők és elválaszthatók. De az előszavak terve sem igen valósulhatott meg; ezeket pedig sokan igen nagy érdeklődéssel várták. Néhány munkájához meg is irta Jókai az előszót, megmondta, honnan vette a tárgyat, honnan vette az

alakokat, igazolni akarta azokat és bepillantást engédett a maga munkarendszerébe. De már a második, harmadik előszónál maga Jókai is rájött arra, hogy a hetedik, tizedik és tizenegyedik előszó mindig ugyanazt fogja tartalmazni, mert az ő forrása mindig egy és ugyanaz volt, a magyar nép multja és jelene, a magyar nép egyénisége és karaktere, és az ő rendszere szintén egy és ugyanaz volt mindig: a Jókai rendszere, amelyet önéletrajzában bővebben vázolt is.

A programmnak ezt a részét tehát nem lehetett megtartani, mert az összkiadásnak nem vált volna előnyére. De Jókai azonfelül maga is rájött egy körülményre, amely zavarólag hatott volna a korszakos beosztásra. Ezt a következő „igazolás"-ban közölte velünk, amelynek közzétételét kívánta. Ez a közlés azonban elmaradt, miután közben már más módon értesült a közönség a szerkesztés rendszerének némi módositásáról. Az „igazolás" a következőképpen hangzott:

Igazolás

Azon regényeimet, melyeket ujabb időkben irtam, s melyek még könyvalakban meg nem jelentek, összes munkáim harmadik sorozatába vettem át, nehogy a díszkiadás előfizetői meg azok legyenek kénytelenek soká várakozni, vagy pedig kétszer vegyék meg ugyanazon regényemet. A korszakon való tévedést ez nem fogja megzavarni, mely az utolsó kötet függelékében fog elrendeztetni.

Budapest 1894 okt 31

Dr Jókai Mór

Jókai igazoló irása.

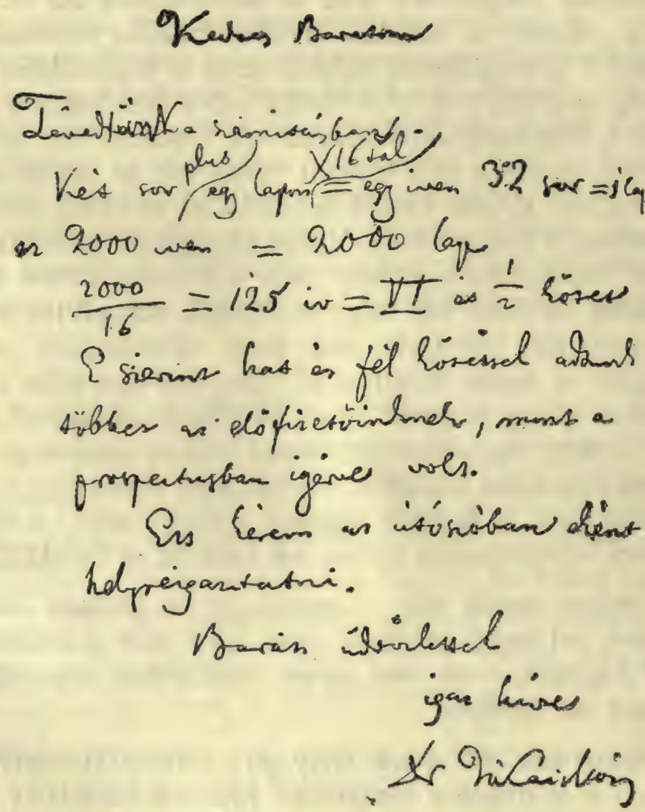
A szerkesztés egyik legnagyobb problémája az volt, hogy az egész óriási anyagot bele is szoritsuk a 2000 ivbe, mert több ivet adni nem lehetett, ha csak a vállalkozás alapját tevő financiális egyensulyt felboritani nem akartuk. Az egész anyag terjedelme pontosan meg volt állapitva és át volt

szakszerüen számitva az összkiadás iveinek betütartalmára, mert hiszen Jókainak egyes munkái a legkülönbözőbb szedési formákban jelentek meg, amit mind egy egységes kiadásra kellett átkalkulálni. Eredetileg az volt a terv, hogy az ismert alakban egy oldalra 34 sor fog jutni; ami azonban az exakt számitást lehetetlenné tette, az a körülmény volt, hogy mi a programmban megigértük volt a közönségnek azt is, hogy Jókainak azokat a munkáit is felvesszük az összkiadásba, amelyeket ő a megjelenési időben, tehát a legközelebbi 5 év alatt még meg fog irni. Azt pedig előre kiszámitani, hogy ezeknek a még megirandó munkáknak mekkora lesz a terjedelme, természetesen nem lehetett. Nagy volt az aggodalmunk, hogy valahogy el nem tudunk helyezkedni az egész anyaggal a 2000 ivben. A tizenkettedik órában azután egy radikális megoldáshoz folyamodtunk, ahhoz, hogy két sorral többet adunk egy oldalon és ezzel oly nagy mértékben szaporitjuk meg a rendelkezésünkre álló térfogatot, hogy véleményünk szerint teljességgel be tudjuk szoritani az egész anyagot ebbe a 2000 ivbe. Jókai felette megörült ennek az elhatározásunknak, mert magát is nagy aggodalom gyötörte. Hiszen igaz, hogy neki módjában volt sokat elhagyni az ő irásából, ehhez joga is volt, ezt a jogot fenn is tartotta magának, nagy sulyt helyezett arra, hogy válogathasson abban, mit vesz fel az összkiadásba:

> „Nekem szabad volt — mondja — ez, kivülem senkinek, megitélni, mit tartok méltónak arra, hogy ezen gyüjteményben helyet foglaljon, vagy nem tartok időszerünek, hogy ujból a közönség elé kerüljön."

Nagyon megörült annak, hogy ezt a válogatást megkönnyitette neki a jelentékeny szaporulat. Igen ám, csakhogy az is tervbe volt véve, sőt megigérve a közönségnek, hogy az összkiadás fel fogja ölelni Jókainak azokat a munkáit is, amelyeket a kiadás közrebocsátásának öt éve alatt meg fog irni. Ki tudná azt előre? Ki tudja azt kiszámitani, kalkulációba venni? Jókai annyira örült a szóba hozott szövegszaporitásnak, hogy szinte hajlandó volt ennek kedvéért önmagát az irásban korlátozni, előre egy bizonyos maximum megirására fogadkozni a legközelebbi évekre, szinte kész volt kötelezettséget vállalni, hogy bizonyos ivszámnál többet nem fog megirni.

Mi őt nem akartuk sehogysem megkötni, de kiszámitottuk, hogy minő ivátlagot irt ő meg az utolsó öt esztendőben, ezt hozzákombináltuk a meglevő anyaghoz és azután közöltük vele mind erre vonatkozó számitásainkat. Hogy azokat minő gonddal vizsgálta felül — mutatja a következő érdekes levele:

Kedves Barátom!

Tévedtünk a számításban.
Két sor plus egy lapon XVI-tal = egy íven 32 sor = 1 lap
az 2000 íven = 2000 lap
$\frac{2000}{16} = 125$ ív = VI és $\frac{1}{2}$ kötet
E szerint hat és fél kötettel adunk
többet az előfizetőknek, mint a
prospectusban igérve volt.
És kérem az utószóban ezt
helyreigazítani.
Baráti üdvözlettel
igaz híve
Dr Jókai Mór

Jókai számvetése.

Most már nyugodtabban foghattunk hozzá a szerkesztési munkálatokhoz. Jókai elővette az ő összes piros jegyzőkönyveit és azokból kijegyzett mindent, amit valaha irt. Ebből azután ki kellett hámozni a tisztán szépirodalmi részt, a novellisztikusat, az elbeszélőt, az aforisztikusat, a verseket, a szindarabokat és minden egyebet. Ezt mind el kellett rendezni, összevetni a könyvalakban megjelent művekkel és megálla-

pitani a tényeket. Ebben a nagy munkában nagy segitségünkre voltak *Szinnyei Józsefnek* bibliografikus feljegyzései, de segitségül kellett venni az összes magyar könyvészeti munkákat, át kellett nézni a Jókai által szerkesztett lapokat, mert mindegyikben igen nagy anyagot találtunk. A bibliografiai feljegyzésekben nagyon sok oly műnek volt meg a cime, amelyet sehogysem tudtunk megtalálni, nem volt kiderithető, hol volt közölve. Ezek a feljegyzések azután kimentek Jókaihoz, aki törte a fejét rajtuk napokig, hetekig. Legtöbbször rá is akadt. Igen érdekesek azok a cédulák és kartonok, amelyekre feljegyezte megállapitásait. Amit azután ő sem talált meg, azt ujra és ujra kellett keresni és voltak külön Jókai-specialisták, akik ezzel foglalkoztak. Nem emlékszem, hogy lett volna egyetlenegy közlemény is, amelyre rá nem akadtunk volna. Legnagyobb bajunk volt Jókai legelső műve, a „*Zsidó fiu*“ cimü dráma kéziratának megkeritésével, mig azután szorgos kutatás után azt *Gyulai Pál* fel nem fedezte az Akadémia levéltárában. Ennek örömére a drámát ki is adtuk abban az alkalmi kötetben, amely az 50-ik évfordulóra megjelent.

Igen nagy és sulyos feladatot vállalt magára *Voinovich Géza*, akire a Jókai költemény-köteteinek szerkesztése volt bizva. Jókai versei ezuttal először gyüjtettek össze és Voinovichnak meg kellett állapitani az „*Üstökös*“-ben és egyéb lapokban névtelenül megjelent versekből azt, hogy melyek a Jókaiéi. Sok száz vers gyült össze, amelyek az összkiadásnak két hatalmas kötetét töltik meg.

A kiszedett anyagnak végső revizióját *Palmer Kálmán*, a későbbi főrendiházi tanácsos végezte el, aki a 2000 ivet a nyomdai hibák szempontjából elejétől végig gondosan átolvasta.

Mint a munka kinyomatása, épp ugy a szerkesztés is teljes öt esztendőt vett igénybe.

*

Az előfizetési akció befejezése után néhány hónappal, az első sorozat elkészültekor elérkezettnek láttuk az időt arra, hogy könyvkereskedői forgalomba is bocsássuk az összkiadást.

Magát az előfizetőgyüjtési akciót semmikép sem akar-

tuk megzavartatni az üzleti érdekek és versengések vásári zajával. Most azonban a közönség érdeke megkivánta, hogy hozzáférhetővé váljék a nagy mű mindenkinek.

E célból egy uj kiadás készült kisebb alakban, hogy a *Nemzeti diszkiadás* ünnepi jellege és bibliofil becse megóvassék.

A könyvkereskedői terjesztést azok a nagyobb könyvüzemek eszközölték, amelyek az utóbbi időben keletkeztek; a magunk üzeme is kivette abból részét. Ez az akció azonban csak néhány hónapig volt folytatható. Az érdeklődés a nagy Jókai-ünneplések után lankadni kezdett — a *Nemzeti kiadás* iránt.

A terjesztésben bizonyos természetszerü szünet állott be. Az ilyen nagy akcióknál ez mindig igy szokott lenni. A közönség érdeklődése ellankad, hogy azután évek multán ujra felébresztessék. Mi bizton számitottunk arra, hogy négy-öt év mulva ujra megkezdhetjük az összkiadás terjesztését és ez okból a közben elfogyott sorozatokat folytatólag ki is nyomattuk, hogy az uj akció megkezdésekor tejes példányaink legyenek.

Mire a jubiláris összkiadás 1898-ban befejeződött, erről a terjesztési akcióról is beszámoltunk a nyilvánosság előtt abban a kötetben, mellyet a Jókai-jubileum történetének megörökitésére, mint az összkiadás 100-ik kötetét közrebocsátottunk. Ebben a kötetben a *Nemzeti diszkiadás* története részletesen el van mondva, okmányok kiséretében.

De közben még egy feladat elvégzése várt ránk.

A *Nemzeti diszkiadás* Jókainak csak szorosan vett szépirodalmi munkáit foglalta magában. Mindaz, amit Jókai hosszu életpályája során mint politikus, mint hirlapiró, mint élclapszerkesztő, mint történetiró, mint táj- és népisme-iró, mint adomázó, mint szónok irt vagy elmondott, ebben a kiadásban nem foglalhatott helyet, mert Jókai ugy kivánta, hogy ezek a szellemi termékei csak halála után gyüjtessenek össze és adassanak ki. Ezeken felül voltak munkái, melyeket valamely okból nem akart felvenni szépirodalmi művei összkiadásába, de melyeknek későbbi kiadását legalább is nem ellenezte.

Mindezek az irások: politikai cikkek, országgyülési beszédek, polémiák, politikai szatirák, pamfletek, életrajzok,

akadémiai és egyéb emlékbeszédek, asztali felköszöntők, az „Osztrák-Magyar Monarchiá“-ba irt néprajzi cikkek, utirajzok, politikai karcolatok, anekdoták és végül levelei mind kimaradtak a Nemzeti diszkiadás 100 kötetéből.

De természetszerüleg hiányzik abból az is, amit Jókai az összkiadás befejezte után élete végéig még irt: hat kisebb-nagyobb regény, több kötetre menő elbeszélés és sok mindenféle emlékszerü feljegyzés.

1903-ban szólitott fel minket Jókai arra, hogy mindezeket a munkákat halála után bocsássuk közre, mint hátrahagyott iratokat, és egyuttal átadta mindazoknak az iratoknak jegyzékét és beosztását, amelyeket okvetetlenül ki akart adatni. Még a cimeit is megadta az egyes köteteknek. Továbbá kifejezte óhajait az összegyüjtendő művekre nézve és utbaigazitásokat adott különösen beszédeinek lehető teljes egybegyüjtésére vonatkozólag.

Mi a Jókai által adott megbizáshoz képest 1904-ben bekövetkezett halála után azonnal hozzáfogtunk e végrendeletszerü akaratának megvalósitásához. A hátrahagyott iratok szerkesztésével Jókai biografusát, *dr. Szabó Lászlót* biztuk meg, aki nagy gonddal és szorgalommal végezte el mindenekelőtt a gyüjtés, azután a sajtó alá rendezés munkáját.

Legnagyobb gondot a Jókai leveleinek összegyüjtése okozott. Felhivással fordultunk a sajtó utján mindazokhoz, akiknek Jókai valamely levele birtokukban van, kértük, hogy bocsássák azt rendelkezésünkre a „*Levelezés*“ cimü kötetben való közlés céljából, mert hiszen nyilvánvaló, hogy Jókai minden sora megérdemli, hogy a nemzetnek közös kincse legyen. Be is érkeztek mindenfelől egyes, Jókai kezétől való levelek, de ezek nagyobbrészt magántermészetü közlések, köszönő-levelek, meghivás elől kitérések, gyülésekről való lemondások voltak. Jókai nem volt levelező ember. Irodalmi barátaival egy helyben, egy városban lakott, nem volt rá szüksége, hogy velük levél utján érintkezzék. Kiderült, hogy Jókai leveleiből alig lehet egy értékes kötetet összeállitani. Ellenben igen nagy értékü az a levélgyüjtemény, amely Jókai családtagjaitól származik és amely *özv. Hegedüs Sándorné* birtokában van. Ebben a gyüjteményben igen értékes adatokat fog találni a jövendő Jókai-biografus Jókai családi ügyeiről és magának

Jókainak családjához való viszonyára vonatkozólag. A gyüjteménynek, mint olyannak közzététele azonban csak ugy volna értékes, ha Jókainak válaszleveleit is meg lehetne találni. Vajjon kinek a kezén vannak, vajjon egyáltalán megvannak-e még? Jókai testvéreinek ivadékai felszólitásainkra nem reagáltak és igy nem tudhatjuk, vajjon levelezésének ez a legérdekesebb része napvilágra kerülhet-e valaha.

1911-ben vált lehetségessé a „*Hátrahagyott iratok*“ első 10 kötetének közrebocsátása. A második és befejező 10 kötetes sorozatból is elkészült már több kötet, de a többiek sajtó alá adását és kinyomatását megakadályozta a közbejött világháboru. Remélnünk kell, hogy az áldatlan viszonyok valamikor mégis csak jobbra fognak fordulni — és lehetségessé fog válni ennek a sorozatnak a kiadása is, ezzel azután a Jókai Mór egész irói alkotását felölelő monumentális mű teljes befejezést nyer.

*

Ez rövid története a „*Nemzeti diszkiadás*“-nak, amely magában foglalja Jókai egész munkásságát, összes irói műveit. A legnagyobb könyvtár ez, melyet az ujabb korban iró összeirt és a legnagyobb tisztesség, melyben irót nemzete valaha részesitett.

Ebben a könyvtárban él Jókai Mór, mig csak magyar nyelv lesz. Nemzedékek egymás kezébe adják: fénye nem halaványodik, szépségei nem hervadnak évszázadokig. Jókai maga is tudta, hogy ez változatlanul fog fennmaradni és azért forditott annyi gondot, figyelmet és szeretetet a kiadás megszerkesztésére.

Jókai nemzeti kiadása az első nagyszabásu irodalmi siker Magyarországon, a legnagyobb nemzetek irodalmához méltó és azokhoz is mérhető. Élő tanubizonysága annak, hogy a Jókai esetében iró és olvasó egy félszázadon át lángoló hűséggel maradt meg egymás mellett és összeforrott Jókai tiszteletében az egész magyar olvasó-közönség.

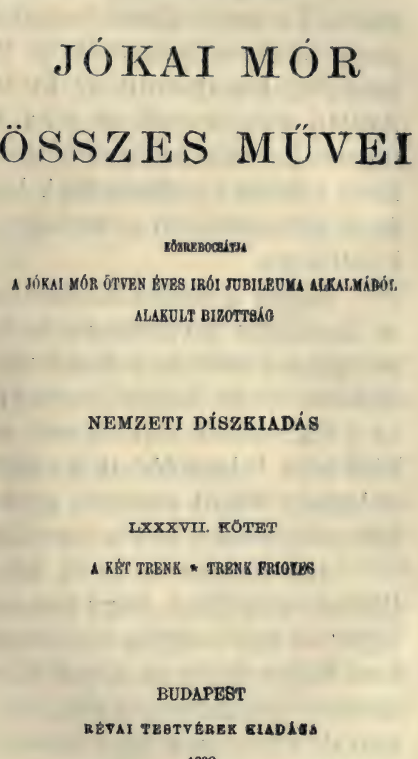
Csak ennek a világirodalomban páratlan együttérzésnek és kölcsönhatásnak köszönhető, hogy ebben a kis országban, ezen a szük nyelvterületen meg volt indítható és be is fejez-

hető ez a monumentális kiadás, amilyen még a világ legmüveltebb és legnagyobb irodalmaiban sem található.

Jókai maga a századik kötethez irt utószavában csak ismételhette azt a munka befejezésekor, amit annak megkezdésekor mondott:

„Eddig azt hittem, hogy egy kis nemzetnek az irója vagyok: most megtudtam, hogy egy nagy nemzetnek a szolgája voltam. Éljen, viruljon, legyen dicső, boldog és szabad az én imádott hazám és nemzetem.“

Sohasem volt nagyobb szüksége ennek a nemzetnek arra, hogy ez az imádság foganatos legyen, mint a mostani napokban.

JÓKAI MÓR

ÖSSZES MŰVEI

KÖZREBOCSÁTJA

A JÓKAI MÓR ÖTVEN ÉVES IRÓI JUBILEUMA ALKALMÁBÓL ALAKULT BIZOTTSÁG

NEMZETI DÍSZKIADÁS

LXXXVII. KÖTET

A KÉT TRENK • TRENK FRIGYES

BUDAPEST

RÉVAI TESTVÉREK KIADÁSA

1898

A „Nemzeti diszkiadás“ egy kötetének cimlapja.

Jókai nagy napja.

A Nemzeti diszkiadás a Jókai-jubileumnak csak egyik része volt: a fontosabb, a maradandó becsü, az ünnepeltet és kortársait túlélő része.

Másik része az a páratlan fényességü jubiláris ünnepély volt, mely mindazt egyesitette magában, amivel Jókai tisztelői — az egész nemzet — ezt az évfordulót emlékezetessé akarták tenni.

Az egyik egy páratlanul merész vállalkozás, mely csak egy Jókai népszerüsége mellett volt elképzelhető, a másik egy csodásan meleg ünneplés, amelyre csak a magyarság izzó lelke képes.

A kettő együtt a világtörténelemben még uj és példa nél-

kül álló bizonyitéka annak, miképp tudta ünnepelni Magyarország legnagyobb élő iróját.

Én csak az egyik részre vonatkozólag vállaltam szerepet: a kiadás létrehozásának feladatát. Magának az ünnepélynek dolgára mások vállalkoztak: bizottságok.

Először a *Petőfi-Társaság*. Ez kiküldött egy külön bizottságot. Ez meg viszont megalakitotta az országos bizottságot, mely kiküldte kebeléből a 25 tagu végrehajtó bizottságot, amelyből kisarjadzott az öt tagu programmkészitő bizottság. Azután alakult csak meg az ünneprendező nagybizottság *500 taggal*. Ez megalakitotta a tisztikart és az ügyek további intézését rábizta az alapitványi, irodalmi, képzőművészeti és pénzügyi albizottságokra és egy tulajdonképpeni ünneprendező bizottságra.

Ennek a számtalan bizottságnak egynémelyike munkához is látott, igy nevezetesen a képzőművészeti bizottság, mely mozgalmat inditott a művészek sorában, hogy azok egy nagy albumot, vagy képgyüjteményt adjanak át Jókainak, lehetőleg az ő regényeiből vett eszmék művészi ábrázolásával, de egyébként ujra beigazolódott a régi magyar tapasztalás, hogy ha valamely dolgot alaposan agyon akarunk ütni, csak minél több bizottság között kell a teendőket szétosztani.

Igy történt itt is és *báró Eötvös Loránd* egyszer csak ijedten vette észre, hogy amennyire előrehaladott az összkiadás ügye — épp annyira nem mozdult semmi az ünnepély dolgában. Megpróbálta az egyes bizottságokat összehivni és a vállalt teendők elvégzésére rábirni, de ezeken az üléseken megint csak szavak és szavak hangzottak el, megint csak jegyzőkönyvek és pótjegyzőkönyvek készültek, de maguk az ügyek nem igen haladtak.

Mikor egyre kérdésesebbé vált, hogy az ünnepély az eredetileg megállapitott terminuson belül meg lesz-e tartható — *Eötvös báró* arra kért fel engemet, hogy vállaljam magamra az ünnepély előkészitését is. A Jókai-iroda segitségével ez bizonyára lehetséges lesz és ő mindenképpen rendelkezésemre fog állani.

Igy jutottam én ahhoz, hogy az ünnepély előkészületeivel is kellett foglalkoznom és a rendelkezésre álló rövid idő alatt pótolnom az eddigi mulasztásokat. Mindenekelőtt magam mellé

vettem *Makai Emil*-t, a nagytehetségü poétát, mert az ügynek fürge pennára volt szüksége, — nagydobosra, mint ő maga tréfásan megirta. Most már azután valósággal érintkezésbe léptünk azokkal a testületekkel, intézményekkel és hatóságokkal, amelyek a Jókai-jubileumból ki akarták venni a részüket és valamerről várták az irányitást, a tájékoztatást.

Tekintettel a hatalmasan megnyilvánuló közérdeklődésre, nem kis munka volt ez és minél többet végeztünk el belőle — annál jobban nőtt a hátralevő, még elvégzendő pensum, mert az ünnepély napja egyre közeledett. Szerencse volt, hogy a diszközgyülés körüli rendezési teendőket a főváros érdemes tanácsnoka, *Almády Géza* vállalta volt magára, aki ezt a rendkivüli méretü ünnepi ülést elő is készitette ugy, hogy minden a legnagyobb rendben folyhatott le.

Végre itt volt a várva-várt nap, a jubileum napja: *1894 január hatodika*, a költő apoteózisának ragyogó napja.

Ünnep volt az, banket és dinom-dánom nélkül, a szeretet és hála ünnepe, amelyen egyforma nagy volt ünneplő és ünnepelt.

És minő közönség volt jelen abban az ünnepi teremben! Ott volt az egész ország szine-java. Ott volt a király képviselője, átadván ő felsége üdvözletét, ott volt a kormány és a törvényhozás, az ország méltóságai. A hadsereg képviseletében a tábornoki kar, az irodalom és a művészet, a főváros és a törvényhatóságok, a megyék, városok, községek, társaságok és egyesületek küldöttei, a magyar hölgyek, a magyar ifjuság és ott voltak Jókai Mór családjának tagjai. Szép és impozáns kép volt ez a magyar diszöltözetben megjelent sokaság, amilyent ritkán lehet együtt látni.

Küldöttségek tisztelegtek a jubilánsnál szinte megszámlálhatatlan sokaságban, akiket messze földről hozott az ország szivébe a költő kultusza. Testületek pompás emléktárgyakkal és gyönyörü diszoklevelekkel vonultak a költő elé, aki szerető szavakkal köszönte meg a fényes óvációk mindegyikét.

Egy egész muzeumra valót hordtak össze ezekből az ajándékokból és elhalmozták vele a költőt. Vetekedtek, hogy a hódolat mily adóját rakják lábai elé.

És micsoda beszédek hangzottak el az ünnepélyen. A legkitünőbb szónokok tolmácsolták egymásután küldőik üdvözle-

tét, de mind között a legkiválóbb szónok maga *Jókai* volt, ki minden egyes üdvözlésre külön beszédben felelt, végül pedig a magyar nemzethez intézett költői szárnyalásu beszédben mondott köszönetet az egész nemzetnek a páratlan megtisztelésért.

A legnagyobb hatást ez a beszéde és az ifjusághoz intézett szózata keltette. Mintha a jövőbe látott volna, mintha a jövő nemzedékekhez szólt volna, azokat bátoritotta volna, azokat szólitotta volna fel kötelességük teljesitésére:

„Azt a nemzetet, mely nemcsak gyökereit verte a véráztatta földbe kitéphetetlenül, de sudarával is felnőtt az örök égbe: azt nem söpri el a századok semmi özönvize többé!"

És az ifjusághoz fordulva:

„Ne aranyfiatalsága, de acélfiatalsága légy nemzetednek. A jövendő terhe vállaidon fekszik: légy erős, légy törhetetlen, hogy azt diadalmasan elviselhesd.

Mi egy szabad hazát adunk nektek örökségbe s a tulvilágról is eljövünk számon kérni, hogy tartottátok fenn a magyarok hazáját."

A *vigadóbeli diszülés*, amelyen egy nemzet mutatta be hódolatát Jókainak, feledhetetlen kép marad mindazok emlékében, akik szemtanui voltak. El lehet mondani, hogy szinejava a magyarnak igy talán még soha együtt nem volt, mint ezen a jubiláris ünnepen.

Az egész mozgalom lelke, *báró Eötvös Loránd*, ekkor nyujtotta át *Jókai*-nak azt a százezer forintot, amely néhány hónap alatt gyült össze a magyar társadalom minden osztályából nemzeti honoráriumképpen a gyüjteményes száz kötetért. „*Te büszke önérzettel mondhatod, hogy kiadód ez egyszer maga a nemzet*" — e szavakat mondta Eötvös, az ünnepelt felé fordulva és e definicióban ki is merül a jubiláris száz kötet története . . .

*

De bizonyára némi joggal azt lehet mondani arra, ahogy én ennek az ünnepélynek a jelentőségét értékelem, hogy én elfogult vagyok vele szemben, hiszen nagyon is benne voltam.

Éppen azért olyanra akarok hivatkozni, aki nincs elfo-

gulva, sőt inkább a dolgok gyöngéire szokott rámutatni, aki ritkán dicsér és jóformán sohasem lelkesedik — ellenben igen hüvösen és józanul birál.

Mikszáth Kálmán az ő nagy Jókai-életrajzában ezeket irja a Jókai-jubileumról:

„...Páratlanul hat nagy arányaival és komoly fényével ez az ünnepség s hosszu emberöltőkre alkalmas izgatni, buzditani az érkező irói nemzedékeket. Más népek is ünneplik iróikat, virággal, ódával, szeretettel, köszöntőkkel járulnak eléjük olvasóik. Sienkievicznek a szegény lengyelek birtokot és kastélyt vesznek, az angolok „kapust állitanak“ nagy tudósaiknak, iróiknak, a spanyolok szerenádot adnak nekik, a németeknél egy krigli sörre toppan be hozzájuk a császár, sokféle módja van a kitüntetésnek, de ez a mienk mindent felülmul, a magyarok *megálmodtatják* királyniak... olyan volt ez, mint egy szép mese... Minden elvonult Jókai előtt, ami lelkét meghizlalja. Az ország főfunkcionáriusai, a törvényhatóságok, az ország városai és polgármesterei, mint egy keleti despotánál a vazallusai — csak a hatvankilenc esztendejéből nem mert itt mutatkozni vagy husz... Minden volt, ami csak telhetett a szegény országtól, a sajtó hetekig csak róla irt, az egyetem doktori diplomát adott neki s ezentul előszeretettel irja magát „Dr. Jókai Mór“-nak, sok város az arcképét festette meg... Soha még irót ugy nem dicsőitettek, csak éppen, hogy Te Deumok nem voltak a templomokban, csak éppen a harangok nem zugtak a tornyokban.“

Jókai maga még öt év elmultával is az ünnepély hatása alatt áll, midőn a Nemzeti kiadás utolsó kötetéhez irt utószavában ezeket mondja:

„De aki előtt legmélyebb hazafiui hódolattal hajtom meg fejemet, az az én uram és fenntartóm, a dicsőséges magyar nemzet. Soha még egy nemzet munkása ugy megjutalmazva nem volt, mint én a magyar olvasóközönség által.“

*

Az ünnep után harmadnapra kimentem Jókaihoz. Akkor adtam át neki a Belvárosi Takarékpénztár folyószámla-kimutatását az ott részére elhelyezett tőkéről és kamatairól. Mert az a selyem burkolatba foglalt cheque, melyet a jubileum nap-

ján *Eötvös Loránd báró* kézbesitett neki — csak az ünnep céljait szolgáló müvészi kivitelü dekoráció volt. Ő ekkor megölelt és megcsókolt és azt mondotta, hogy soha senki a világon nem tett annyit érette, mint én.

Én azután figyelmeztettem, hogy mindazoknak a bizottságoknak, testületeknek, szóval az összes tényezőknek, akik a jubileum sikeréhez hozzájárultak, valami formában köszönetet kellene mondani.

Jókai rögtön arra az elhatározásra lépett, hogy arcképét küldi meg néválairásával és levél kiséretében mindezeknek. Figyelmeztettem, hogy ez jó sok munkával fog járni — de ő vállalta.

Megrendeltünk néhány száz fényképet, leirattuk a Jókai köszönő leveleit szép kézirásu tisztviselőinkkel néhány száz példányban — azután hozzáfogott ő mindezek aláirásához, mi pedig az aláirt képeket és leveleket elküldöttük szerte az országba mindazoknak, akiket megillettek.

Azt hiszem, sok embernek örömet okozott ez a gyöngéd figyelem és becses emlék.

*

Ez volt a poézis — hátra van még a próza. A fény soha sincs árnyék nélkül. De mi mindent elkövettünk, hogy az árnyékot ezuttal észre ne vegye a közönség.

Az ilyen nagy ünnepély pénzbe is kerül. Sok pénzbe. Egy nagy iroda, melyben hónapokon át dolgoznak szorgalmas tisztviselők, fizetésekben, dologi kiadásokban sokat emészt fel. Azután a temérdek sok nyomtatvány, a sok portókiadás, az ünnepély helyének az alkalomra való feldiszitése (magát a helyiséget a főváros dijtalanul engedte át), a szétosztásra kerülő ünnepi nyomtatványok, az ajándékok elrendezése és elszállitása és sok más egyéb együtt jókora összeget tesz ki.

Ezt valakinek fedeznie kell. De ki legyen az a valaki?

Báró Eötvös Loránd, mikor fölkért, hogy a jubileumi ünnepély rendezését vállaljam el, átadott nekem egy aláirási ivet, amelyen néhányan az ünnepélyrendezés költségeire mintegy 410 forintot irtak alá. Nem tudtam, mihez kezdjek vele. *Eötvös*-nek, az ábrándvilágban élő tudósnak sejtelme sem volt arról, hogy ez az összeg egy csepp viz a tengerben a költsé-

gek arányaihoz képest. A dolgok mentek a maguk utján. A költségek folyton szaporodtak, vállalatunk pénztára kifizette őket abban a hiszemben, hogy valaki majd csak érdeklődik a dolog iránt, hogy majd csak gondoskodnak fedezetről, — de nem jelentkezett senki. Már jó ideje tul voltunk az ünnepélyen, midőn egyszer csak megkérdezte *báró Eötvös*, hogy kifutotta-e az az összeg. Belenéztem az ő igazán ártatlan kék szemébe, láttam, hogy ő komolyan gondolja ezt — és azt mondtam neki, hogy a dolog rendben van, minden költség ki van egyenlitve, nincs semmi tenni való.

Ha bemutatom neki a tényleges költségek jegyzékét, ebből igen bonyolult és kellemetlen ügy keletkezett volna. Gyüjtést kellett volna ujra inditani, holott éppen bezáródott az előfizetési akció; az emberek azt hihették, bizonyára hitték is, hogy az az előfizetési összeg fedezi az ünnepély költségeit is, holott az éppen csak a nemzeti tiszteletdijat, azaz a nemzeti ajándékot és a gyüjtemény puszta technikai előállitását fedezte az első kiadásban. Ezt sem egészen.

No de hát én elvállaltam, hogy a cég fedezi ezt az egész költséget és ezzel az ügy rendben volt. *Báró Eötvös Loránd* — mintha sejtett volna valamit — melegen megköszönte, hogy ezt is elintéztem.

*

Ellenben mintegy két hétre rá hire járt, hogy mindazok a férfiak, akik különböző bizottságok elnökei voltak, valamint azok a főemberek, akik jelenlétükkel vagy egyéb módon hozzájárultak az ünnep fényének emeléséhez — Jókaihoz hivatalosak voltak egy bizonyos napra családias jellegü vacsorára. Valamiféle reconnaissance volt ez. Én nem voltam ott, nem voltam meghiva.

Nem volnék őszinte, ha azt mondanám, hogy nem bántott ez; igenis bántott, de a világért sem hoztam volna szóba. De nálamnál sokkal jobban bántotta az édesapámat, aki, mikor pár napra rá Jókai a lakoma után először volt nálunk, sehogy sem engedte magát lebeszélni arról, hogy a dolgot, mint egy hiuságában megsértett apa, szóba ne hozza. Jókai szinte örülni látszott, hogy ezt az ügyet szóba hozzák és olyasmit mondott, hogy igenis, ő is ugy érezte, hogy ez a

dolog sehogy sincs rendjén, meg is mondta ezt vejének és leányának, de azok sehogy sem akartak beleegyezni abba, hogy engem is meghivjanak, mert különbséget kell tenni — mondták ők — azok között, akiknek semmiféle érdekük nem kapcsolódhatott ehhez a jubileumhoz és azok között, akiknek nagy anyagi érdekük füződött hozzá. Ő a maga részéről sehogysem osztja ezt a nézetet, nem is tartja helytállónak, de sehogysem birt „a gyerekekkel“, azok nem akartak engedni és végre is ők voltak a háziurak, a vendéglátó házigazdák. Erre megölelte apámat is, engemet is és ment tovább — álmokat álmodni.

Én pedig azt gondoltam magamban, hogy azért nem lesz soha sem egyéb ebből az országból, mint egy szép exotikus álomország, mert itt a tisztességes és becsületes polgári munkának nincs becsülete még azon a magaslaton sem, amelyen ez a mi munkánk állott.

*

Még egy adósságunk volt a közönséggel szemben. Megigértük volt, hogy a nemzeti díszkiadás egyik kötete az összes aláirók névjegyzékét fogja közölni.

Ezt az igéretet az utolsó kötetben váltottuk be. De ebben a kötetben azonfelül közöltük a jubileum és a nemzeti diszkiadás történetét is.

A kötetet emlékül adtuk ki mindazok részére, akik az országos Jókai-ünnepet kezdeményezték, létrehozták és rendezték.

„Ez a századik kötet legyen magyarázója a kilencvenkilencnek,“ — mondottuk az előszóban — „a nemzeti kiadásnak és Jókai jubileumának története kell, hogy históriai okmányként kiegészitő része legyen a nagy vállalatnak, aminővel sehol a földön poéta és nemzet nem dicsekedhetik.“

A jubileum történetét *Makai Emil* irta meg, a Nemzeti kiadás története az én tollamból való, a bibliografiai anyagot *Szinnyei József* állitotta össze. Legértékesebb adalékai a kötetnek *Jókai* önéletrajzi irásai és remek utószava, mint az egész akció végső akkordja.

Ünnepies elfogódás vesz erőt rajtam még ma is, amikor azt a 100-ik kötetet végiglapozom.

*

Ez a lehetőleg rövidre fogott története a százkötetes Nemzeti kiadásnak és a Jókai jubileumának. Felejthetetlen szép kulturális ünnep és páratlan irodalmi vállalkozás teszi nevezetessé az 1894. esztendőt nemzetünk történetében. Irodalmi esemény még ennyire nem foglalkoztatta ezt az országot soha! Megmozdult az egész magyar társadalom, hogy legnagyobb poétáját ünnepelje s összerakta forintjait és filléreit gazdagja és szegénye, hogy a legnagyobb magyar irodalmi vállalkozás megszülethessék. Ma is még, amikor a jubileum ünnepe már a históriáé, a százkötetes Jókai pedig a könyvespolcoké: csodálattal és büszkeséggel emlékezünk a nemzeti lelkesedés ama fényes napjaira, mert általuk bizonyosodott be ujra, hogy lobbanó hevületünk nagy időkben és nagy dolgokra nem puszta szalmaláng, hanem hasonlóan a napfényhez, ragyog és termékenyit.

Jókai házassága.

Méltán azt kérdezheti mindenki, hogyan kerül ide ez a fejezet, mi köze egy kiadóvállalat mémoire-szerü leirásának a Jókai házasságához? Ahhoz a teljesen privát jellegü ügyhöz, amely minden embernek a legsajátabb egyéni dolga. Hát éppen ez az. Jókainak sem az első, sem a második házassága nem volt kizárólag az ő dolga, mindegyikbe beleavatkozott a család, a barátok, a közvélemény. 1848-ban, amikor elvette *Laborfalvy Rózát*, kitagadta őt családja. Elvált tőle legjobb barátja *Petőfi* és hibáztatták mindazok, akik jóindulattal voltak a már akkor szereplő ifju iránt, hogy nálánál annyival idősebb nőt vesz feleségül. Ötven évvel később, 1899-ben, amikor elvette második feleségét, *Nagy Bellá*-t, ugyancsak összekülönbözött vele családja, ugyancsak elhagyták jóbarátai, és hatalmas arányokban zudult ellene az egész nagy közvélemény, amely Jókaihoz jogot formált.

De hát ez még mindig nem magyarázza meg azt, hogy miért tartozik bele a *Révai-cég* történetébe a *Jókai* második házassága?

Megmondom mindjárt, nyiltan és őszintén; eddig sohasem mondottam meg, sohasem éreztettem senkivel, sohasem panaszkodtam miatta, de most, az őszinte vallomások e könyvében, amelyben az igazsághoz hiven akarok be-

számolni küzdelmeinkről, nem hallgathatom el, hogy amilyen katasztrófa volt az *„Osztrák-Magyar Monarchia"* cimü vállalatunkra *Rudolf* trónörökös halála, épp olyan, sőt a körülményeknél fogva még nagyobb katasztrófa volt *Jókai-összkiadásunkra,* annak további sorsára, a Jókai házassága.

Egyszerre megszünt az összhang Jókai és közönsége között.

Az a nagyszerü kultusz egyszerre átcsapott az ellenkező végletbe.

Egyik legtipikusabb esete a tömeglélektannak.

Ahogy a tegnap diadalmas és körülrajongott hadvezért egy vesztett csata után kővel dobálja meg ugyanaz a nép, mely tegnap vállain hordozta, épp ugy járt Jókai.

Minél jobban istenitette őt a nemzete, annál jobban elfordult most tőle. Megcsaltnak érezte magát, kijátszottnak és elárultnak.

Hogy mer Jókai, az, aki az övé, aki a közönségé, aki az egész nemzeté, olyasmit tenni, amit ez a közönség nem lát szivesen, amit nem akar és amit nem hagy jóvá.

A szeretet egyszerre átváltozott haraggá, a népszerüség elpárolgott és az osztracizmus itélkezett Jókai Mór felett.

Szomoru napok voltak ezek.

Minél magasabban állott előbb Jókai a közönség kegyében, annál mélyebbre zuhant most az ő páratlan tekintélye, a közönség elfordult tőle, kikezdte az embert, az irót, a munkáit, a szokásait, a lelkét, a jellemét; nem akart róla tudni, számkivetette lelkéből, kegyéből, szeretetéből.

A közönség hirtelen elfordulásának következményeit a mi vállalatunk sinylette meg.

Már a Nemzeti diszkiadásról szóló fejezetben kifejtettem, mért kellett az összkiadás terjesztését beszüntetni és félretenni a dolgot későbbi időre.

Az összkiadás befejezésekor elérkezettnek gondoltuk az időpontot és mindenképpen kedvezőknek itéltük a körülményeket arra, hogy most már sikeresen hozzákezdhessünk a Jókai-összkiadás igazi nagyszabásu elterjesztéséhez.

Szándékunk keresztülvitelében a Jókai házassága akadályozott meg.

A kedvező körülmények kedvezőtlenekké váltak, egyes

kisérletek kudarccal végződtek, a siker kilátásai teljesen megszüntek, minden remény füstbe ment és számolni kellett azzal a körülménnyel, hogy hosszu évekig nem lehet ujra feleleveniteni az összkiadás sikeres terjesztését, pedig a mi összes reményeink ezen vállalkozás tekintetében ehhez a későbbi terjesztéshez füződtek. A nagy siker ellenére az első kiadás körül felmerült költségek, a nagy megváltási összegek, a rendkivül költséges tipografiai munka a nagy jövedelmeket is felemésztették és csak egy ujabb kiadás nagy példányszámu elhelyezése biztosithatta a vállalatnak az őt megillető legitim hasznot, befektetéseinek normális gyümölcsöztetését.

Erről most már hosszu ideig nem lehet szó. Ezt a reményt jóidőre el kell temetni. Nagyszerü perspektiváknak vége. A Jókai öregkori házassága elfujta őket, mint egy pelyhet.

Mindezeket átéreztem abban a percben, amint ez valósággá vált, átéreztem roppant sulyát és kihatását a mi vállalkozásunkra és mégis soha egy szóval, egy gondolattal nem sejttettem és nem éreztettem sem Jókaival, sem semminemü hozzátartozójával azt, hogy mit jelent ránk nézve az ő házassága.

Sőt ellenkezőleg, a most elkövetkező időben még nagyobb szeretettel és odaadással buzgólkodtam körülötte, mert most már azután igazán rá volt arra utalva, most szüksége volt arra; hiszen köztudomásu, hogy régi családja teljesen megvált tőle, mindazok, akik hozzá közelállottak, egyszerre idegenek lettek rá nézve; mégis voltak dolgok, amelyek őket egymáshoz kapcsolták, rendezetlen ügyek, anyagi kérdések, közös kötelezettségek és több efféle; szükség volt valakire, aki ezeknek a dolgoknak elintézésében tapintatosan eljárjon és ne növesse még nagyobbra azt a sokféle hajszából kialakult hullámot, amelyet ez az ügy felvetett.

Magához az ügyhöz nem akarok hozzászólani, akkor is azt tartottam, ma is azon a nézeten vagyok, hogy az teljesen a Jókai privát dolga volt és hogy ahhoz senkinek semmi hozzászólása nem lehet; sőt akkor is meg voltam győződve róla, és ma is ugy látom, hogy nagy hiba volt, hogy annyian beleavatkoztak meg nem felelő módon a Jókai dolgába, hogy hajszát inditottak ellene. Nem is állottam egyedül ezzel a nézettel; *Hegedüs Sándor*, aki velem több izben tanácskozott

ebben az ügyben, mert tájékozódni akart a Jókai anyagi helyzetéről, ugyanezt a nézetet vallotta, de sem az ő befolyásával, sem az én tartózkodásommal nem birtunk semmire sem menni. Feszty Árpád élénk temperamentuma és a Jókai körül forgolódó fiatalabb irók vehemenciája oly indulatokat váltottak ki az öreg költőből, amelyek azután csak fokozták elkeseredését és gyorsitották elhatározását.

A médisance felkapta ezt a témát és ország-világ heteken keresztül nem foglalkozott egyébbel, mint a Jókai magánügyeivel és azzal a kérdéssel, vajjon tényleg magánügye-e egy hires embernek az ő házassága. A hétköznapi filiszter-értelem sehogysem tudott belenyugodni a dologba, a rövidlátók nagy serege nem birta felfogni azt, hogy a legnagyobb emberi fantáziával megáldott poéta ezuttal a maga részére is megálmodott egy regényt. Mert tényleg megálmodta, hiszen meg is irta az *„Öreg ember nem vén ember"* cimü regényében néhány hónappal azelőtt a maga bonyodalmas dolgát. Mert bonyodalmasnak látta maga is, amint éppen ez a regény igazolja, amely négy részében, négy különálló elbeszélésben ugyanazt a problémát veti fel, anélkül, hogy megoldaná, mert megoldhatatlannak látja maga is.

Jókainak talán egyetlen regénye sincs annyira tele személyes mozzanatokkal, mint ez a regénye, talán egyikben sem foglalkozik annyira a lelki elemzéssel, még pedig nyilvánvalóan saját lelki analizisével, mint ebben a regényében, éppen azért Jókai nem vehette rossz néven, ha mások is keresték a talány megfejtésének kulcsát, nem is vette rossz néven, nem haragudott meg érte, csak elkeseredett, mikor már nagyon erős lett a hajsza. De a rejtély kulcsát mások sem találták meg, amint az egyáltalában meg nem található.

Egy hasonló esetben, amidőn egy okos, öreg 70 éves ember egy 20 éves fiatal leányt el akart venni feleségül, jóbarátai mindenképpen kapacitálták és el akarták tériteni szándékától. Sehogy sem sikerült; végre elment hozzá legidősebb fia, elmondott neki mindent, ami ilyen esetben elmondható, figyelmeztette minden lehető következményére ennek a lépésnek, figyelmeztette azokra a kötelezettségekre, amelyeket magára készül vállalni, meg fog-e tudni azoknak felelni. Mind hiába, az öreg egy kérdéssel vágta ketté a dolgot:

— Fiam, voltál te már 70 éves?

A Jókai házasságának problémáját nem tudja megoldani senki, mert annak, aki ezt megoldja, egy második Jókainak kellene lennie, ugyanazzal a multtal, ugyanazzal a természettel, ugyanazzal a tehetséggel, ugyanazokkal az indulatokkal, ugyanazzal a fantáziával és ugyanazzal az álomélettel, de nemcsak második Jókainak kellene lennie, hanem a körülményeknek is ugyanazoknak kellene lennök, ugyanolyan embereknek, ugyanolyan viszonyoknak. Akkor talán megérthetővé válnék, hogy Jókai szinte belesodródott abba, hogy ezuttal maga legyen saját regényének hőse.

*

Akárhogy volt is, nagy hiba volt hozzátartozói és barátai részéről elkövetni azokat az ügyetlenségeket, amelyek ezt az ügyet a közvélemény prédájává tették; amelyek kirakatba helyezték a legintimebb természetü családi ügyet és Jókai nimbuszát napról-napra, fokról-fokra lesülyesztették. Ha már megtörtént ez a dolog, megtörténhetett volna feltünés nélkül, egy nagy öreg ember kedvteléseinek és szeszélyeinek lehető kielégitésével akként, hogy ami mindnyájunk kincse volt ennek az öreg embernek dicsőségében, az kárt ne szenvedjen.

Azon talán nem fog senki sem csodálkozni, hogy tán én voltam az első, akit Jókai tervezett lépéséről értesitett. Nem voltam meglepve, hiszen Fesztyéktől tudtam, mi történik Jókai körül. Mégis meg voltam illetődve és teljes szivből igaz boldogságot kivántam az ősz költőnek. Bizalmasan arról is értesitett, hogy mely napon lesz az esküvője, s hogy azután Olaszországba utazik; rendelkezett az utána küldendők, reviziók és egyebek felől, felkért, hogy 2—3 naponként küldjek ki a Bajza-utcai villájába a cimére érkezett postáért és ezt azután a velem mindig közlendő cimre küldessem utána. Táviratilag mindig pontosan tudatta is cimét, ugy hogy mindig tudhattam, hol és merre jár. Leveleit pontosan utána küldtem, de azok között sok mindenféle jelentéktelen és kellemetlen közlemény lehetett, mert utóbb azt irta, felhatalmaz arra, hogy az inasától átveendő leveleket sajátkezüleg bontsam fel s csak

azokat küldjem utána, amelyek valami elintézést kivánnak, a többit dobjam tüzbe.

Erről a nászutjáról szorgalmasan irta hozzám a leveleket. Első, ez utján hozzá intézett levelemre, mely bizonyára szerencsekivánataimat tartalmazta, hálás köszönetét fejezi ki és Isten áldását kéri rám és szeretteimre és igy folytatja:

„A hozzám legközelebb álló jóbarátaimnak igaz szeretetnyilvánitásai annyira hatottak rám, hogy lesz lelkierőm hamarább, mint akartam, visszatérni Budapestre, még november folyamán s nem számüzöm magamat az ismerős világból.“

Nászutjáról küldött levelei mind jó kedvről tanuskodnak. Rómából 1899 szeptember 29-én ezt irja:

„Én itt is lelkesen teljesitem mindenféle hivatásomat; a délelőttöket kirándulásokkal, bámulással, jegyzetek gyüjtésével töltjük; délután irom az emléklapjaimat *(Az én életem regénye)*. Az első cikk a Magyar Nemzetben jön 30-án; aztán a többi folyvást. — Nem panaszkodom fáradtságról. Nyugtasd meg azokat, akik olyan *nehezen sajnálnak.*“

Mihelyt hazajön a nászutról, első dolga elrendezni kötelezettségeit családjával szemben. Haragszik a „gyerekekre“ több okból, — legjobban az bántja, hogy elmeorvossal vizsgáltatták meg, — neheztel azért is, hogy nem bucsuztak el tőle, de minél inkább haragszik, annál gavallérosabban akarja lebonyolitani a különböző függő anyagi ügyeket.

Egyébként Jókai haragja nem tart sokáig. Mikor a gyermeknek, Fesztyék kis leányának nevenapja van, kis arany órát küldet általam neki. Megható az a válasz, amelyet *Fesztyné* hozzám küld azzal a kéréssel, hogy tartalmát közöljem Jókaival:

„Tisztelt Uram! Igen szépen köszönöm szives közvetitését. A kedves kis arany óra, s főleg, hogy a nagypapa — (ha már mi irántunk ellenséges — vagy legalább is abszolute közönyös érzéssel van is) — legalább a kis unokájáról nem feledkezett meg teljesen, igazán örömet okozott, nemcsak a gyermeknek — de nekünk is! Nekem főleg az a pár sor irás, mi az óra mellé volt téve.

Hosszu idő után az első meleg pár sor a Jókai Mór kezétől. Meg is mondtam kis leányomnak „jól őrizze meg!“ mert az érté-

tékesebb, mint az óra maga! Arany órát kaphat tán még életében máskor is, — de egy barátságos sor irást — Jókai Mórtól, a nagyapjától, — vajjon kap-e még?“

Más alkalommal arra kér fel, hogy Jókai nevenapján közvetitsem a kis unoka szerencsekivánatait.

„Én pedig a kis leányomat a köteles szeretetben és tiszteletben akarom nevelni a nagyapja iránt, ami a mi szomoru rokoni viszonyaink között csak abból állhat, hogy imádkozik este a nagypapáért és ha neve- vagy születésnapja van, vagy valami nagy ünnep, a kis leány ír sajátkezüleg egy pár üdvözlő sort, mihez én is melléklem igaz ragaszkodásom kifejezését — pár szóban. Én tehát arra a nekem nagyon vigasztaló, lovagias szolgálatra kérem Önt, legyen közvetitő tiszteletünk és szeretetünk alkalmi kifejezésénél; most 22-én lesz a nevenapja.“

Ezekből állott akkoriban Jókai összeköttetése régi családjával.

A svábhegyi villa felerészben *Fesztyné* nevén áll, ezt a jussát valamely előző igen jó becslés alapján készpénzzel megváltja, igen tekintélyes összeget fizettet ki Fesztyéknek, ami azokat abba a helyzetbe juttatja, hogy az itteni kellemetlen helyzet elől Firenzébe vonulhassanak. Megkér engem, hogy gondoskodjam valamely 12.000 frtos hátralékösszeg 720 frtos kamatterhének további kifizetéséről Fesztyék javára, magára vállalja a kis Feszty-gyermek élet- és kelengye-biztositásának további törlesztését.

Mindezeknek elintézése végett sürün kellett Feszty Árpáddal érintkeznem, ami nekem mindig csak élvezet volt, mert Feszty Árpádban müvészi kvalitásai mellett igen kedves tulajdonságok, zseniális eredetisége mellett szép, magyaros társas-szokások voltak. Kitünő causeur, nagyszerü mulató volt. Bizonyára ő is meggyőződött arról, mennyire igyekszem ezek között az áldatlan viszonyok között nemcsak mindkettőjük nevének diszét megóvni, hanem lényegileg is mindent megtenni, amit az igazság és méltányosság és a hajdani szeretet és rokonszenv megkivánt. Mikor több, mint egy évi távollét után visszatért Budapestre, nyilt házat vitt a Bajza-utcai villában és ellentétben egykori érthetetlen viselkedésével, sulyt látszott helyezni arra, hogy estélyein én is megjelenjek.

Amennyire abban a sajátságos helyzetben, amelybe Jókai bizalma juttatott — az egyik részen tartózkodtam a legcsekélyebb beleszólástól és beavatkozástól, épp ugy a másik részen mindig az engesztelődés szellemében óhajtottam közvetiteni és közbenjárni.

Valamelyik alkalommal, bizonyára besúgások folytán, valamely okból nagyon megharagudhatott Jókai nevelt leányára, *Hegedüs Sándornéra*, mert egyik nap egy általa koncipiált levéllel állitott be hozzánk és felkért, hogy ezt mi, mint társulatunk hivatalos levelét küldjük el Hegedüsnének. Már a cimzés is furcsa volt. Az összes cimekkel teleaggatta, mik egy miniszter nejénél applikálhatók. A levélben azt kellett volna közölnünk, társulatunk elnökének, dr. Jókai Mórnak felszólitására, hogy a Hegedüsné által létrehozott elzüllött gyermekek ápolására szolgáló jótékonysági intézet előmozditására 2000 koronát küldünk be, melyet emlitett megbizónk neje nevére kiván alapitványképpen bejegyeztetni.

Én átvettem a levelet, félretettem iróasztalomba és ugy 2—3 hét mulva értesitettem Jókait afelől, hogy helyesebbnek találtam azt el nem küldeni: mert elvégre is nem ő van hivatva jótékonysági akciókat jelentős alapitványokkal támogatni, bizza ezt a nagyvagyonu emberekre. Ha ő ezeket figyelmezteti kötelességeikre, akkor nagyobb szolgálatot tett az ügynek, már pedig nem egy ilyen intézményt az ő ékesen szóló felhivásai hoztak világra, talán éppen a szóban forgót is.

Jókai rám nézett, igazat látszott nekem adni, de még egy kissé határozatlan volt. Akkor eszembe jutott egy hasonló természetü ügye, mely pár évvel azelőtt megfordult kezemen és melyre egy jóizü megjegyzése folytán visszaemlékeztem. Pár éve volt annak, hogy egyszer a Svábhegyről levélben felkért, hogy a *Stefánia* özvegy trónörökösné ő fensége védnöksége alatt álló Fehér kereszt-egylet által alapitott lelencház javára „első felbuzdulásában“ felajánlott egyezer forintot fizettessem be az egyleti pénztárba. „Pedig mondhatom, — irja — hogy semmi aktiv részem nincs ez intézmény létrejövetelében.“

Ezt a históriát emlékezetébe hoztam — mire ő teljesen megnyugodott és helyeselte, sőt megköszönte eljárásomat.

*

Olyan módon, mint a Hegedüsné-féle levéllel, mindenféle vélt vagy képzelt apró tűszúrásokat akart Jókai a maga romantikus módja szerint elintézni, mert azok őt annál jobban bántották, minél jobban meggyőződött róla, hogy a külföldön egészen másként fogták fel az ő lépését, mint idehaza.

Jókai világhires ember volt, igy nem csoda, hogy házasságának hire és ennek regényes körülményei a külföldi sajtóban is nagy szenzációszámba mentek — az egész világ sajtója foglalkozott vele, ott is elhangzottak a legkülönfélébb vélemények, de azok inkább Jókai mellett, mint ellene hangzottak.

A külföldön hősies vállalkozás számba ment a dolog, pártjára keltek Jókainak és amikor hirül vették azt, hogy „*Öreg ember nem vén ember*“ cimü, éppen akkor közzétett regényében voltaképpen a saját maga házassága problémájával foglalkozik, jóformán minden nyelvre siettek ezt átültetni; előkelő lapok tárcaregénynek, kiadók könyvalakban gyorsan megjelentették a munkát és Jókainak egyetlen korábbi művéről sem irtak oly terjedelmes és részletes ismertetéseket, mint erről a könyvéről. A „*Figaro,*“ a „*Gaulois,*“ a „*Corriere della Sera,*“ a „*New-York Herald,*“ a „*Sun,*“ a „*World*“ — a világ legnagyobb lapjai hasábokra menő cikkeket közöltek róla. Ezzel a könyvvel érte el Jókai első valóságos nagy világsikerét.

Örült ennek ugyis mint iró — ugyis mint fiatal férj, aki az itthoni véleményeknek szembeszegezhette az egész külföld ellenkező állásfoglalását. A külföld nem tudhatta, vagy legalább is nem érezhette át a maga egész mélységében, hogy mije Magyarországnak Jókai és igy csodálkozott azon, hogy itt nincs mindenki azon a véleményen, hogy a Jókai házassága kizárólag az ő magánügye.

Hiszen a megértőbbek, higgadtabbak lassanként itt is beletörődtek a dologba és emelkedtek itt is hangok, melyek elitélték a Jókai kegyetlen meghurcolását, családi dolgainak nyilvános tárgyalását, de a régi hév, a régi szeretet már ezekben sem lángolt, a nimbusz elhalványult és nem segitett ezen már az sem, midőn Franciaország legnagyobb élő irója hatalmas védőszóval jött Jókai segitségére.

Zola Emil egyik estélyén nyilatkozott Jókairól és házas-

ságáról, és felhatalmazást adott arra, hogy nyilatkozása közzététessék. Ebben egyebek között a következőket mondja:

„Nagyon szeretem és csodálom Jókait (zsokét). Csak azokat a műveit ismerem, amelyeket leforditottak franciára, de az, amit tőle olvastam, a forditás tökéletlenségei és hiányossága ellenére is élénk vágyat keltett bennem, hogy megismerjem öszszes munkáit. Sajnos, ez a vágyam nem mehetett teljesedésbe. Jókai epikus költő. Hazájának dicsőségét és szerencsétlenségeit, reménységeit és bánatát irta meg regényeiben. Nagyon is meg tudom érteni, hogy honfitársai annyira szeretik és imádják. Magyarországnak az utolsó ötven évben sok nagy embere volt. *Kossuth* Magyarországnak a hérosza, *Petőfi* a Pindárja, *Jókai* a Homérja. Egy fiatal nemzet, mely egy félszázados történetének egy lapjára három ilyen nevet tud felirni, méhében nagy termékenység csiráját rejti, melyek biztositják a jövőjét.

Jókai életfriss öregségével megvalósitja azt az ideált, melyet magamnak a költőről alkottam, aki lángeszének erejét egészséges testben tudta megőrizni. A fizikum hanyatlása, mely szükségszerüen maga után vonja a szellemi hanyatlást, mindig szomoruságra hangol. Én a költők számára halhatatlan ifjuságot álmodom és Jókai egyike azoknak a keveseknek, akik ezt az álmomat valóra váltják, mivel a maga öreg hetvenöt esztendejéhez félelem nélkül hozzá merte adni egy szeretett asszonynak fiatal husz esztendejét. És a mi ebben a házasságban, amelyet a nyárspolgárok bizonnyal őrültségnek mondanak, engem legjobban meghat, az a fiatal feleségnek odaadása a férj iránt, aki a lángész örök szépségével bilincselte le őt. Mi franciák is regélhetünk különben egy ilyen házasságról, a *Michelet*-éről. Madame Michelet, aki csak nemrég halt meg, hosszu özvegységét ama férfiu emlékének kultuszában töltvén el, akinek nevét oly méltóságteljesen viselte, alig volt huszéves, amikor férjhez ment a hatvanadik életévet tulhaladott nagy történetiróhoz. És Madame Michelet, ez a fölségesen szép asszony, sohasem bánta meg, hogy a maga fiatalságát odafüzte férjének dicsőséges vénségéhez. Azt hiszem, hogy Jókainé ugyanugy érez, mint Michelet asszony."

Jókait mélyen meginditotta *Zolá*-nak elismerése és levélben köszönte meg a francia mesternek, hogy pártjára kelt.

Ebben a levélben lelke minden gyöngédségével kifejezést adott fájdalmának és keserüen panaszkodott, hogy házassága óta üldözik, mint medvét nagy falkakisérettel; üldözik, mert volt bátorsága szeretni és az a boldogság érte, hogy viszontszerelemre talált.

Zola levelét a magyar lapok mind közzétették, amintl)ogy ebben az ügyben Jókai pályatársai, a magyar irók és ujságirók jóformán az egyedüliek voltak, akik melléje álltak — de már ez sem birta megforditani a közönség hangulatát. Nem lehetett azt megváltoztatni.

Itt már csak az idő segithet — talán.

Jókai Párisban.

Bármint is gondolkodtak egyesek, állandóan haragot tartani Jókaival mégsem lehetett, mert nagy szüksége volt rá az országnak.

Párisban nemzetközi versenyre készültek a világ nemzetei az évszázad fordulóján.

A magyar kormány a volt kereskedelmi minisztert, *Lukács Bélát* bizta meg a magyar kiállitás előkészitésével és midőn *Lukács Béla* körülnézett, hogy mi az, ami különlegeset és jelentőset bemutathatna Párisban, mi az, ami jellegzetesen képviselheti Magyarországot, valami, ami eltérő más nemzetekétől, ami tősgyökeresen magyar — akkor szeme megakadt *Jókai Móron* és az ő oeuvre-jén.

Ő volt Magyarország parádés embere — őt akarta bemutatni Párisban az ő munkásságában, az ő 50 év alatt megirt könyvtárával, világhirnevével, rendkivüli poziciójával.

A kormánybiztos levelet irt hozzám, elmondta benne röviden szándékát és kért, hogy ennek az ügynek megbeszélése végett keressem fel. Első találkozásunkkor részletesen kifejtette tervét és kérte közremüködésemet, amit én természetesen készörömest megigértem.

Arról volt szó, hogy önálló helyiségben kiállitsuk Párisban Jókai összes műveit a nemzeti diszkiadásban, hogy bemutassuk páratlan termékenységét, továbbá műveinek összes idegen nyelvü forditásait, hogy demonstráljuk világelterjedtségét, végül összes emléktárgyait, melyeket a nemzet szeretete jubileuma alkalmából összehordott, hogy igazoljuk,

miként tudja megbecsülni a magyarság az ő legelső szellemi héroszát.

Ezek közül legnehezebb volt az idegen nyelvü forditások összegyüjtése. Ezt kellett nekünk elsősorban magunkra vállalnunk. Ugy fogtunk hozzá, hogy egy-egy körlevelet szerkesztettünk francia, angol és német nyelven, ebben kifejtettük a Jókai-kiállitás célját és programmját és azt a válaszra szolgáló lappal együtt szétküldöttük a világ öszszes civilizált országaiba mindazoknak a kiadóknak, akik a bibliografikus munkák jelzése szerint mint Jókai-müvek kiadói szerepeltek, vagy akikről fel volt tehető, hogy utbaigazitással vagy bármi egyéb módon az ügyet előmozdithatják. Az óriási távolságnál fogva és mivel némely helyre többször is kellett fordulnunk — ez a gyüjtési munka hónapokat vett igénybe — végre is azzal az eredménynyel járt, hogy néhány száz kötet gyült össze a világ különböző nyelvein. Teljes a gyüjtemény nem volt — de mégis elég gazdag. Érdekes, hogy legtöbb bajunk a német kiadásokkal volt. Ezekből alig birtunk valamit megszerezni, mert Jókai műveinek német kiadásai végleg elfogytak. Itt végül már csak ugy lehetett segiteni, hogy Jókai hajdani német kiadójának fia, *dr. Gustav Janke* kölcsönadta magánkönyvtárából a Jókai-művek egyetlen meglevő diszkötésü példányát.

Jókai maga nem szivesen vált meg emléktárgyaitól, de hát körülbelül egy esztendőre mégis át kellett azokat adnia a magyar államnak. Jókai nagyon féltette a pótolhatatlan ereklyetárgyakat a hosszu utazás esélyeitől és *Lukács Bélá*-nak ismételten meg kellett őt nyugtatnia és biztositania afelől, hogy ezek illetékes szakférfiak felügyelete alatt a leggondosabb csomagolásban fognak oda és vissza küldetni, odakinn pedig ugy megőriztetni, ahogy nagybecsü kincseket őrizni szokás.

Igy jött létre a *Jókai-szoba a párisi kiállitáson,* a kiállitás magyar osztályának egyik legérdekesebb része, az összes nemzetek irodalmi jellegü kiállitásainak clouja.

Mi a kiállitás látogatói részére egy kis füzetet adtunk ki francia nyelven, melyben Jókai életét irta meg élénk, szines, eleven essayben *dr. Molnár Géza.* A füzet egyuttal Jókai összes munkáinak cimeit tartalmazta s a különböző nyelvü

forditások felsorolását is. A füzetet ingyen megkapta a Jókai-szoba minden látogatója; egyébként annyira kapós volt, hogy hamarosan utánnyomásról kellett gondoskodni.

Tervbe volt véve, hogy a *Jókai-kiállitás* megnyitására *Jókai* is kiutazik Párisba és hogy én elkisérem. Utóbb, minthogy a kiállitás csak nem akart elkészülni, Jókai felkért, hogy én előbb utazzam ki és nézzek utána a dolognak. Ez igen célszerünek is bizonyult, mert az ottani kirendeltségnek minden ügybuzgalma mellett, különösen a könyvkiállitással, még igen sokára nem készültünk volna el, mert nem volt hozzáértő ember, aki ott mindent osztályozzon és elrendezzen. Mikor azután kimentem, a zsüri-tagként kiküldött *Gerő Lajos*-sal nekifogtunk, pár nap alatt rendbehoztuk az egész magyar könyvosztályt, igen szépen elrendeztük a Jókai-szobát, ugy, hogy már egy hét mulva megsürgönyözhettem Jókainak, hogy jöhet. Junius közepén ki is jött és az alatt a két hét alatt, melyet Párisban töltött, szinte folytonos ünneplés tárgya volt.

Párisban élő két ujságiró hazánkfia, *Borostyáni Nándor* és *Székely Béla*, készitették elő nagy szeretettel a Jókai fogadását és ha annak során fordultak is elő hibák, nagyjában mégis meg lehettünk elégedve azzal a tisztelatadással, amelyet vele, magyar iróval szemben ezuttal első izben tanusitott a francia irodalom éliteje.

A *Société des gens des lettres*, a francia irók ez előkelő társasága külön fogadó-bizottságot küldött ki, amelynek tagjai voltak: *Charles Beauquier, Paul Hervieu, Leon Bourgeois, Henri Lavedan, Jules Claretie, Dr. Pozzi, Gaston Deschamps, Marcel Prévost, Anatole France, Robert Fleury* és *Hérédia.* Ez a bizottság fényes lakomát rendezett a remek Cubat-féle helyiségben a Champs Elyséen, amelyen többek közt részt vettek *Jules* és *Georges Claretie, Tony Robert Fleury, Theuriet, Mounet-Sully, Gaston Paris, Catulle Mendès, Yves Guyot, Mélet, Henry Fouquier* és még többen a francia irók és akadémikusok közül és néhányan közülünk, ott levő magyarok közül. Olyan volt ez a társaság, amelyre joggal mondhatta Jókai: „*Magam körül egy egész zodiákusát látom a legfényesebb csillagoknak.*" A francia demi-dieuk, a félistenek társasága volt az.

Ezen a lakomán értesitette *Paul Hervieu* Jókait arról, hogy a francia irók társasága megválasztotta tiszteleti tag-

jául és emlékérmet veretett tiszteletére, amelyet legközelebb át fognak neki adni. Az emlékérmen rajta lesz a szabadság géniusza, tölgyág és olajág futja azt körül, hogy ebben az allegóriában a nagy iró az emberiségre hasznos, szép pályafutásának jelképeit lássa.

Azok a franciák, akik nem hivatásos politikusok és szónokok, rendesen nem beszélnek szabadon; itt is irásból olvasták fel beszédeiket *Hervieu*, *Claretie*, *Mélet* és mások. Méltán nagy csodálkozást váltott ki tehát, amidőn felállt *Jókai*, az idegen, és egy reá nézve teljesen szokatlan, idegen nyelven szabadon és lendületesen előadta az ő szép és mélységes tartalmu válaszát. Válaszában elmondta, hogy ő mostanában készült egy értekezést irni a költészetről a politikában, amelyben ki akarta fejteni, hogy egy nemzet költőinek nemcsak az a kötelességük, hogy a közönséget mulattassák, hanem joguk és kötelességük az is, hogy belevegyüljenek a nagy politikai küzdelmekbe. *Itt* rájött arra, hogy tévedett, midőn megkezdett értekezésében helyet akart követelni a költészetnek a politikában.

„Nem fogom azt tenni. Nem fejezem be ez értekezésemet. A költészet a politikában jó nekünk, kisebb befolyásu nemzetnek, de a nagy nemzetek költőinek és iróinak más hivatásuk van, mint magukat indigénákká tenni a törvényhozás tartományában, mikor nekik egy nagy régiójuk van, melyben ők maguk autochtonok. Franciaországban az irodalom hatalom saját erejéből. Nektek, francia költőknek és iróknak elég okotok van, csupán hivatástoknak élni. Az irodalom piedesztálja elég magas, hogy arról leszállni, bárha a szónoki emelvényre is, ne kivánkozzatok. A toll és a szellem diadalmaskodik a szónoki székek és a törvényszékek fölött. A francia irók nem kivánhatják babérkoszorujukat felcserélni a politikusok tövises koszoruiért. Én meg volnék vele elégedve, ha a költészet érvényesülne egyedül az irodalomban.“

Jókai beszédének óriási hatása volt, egyszerre meghóditotta a sziveket. Másnap az egész párisi sajtó visszhangzott a Jókai dicsőségétől. *Gaston Deschamps* és *Xavier Mélet* hosszu cikkekben méltányolták Jókai jelentőségét. Leginkább meghatotta őket az, hogy mennyire tisztelte a magyar nemzet

Jókait, hogy tudta őt ünnepelni, létrehozni a 100 kötetes nemzeti diszkiadást. Az egyik azt irja, hogy sem az öreg *Dumas*, sem *Victor Hugo*, nemzetük bálványozott irói, nem érték el ily könyvkereskedői sikert, mint Jókai.

A francia köztársaság elnöke, *Émile Loubet*, felkérette Jókait, hogy látogassa meg. *Jókai, Mélet* társaságában, meg is jelent egy hosszabb audiencián *Loubet*-nál, aki a francia nemzet tiszteletét tolmácsolta neki. Velem együtt felkereste Jókai az ő francia kiadóját, a *Hachette*-cég elnökét, *Fouret*-t, aki megmutatta nekünk az óriási établissement-t.

A diszlakomának következménye volt, hogy azután mi magyarok még egy lakomát rendeztünk Jókai tiszteletére, amelyre viszont mi hivtuk meg francia barátainkat. A Jókai-ünneplés, ha nem volt is oly lármás, aminő módon mi az ilyen ünnepeket itthon szoktuk rendezni, francia módon előkelő és ragyogó volt — Jókainak utolsó nagy sikere az életben.

*

De ezt a sikert sem élvezhette zavartalanul. A franciák teljes mértékben felfogták a Jókai-összkiadás jelentőségét, monumentalitását. A kiállitás juryje a legnagyobb kitüntetést, amelyet módjában volt adni, a *Grand Prix*-t, a párisi világkiállitás nagydiját épen ezért nekünk itélte meg, kifejezetten a Jókai diszkiadásáért. Mi voltunk az egyetlen kiadók a világon, akik ezt a nagy kitüntetést megkaptuk. Az egész világon mindenütt ezt a körülményt a maga jelentőségéhez képest megbecsülték volna és ebben a nemzeti kultura nagy diadalát látták volna. Nálunk az ellenkező történt. A dolognak kiváló jelentőségét a kasztlizó rendszer nem birta felfogni, ellenben meglátta azt, hogy egy aránylag fiatal kiadóvállalat megkapta a legnagyobb kitüntetést, régi érdemes vállalatok pedig ebben nem részesültek. Ez nem volt összeegyeztethető a sablonokkal, ezt nem lehetett annyiban hagyni.

Mindenekelőtt megtámadták a párisi jury-nek magyar tagját ahelyett, hogy ovációkban részesitették volna azért, hogy az ő osztályában érte Magyarországot ez a nagy kitüntetés. Azután meggyanusitottak bennünket, akik pedig soha sem pályáztunk sem erre, sem más kitüntetésre, végül pedig, hogy a támadásoknak valami objektiv szinezete legyen, azt mon-

dották, hogy a nagydíjat voltaképpen magának Jókainak kellett volna megkapnia.

Ezek a különféle támadások az Országos Iparegyesület hivatalos közlönyében összpontosultak, igy tehát ott voltam kénytelen velük szembeszállni és rámutatni arra, hogy a világkiállitás pártatlan jury-je nem akarhatott más érdemesebb cégeket degradálni, amidőn nekünk juttatta a Grand Prix-t, nem akarhatta ezt annál kevésbbé, mert mi ki sem állitottunk jóformán egyebet a nagy Jókainál. A kiállitás jury-je dokumentálni akarta azt, hogy száz kötetes Jókai-kiadásunk a magyar kultura legfényesebb diadalai közé számitandó. Ha e diadal külső jelvénye, mint e nagy mű létrehozóinak, nekünk jut osztályrészül, ebből magunknak nagyobb részt nem vindikálunk, mint aminő bennünket joggal megillet.

Rá kellett térni arra is, hogy:

„Az a körülmény, hogy e korszakos irodalmi vállalat a magyar közönség fenséges lelkesedése folytán, mellyel legnagyobb élő költője ünneplésének eszméjét felkarolta, oly körülmények között jött létre, hogy „a kiadója még nem is hozott áldozatokat" — csak egy igen nagy és nyomós okkal több arra, hogy e kiadást fényes diadalnak tarthassuk, sőt a legfőbb ok arra, hogy e diadal részesévé a kiadó is tétessék.

A fenkölt lelkü, de józan eszü külföldi kiadók szemében egy irodalmi vállalat elbirálásánál az anyagi siker az első és legtermészetesebb szempont és beteges, sőt perverz az a nálunk meggondolatlanul és, sajnos, gyakran kifejezésre jutott nézet, mely egy kiadó működésének méltatását az általa hozott áldozatoktól és nem az általa elért sikerektől teszi függővé.

A párisi jury is azért ült össze, hogy a könyvkiadók osztályában könyvárusi és irodalmi sikerekről mondjon birálatot, nem azért, hogy balsikereket, vagy bukott irodalmi vállalatokat itéljen meg és osztályozzon. Minden kiadó, Magyarországból is, a maga legsikerültebb termékeit küldte ki a világversenyre, miért kellett volna éppen nekünk véka alá rejtenünk a mi legszebb, legsikerültebb termékünket, mely véletlenül az irodalmi össztermelésnek is legjelentékenyebb terméke."

Az ellen a felfogás ellen, hogy a kitüntetést magának Jókainak kellett volna megadni, tiltakozott maga a józan ész,

de Jókai felkérésére tiltakozásomban erre is ki kellett térnem, mert hiszen nem lehetett hallgatással mellőzni azt a felfogást, amely oda konkludált, hogy Magyarország legnagyobb költőjének egy indusztriális kiállitás iparosokból és üzletemberekből álló juryje adjon kitüntetést regény- és versirásért.

„Hát van olyan jury a világon, mely irókat osztályoz s kis és nagy dijakkal jelöli ki helyzetüket a világirodalomban? Hát van önnek tudomása arról, hogy *Zola, Bourget, Lavedan, Sudermann, Spielhagen, Hauptmann, Kipling, Tolsztoj, Björnsterne Björnson, Mark Twain, Ibsen* vagy más nagy irók regényeiket és szinműveiket elküldték volna a párisi világkiállitásra, hogy az ott müködő nemzetközi juryk itéletet mondjanak fölöttük?“

Amennyire örült *Jókai* annak, hogy az ő munkája részesült ebben a világraszóló kitüntetésben, annyira bántotta, hogy itthon ebben is gáncsolni valót találtak.

Bántotta, hogy minket méltán elkedvetlenitett a dolog és szeretett volna valamely módon ennek az értelmetlen támadásnak ellensulyozásául valami jóvátételről gondoskodni. Neki könnyü lett volna még akkori helyzetében is, csak egy szavába került volna a kormánynál és megszerezhette volna azt a kitüntetést, amelyre ő gondolt. Kértem, hogy ne tegye. Sem akkor, sem ma nem fektettem sulyt az olyan „kijárt“ kitüntetésekre, mások pedig Magyarországon nincsenek vagy felettébb ritkák.

Arról, hogy akkor a Jókai jubiláris kiadása cimén egy magyar kiadóvállalat, egyetlen az egész világon, megkapta az eddigi legnagyobb világkiállitásnak legnagyobb diját, azok, akik e könyvet olvassák, talán most vesznek tudomást először, mert a hivatalos lap közlésén és a *„Magyar Ipar“* polémiáján kivül erről soha emlités nem történt. Mi gondosan kerültük ennek a körülménynek megemlitését, soha semmiféle nyomtatványon nem szerepeltettük ezt a megtisztelő tényt, mert a tapasztaltak után ennek felemlitését nem tartottuk izlésünkkel megegyezőnek. Most azért elevenitem fel ennek a régi esetnek emlékét, mert hozzátartozik az akkori viszonyok megbirálásához, talán még a maiakéhoz is.

Bajok és kellemetlenségek.

A párisi Jókai-ünneplés a magyar sajtóban élénk visszhangra talált. A lapok megint kimeritően foglalkoztak Jókaival, dicsőitve őt, mint aki nemzetére ily diszt hozott. A pesti irók ünnepélyesen készültek Jókait fogadni hazajövet, de ő kitért az ünneplés elől. Minél ragyogóbbak voltak a párisi napok, annál szembeszökőbb volt Jókai szemében itthoni helyzete, a közönségnek még mindig ellenséges, vagy legalább is passziv magatartása. Ez őt elkeseritette, emberkerülővé tette, nem érintkezett jóformán senkivel, csak kiadójával. Nem is igen irt. Ezek az esztendők, életének utolsó négy éve, voltak termékenység szempontjából leggyengébb évei.

Azután jött egyik kellemetlenség a másik után. 1902 elején kellemetlen és kinos összeütközése támadt Jókainak egyik lappal, melynek munkatársa volt. Ez a lap ugyanis polémiába keveredett egy politikai kérdés felett egy másik lappal, melynek Jókai ugyancsak munkatársa volt. Arról volt szó, hogy *Ferenc Ferdinánd* főherceg elmegy Szentpétervárra és magával viszi az országgyülés egyik párttöredékének a vezérét. Ebben a kérdésben a képviselőházban is nagy viták keletkeztek, a sajtóban is ellentmondó cikkek jelentek meg. Az mellékes, mi volt az egyik lap álláspontja és mi a másiké, a tény az volt, hogy Jókainak egyik állásponthoz sem volt semmi köze. Évek óta köztudomásu volt, hogy még az ő főszerkesztése alatt megjelenő lapnak politikájába sem avatkozik bele és hogy e két lap között keletkezett polémiáról talán tudomása sincsen. Ily körülmények között csodálni való volt, hogy az egyik érdekelt ujság kiadója, hivatkozással a Jókaira nézve beállott inkompatibilitásra, ez esetből kifolyólag hirtelen felbontotta a vele kötött szerződést és lemondott az ő további közremüködéséről.

Jókait módfelett bántotta ez, mert ebből is csak azt vélte kiolvashatni, hogy az ő munkái többé nem kellenek a közönségnek. A kiadócég levelét ürügynek tekintette arra, hogy tőle, a regény- és elbeszélés-irótól megszabaduljon a lap.

De módfelett bántotta ez a magyar ujságirók egyetemét is. Azonnal összeültek egyesületükben és oly határozatot hoztak egyhangulag, mely a Jókai Móron esett sérelmet visszautasitja.

A határozat egyben biztositotta Jókait az egész magyar

sajtó, az egész közvélemény, az egész magyar nemzet szeretetéről, ragaszkodásáról és hüséges kegyeletéről.

Ezuttal az egész közvélemény a sajtó mellé állott és igy ennek az igen kellemetlen ügynek Jókaira nézve az az örvendetes eredménye volt, hogy még egyszer magáénak tudhatta közönségét, ha ily sérelem árán is.

Nem sokkal ezután, ugyanez év április havában ujolag egy botrány középpontjába jutott a Jókai neve, teljesen ártatlanul. Ezuttal a képviselőházban keletkezett a vihar. A költségvetés tárgyalásánál történt. *Wlassics Gyula*, akkori kultuszminiszter helyénvalónak találta, hogy Jókai azt az összeget, melyet 17 éven át, mint az *„Osztrák-Magyar Monarchia"* magyar főszerkesztője kapott, továbbra is tiszteletdijul élvezze a munka befejezése után, még pedig a költségvetés terhére. Ezt a költségvetésben indokolta is Jókainak a mű létesitése körül és általában a hazai irodalom terén szerzett kiváló érdemeivel. A pártpolitika ezt a tételt kikezdte. Azt állitották többen a néppártból, hogy ez a tétel be van csempészve a költségvetésbe. Oly nyilatkozatok estek azután, amelyek nem voltak méltók sem Jókaihoz, sem a magyar parlamenthez, sem az illető szónokokhoz. Tetőpontra hágott a megbotránkozás, amidőn az öreg *Madarász József* felrohant az előadói székre és onnan beleharsogta a terembe, hogy „Én nevezett Jókai Mórt hazám ellen vétkes egyénnek esmérem"... Óriási vihar tört ki erre és tombolt mindaddig, amig az egész ház módját nem ejtette annak, hogy Jókainak a legteljesebb elégtételt szolgáltassa. Másnap az egész sajtó Jókairól vezércikkezett. A Jókai fénye és dicsősége ujra a közvélemény elé állittatott. Az összes lapok szebbnél-szebb cikkekben versengtek, hogy a nemzet kegyeletén ejtett sérelmet helyrehozzák, hogy pellengérre állitsák azokat, akik elfogult pártszempontokból rendezték ezt a botrányt és igen helyesen állapitotta meg ez alkalommal irt szép vezércikkében *Vészi József:* „Ha Jókai a miénk, az egész magyar nemzeté, hát ma az egész magyar nemzet megmutatta, hogy ő is a Jókaié."

Kezd világosodni. Kezd ujra derengeni. Jókai ujra az érdeklődés központja, a közönség kezdi belátni, hogy talán igazságtalan volt vele szemben. Mind nagyobb mértékben szaporodnak hivei, visszatérnek tisztelői. Hiszen nem lehe-

tünk el a parádés ember nélkül. De már késő. Az örökké fiatal Jókait az utolsó évek bánata megöregitette. Már nem igen tud örülni a beállott fordulatnak sem.

Mikor néhány évvel azelőtt *Ibsen* nálunk járt és Jókait meglátogatta, az Ibsennél három esztendővel idősebb Jókai, ámbár akkor beteg volt, oly benyomást tett a nagy norvég költőre, hogy bánatosan megjegyezte: „Ha még egyszer oly fiatal lehetnék, mint aminő Jókai.“

Most már nem mondaná ezt Ibsen. Jókainál is beállott a szenilitás. Több jel mutat erre. Egy nap feljön hozzánk egy magyar iró és azt ujságolja, hogy Jókai a zálogházba küldte azt az aranytábláju albumot, melyet Budapest főváros a jubileum alkalmából neki átnyujtott és amely az ő diszpolgárrá való választásáról szóló okmányt tartalmazta. Mi nem akartuk elhinni. Lehetetlen petykának minősitettük a hirt.

Más alkalommal azt a hirt hozták, hogy Jókai nyilván anyagi zavarokkal küzd. Sehogysem hihettük el, hiszen állandóan tetemes jövedelmei voltak és még azokon felül is időnként előlegeket vett fel.

De más is történt. A *Wodianer-cég* kiadásában megjelenő „*Magyar Könyvtár*“ egy pár Jókai-füzetet tett közzé, amelynek közzétételéhez nyilván nem volt joga. Többek között egy-két füzetben közzétett oly Jókai-irásokat, amelyek a száz kötetes nemzeti diszkiadásból kimaradtak, mert Jókai azokat a hátrahagyott iratokba szánta. Több füzetben azután olyan munkák jelentek meg, amelyeknek kiadásához csak a *Franklin-Társulat*-nak volt joga a maga népszerü gyüjteményében. Igaz, hogy ezek az utóbbiak, igy nevezetesen: „*A nagyenyedi két füzfa*“, a „*Népvilág*“ és „*Az uj földesur*“ csak kivonatokban jelentek meg, jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátva, mint ugynevezett iskolai kiadások, mégis nyilvánvaló volt, hogy itt szerzői jogbitorlás esete forog fenn, mert a *Franklin-Társulat* nem adott a cégnek felhatalmazást ezeknek közrebocsátására.

Ez a kérdés teljesen tiszta volt, de szó fért a másikhoz, ahhoz, vajjon kiadhatók voltak-e olyan egyes adalékok, mint pl.: a március 15-iki szózatok, az emlékbeszéd *Rudolf* trónörökösről és mások, amelyek a nemzeti diszkiadásba egyáltalán nem voltak belefoglalva és amelyekről fel lehetett

tenni, hogy Jókai azokat talán hátrahagyott iratai közé sem óhajtja felvenni. Mindenesetre megdöbbentő volt ezeknek a füzeteknek a közrebocsátása, valami nem látszott itt rendbenlevőnek; ránk, mint a Jókai összes műveinek kiadóira nézve feltétlenül sérelmes volt, hogy e kiadásról egyáltalában előzőleg tudomásunk nem volt.

A *Franklin-Társulat* azonnal keresetet inditott a *Wodianer-cég* ellen. Mi kérdéssel fordultunk Jókaihoz az ügy mibenléte felől, ő nem tudott kellő felvilágositást adni. Valamit beszélt arról, hogy őt ugy informálták, neki joga van bizonyos tárgyu és tartalmu irásait ugynevezett „iskolai kiadások" részére átengedni a „*Magyar Könyvtár*" részére és ő hitelt adott ennek az információnak. Át is engedett tiz vagy több füzetet, füzetenként 200 koronáért.

Már ennek az összegnek csekély volta is nyilvánvalóvá tette, hogy Jókai jóhiszemüségével visszaélés történt, mert hiszen neki velünk megkötött szerződése szerint sokkal, de sokkal nagyobb tiszteletdij járt volna ezekért a mi külön kiadásunkban, a mellett, hogy a Nemzeti kiadásba való felvételük esetén ezeknek a füzeteknek a tartalma állandóan jövedelmezett volna Jókainak vagy jogutódainak.

Nyilvánvaló volt, hogy a *Franklin-Társulat* kiadásaiból átvett füzetekre nézve is tévedésbe ejtették, mert a *Franklin-Társulat* köteles példányonkénti honoráriuma is tetemesen tulszárnyalta azt a 200 koronás füzetenkénti tiszteletdijat.

Jókai nyilatkozataiból kitetszett, hogy ő valami iratot, szerződést, vagy nyilatkozatot aláirt, de nem volt tisztában vele, hogy mit ir alá.

Minthogy Jókai utján ez ügyben tiszta képet alkotni nem lehetett, a „*Magyar Könyvtár*" szerkesztőjéhez fordultunk. Ő tőle azután azt a felvilágositást kaptuk, hogy a „*Nemzeti Diszkiadás*" századik kötetében a bibliografiában felsorolt mindazokat a munkákat jegyzékbe foglalta, amelyek az összkiadásban nem jelentek meg. Ezekből azután tárgykör szerint körülbelül 10 füzetet állitott össze és abban a hiszemben, hogy ezeket Jókai nem akarja megjelentetni a maga munkái sorában, ajánlatot tett Jókainak, hogy adja ki ezeket a „*Magyar Könyvtár*"-ban. Igy jött létre Jókai és a „*Magyar Könyvtár*" kiadója között az a bizonyos szerződés.

Bármint állott a dolog, az az egy bizonyos volt, hogy ez a szerződés és minden, ami vele kapcsolatos volt, Jókaira nézve felette káros, mert hiszen lehetetlenné tette mindenekelőtt az ő kiadásának kiegészitését a hátrahagyott iratokkal, ami pedig határozott szándéka és akarata volt, amire nézve vele szemben kötelezettségben is állottunk.

Nekünk tehát kötelességünkké vált ezekről a körülményekről Jókait felvilágositani, aki belátta, hogy kellemetlen helyzetbe hozta magát azzal az engedéllyel a *Franklin-Társulattal* szemben is, velünk szemben is, de legfőként saját magával szemben.

Felkért ennélfogva, hogy ebből a helyzetből valami módon segitsük ki, sőt még tovább ment, amidőn felismerte azt az egészen lehetetlen szituációt, amelybe a „*Magyar Könyvtár*" szerződése utján jutott, felkérte *Vészi József*-et és *Sebestyén József*-et, hogy az ő képviseletében kövessenek el mindent ennek az ügynek helyrehozására.

Hosszu és kinos tárgyalások kezdődtek a *Wodianer-céggel.* Már-már ugy volt, bár társulatunk szerzői és kiadói jogaiból lényeges engedményeket tett, csak azért, hogy Jókai a kellemetlenségektől megszabaduljon, hogy a per még sem lesz kikerülhető, mert a *Wodianer-cég* a maga irásba foglalt jussáról nem akart lemondani. A mi célunk az volt, hogy a szerződések hatályon kivül helyeztessenek, mert csak ugy szabadulhat meg Jókai abból a helyzetből, amelybe az által jutott, hogy olyan jogok felől rendelkezett, amelyek nem illették meg.

Igen hosszu és kinos tárgyalások után végül mégis sikerült oly megállapodást létesiteni, amely a „*Magyar Könyvtár*" eddigi publikációit tudomásul véve, a jövőbeni ilynemü kiadásokat eliminálja.

Kellemetlen és érthetetlen ügy volt, ezt Jókai legjobban érezte és tudta, mióta a dolog egész mibenlétében fel volt előtte deritve. Ismételten megköszönte mindenkinek, aki ez ügy tisztázásában és barátságos elintézésében segitségére volt, baráti közremüködését. Hozzám a következő levelet intézte akkor:

„Kedves Barátom! Midőn Neked szivem szerint megköszönöm, hogy a kinos Wodianer-ügy végleges elintézésével lelke-

met megnyugtattad, arra kérlek, légy szives engemet becses látogatásoddal megtisztelni. Én oly gyönge vagyok, hogy egész nap fekszem, csak dolgozni kelek fel. De a dolog is véget ér, a regényemet befejeztem, annak a kéziratát akarnám Neked átadni. Jövő hó 2-ikán elutazom családostul Abbáziába, hosszabb időre. Addig óhajtanék veled beszélni. Igaz baráti üdvözlettel maradok

Budapest, 1903 február 24.

hű barátod, *Jókai Mór.*

E levél folytán február hó 25-én délután felkerestem Jókai Mórt, ki áradozó szavakkal köszönte meg, hogy a Wodianer-ügy befejezését a részvénytársaság lehetővé tette saját érdekeinek rovására is és ezáltal ugy ő, mint egész háza népe visszanyerte megzavart nyugalmát.

Én a magam személyéről elháritottam ennek érdemét, mely a maga teljességében, mind az ellenfél kapacitálásában, mind a saját maga meggyőzésében kizárólag *dr. Ardó Alfréd* urat illeti, aki az ügyet Jókai Mór érdekében, neki tett igéretéhez képest, lelke egész melegével felkarolta és Jókai Mórra nézve a legüdvösebb módon sikerre vitte.

Ez alkalommal elmondta *Jókai Mór,* hogy ő ugyan tévedésben volt annyiban, amennyiben azt hitte, hogy az *Athenaeum*-nál eredetileg megjelent műveket (melyeket egyszer népies kiadásra *Pfeifer Ferdinánd*-nak eladott, de utóbb részben visszaváltott) ujolag eladhatja népies kiadásra, mert elfeledte azt, hogy ezekről is a *Révai Testvérek*-kel kötött szerződésben már 1893-ban rendelkezett, de meg határozottan állitja, hogy midőn *Wodianer*-rel a népies (iskolai) kiadásról tárgyalt, utasitotta őt, hogy a kiadóval lépjen érintkezésbe, mert abból indult ki, hogy *Wodianer* kiadói terve előmozditása érdekében épp ugy fogja a megegyezést a kiadókkal keresni és megtalálni, mint ahogy annak idején a *Révai Testvérek cég* a Nemzeti kiadás létesitése érdekében megtette. Továbbá felhozta még azt is, hogy neki, Jókainak nem volt tudomása arról, hogy a *Révai Testvérek cég* megvette az *Athenaeum* összes készleteit és jogait és szem elől tévesztette, hogy ezek tekintetében is rendelkezik a *Révai Testvérek r.-t.*-gal kötött szerződés.

Jókainak e magyarázatait tudomásul vettem, azokhoz megjegyzést nem fűztem és csak afeletti örömömnek adtam

kifejezést, hogy ez az áldatlan és kinos ügy — remélhetőleg örökre — be van fejezve.

A tapasztaltak folytán azonban szükségesnek tartottuk igen kimeritő jegyzőkönyvet felvenni az összes ügyekről, nevezetesen arról, hogy a Nemzeti kiadás befejeztével mik a jogviszonyai Jókai összes műveinek, az összes kiadók érdekeinek tekintetbe vételével, és arról, hogy minő lesz az eljárás a még ki nem adott művekre vonatkozólag, nehogy bármikor a jövőben is Wodianer-féle ügyek keletkezhessenek. Ezt a jegyzőkönyvet pro aeternam memoriam készitettük el 1903 május hó 31-én, de csak később, valamikor junius havában irtuk alá, mert Jókai ezuttal igen gondosan áttanulmányozta annak minden apró rendelkezését.

*

A Wodianer-ügy tehát el volt valahogy intézve. Ha sérelmesen is az érdekelt kiadókra nézve — de Jókai sértetlenül került ki belőle.

De hát itt volt még az a másik aggasztó tünet, a Jókai pénzügyi zavarai.

Előbbi közléseim során beszámoltam arról, hogy minő zavarosak voltak Jókai pénzügyei akkor, amikor összeköttetésünk vele megkezdődött, hogyan szabadult meg lassan a váltóaláirásoktól és tartozásoktól, mily szép rendbe kerültek az évek során az ő financiái és milyen rendezett volt az állapota akkor, amikor a nemzeti tiszteletdij révén egyszerre egy nagy összeg felett és annak kamatjövedelmei felett rendelkezhetett.

Ha most magunknak kellett azt látnunk, hogy minden fáradságunk hiábavaló volt, hogy Jókai ujra nagy anyagi zavarokkal küzd, akkor ez annál mélységesebb szomorusággal tölthetett el bennünket, mert hiszen most ennek semmi indokoltsága nem volt. A dolog igen kényes volt reánk nézve, mert hiszen ő minden egyéb vonatkozáson felül társulatunk elnöke is volt, még sem tudom, hogyan szólhattunk volna bele ebbe a kényes ügybe, bármint szerettünk volna is segitségére lenni.

Legjobban szeretném ezt nem is érinteni, hiszen tul vagyunk rajta; minek régi, kellemetlen emlékeket feleleveniteni,

amikkel esetleg némelyek agyában talán elhomályosul az a kép, amelyet maguknak Jókairól alkottak. De hát utóvégre is ez a kép nem változhatik meg azáltal, hogy Jókai nem kezelte pénzügyeit egy bankigazgató pedáns pontosságával, vagy egy filiszter kisiparos kicsinyes aggodalmaskodásával.

A zseninek sok szabad, amit a filiszter-felfogás elutasit magától.

Ha csak ennyiben volna, el is hagynám ezt a részt Jókaira vonatkozó megemlékezéseimből, de itt egyéb is tekintetbe jön.

Jókai jövendő biografusai is találkozni fognak Jókai aggkorának ezekkel a tüneteivel és mit fognak vajjon gondolni ezek a Jókai-biografusok Jókairól, az ő kortársairól, környezetéről és főként kiadóiról, ha netán előveszik a Jókai kiadójának ezt a mémoireját és nem találják benne e sajátszerü tünetek magyarázatát? Mit fognak gondolni és miket fognak következtetni ebből a hallgatásból?

Éreztük mi ezt már akkor, amikor ezek a dolgok tudomásunkra jutottak, hogy azok után, hogy a Jókai pénzügyeit szinte a legnagyobb nyilvánosság mellett, annak tudtával és ellenőrzésével mi rendeztük, ügyelni kell a mostani helyzetben is arra, hogy csak annyi felelősség terheljen bennünket, amennyiért tényleg mi felelhetünk. Éppen azért ezekben a napokban minden erre vonatkozó eljárást jegyzőkönyvbe iktattunk, hogy a tényállás bármikor teljes világossággal állhasson a kutató előtt.

A rövidség kedvéért le kell mondanom arról, hogy ezeket a hosszu jegyzőkönyveket itt egész terjedelmükben szó szerint közöljem; csak a leglényegesebb mozzanatokat emelem ki. Ime a jegyzőkönyvi kivonatok:

„1902 október 4-iki intéző bizottsági ülésünkön a társulat ügyésze, *dr. Ardó Alfréd*, jelentést tesz arról, hogy *Jókai Mórné* közölte társulatunkkal a közte és férje között 1899 december 2-án kötött házassági szerződést, mely szerint Jókai Mór az összkiadás után járó évi jövedelem felét feleségére ruházta át és igy szükséges, hogy a többi függő kérdések és főleg társulatunk jogviszonya *Jókai Mórné* urnővel szemben kitisztáztassanak és ren-

deztessenek, mert különben ránk a jövőben nagy kellemetlenségek következhetnek be, miután mi Jókai Mórral szemben — az ő akarata ellenére — nem érvényesithetjük a maga ridegségében azt a szerződést, amelyet ő feleségével kötött."

1903 január 12-én tartott ülésben:

„Révai Mór jelenti, hogy *Jókai Mór* őt e hó 2-án felkereste és ismét szóba hozta az ő anyagi helyzetének nehézségeit. *Révai Mór* elébe tárta a helyzet tarthatatlanságát, amelybe Jókai Mór anyagi ügyei tekintetében jutott és ismételve felajánlta a társulat és a saját maga egyéni segitségét ahhoz, hogy ő ezt a helyzetet gyökeresen javithassa. Ez Révai Mór szerint — amint ezt már másfél év óta ismételten sürgetően ajánlotta — csak ugy lehetséges, ha Jókai Mór egy neki tetsző helybeli pénzintézetet biz meg anyagi ügyeinek kezelésével olyformán, hogy az vételezze be Jókai Mór összes jövedelmeit és teljesitse a készitendő normál-budgetben megállapitandó összes kiadásokat és fizetéseket. Révai Mór egyben készségét nyilvánitotta ahhoz, hogy Jókai Mórnéval ez ügyben személyesen érintkezésbe lép, ha Jókai Mór ezt kivánja, mert illetéktelenül az ő családi ügyeibe beavatkozni nem akar. Jókai Mór azzal távozott, hogy az előadottakat konszideráció tárgyává teszi.

Révai Mór folytatólag jelenti, hogy január 10-én délelőtt 11 órakor *Jókai Mór* őt a képviselőházban felkereste és felkérte, hogy e hó 13-án délután 5 órakor keresse fel nejét a lakásán a szóbanforgó ügyek megbeszélése végett.

Jókai Mór barátilag fogadta Révai Mórt és felkérte, beszélné meg feleségével az ő anyagi dolgait illető ügyeket, — ő a maga részéről kész örömest beleegyezik mindenbe, — amit ketten, Jókai Mórné és Révai Mór jónak és üdvösnek fognak tartani. Erre visszavonult dolgozószobájába azzal, hogy szükség esetén hivják be őt.

Révai Mór előadta Jókai Mórnénak, hogy midőn felkérése folytán nála megjelenik, éppenséggel nem óhajt illetéktelenül családi ügyeibe beleavatkozni, de azon mély tiszteletnél és ragaszkodásnál fogva, mellyel Jókai Mór személye iránt viseltetik, kénytelen szóvá tenni azokat a körülményeket, amelyek nézete szerint alkalmasak arra, hogy Jókai anyagi helyzetét végkép megrontsák és ennek folytán lelki nyugalmát is megzavarják. Jókai Mór ugyanis az utolsó években egyre gyakrabban és

gyakrabban vesz igénybe tetemes előlegeket mindenféle kigondolható cimeken és bár a Révai Testvérek r.-t. mindig a legelőzékenyebb módon felelt meg eddig ilynemü kivánságainak — mégis aggályos, hogy hová fog ez vezetni? Előadta, hogy ez a helyzet mennyire kényes és kellemetlen magára a társaságra nézve, mely Jókai Mór számlájának ily óriási növekedése mellett későbbi időpontban joggal szemrehányásnak lehet kitéve, amiért a Jókai Mórral való közeli nexusnál fogva viszonyainak ilyetén megromlását nyugodtan nézte, sőt liberalizmusával még elő is mozditotta. Kifejtette azt is, hogy bár a Társaságot anyagi kockázat veszélye nem fenyegeti, mert hiszen a Jókai Mórral kötött szerződés folytán neki évenként kifizetendő jutalékok bőséges fedezetet nyujtanak az előleg-összegre nézve — mégis azoknak áll legelső sorban érdekükben, hogy ez az előlegszámla ne növekedjék, akik Jókai Mór vagyonrészesedésének élvezetébe lépnek most vagy később. Mivel a velünk közölt házassági szerződés Jókai Mórnét tünteti fel kedvezményesnek, első sorban az ő érdeke odahatni, hogy Jókai Mór további előlegezéseket igénybe ne vegyen, mert különben beláthatatlan időkig kénytelenek leszünk az évi elszámolások alapján likvidálandó összegeket az előlegszámla és kamatainak törlesztésére forditani. Ez, amily káros Jókai Mórra, valamint élte fogyta után az ő hátramaradottaira, épp oly kellemetlen és kényes a cégre nézve, mely nem óhajt Jókai Mór hitelezőjének szinében feltünni, de Jókait sem akarja bárki előtt oly szinben feltüntetve látni, hogy mint a Révai Testvérek részv.-társ. igazgatósági elnöke, ezt a pozicióját igazságtalan vagy rendkivüli előnyök kiaknázására használta volna fel. Jókai Mór személyét e gyanunak még a látszatától is meg kell óvni.

Jókai Mórné mindezeket a maga részéről is helybenhagyván és helyeselvén azt a gondoskodó figyelmet, mely ezen ügyekkel való foglalkozásban megnyilatkozik — kifejti, hogy őt is aggodalommal tölti el az a mód, ahogy Jókai Mór pénzügyeit kezeli és a maga részéről szivesen hozzájárul bármi célszerü intézkedéshez, mellyel ez állapoton segiteni lehetne. Állitása szerint nem a háztartás emészti fel ezen nagy összegeket, hanem Jókai Mór tékozlási hajlama.

Azon kérdésre, hogy *Révai Mór* miképp képzeli azt, hogy ez ügyben valamit tenni lehessen — *Révai* közli azt a tervét, melyet

már Jókaival több izben közölt, t. i. a pénzintézeti pénzkezelés tervét. Hozzáteszi, hogy Jókai Mór bevételei elég bőségesek ahhoz, hogy a kiadási budget largean legyen megállapitható, hogy annak keretén belül az öreg ur korát megillető minden kényelemről és komfortról gondoskodás történjék, a nemzet közéletében elfoglalt magas poziciójához mérten mindennemü kültekintetek is liberálisan figyelembe legyenek vehetők és a magára vállalt családeltartási kötelezettségeknek is polgári méretek szerint megfelelhessen.

Jókainé ő méltósága megigérte, hogy minderről gondolkodni fog és azután fel fog kérni további tanácskozásra.

1903 május hó 8-án tartott ülésben:

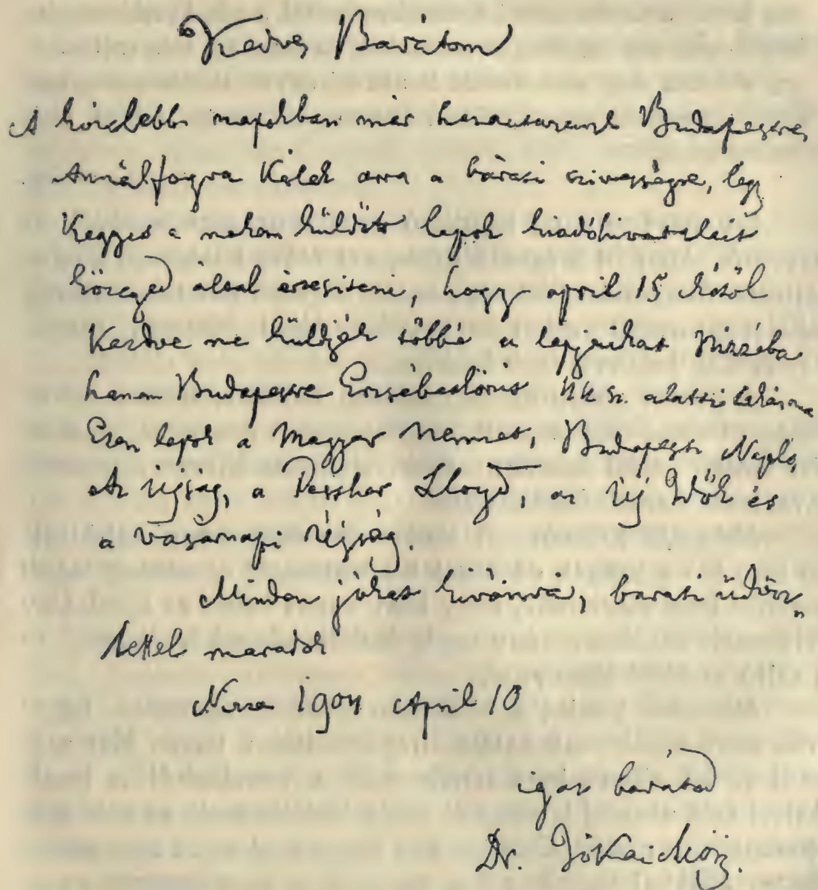
„*Révai Mór* jelenti, hogy e hó 5-én *Jókai* részéről telefonice felkéretett, hogy délután 3 órakor látogatná meg őt. Ezen meghivás folytán *Révai Mór* mondott nap délutánján felkereste *Jókai Mórt,* aki közölte vele, hogy két havi távollét után Abbáziából visszatérve — felesége óhajtana egyetmást megbeszélni.

Jókai Mórné nyomban meg is jelent és *Jókai Mór* jelenlétében a következőket jelentette ki:

„Azért kérettem önt, hogy felkérjem, hogy Jókainak ezentul semminemü cimen abszolute pénzt ne adjanak. Én Jókaival teljes egyetértésben abban állapodtam meg, hogy az ő pénzeit teljesen önállóan én fogom ezentul kezelni, én fogok ezentul minden kiadást teljesiteni, minden számlát fizetni és Jókai e célból minden, bárhonnan eredő és bármi néven nevezendő illetményét és bevételét készpénzben azonnal kezeimhez fogja átadni. Hiszem, hogy a rendelkezésre álló összegekkel, azaz a rendes bevételekkel sikerülni fog a háztartást a szükségletnek és méltó reprezentációnak megfelelően vezetni és a megbillent pénzügyi egyensulyt helyreállitani. Nem akarom, hogy Jókai ujabb előlegeket vegyen fel bármi cimen is. Egyáltalán mitsem vetek meg annyira, mint az előlegfelvételt, a szükségnélküli adósságcsinálást.

Ezen kijelentéseket itt, Jókai Mór előtt, az ő helybenhagyásával teszem meg és kérem ezeket nemcsak tudomásul venni, hanem engem elvállalt tisztem teljesitésében az önök részéről is támogatni, amire bizton számitok.“

Révai Mór erre kijelenti, hogy ő örömmel fogadja ezen kijelentést, mert maga is meg van győződve arról, amint azt már több izben ki is fejtette, hogy gazdaságos berendezés és rendtartás mellett a Jókainak biztositott jövedelmekből szépen ki lehet

Kedves Barátom!

A közelebbi napokban már haza utazom Budapestre, Annálfogva kérlek arra a baráti szivességre, légy kegyes a nekem küldött lapok kiadóhivatalait közeged által értesiteni, hogy april 15-tól kezdve ne küldjék többé a lapjaikat Nizzába, hanem Budapestre Erzsébetkörút 44 sz. alatti lakásomra. Ezen lapok a Magyar Nemzet, Budapesti Napló, Az ujság, a Pester Lloyd, az Uj Idők és a vasarnapi ujság.

Minden jókat kivánva, baráti üdvözlettel maradok

Nizza 1904 april 10

igaz barátod
Dr. Jókai Mór.

Jókai utolsó hozzám intézett levele.

jönni. Csakis ezen, vagy ehhez hasonló intézkedéssel lehet Jókait megóvni attól, hogy pénzügyei a legziláltabb állapotba ne jöjjenek és ezért a Révai Testvérek r.-t. a maga részéről mindent meg fog tenni abban az értelemben, amint az tőle kivántatik.

Jókai erre a maga részéről is szóval kijelentette, hogy felesége diszpoziciója minden tekintetben helyes és célszerü.

Révai Mór erre Jókaival szemben kifejezte azt a reményét, hogy ily módon tényleg sikerülni fog elérni azt a kivánatos célt, hogy ő gondtalanul szentelhesse idejét a zavartalan munkának és a nyugalomnak és pihenésnek, melyet annyira megérdemelt és utalt arra, hogy mennyire uri dolog az, ha ilyen nagy ember meg van kimélve az élet apró kellemetlenségeitől, a pénzkezeléssel járó kisebb-nagyobb bajoktól és zavaroktól és hogy ezt más esetben is igy oldották meg szórakozott és anyagi ügyek elintézéséhez nem értő embereknél, amire például felhozta a *Csemegi Károly* életberendezését."

A halál után.

Igy folyt le a mi legutolsó tanácskozásunk ezekről az ügyekről. Amit itt megbeszéltünk, azt Jókai hüségesen meg is tartotta. Megtartotta felesége is, aki legjobb tehetsége szerint sikeresen intézte ezeket az ügyeket Jókai Mórnak, sajnos, hamarosan bekövetkezett haláláig.

A nyarat abban az esztendőben Siófokon töltötte Jókai, őszszel Pesten tartózkodott, megirta utolsó munkáját, a *„Börtön virága"* cimü regényt, azután elutazott Nizzába, ahonnan tavaszszal hazajött meghalni.

Mikszáth Kálmán azt szokta mondani, hogy valakinek, ha nem is nagyságát, de közéleti jelentőségét és népszerüségét aszerint lehet megbirálni, hogy hány napos halott az illető. Ugy értelmezte ezt, hogy hány napig foglalkozik a közvélemény és a sajtó az illető elhunyttal.

Mikszáth szerint a közönséges ember egynapos halott volt, mert annak csak halála hirét közölték a lapok. Már számottevő az, akinek harmadnap még a temetéséről is irnak. Akivel még azontul is egy-két napig foglalkoznak, az már igen jelentős ember lehet. Csak az igen nagyokkal és az igen magas polcon állókkal foglalkozik a sajtó és a közvélemény nyolc napig. Ilyeneknek jelölte ő meg *Kossuth Lajos*-t, *Ferenc József*-et, *Jókai Mór*-t.

Ebben sok igazság van, de e szerint a megállapitás szerint *Jókai* a legeslegnagyobb halottak közé tartozott. Az ő halálával nem is nyolc napig, hanem hetekig foglalkozott a sajtó, ha nem is mindig kivánatos formában, mert hiszen még halála után is kikezdte az ő utolsó éveinek magánügyeit és hagyatéka körül is tülekedett az indiszkréció és a médisance.

De hát ezen is túl vagyunk. Jókai halandó teste künn pihen a Kerepesi-temetőben, de lelke és szelleme örökszép könyveiben itt fog maradni, amig egy magyar él ezen a földön. Ő betöltötte hivatását, mint kevés más ember e világon, megtette kötelességét, amelyet a gondviselés ráótt — de megtettük-e vajjon mi kötelességünket vele szemben?

Ha már vétkezett a mai magyarság az élő Jókaival szemben, helyrehozta-e hibáját a holt Jókaival szemben?

Nem! Nem tette meg. Adós vele, még pedig többféle irányban. Amit elmulasztott, helyre kell hoznia a mostani vagy a jövő nemzedéknek.

Intézetünk azon viszonynál fogva, amelyben Jókai Mórral állott, az ő halálakor nemcsak a szokásos magyarnyelvü gyászjelentést bocsátotta közre, hanem francia nyelven is tett ilyet közzé és azt szétküldötte minden országba, ahol Jókainak kiadója volt, minden lapnak, amely Jókaival érintkezésben állott, minden külföldi irodalmi társulatnak, továbbá az irodalmi folyóiratoknak, akadémiáknak és Jókai minden nyelven való forditóinak. A francia nyelvü gyászjelentést közölték a világ nagy lapjai. A „*Gaulois*“ Jókairól irt cikke keretében különösen méltányolja annak hangját: „*comme une inscription lapidaire*“. A jelentés hasonmását a könyv 313. oldalán közlöm.

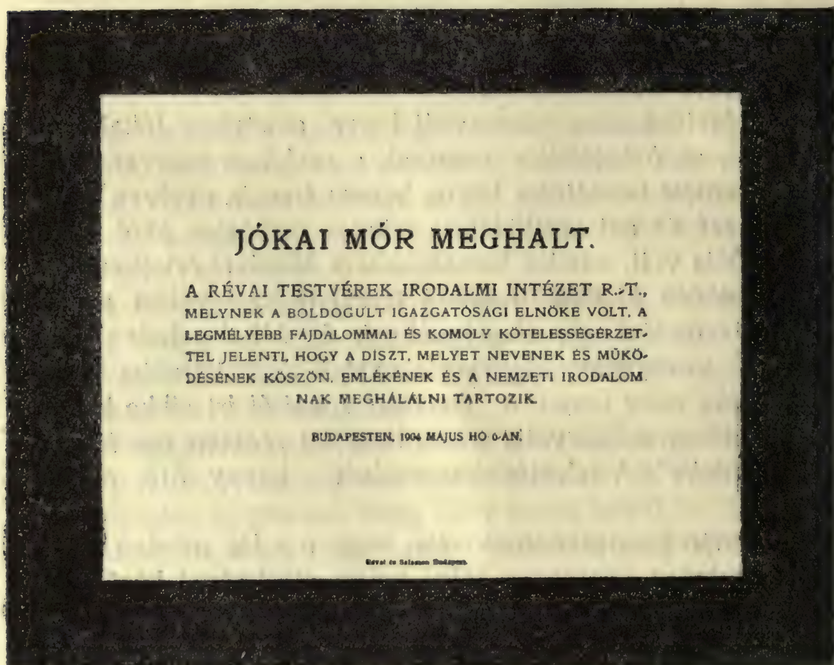
Azután gondoskodtunk róla, hogy a világ minden részében és minden nyelvén a Jókai halála alkalmával közölt cikkeket a különböző ujságszelvény-vállalatok részünkre összegyüjtsék és ezt az impozáns gyüjteményt átadtuk Jókainénak, hogy azt a Jókai-ereklyék mellé helyezze el további intézkedésig. Azután megszavaztuk a nemzet által emelendő Jókai-szobor költségéhez az első 1000 koronát, abban a meggyőződésben, hogy mihamarabb megindul egy nagyszabásu szobor költségeire a gyüjtési akció, elhatároztuk továbbá, hogy gondoskodni fogunk a költő emlékéhez méltó nagy biografia megirásáról, és hogy a magunk részéről minden rendelkezésünkre álló anyaggal hozzá fogunk járulni a Jókai-muzeum megalapitásához.

Mi az a *Jókai-muzeum?* Egy muzeum, amely nincs, de amelynek lennie kellene! Még soha igy együtt nem volt egy különleges muzeum anyaga, szinte hiány nélkül; tökéletesen

az utolsó darabig mind együtt van, ami bele tartozik és maga a muzeum még sincs meg.

Mindenki, akit illet, hozzájárult a maga munkájával ahhoz, hogy ez a muzeum meglegyen, mindenki fogadkozott, hogy meglesz és még sincs meg.

Mikor a Jókai-jubileum alkalmával ugy intéztük az ügyeket, hogy az összes tényezők, akik Jókait ünnepelni

JÓKAI MÓR MEGHALT.

A RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET R.-T., MELYNEK A BOLDOGULT IGAZGATÓSÁGI ELNÖKE VOLT, A LEGMÉLYEBB FÁJDALOMMAL ÉS KOMOLY KÖTELESSÉGÉRZETTEL JELENTI, HOGY A DISZT, MELYET NEVÉNEK ÉS MŰKÖDÉSÉNEK KÖSZÖN, EMLÉKÉNEK ÉS A NEMZETI IRODALOMNAK MEGHÁLÁLNI TARTOZIK.

BUDAPESTEN, 1904 MÁJUS HÓ 6-ÁN.

A magyar nyelvü gyászjelentés.

akarták, mulandó ünneplés és lármás dáridó helyett valamilyen maradandó dokumentummal róják le a tisztelet adóját, akkor arra gondoltunk, hogy mindezeket a tárgyakat valamikor egyesiteni fogjuk azokkal a nagyszámu emléktárgyakkal, amelyek már addig is összegyültek a Jókai lakásán, azután talán lehetséges lesz megszerezni mindazt, ami a költőt életében környezte, könyvtárát, képeit, kagyló-gyüjteményét és minden egyebet.

Én ugy képzeltem, hogy talán lehetséges lesz magát

a házat is megszerezni, amelyben Jókai élt és annak berendezését ott meghagyni ugy, ahogy benne élt. Ez lett volna azután az egész világon a legtökéletesebb költőház, külömb még a weimari Goethe-háznál is, melyet sok részben csak később rekonstruáltak.

Ha ez a terv valóra válik, akkor a későbbi nemzedékek is ugy látták volna meg ezeket a helyiségeket, ahogy a Jókai

L'INSTITUT LITTÉRAIRE RÉVAI FRÈRES SOCIÉTÉ ANONYME, EDITRICE DE L'IMMORTEL POËTE-ROMANCIER FEU LE D[EUR] MAURICE JÓKAI, FAIT PART DE LA DOULOUREUSE PERTE QUE LE GÉNIE NATIONAL ET LA GLOIRE DES BELLES-LETTRES HONGROISES ONT SUBI PAR LA MORT DU GRAND ÉCRIVAIN

MAURICE JÓKAI

DÉCÉDÉ À BUDAPEST LE 5. MAI 1904.

Imprimerie Révai & Salamon Budapest.

A francia nyelvü gyászjelentés.

életében voltak, ahogy bennük megálmodta és megirta a maga munkáit. Minden ott maradt volna a maga helyén, az iróasztaltól kezdve a karosszékig, a kandallótól az ágyig. És minden ott lett volna, ami a késő ivadékoknak megmutathatta volna, hogy a magyar nemzet hogy tisztelte az ő nagy fiát, hogy az egész világ hogy hódolt szellemének.

Mikor a jubileumra összegyült az ereklyéknek az a páratlan gyüjteménye, amelynek csak felsorolása is jóformán egy fél kötetet tesz ki, előadtam a tervet az akkori közoktatás-

ügyi miniszternek, akinek az nagyon megtetszett és biztosra igérte, hogy a kormány a terv kivitelét mindenképpen elő fogja mozditani. Mikor öt évvel később *Lukács Béla* kérte a tárgyakat a párisi kiállitás részére, Jókait is beavattam a tervbe és kértem, egyezzék bele, hogy az összes emléktárgyak, ha majd egy év multán Párisból visszakerülnek, már ne ő hozzá, hanem a Nemzeti Muzeumba szállittassanak el gondos megőrzés végett. Jókai elértette, miről van szó és tervembe 1899 tavaszán készségesen bele is egyezett. De mire a tárgyak 1901 elején visszaérkeztek — az életében közben beállott változásra való tekintettel — mégis csak a saját lakásán, az Erzsébet-köruton akarta a tárgyakat látni élte fogytáig.

Ennek ellenére az irodalom berkeiben az köztudomásu dolog volt, hogy a Bajza-utcai ház, — mely különben is városi telken épült, — belátható időben *Jókai-ház* lesz, hogy annak első emeletét teljesen a *Jókai-muzeum* fogja elfoglalni és földszinti helyiségeiben meg fog valósulni az a terv, mely éppen a Jókai-jubileum kapcsán merült fel, mely ennek első programmpontja volt: a ***költők házának*** terve.

Mindenki egészen természetesnek tartotta, hogy az a Bajza-utcai kis palota és annak Jókai által lakott szobái, — ugy ahogy vannak, azzal az előkelő izléssel berendezve — minden időkre meg fognak maradni mindenestül, a század elejéről való iróasztallal, amelyen Jókai dolgozott, a nevezetes bőrkarosszékkel, melyen Jókai ült, a régi szép butorokkal, mozaik-szekrényekkel, a hires komáromi tulipános ládával, a Jókai-művek befogadására készitett remek könyvtárszekrénynyel, a jubileumi bizottság által készitett Thék-féle emléktárgyszekrényekkel, a nagy tintatartóval, a Jókai tintatartójával, a magyar nők által készitett nagy művészi szőnyeggel, a mindenfelé elhelyezett és mindenben személyes vonatkozásu ritkaságokkal, becses régiségekkel, régi fegyverekkel, vázákkal, ritka edényekkel, azzal a hires csiga-gyüjteménnyel, melyen oly gyakran legeltette szemeit, mely öt külön kis regény irására inspirálta, a falakon levő családi és irodalmi vonatkozásu képekkel, Jókainak magának a legnagyobb művészek alkotta arcképeivel, a magyar művészek által készitett Jókai-albummal, a legjobb magyar festők legjava munkáival, Jókai szobraival, elefántcsont-faragványaival, azután a Jókai-

könyvtárral, melyben minden művének mindenféle kiadása megvan magyarul és idegen nyelven és azokkal a megbecsülhetetlen értékü kis kopott jegyzőkönyvekkel, amelyekbe minden érdekeset feljegyzett, amit életében hallott, továbbá ötleteit, eszméit, álmait, ábrándjait, mindenféle bölcs mondást, adomát, különös megfigyelést, megtörtént eseményt. Ha mindezekhez a meglevő tárgyakhoz hozzájön az a páratlanul becses anyag, mely a Jókai-család egyes tagjainál, különösen a Hegedüs-családnál összegyült, a Jókai ifjukori festményei, a tardonai, a füredi képek, a Jókai-család arcképei, cimerkönyve, Jókai különböző korbeli fényképei és egyéb ábrázolásai, Jókai gyermekkori levelei szüleihez és első verseinek kéziratai, a Jókai-család érdekes levelezése és végül a mindenfelől összegyüjtendő Jókai-kéziratok — minő páratlan gyüjtemény lesz ez!

Mit nem adnának az angolok érte, ha ilyen *Shakespeare-muzeumot* tudnának létesiteni, mit a franciák, ha még a XIX. századbeli *Viktor Hugo*-nak is csak megközelitőleg értékes ereklye-muzeumot tudnának emelni.

„Valami csodálatos ragyogás, őseredeti zamat és kimondhatatlan báj ömlött végig ezen az interieurön — irja *Vészi József*, — a Jókai interieurjén, amelyben egy isteni ihletü poéta és egy tuláradó gazdagságu művészlélek teremtő álmai szövődtek.

Már életében is csupa emlék vette körül, a saját dicsőségének emléke. Mindaz, ami őt otthonában környezte, egy egész nemzet hódolatáról beszélt neki.

Külső megjelenésükben ezek az ajándékok a magyar iparművészet találékony fantáziájának legváltozatosabb remekei. Igazán elmondhatni róluk, hogy egy egész nemzet művészi alkotó ereje szedte össze bennük minden becsvágyát és teremtő-képességét, hogy a milliók géniusza nyilatkozzék meg annak a lábainál, aki műveiben e géniuszt ébresztette, nevelte és pazarul gazdagitotta."

Minő gazdag ez a magyar nemzet, hogy ilyen nagy kincse van és minő pazar és préda, hogy nem becsüli meg!

Mert nem becsüli meg. Évekig nem törődött vele, majdnem el hagyta vitetni külső országba. Komolyan szóbakerült, hogy mindez a megbecsülhetetlen kincs Londonba

kerül a British Museumba, mely a magyar költő ereklyéit jobban becsüli meg, mint a magyarság.

Közben ugy fordult a dolog, hogy *Fesztyék* el akarták adni Bajza-utcai villájukat, a „*Jókai-ház*“-at, mely nem vált azzá, mert anyagi viszonyaik megromlottak. Ennek az eladásnak nehézségek állottak utjába. A telek a fővárosé volt, mely *Feszty Árpád*-nak megengedte volt, hogy műtermet épitsen rajta. A főváros bizonyára tekintetbe vette akkor azt is, hogy jogos művészi érdeket mozditván elő, egyszersmind Jókait is „home“-hoz juttatja.

Ami eddig lehetetlennek mutatkozott — a *Jókai-ház* megalapitása — nyomban lehetségessé vált, mihelyt magánérdekek füződtek hozzá. Nem tudom, ki kezdeményezte: egyszerre csak a *Petőfi-Társaság* lépett ki a szintérre, mint a ház vevője, oly célból, hogy abból „*Jókai-Petőfi-házat*“ létesitsen, elhelyezze benne a birtokában lévő *Petőfi-relikviákat*, azután felállitsa a *Jókai-muzeumot*. Most már ment a dolog. A főváros hozzájárult az eladáshoz, illetve a *Petőfi-Társaság* részéről való vételhez.

Eddig minden rendben van. De most azután ujra jelentkezett az az áramlat, melynek érdekében lehetett még a holt Jókai nimbuszának leszállitása is és egyszerre csak a „*Jókai-Petőfi-ház*“-ból tranzigálás utján „*Petőfi-Jókai-ház*“ lett. De még ez sem volt elég. *Jókai*-nak még ez sem jár ki, mert némelyeknek ez sem tetszik. Egyszerre csak „*Petőfi-ház*“ lett a Bajza-utcai kis átalakitott palotából. *Jókai* neve eltünt. A *Petőfi-ház* elsikkasztotta a *Jókai-házat*.

És a magyar irók, akik mindig mellette voltak az élő Jókainak, akik sohasem hagyták el, akik nem engedték bántani, amig élt, akik legnagyobb bajaiból is kisegitették élete utolsó percéig — azok engedték ezt, azok elhagyták most a holt költőt, azok türték, hogy a legszebb és legértékesebb költő-háza a világnak, amelynek csodájára járt volna még a legműveltebb nemzet művelt fia is — a *Petőfi* szent nevében, annak a Társaságnak az égisze alatt sikkadjon el, amelynek *Jókai* megalapitása percétől kezdve atyamestere, vezére, zászlóvivője volt.

Én nem hallgattam el aggodalmaimat azokkal szemben, akik a *Petőfi-ház* ügyét intézték. Azt mondták, hogy aggodal-

maim túlzottak, mert ők *Jókai*-t is beállitották abba a keretbe, az összes rendelkezésre álló anyagot szépen elrendezik és szaporitani fogják az idők folyamán, amikor arra mód és alkalom nyilik. Hogy a *Jókai*-név a ház elnevezésében eltünt, ezt a közvélemény hangulatával magyarázták.

Hát én kimentem és megnéztem ezt a Jókai nevéhez méltó ereklye-gyüjteményt. Az előttem jól ismert nagy termet töméntelen koszoru-szalaggal körülaggatva találtam, ezek a szalagok lelógtak a fal mentén minden rendszer nélkül, mintha egy selyem- és szövet-gyüjtemény mustrái volnának, egy pár kis képet láttam még elszórva imitt-amott a falon. Kétségbeejtő látvány volt, nem akartam többet látni.

Azóta, ugy tudom, az állam megszerezte egy részét a Jókai-relikviáknak, Jókai özvegyétől. Ugy hallom, részben a muzeumban, részben a Petőfi-házban helyezte el. Alaposan és ugy látszik, műgonddal szórták szét őket.

Ezen csak egy módon lehet segiteni. A *Jókai lakását rekonstruálni kell*, még pedig addig, amig azt Jókai fogadott leánya, *Feszty Árpádné* megcsinálhatja; az egyetlen, aki tudja, mi hol volt, hogy volt elhelyezve, mi hová tartozik és mi hová való; az egyetlen, akinek amellett művészi izlése van ennek a feladatnak a megoldására.

Ez nem maradhat igy. Ezt feltétlenül jóvá kell tenni. Ha a magyarság élni akar — legelső teendői közé tartozik *Jókai*-val szemben adósságát megfizetni. Ha a tegnapi nemzedék elhibázta a dolgot — a mainak helyre kell hoznia azt.

Ezzel tartozik Jókainak is, de még inkább saját magának.

Ha a magyarság élni akar — akkor vissza kell térnie *Jókai*-hoz, az egyetlenhez, aki képes a jelen nyomoruságából kiemelni a nemzetet és megedzeni a lelkét az új, a mindennél nagyobb, a legendás feladatokra — az új, az ezer év előttinél nehezebb honfoglalásra, a haza visszafoglalására, a nemzet új életre keltésére.

Vissza kell térnie *Jókai*-hoz, be kell rendeznie az ő házát, a magyarság bucsujáró helyéül.

Vissza kell térnie *Jókai*-hoz; az ő könyveihez, az ő remekműveihez, az ő költészetéhez, mert hogy is hangzott akkor az a mi felhivásunk, mely meginditotta az élő Jókai felmagasztalását?

„Aki lelkünket táplálta reménytelen időkben, aki örömünk, aki gyönyörünk, aki vigaszunk volt életünk minden szakában; aki áldásunk volt, megtöltvén a szellem, az erkölcs, a hit, a fölemelkedés, a hazafiság kincseivel a mi szivünk tárát: Gyertek mind hozzá, öregek, ifjak, urak, polgárok..."

A magyarságnak vissza kell térnie *Jókai*-hoz és helyre kell hoznia egy másik nagy mulasztását is: meg kell alkotnia az ő ***emlékszobrát*** magas piedesztálon, hogy onnan alátekinthessen az ő nemzetére és láthassa, vajjon megteszi-e kötelességét, megvezekel-e büneiért, felemelkedik-e hivatottságának magaslatára; hogy onnan a magasból ellenőrizhesse, vajjon az ő szellemében tölti-e be hivatását a magyarság: az engesztelődés, a béke, az emberiesség szellemében, a felsőbbrendü emberi célok szolgálatában, az emberiség, a műveltség és a magyarság érdekében!

XIV.

MEGALAKUL A RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.

A Jókai-összkiadással és a Pallas-Lexikonnal elért sikerek kijelölték a követendő utat; a nagyszabásu terjesztés terén aratott a cég sikert — ezen a téren kell majd tovább fejleszteni a vállalatot: ki kell épiteni a meglevő terjesztési szervezetet és ezt a nagyobb irodalmi vállalatoknak, az egész hazai irodalomnak rendelkezésére bocsátani.

Amikor ennek a tervnek megvalósitási lehetőségeivel foglalkoztunk, kapóra jött egy kezdeményezés, melyet egy régi üzletbarátunk velünk közölt. Arról értesitett bennünket, hogy a *Méhner-féle kiadóvállalat* az ő tudomásával eladó, nem találnánk-e céljainkkal megegyezőnek annak megszerzését. A *Méhner-féle* könyvkiadóvállalat korszerü átalakitáson ment keresztül. A *Petőfi* füzetes kiadásának terjesztésével elért sikere után fokozatosan felhagyott a ponyvaregények kiadásával és terjesztésével és most már (1895) előkelő szinvonalu jelentős kiadványok egész sorozatával rendelkezett. A füzetes kolportázs eszközeivel terjesztette a *Ribáry-féle „Nagy Képes Világtörténet“*-et, azután megszerezte *Vörösmarty, Tompa, Garay* munkáinak kiadási jogát, azokat igen szép, a *Ráth*-éhoz hasonló klasszikus kiadásokban bocsátotta közre. Nagy sikerrel terjesztete szép, képes kiadásban *Vas Gereben* munkáit, ugyszintén *Hellwald* hires népiesen tudományos munkáját, *„A föld és népei“*-t, illusztrált diszműalakban, valamint kisebb formátumokban is közrebocsátott néhány szép verses anthológiát és népies hagyományaihoz hiven egy valóban jelentős naptár-kiadványi sorozatot alapitott meg és

azt oly ügyesen tudta a nép széles rétegeiben elterjeszteni, hogy abban az időben a népies irodalmi termelés e legfontosabb ágában jóformán az első helyre került.

Nekünk ez a propozició igen alkalmasnak látszott jelzett törekvésünk előmozditására és megbiztuk emlitett üzletbarátunkat, hogy közelebbi adatokat szerezzen részünkre, hogy a dologgal bővebben foglalkozhassunk. Ő ennek a felhivásunknak akként felelt meg, hogy már néhány nap mulva elhozta a *Méhner Vilmos* konkrét ajánlatát és részletes leltárát és abbeli kijelentését, hogy egész üzletére, annak összes készleteivel és jogaival opciót ad emlitett üzletbarátunknak, *Moiret F. Ödönnek* 1895 április 30-ig, meghatározott összegü vételár mellett. Mi az ajánlatot mindenképpen tárgyalhatónak tartottuk és kijelentettük *Moiret*-nak, hogy amennyiben a velünk közölt adatok a valóságnak megfelelnek, mi az üzletet meg fogjuk venni. *Moiret* erre összeköttetésbe hozott *Méhner*-rel aki bemutatta nekünk raktárát, készleteit, könyveit, forgalomkimutatásait, szóval teljes mérvben tájékozott az üzlet mibenléte felől és lehetővé tette a pótlólag bekért adatoknak közlésével, hogy alapos becslési számitásokat készithessünk a vételár tekintetében, amelyek kedvező eredményre vezettek.

Abban az időtájban felkeresett engem a m. kir. József-műegyetem Rector Magnificusa, *Kőnig Gyula* professzor és arról értesitett, hogy tagja lévén a *Franklin-Társulat* igazgatóságának, ezután kiterjedtebb hatáskörhöz fog jutni. Mint régi ismerősét, felkért tehát, lássam el tanáccsal és utbaigazitással, hogy miként lehetne ezt a sok tekintetben elhanyagolt és álmos intézetet eleven, mozgó, produktiv vállalattá tenni.

Engem *Kőnig Gyula* látogatása felette megörvendeztetett, még pedig két okból. Mindenekelőtt örültem annak, hogy a magyar könyvkiadóság egy ily kiváló erővel gyarapodik, hogy egy ily magas polcon álló és kiváló szellemi kvalitásokkal biró férfiu fogja ezután Magyarország legnagyobb könyvkiadóvállalatának a legfőbb irányitást megadni, mert ebben a szakmára nézve nagy perspektivákat láttam és magának a könyvkiadói pályának megbecsülését. Abban a hitben voltam, hogy ha egy ily neves tudós képzettségének és eszének egész felkészültségével egy nagy könyvkiadóvállalat élére áll, ebből

az egész szakmának, a könyvkiadásnak, az irodalomnak, a kulturának nagy haszna lesz.

De örültem másfelől azért is, mert *Kőnig Gyula* felszólitásával éppen akkor fordult hozzám, amikor annak a tranzakciónak előmunkálataival foglalkoztam, melynél a *Franklin-Társulat*-ot, mint jelentékeny tényezőt, számitásba vettem.

Az én tervem ugyanis az volt, hogy megalapitunk egy uj részvénytársaságot, amelynek alapját a mi terjesztési organizációnk, valamint a mi vállalatunk nagystilü terjesztésre alkalmas munkái alkotják, ebbe beleillesztjük a *Méhner-féle* vállalatot, továbbá belekombináljuk a *Ráth-féle* könyvkiadóvállalatot, mint amely személyi körülményeknél fogva előreláthatólag előbb-utóbb eladóvá fog válni. Belevesszük a tervbe a *Franklin-Társulat*-ot és az *Athenaeum*-ot, e két legnagyobb kiadóvállalatunkat, amelyek legnagyobb mértékben vannak érdekelve abban, hogy egy kitünően organizált terjesztési apparátus hozza forgalomba az ő népszerü kiadványaikat. Meg voltam győződve róla, hogy ez az uj, nagyüzemi könyvterjesztő-vállalat a többi kiadóknak, elsősorban a Franklinnak és az Athenaeumnak oly kiváló szolgálatokat tehet és annyira kapcsolatos az ő érdekeikkel, hogy szinte bizonyosra lehet venni, hogy azok ebben az egészséges alakulásban készörömest részt fognak venni.

Midőn tehát *Kőnig Gyula* saját kezdeményezéséből tanácskérés cimén felkeresett, felette örültem, hogy mindjárt ezzel a kész tervvel állhattam elő, amely egyszeriben megoldotta az általa felvetett kérdést. Minthogy az ilyen dolgokat nem lehet másként tárgyalni, mint a legteljesebb bizalom alapján és minthogy természetesen megemlitettem előtte a már konkrét formákat öltött *Méhner-féle* terveket is, magától értetődőnek kellett találnom, amidőn felkért arra, hogy a *Méhner-ügy* összes aktáit tanulmányozás végett engedjem át neki. Én nemcsak *Méhner* javaslatait és kimutatásait, hanem heteken át készült saját becsléseimet, valamint az opciós okmányt is átadtam neki azzal, hogy ő azt a *Franklin-Társulat* igazgatósága elé terjessze és azzal, hogy magától értetődőleg, amennyiben az igazgatóság a vételhez és az alapitáshoz hozzájárul, azt közösen fogjuk végrehajtani, az közös vállalat, közös üzlet lesz.

Megindultak a tárgyalások hosszasan és körülményesen. Mindig uj és uj okok és ürügyek merültek fel, amelyek a tárgyalások befejezését hátráltatták. Hol X. igazgatósági tag volt távol, hol Y., hol nem készült el még a főkönyvelő bizonyos számitásokkal, hol nem lehetett összehivni az igazgatósági ülést. A halasztó okokból és ürügyekből sohasem fogytak ki. Ezek minket természetesen minden tekintetben hátráltattak és az általunk tervezett részvénytársaságot, amelynek megalapitására egyébként minden előkészület megvolt, nem hozhattuk létre addig, mert hiszen a *Franklin-Társulat* még mindig nem nyilatkozott, még mindig halasztotta állásfoglalását a Méhner-ügyben — halasztotta addig, mig az opció terminusa lejárt, 1895 április 30-ig.

A rákövetkező napon ellenben a *Franklin-Társulat* suo nomine megkötötte a szerződést a *Méhner Vilmos*-céggel és ezzel magához váltotta ezt a jelentős kiadóvállalatot.

Ez az ügy egy alkalommal, egy per során, a nyilvánosság előtt szerepelt, amikor — még Kőnig Gyula életében, sőt az ő jelenlétében — alkalmam volt nyilatkozni róla.

Könyvem szellemének legjobban az felelne meg, ha ezt a negyedszázad előtt lefolyt áldatlan esetet egyáltalában meg sem említettem volna, de ez sajnálatomra azért nem lehetséges, mert enélkül nem tudnám megmagyarázni, miért alakult meg a részvénytársaság az eredeti tervtől teljesen eltérő módon.

A történtek után természetesen nem lehetett többé szó róla, hogy a *Franklin-Társulat* részt vesz a mi tervezett alakulásunkban, hiszen a *Méhner-féle* üzlet megvételével az volt a célja, hogy azt kizárólag magáénak tudhassa és ezzel a mi tervezett tranzakciónkat csirájában megfojthassa.

Mi teljesen uj helyzet előtt állottunk. Eredeti tervünk dugába dőlt. A terjesztési nagyüzemet a két legnagyobb kiadó hozzájárulásával és az ő kiadványaiknak alapul vétele mellett megvalósitani nem lehetett, ezt a féltékenység meghiusitotta.

Nekem ily körülmények közt az volt a nézetem, hogy el kell ejteni a részvénytársaság megalapitásának gondolatát. Különben is mindig helytelenitettem, ha magánszorgalom által felépitett vállalatok részvénytársasági formába öltöztek át. Visszaemlékeztem, hogy édesatyám is annak idején zokon vette *Emich*-től, *Heckenast*-tól átalakulásaikat. Különösen az

irodalom terén feltétlenül bizonyos nagyobb függetlenség, lendület, önállóság van biztositva a magáncégnek, mint a formákhoz és esetleg illetéktelen beavatkozásokhoz és ellenőrzésekhez kötött részvénytársaságnak. Azonfelül az ilyen átalakulás rendesen azt a gyanut ébreszti, mintha az illető cég anyagi okokból kényszerülne rá. A mi esetünkben most ez sem lehetett mérvadó. Sok vivódásunk, nehézségünk, gyötrelmünk, elképzelhetetlen anyagi nehézségek leküzdése után most végre teljesen konszolidált állapotban állott itt cégünk. A Jókai-vállalat révén néhány százezer korona készpénz volt a bankban, mert ugy volt elrendezve a dolog, hogy az ott összegyült előfizetési pénzből a kiadócég sorozatonként az elkészitéshez és expedicióhoz képest mindig az illető sorozatra vonatkozó részösszeget veszi fel.

Ha már nem sikerült az alakulás ugy, hogy abban minden tényező részt vegyen, amint azt terveztük volt, akkor legjobb azt elejtenünk és megtartanunk önállóságunkat, függetlenségünket, akciószabadságunkat. Ez volt a nézetem.

Öcsém más nézeten volt. Ő azt gondolta, hogy reputációnkon csorba esett azáltal, hogy tágabb körök tudomására jutott tervezetünk dugába dőlt, hogy ezt csak ugy parirozhatjuk, ha a történtek után is megalakitjuk a részvénytársaságot. Édesatyám is öcsém álláspontja felé hajlott, neki erre más oka is volt. Bár nem változott meg nézete, amelyet valamikor vallott, mégis azóta egy és más tapasztalat indokolta, hogy ebben a tekintetben engedékenyebb legyen. Bécsben a monarchia egyik legnagyobb könyvkiadó-cégének tulajdonosa meghalt nagy vagyon hátrahagyásával és fia, aki a jelentékeny vállalatot örökölte, testvérei örökösödési igényeit csak ugy tudta kielégiteni, ha kiadóvállalatának legbecsesebb részeit áruba bocsátja.

Atyámnak jogosult önző érdeke is lehetett a részvénytársaság megalapitása, mert vissza akarván vonulni az üzlettől, ily módon vonhatta ki abból legkényelmesebben benne fekvő tőkejárandóságait, de meg vagyok győződve, hogy nem ez az önző ok, hanem ama másik vihette rá, hogy öcsém felfogásához hajoljon.

Nekem engednem kellett és igy azután elhatároztuk, hogy megalakitjuk a részvénytársaságot 800.000 korona

alaptőkével, jórészben családi részvénytársaság jellegével. Az alakulás 1895 julius elején történt. Az első igazgatóságba megválasztattak: *Jókai Mór, Beöthy Zsolt, Mikszáth Kálmán, Adler Gyula, dr. Ardó Alfréd, dr. Bleuer Samu, Székely Ferenc, Révai Mór* és *Révai Ödön.* Az igazgatóság összeállitásában az irodalmi szempont uralkodott. Az igazgatóság irodalmi emberekből állott. Mindenekelőtt hazánk legnagyobb három élő irója, *Jókai, Beöthy, Mikszáth* adtak diszt az igazgatóságnak. *Székely Ferenc* is az irodalomhoz számitotta magát, joggal; egyik legkiválóbb munkatársa volt a *„Borsszem Jankó"*-nak. A korán elhunyt *Bleuer* feltünést keltett szatirikus rajzaival, lelkes barátja, tehetséges művelője volt az irodalomnak. E sorok irója is jogot vél formálni arra, hogy az irodalomhoz számitsa magát. A pénzügyi szempontot ezzel szemben a vállalat első igazgatóságában két bankár képviselte, a már fentemlitett *Székely Ferenc* és *Adler Gyula* bankár. Jogászunk, ügyészünk, mindenben tanácsadónk a kitünő jogász, *Dr. Ardó Alfréd* volt, a kereskedelmi szempont *Révai Ödön* személyében nyert kifejezést.

Ebben az igazgatóságban mindig a legnagyobb összhang uralkodott, mindenkit ujra választottak meg az esedékes választások alkalmával. Az évek során az igazgatóság kiegészült hasonló szellemü tagokkal, u. m.: *Kozma Andor, dr. Szántó Andor, dr. Rajner Béla, Kola Richárd* és *dr. Stein Richárd* urakkal.

A vállalat megalapitója, *Révai Sámuel*, nem vállalt többé szerepet annak vezetésében. Félrevonult, pihenni vágyott és dolgozni. Kipihenni az üzleti fáradalmakat és küzködéseket és amellett örökké éber szellemét foglalkoztatni.

Érdeklődésével és tanácsával azonban azontul is kisérte a vállalat müködését élete végéig.

XV.

RÉVAI SÁMUEL.

Midőn *Révai Sámuel* örökre megválik a vállalattól, mely egész gazdag lelki és szellemi életének legfőbb tartalma volt, egész külön el kell őt e helyütt bucsuztatnom. Nem azért, hogy dicsőitsem, hanem azért, hogy megállapitsam helyét a vállalat addigi és azontuli életében. Mert volt hatása azontul is és lesz a jövőben is. És lesz, ha az ő alakja a maga teljes lényében világossá és láthatóvá válik, hatása az ő szellemének másokra is, más emberekre, más intézményekre, de különösen a jövendőbeli magyar könyvkereskedelemre.

Az eddigiekben azokban a vonatkozásokban láttuk *Révai Sámuel*-t, amelyek a cég megalapitásával, küzdelmeivel, válságaival, kezdeményezéseivel, előremenetelével kapcsolatosak voltak.

Minthogy mindezeket az ő szelleme irányitotta, érdekes lesz megismerkedni ezzel a szellemmel egyéb vonatkozásokban is, nézeteivel, felfogásaival az ő szakmáján kivül eső dolgokról is.

Élete folyásának külső körülményeit, ifjuságát, tanulóéveit, vándoréveit, önálló megtelepedésének küzdelmeit igen élénken irja le *Steinhofer Károly* róla irt életrajzában, ezekre itt nem térek ki.

Azt már a könyv egyik előbbi fejezetéből láttuk, hogy atyám valóságos autodidakta volt a szó teljes és igaz értelmében és az is maradt. Sohasem szünt meg tanulni, sohasem hagyta abba az önképzést. Az ilyen embernél különösen érdekes annak a vizsgálata, hogy mit olvasott. Erre a kérdésre

ebben az esetben igen könnyü a felelet. Életének első felében főolvasmánya *Goethe* munkái voltak. Második felében azután a világ nagy történettudósait, filozófusait, természettudósait olvasta. *Goethe*-ből valóságos kultuszt üzött. Egy izben valamelyik levelemben, ugy látszik, *Goethe*-t emlitettem meg, mert azt irja nekem válaszul 1880-ban:

„Goethét idézted utolsó leveledben. Ez már magában véve elég ahhoz, hogy ez a levél rám nézve különös érdekkel birjon. Ha a világot, ahogy azt Strauss Dávid Frigyes naiv jóhiszemüségében és nagy tudománya dacára is tudósi korlátoltságában lehetőnek tartja, Isten és istenimádás nélkül lehetne elképzelni és ha én nem volnék a pozitiv vallás elvének hü követője, ha nem ismerném el egyedül ezt alkalmas expediensnek az emberiség számára, akkor bizony Goethe kultuszában engem aligha mulhatna felül valaki. Ő benne van személyesitve mindaz, amit én az eszményi világból a realisztikus életben elérhetőnek és követendőnek vélek. Olvasd figyelemmel és hatolj be mélyebben abba a nagy irodalmi kincsesházba, amelyben az olvasó, aki őt megérteni és felfogni képes, egy édent varázsol maga elé a képzelődésben és sok édeni órát a valóságban."

Az élet keserüségei elől rendesen *Goethe*-hez folyamodott és abban megnyugvást talált. Ha utazott, mindig magával vitt egy-két Goethe-kötetet, rendesen „*Wilhelm Meister*"-t, amitől nem tudott megválni. Goethe-imádatban töltötte jóformán egész férfikorát, alig engedett más hatást magához közel. Az volt az egyetlen tekintély, melynek szinte kritikátlanul vetette alá magát.

Ha pályáján végignézünk és egyes jellemvonásait kutatjuk, oly ember jellemképe rajzolódik ki előttünk, aki vasakarattal, kitartással és szivóssággal követi a maga elé tüzött célt, aki teljesen tisztában van szándékai felől és önérzetesen büszke hivatására. A munkát tartja az élet legfontosabb tényezőjének.

„Minden munka meghozza a maga eredményét. Aki saját hivatásához, életpályájához, keresetmódjához nem hoz magával bizonyos credót, akiben az önbizalom, erély és lelkesedés az elvállalt munka iránt nincsen meg, annak kezében még a kalács is kővé válik, száraz kéreggé, amikor a szájához viszi. Minden munka

megjutalmazza önmagát, hanem igazi munkának, becsületes és átgondolt, szorgalommal és kedvvel végzett, erélylyel és fáradhatatlan türelemmel és kitartással gondozott munkának kell lennie. Ez a kulcsa a dolognak."

Igy nyilatkozik egyik hozzám intézett levelében. Az ugynevezett rossz időkre való hivatkozást nem fogadja el.

„Aki ezekben keresi a hibát és nem *önmagában*, aki átengedi magát a sorsnak, csupán panaszszal él, elkedvetlenedve nézi a mindinkább tornyosuló bajokat, ahelyett, hogy felébredne, hogy komolyan keresné a kisegítő eszközöket, az elveszítette a játékot. Az idők mindig rosszak, nehezek. Be kell érni azokkal úgy, amint vannak; az időt fel kell használni és erővel, munkával, figyelemmel és elszántsággal meg kell küzdeni a balviszonyokkal és magával az idővel. Ez esetben a siker el nem maradhat."

Vasakarattal és acélos kitartással kell követni a célt. A komoly akarat nézete szerint minden nehézségen átsegiti az embert. Minél nehezebb a dolog, annál erélyesebben kell fáradozni; ellankadni, reményt veszteni nem szabad. Csak ilyen felfogás és ilyen szivósság magyarázza meg azt, hogy a pesti üzletalapitás körül tett tapasztalatai le nem lohasztották életkedvét és hogy mindig reményleni tudott, hogy ujra meg ujra kisérletekbe bocsátkozott ezen a téren.

Egyébként, ha az itthoni viszonyok és visszásságok időnként elkedvetlenitették, akkor a külföld felé forditotta tekintetét, mert mindig azon a nézeten volt, hogy nekünk a külföldtől kell tanulnunk. Kis vidéki könyvkereskedő létére és szükös anyagi viszonyai ellenére 1867-ben felkerekedett és kiment Párisba a világkiállitást megnézni. Onnan impressziókkal tele érkezett haza és még hónapokon át böngészte és olvasta a kiállitásról kiadott hivatalos jelentéseket és ismertető füzeteket. De vakon nem követte a külföldet, felismerte jó és rossz tulajdonságait.

Mikor én Németországba mentem az egyetemre, egyik levelében figyelmeztet arra, hogy oly nép közé jutok, amely minden más nemzet tulajdonságait igen jól tudja saját hasznára kiaknázni, de mégsem képes nagy emberi magaslatra

felemelkedni. Másokat szid és korhol a sovinizmus miatt, pedig a németek valósággal bálványozzák önmagukat.

„Ne bocsátkozz velük komolyabb szinezetü vitába, de ha rákerül a sor, óvd meg saját hazád becsületét ott, ahol kell, nyugodt eszmecserében."

Mikor Németországból képes levelező-lapokat küldök haza, az azokon látható ábrázolások hátramaradásunkat tüntetik szemei elé.

„Ezek a képes levelező-lapok — irja nekem — megszégyenitő képet tárnak fel lustaságunkról. Meddig fog ez igy tartani, miért vagyunk mi olyannyira hátra? Mert kényelemszerető, tunya nép vagyunk, mert szégyennek tekintjük a szerény életet és a serény munkálkodást, mert percnyi élvezetért feláldozzuk jövőnket, gyermekeink s a jövő nemzedék jobb sorsát."

Leveleiben mindig visszatér arra, hogy nézzünk körül a világban, tanuljuk meg más országokban szorgalmas, munkás emberektől és népektől, mely uton kell indulnunk, hogy saját jólétünket, de egyszersmind polgártársaink jólétét is kellő módon gyarapithassuk.

„Nem abból áll ám a dicsőség, hogy frázisokkal, szószaporitásokkal felhalmozzuk az évtizedeken át óriásira növekedett terveket és inditványokat, sem abban, hogy a napi kérdések sekély, felületes szótengerén felül uszó, önző, hiú személyes érdekeinket előmozditsuk, sem abban, hogy gomblyukszalag után való sóvárgásból vagy más léha kitüntetési vágyból kilépjünk a térre, mit sem célozván egyebet, mint saját önző vágyaink kielégitését.

A munka, szorgalom, a közszükségleteknek figyelembevétele, az igazi hiányok kipótlása és arra irányzott törekvés, hogy saját céljainkért való iparkodásunk egyszersmind az általános jólétre közrehasson, ez a feladat, ebben van áldás és ebben kell, hogy legyen megelégedés.

A tiszta öntudatot, hogy nem mulasztottuk el kötelességünket legjobb tehetségünk szerint megtenni, hogy nem követtünk öncélokat mások kárára és mások érdekeinek megsértésével, ezt a tiszta öntudatot kell a legnagyobb jutalomnak tekintenünk. Bizonyos, hogy csakis ilyen lelkületü polgárok müködé-

séből származhatik az általános jólét, csakis ilyen felfogásokból keletkezhetik egy nemzet anyagi és szellemi jóléte, gyarapodása, tekintélye és elismerése; csakis ezen az uton juthattak a nyugati népcsaládok arra az állásra, amelyen alig van remény őket utólérhetnünk.

Mindenki a maga helyén, mindenki a maga polgári foglalkozása szerint tegye meg kötelességét és ne vágjon bele mások munkakörébe, ne nyerészkedjék, ne törjön folyton gazdagság, köztisztelet, dicsőség után csupán hiuságból, érje be minden egyes ember azzal, hogy pontosan, lelkiismeretesen tölti be a maga helyét."

Ilyen életbölcseségekkel vannak tele ezek a levelek. Egy más alkalommal, 1880-ban elküldi nekem egy stuttgarti könyvkiadónak hozzá intézett levelét, amelyben az valamely folyóiratának terjesztése tárgyában egy uj eszmét pendit meg és hozzáfüzi a következőket:

„Tanuljunk, édes fiaim, tanuljunk minduntalan ezektől a németektől és más munkás, iparkodó nemzetektől. Hisz nálunk aranyat lehet meriteni a szüzies aknákból, csak értsünk hozzá és tudjuk őket megnyitni."

Egy más alkalommal még erősebb hangot üt meg:

„Hazánkban olyan végtelen sok az alkotni, megteremteni való, a talaj olyannyira áldásos és a munka oly számtalan feladat megoldására van hivatva, hogy egyszerüen ki kellene kergetni minden életrevaló embert oda azok közé a munkát végző, nem feleselő nemzetek közé, hogy tanuljanak lemondani a léháskodásról, szószátyárkodásról, hogy tanuljanak komoly munkába fogni, türelemmel, kitartással, ernyedetlen buzgósággal.

Sohasem fogunk anyagi prosperálásra szert tenni azokkal a politikai fontoskodásokkal, amelyekkel évtizedek óta szaturálva van közéletünk. Sohasem fog a mi nemzetünk kiemelkedni a posványos, roskadozó gazdasági hinárból, amig erős, szilárd, céljaikat ismerő, akaratos, jellemes férfiak nem állanak ki a sorompóba és nem küzdik le azokat a ferde, nyavalyás eszméket és nem söprik el azokat a pusztulásba vezető, politikai, társadalmi nemzetboldogitókat, akik utját állják minden helyesebb, üdvösebb iránynak és cselekvésnek."

Ezeket az utóbbi sorokat egy Londonból irt levelemre küldi nekem válaszul 1904-ben, midőn szemrehányást tesz egyuttal azért, hogy már évekkel ezelőtt nem mentünk ki, én is, öcsém is, Angliába, megismerkedni azokkal a nagyon eltérő viszonyokkal, azokkal az óriási arányokkal és azzal az életfelfogással, mely talán korábbi időkben döntő befolyással lehetett volna életünk folyására, világnézetünkre és pályánkra.

Minő őszinte öröm tör ki belőle, midőn hirül veszi, hogy az ujra éledő cég oly jeligét választott, oly signumot, amellyel ezentul minden kiadványát jelezni fogja és mely olyannyira megfelel az ő intencióinak.

„Fogadd elsősorban Te, szeretett fiam — irja hozzám — elismerésem és örömöm kifejezését a jelige és signum választásáért. Kifejezted a jeligében azt, hogy oktatásom, nevelésem, vezéreszméim benned kellően megfogamzottak, hogy jó talajba plántáltam elveimet, felfogásaimat és törekvéseimet. Tehát: *„Hass, alkoss, nyarapits.“* In hoc signo vinces.“

*

Minden megnyilatkozásából, egész élete munkájából kiérzik az erős, meggyőződéses magyarság, a művelt ember tisztult nemzeti érzése, mely előitéletektől, faji gyülölettől menten a magyarságnak ebben az országban az összes nemzetiségeknek is érdekében álló vezető szerepet vindikál, nehogy „mint oldott kéve széthulljon nemzetünk.“

Ezen erős nemzeti érzése mellett erős kritikát gyakorol minden alkalommal elkorcsosuló és pusztulásra szánt nemzeti intézményeink felett, magas európai szinvonalon szeretné látni biróságainkat, iskolaügyünket, közigazgatásunkat.

1869-ből való a következő, még most is aktuális megjegyzése:

„Itt minden a maga rendes medrében folyik, beleértve természetesen a vármegyei életet is, ahol egyik sógor a másikat teszi meg törvényhatósági vagy birósági tisztviselőnek. És ezen a héten megint egész sereg efféle választás volt. Mindebből pedig reám nézve az a tanulság, hogy ennek az egész intézménynek, ahogy ma áll, az az egyetlen haszna, hogy az ujonnan választott urak megrendelik a *legszükségesebb* törvénycikkeket, de az egész gyüjteményt már a világért sem. Ha ez a klikk *kény-*

telen megtanulni legalább ennyit is, még mindig üdvösebb, mintha egyáltalán semmit sem tud. És igy ki lehetne mutatni végül még azt is, hogy a választási rendszer mégis csak jobb a kinevezésnél, annyiban, hogy terjeszti a műveltséget olyan körökben is, amelyek egyébként nem igen hajolnak rá."

Erős magyar érzése minden vonatkozásban érvényesül. Mikor Lipcséből arról értesitem, hogy egy magyar irónak munkáját forditom németre — azt felette hibáztatja, a következő okfejtéssel:

„A mi feladatunk nem lehet a német irodalom gyarapitása, még ha magyar műveket ismertetünk is a dusgazdag irodalommal biró német olvasóval. Regény, beszély annyi van ebben az irodalomban, hogy csakugyan *remekeknek! remek!* forditása volna csak megengedhető. Remek forditásra pedig Téged nem igen ismerlek hivatottnak. Német nyelvezeted még nem áll a Goethék szinvonalán. Szögletes, nem gördülékeny irály pedig nem való forditásra.

Amit Te csinálsz, azt nem tartom szükségesnek, sem hézagpótló munkának, sem érdemes törekvésnek. Annyi hasznot sem Te anyagilag, sem nemzeted szellemileg nem huzhat a német irodalom gyarapitását célzó munkádból.

Kimenthető, sőt olykor érdemes transzlátor-munkát csak az végez, aki a legkiválóbb, főképp nemzeti életünket és szellemünket visszatükröztető költői *remekműveket* költői nyelvezetben képes visszaadni."

Valami hibára talál egyik német nyelvü irásomban és azt a következőképp hozza tudomásomra:

„Sohasem fektettem sulyt a német nyelvben való klasszicitásodra. Hanem Te még forditani is merészelsz! ilyen hibák ejtése mellett! Édes Fiam! ne légy semmiben sem „Stümper." Tanulj és bármit dolgozol, bármivel foglalkozol, oda kell törekedned, hogy munkád jó legyen... Tehát tanulni és művelődni! E részben eddigi tapasztalataim szerint jobb és nemesebb utmutatóra sohasem találsz, mint amilyen Goethe."

Egyébként semmisem mutatja jobban azt a mélységes tiszteletét az irodalomnak, mint azok a nézetei, melyeket a forditásokról táplál.

Maga különben alig birja magát elhatározni arra, hogy forditásban olvasson valamely művet. Mindent eredetiben akar olvasni. Francia, német könyvet el is olvashat igy, mert jól birja mindkét nyelvet, de meg akar ismerkedni az *angol irodalommal* is — *Shakespearet* akarja olvasni. Nagy elhatározásra jut. Mintegy 50 éves korában elszánja magát arra, hogy megtanul angolul. De nem akar grammatizálni, vocabuláriumot betanulni, nem akar angol tanitót járatni, aki a maga megcsontosodott rendszerével épp ugy tanitaná őt, mint ahogy a gyerekeket tanitja. Felteszi magában, hogy egyszerüen neki vág egy könyvnek, szótár segitségével kikutatja az egyes szavakat mindaddig, mig mindig több és több szót megértve és a nyelv szellemébe, nyelvtanába és mondattanába behatolva, eljut végre — Shakespeareig.

Merész és rendkivüli vállalkozás. De keresztülviszi példátlan türelemmel és kitartással. *Macaulay* angol történelmét veszi elő és elkezdi az első mondatnál: „Iintend to write the history of England." — Ez tölti ki az első napi leckét. Másnap már két sorral készül el, mindig több és több sorral. Eleinte azt kivánja, hogy segitsek neki, mert akkor fejeztem be az angol nyelvtanulást; de az én türelmem hamar elfogyott ebben a fáradságos munkában — ő szivósan kitartott mellette. A saját maga kifundálta módszer szerint végigolvasta *Macaulay* nagy 8 kötetes munkáját. Meg is tanult ugy angolul, hogy azontul évekig csak angolul olvasott. *Herbert Spencer* és a természettudomány angol klasszikusai voltak ezentul pihenésre szánt óráinak társai — no meg *Shakespeare,* aki ebben a korszakban a *Goethe* helyét foglalta el olvasmányai között.

*

Amennyire tartózkodott attól, hogy politikai kérdésekbe behatoljon és azokról nézeteket valljon, mert efemer dolgoknak tartotta ezeket a fel-felbukkanó kérdéseket, épp annyira szeretett eszmét cserélni *közoktatásügyi kérdésekről.* És érdekes, hogy az az ember, aki a népoktatást a legszélesebb keretekben óhajtotta volna szervezni és semmiféle intézkedést sem tartott eléggé szigorunak a tankötelezettség keresztülvitelére

— a középiskolai oktatás tekintetében a nálunk megszokott nézetekkel merőben ellentétes állásponton állott. Ő sokalta a sok gimnáziumot, nem tartotta helyénvalónak, hogy mindenki a gimnáziumba tódul, oda csak az igazán jó tanulókat szerette volna beengedni, akik tudományos pályára készülnek és csak az igazán arra valókat akarta az egyetemre engedni; perhorreszkálta azt, hogy ezekben az iskolákban nagy szellemi proletáriátust nevelünk, holott a tanulók nagyobb részét gyakorlati, középfoku iskolákban a gyakorlati életre, a reális pályákra kellene előkésziteni.

Az az idealisztikus felfogás fejeződik ki ebben, amely a tudomány szentélyébe csak az igazán arra hivatottakat akarja beereszteni, ellenben mindenkit hozzá akar juttatni ahhoz az ismeretanyaghoz, mely arra képesiti, hogy az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság terén értékes munkát teljesithessen.

*

Legközelebb esik hozzá persze a saját szakmabelieink tanitása, nevelése: egy uj generációról, művelt követőkről és utódokról való gondoskodás.

Azon töri a fejét, minő módon lehet azokból a fiatalemberekből, akik a könyvkereskedői pályára lépnek, jó szakembereket nevelni; hogyan lehet őket bibliografiai ismeretekhez juttatni.

> „Nem szabad — irja — semmit sem elmulasztanunk, ami alkalmas arra, hogy legalább a hozzánk közel állók kiképzésére és nemesbitésére kedvezően hassunk.“ (1870. december hó 13.)

Minél rosszabb véleménnyel van hivatásbeli kartársairól, annál fontosabbnak tartja a fiatalság kiképzését.

> „*Magyar könyvárus*, az legyen a jelszó; mindenki tegye meg a kötelességét. Hanem szolid, közcélu irányban kell vállalkozni. Egy kis lelkesedés kell ám hozzá, remény és bizalom önmagában és a nemzet fejlődésében.“

Kartársairól való vélekedése idővel mind rosszabbá válik. Amennyire fontos kulturtényezőnek tartja a könyvkereskedelmet, annyira bántja a könyvkereskedők élhetetlensége, tunyasága, álmossága. Éveken át hibáztatja a kiadókat.

hogy kiadványaik terjesztésénél nincsenek kellő tekintettel a szortiment-könyvkereskedőre, különösen a vidékire — mig azután később saját kárán kénytelen belátni, hogy a gyenge magyar könyvkereskedelemre nem lehet nagyobb vállalatokat alapitani; más, közvetlen terjesztő eszközök hijján a legjobb vállalkozás is elbukik.

Nézete erről a kérdésről csak igen lassan változik meg. 1878-ban azt a véleményét fejezi ki:

„A budapesti szakkörök sötéten látása és álmossága, sőt részben hülyesége, nem tudta megakadályozni, hogy a magyar könyvkereskedelem végre mégis csak elkezdjen gondolkozni és mozogni, élni és kialakulni. Pápaszem nélkül is látom, hogy a viszonyok voltaképen javulnak és nem rosszabbodnak.“

Valamelyik kiadó egy körlevelet bocsátott ki, melyben az árra és a feltételekre vonatkozó kétértelmüségek vannak. Ezen felháborodva, igy fakad ki:

„Ezek a mi tatár khánjaink csak uralkodni tudnak és ostobaságokat elkövetni; mást gátolni, korlátozni, lármázni, policájhoz szaladni, hogy a másik is igényt mer tartani a megélhetésre. Ezekkel a haszontalan szükkeblüekkel nem igen lehet boldogulni.“

Az utóbbi alluzió egy oly ügyre vonatkozik, mely őt mélyen felháboritotta.

A budapesti könyvkereskedők 1879-ben az imént megalakult egylet első feladatai közé sorozták azt, hogy beadványt intézzenek a kormányhoz, hogy a könyvkereskedelmet engedélyhez kösse, uj üzlet nyitását engedély megadásától tegye függővé.

Erről irja édesatyám hozzám intézett levelében:

„Az első tárgy, mely kellemetlenül érintett, a koncesszióügy volt. Megirtam Aignernek nézetemet és azt az óhajomat, hogy álljanak el az ily rothadt szellemü, középkori védfal igénybevételétől. Remélem, hogy a kormány ilyen nevetséges korlátokat nem fog engedélyezni, de egyszersmind sajnálom, hogy ily türelmetlen, szabadságellenes vágyak éppen ilyen testületből erednek.“

De minél inkább szidja a könyvkereskedőket, részben tehetetlenségük, részben, mint az imént említett esetben, szűkkeblűségük miatt, annál inkább törekszik azt a nézetét terjeszteni, hogy a könyvkereskedőt támogatni kell, hogy hasznos közege lehessen a kultura terjesztésének. A könyvkereskedőt tartja legalkalmasabbnak arra, hogy állandó biztos bázisa lehessen az irodalomnak, épp azért hibáztatja a kiadókat, valahányszor a füzetes vállalatokat és folyóiratokat oly módon gondolják helyesen terjeszthetőknek, hogy a közönséget felszólitják a postán való előfizetésre.

Kiadói müködésünk legelején, 1881-ben irja öccséhez:

„Segiteni kell és nevelni, támogatni azt a szegény vidéki kollégát, amennyire csak lehet, bizalmát és tiszteletét, nagyrabecsülését kell megnyerni, ez azután a jól elkészitett talaj, amelyből dusan fog kikelni a jól elvetett mag; ha ti ezt idealizmusnak kereszteltétek el, Isten neki, akkor ne is fogjatok oly vállalatba, amelynél a vidéki közvetitő-könyvárus nem nélkülözhető."

Nagyon haragszik *Ráth Mór*-ra, aki nem tartja meg programmját, oly igéreteket tesz, amelyeket nem tud beváltani, amiért a vidéki könyvvásárló a vidéki könyvárust szidja. Ennek a haragnak több izben kifejezést ad, különösen bántja a *Shakespeare*-kiadás rendetlen megjelenése, az, hogy fél év is elmulik, amig egy-egy 80 krajcáros kötet megjelenik, közben elköltözik vagy elhal a rendelő, *Ráth* pedig kényszeriteni akarja a könyvkereskedőt a folytatások átvételére:

„Támaszkodnunk kell a könyvkereskedelemre, de azt azután egészen meg kell nyernünk, kuláns, előzékeny eljárásunk által. Hogy megteszi majd a többi könyvkiadó is? Tessék! mi ugy sem fogunk mindent elfoglalni. Hanem kiadói szempontból szűkkeblünek, ferde, oktondi, gyarló eljárásnak tekintettem mindig azt a szatócs filiszteus eljárást, kartársainak port hinteni a szemébe és azután direkt megrendelésekre törekedni. Ráth ezen az uton tette magát tönkre mint kiadó."

Egy más alkalommal irja:

„A kiadó annyira rá van utalva a közvetitő könyvárusra, különösen ujabb vállalatoknál, de azért nem kevésbbé később

is és állandóan, hogy azt magához kell édesgetni, magához csalogatni minden lehető módon; könyvárusokat, ügynököket a talajból kell kisajtolni, a bitófáról kell leszedni, csakhogy meglegyenek. E tekintetben sohasem mondhatjuk, hogy mindent megtettünk volna."

Azután ráutal a térképre, kimutatja, hogy akárhány vármegyében van 5—6 olyan hely, amelyen bármely tisztességes irodalmi vállalatnak tiz-tizenöt előfizetője lehetne, csak ezeket valakinek meg kellene szereznie, megkeresnie, összegyüjtenie; csak ugy érhető el az irodalom gyarapitása és a magyar nyelv terjesztése.

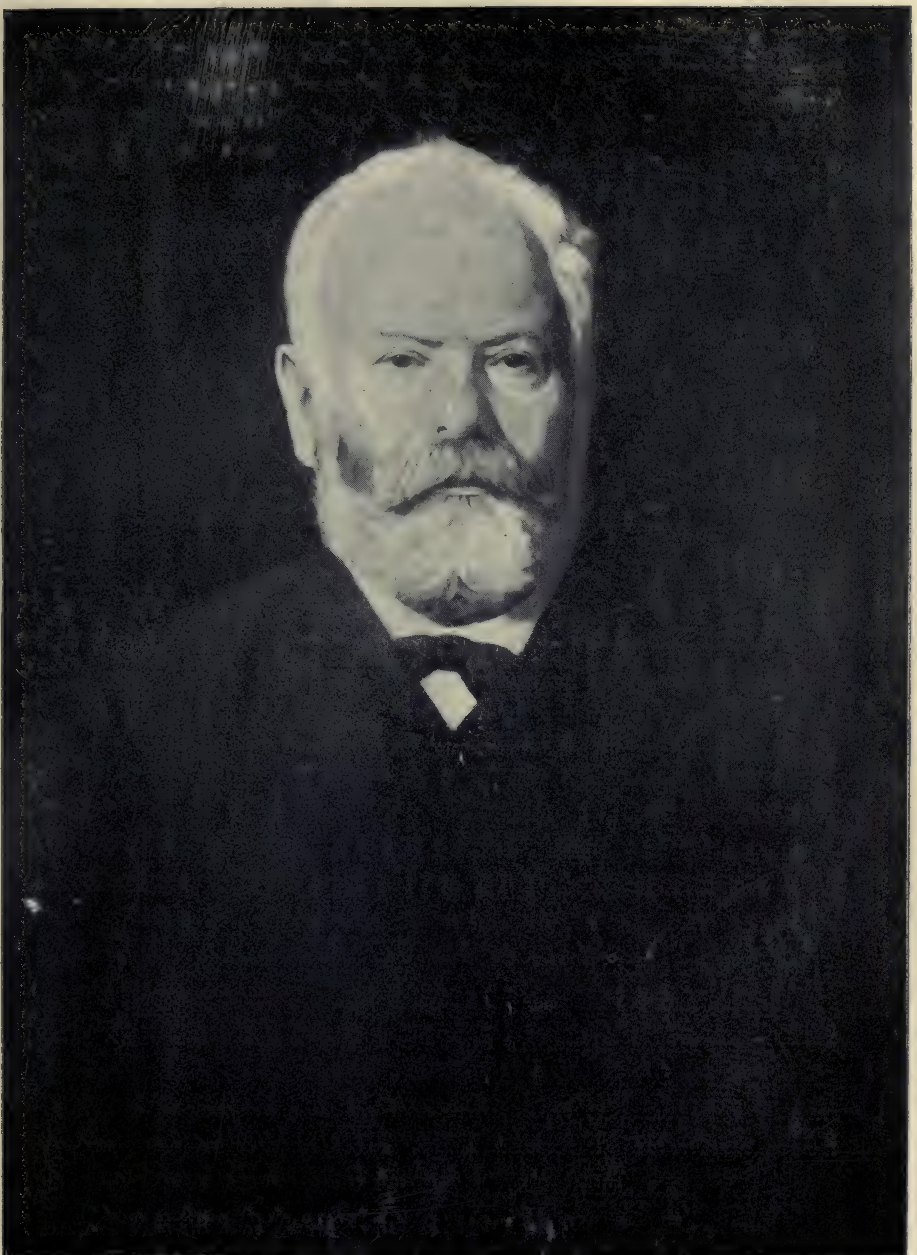
Nagyon megharagszik, amidőn egy pesti könyvkiadó cég egy szép angol képeskönyv magyar kiadását hirdeti és nem veszi igénybe a terjesztés körül a magyar könyvkereskedelmet is.

„Képtelenség — irja erre vonatkozólag — ahogy ezek az urak a könyvterjesztés körül eljárnak. Kérlek, az Istenért, ne cselekedjetek ugy, mint az a csorda . . . akik saját házájukat és annak viszonyait nem ismerik és üzleti helyiségüket a sugárzó nap középpontjának tekintik; kinyomatják a könyvet, hirdetik saját napilapjukban és ezzel véget ért az egész terjesztés körüli működés. A könyv majd szépen elpenészesedik a pincében."

De ugyancsak nagyon megharagszik, amidőn *Tisza Kálmán* az országgyülési törvények hivatalos kiadását elvonja *Ráth Mór*-tól, hogy azokat az állam saját kiadásában bocsáthassa közre; ezt mindenképpen helytelennek tartja, — amint az különben be is bizonyult, — hibáztatja objektiv és szubjektiv okokból. Amikor ez történt, 1881-ben, öcsém keresztülutazott Budapesten, édesatyám erre vonatkozólag irja nekünk:

„Gondoskodjunk róla, hogy mindenütt körülnézzen, ahol látnivaló akad, még az országgyülést se mulassza el, hadd nézze meg azokat a törvényhozókat, akik a törvénykönyvek kiadását és eladását elragadták attól a szegény könyvkereskedőtől, aki életében mindig arra törekedik, hogy eszüket és lelküket tovább táplálja és gyarapitsa."

*

RÉVAI SÁMUEL.

Kardos Gyula festménye után.

Érdekes felfogása a tőke értékéről. Azt tartja, hogy a rátermettség, ügyesség és életrevalóság, a munka és a szorgalom a legnagyobb tőke, fontosabb a pénztőkénél.

„Minden üzleti vállalatnak magából és a forgalom által kell kifejlődnie, nem pedig uj befektetések által... a munka hozza az eredményt és az elért nyereséget kell uj vállalatra felhasználni. Nagyon téved az, aki a dolgokat mindig a tőke szempontjából veszi szemügyre."

Ilyenkor rendesen példákkal bizonyitja tételét, ráutal például *Méhner*-re, aki egészen tőke nélkül kezdte üzletét és másokra, akik kicsi kezdetből nagyokká lettek. Egy alkalommal egész komolyan összeszidja öccsét, amiért a *Montecuccoli* hadtani alaptételeit az üzleti életre akarja alkalmazni. A hadviselés és üzlet között — irja — az a különbség, hogy a hadviselés emészti a tőkét, az üzletnek pedig az a feladata, hogy megteremtse a tőkét.

Persze, ez a tőke-természete csak az igazi intenziv munkának volt az ő szemében, az olyan odaadó munkának, aminőt ő végzett, s amely olyan ritka minálunk, a hol az embereket minden inkább érdekli és elfoglalja, mint a munka. Különösen a politika és a közéleti szereplés vonja el a legjobbakat hivatásbeli munkájuktól.

A szokásos értelemben vett politikát ő lenézte, az azzal járó tülekedést, a személyes érvényesülésre való törekvést megvetette; nem engedte magát belevitetni semmiféle u. n. közéleti akcióba; nem szerepelt semmiféle egyletben, vállalta ugyan a tagság terhét a közmüvelődési és jótékonysági egyletekben, de nem járt még arra az egyetlen helyre sem, amely a kisvárosban minden élet koncentrációja, nem járt a kaszinóba sem.

Saját könyvesboltja volt az ő kaszinója, ott gyült össze körülötte, aki vele eszmét akart cserélni, a kollégiumi és gimnáziumi tanárok, birák, a legjelesebb ügyvédek — egyszóval az értelmiség.

Az igy töltött órák voltak rá nézve a pihenés órái.

A művelt emberekkel való társalgás — ez volt legkedvesebb szórakozása. Ilyenkor szeretett vitatkozni — szerette magát meggyőzetni, de voltak axiómai, vas-nézetei, amelyek-

ből nem engedett; ezekben csökönyös volt; ezek védelmében nem türt ellenmondást. Voltak egyes dolgokról megállapodott nézetei, amelyeknek cáfolatát vagy személyes bántalomnak vette, vagy sajnálta azt, aki vele ellentétes nézetet vallott.

Nem ismert más erkölcsi felfogást, mint a magáét; azokban, amikben kiforrott véleménye volt, — fellebbezhetetlen volt, vitát nem türt, ellenmondást nem engedett.

*

Derült életfelfogását tükrözi vissza az a levél, melyet öcscséhez intéz, hogy ezt akkori kellemetlenségei közepette lelkileg megvigasztalja:

„Kedves Öcsém!

Ma már megint nem tudom, hogy mivel kezdjem az irást, minthogy azonban mégis csak el kell kezdenem, hát előbb irok, és csak azután veszem fontolóra, hogy hol is kezdjem csak. Ha ez egyáltalán „vicc“ számba mehet, akkor a „*Floh*“-ban megjelent fürdői jelenetre kell visszavezetned.

E hó 5-én kelt leveledet megkaptuk. A hangot, amelyet használsz, egészben véve tulságos élesnek tartom. Ugyan láttad-e már valaha, hogy egyik ember kedvére tudott volna tenni valamit a másiknak — hát még mindenkinek és minden egyesnek. Ez minden körülmények közt nehéz dolog. Mi üzletemberek, akik még Freytag előtt felismertük a „Tartozik“ és „Követel“ jelentőségét, különben is hozzá vagyunk már szokva, hogy mindent a megfelelő és helyes kontóra irjunk. Ezt kellene hát tennünk az emberek, a viszonyok, az állapotok megitélésénél is. Minden egyes tétel, ha helyesen van elkönyvelve, mindig ugyanazt az eredményt fogja adni, az általános állapotnak megfelelően. És volt-e valaha valaki, aki mérlegének elkészülte után azt mondhatta volna: Most már rendben vagyok, megszabadultam minden ócska lomtól az áruk, vevők és értékek tekintetében. Most majd elülről kezdem az üzleetet, egészen uj alapokon. Kinövések, hibák mindenütt vannak, harcok mindig voltak és mindig is lesznek, de a facit mégis csak az, hogy mind az individuális, mind az általános állapotok folytonosan javulnak. Nos, én magam is csak olyan filiszter vagyok, mint a többiek. A fiatalság heve kitombolja magát és józan higgadtság lép minden téren a helyébe. És ez nem lehet másképp, és nem is lesz másképp.“

Arról, hogyan kell a kötelességet teljesiteni, — ugyancsak öccsének irja az alábbiakat:

„Tartsd szemed előtt minden körülmények közt a következőket: Élj az üzletnek egész lelkeddel, egész mivoltoddal. Állitsd minden idődet, minden gondolatodat, egész eszedet és egész mostani életedet az üzlet, egyesegyedül az üzlet szolgálatába. Jól átgondolj mindent már reggel, vidd keresztül napközben és napokon át, teremts és alkoss. És ha a komoly, elszánt akarat, a férfias tetterő ki tud majd vezetni ebből a labirintusból, ha becsületedet és önérzetedet meg tudja menteni: akkor meg vagy mentve, akkor van jövőd. Légy szorgalmas, de ne bibelődj apróságokkal...“

Hozzám irt leveleiben is sokszor visszatér ezekre a thémákra. Eszméket fejteget bennök sokszor lapidáris, erőteljes mondatokban, olyformán, hogy ahhoz értő ember a fiatal nemzedék tanulságos olvasmányául valóban értékes parainezist állithatna össze belőlük. Ime nehány mutatvány a gazdag levélgyüjteményből:

„Terveidet majd később beszéljük meg. Én csak azt óhajtom, sőt el is várom, hogy őrizd meg tisztaságodat minden tekintetben. Légy tiszta jellemü, egyszerüen élő, szerény föllépésü, hazug külszinre nem vágyódó, tevékeny, szorgalmas ember, aki el nem csábittatja magát attól az alattomos, hizelkedő, csalárd és hiu modortól, amelyet még közelebbi ismerőseimnek egyrésze is követendőnek tart. Utálom ezt az élvhajhászást, ezt a nyerészkedő irányt, melynek egyetlen célja a látszat, a külszin, a külső tündöklés; amely nem ismer se Istent, se emberszeretetet, se hazafiui törekvést; amely gunyt üz a legszentebből is, csak elérhesse azt a külső csillogást, amely emberi létéből kivetközteti és majommá teszi, pöffeszkedő pávát csinál belőle. Ez a budapesti élet egy részletének képe.

— — — — — — — — — — — —

Ugy kell berendezkedned és nagybátyáddal megbeszélned a dolgot, hogy jusson elég idő tanulmányaid befejezésére, ha csakugyan komoly szándékod, hogy letedd a doktori vizsgát.

Tisztán nyers munkára akármilyen más, olcsó munkaerő alkalmazható; én neked nagyobb hatáskört vindikálok, a favágó munkát semmiféle vállalatnál se végezze a szellemi munkás. De

viszont ennek birnia kell az organizálás és adminisztrálás tehetségével. Főhibája, sőt átka volt a budapesti cégnek, hogy e tekintetben ott évek hosszu során át helytelen utat-módot, eljárást követtek. Ki kell tehát vinned a bácsinál, hogy meg legyen bizonyos mértékig az önállóságod, amelyet természetesen minden gőg, dölyf, hiuság, vagy bármi csekély visszaélés gondos kerülésével kell gyakorolnod.

A te feladatod az lesz, hogy *életet, mozgást hozz az üzletbe, pénzt csinálj a limlomból* és minden elvégzendő munkát a *legminuciózusabb pontossággal* intézz.

A mesterség nem a kézmüvességben rejlik, hanem abban, hogy az ember *mestermódra tudjon szervezni, rendelkezni, irányitani. Lehelj lelket, életet mindenbe, amihez hozzáfogsz; rend és lelkiismeretes pontosság* legyen e tekintetben főelveid legfőbbike.

Ne téveszd azt sem szem elől soha, hogy a kiadónak szakadatlanul figyelemmel kell kisérnie és gondosan tanulmányoznia az országos viszonyokat.

Szemeid legyenek ott mindenütt, gondozz lelkiismeretesen mindent, amit reád biztak, ne dolgozz soha felületesen, hanem mindig a legodaadóbb figyelemmel és pontossággal. De egyuttal az alkalmazott személyzetet is *ellenőrizned kell.*

Legyen vége valahára minden tekintetben a slendriánnak, tarts szigoru rendet elsősorban magad irányában és ebből kifolyólag az egész üzletben.

Ami személyes ügyeidet illeti, azt jegyzem meg elsősorban, hogy takarékos, szerény, munkás polgári életre rendezkedj be! Teljesen közömbös előttem, hogy mennyi lesz a fizetésed, de mindenesetre a legcsekélyebbel kell beérned és a netaláni fölöslegből még meg is kell valamit takaritanod. Ezentul már minden szükségletedet a saját keresményedből kell fedezned. Óhajtom és elvárom, hogy anyagilag nem fogsz tovább igénybe venni; kivánom, hogy polgári módon, egyszerüen és olcsón élj, mitsem hajtva némely magyar uracs külső fényüzésére és nyegleségére. Ha van benned érték, megmarad és gyümölcsözni fog az a legegyszerübb életmód mellett is."

*

Találtam iratai között egy önéletrajzi kisérlet kezdetét, mintegy 40 sort, mely félbenmaradt. Ebben azt irja, hogy 18

éves korában egy Lexikon-pótfüzetből ismerkedett meg a Fourier-féle falanszter gondolatával. Ez, ugy látszik, megragadt benne, végigkisérte egész életén át és elvezette egészen addig a nagy munkáig, amelyet „*A társadalmi jólét feltételei*" cim alatt öregkorában, visszavonultságában irt.

Valahogy megrögzött benne az a gondolat, hogy az embereket nevelés és képzés utján át lehet alakitani, bizonyos egyenlő szinvonalra hozni. Azt hitte, lehetséges infuzió utján valakibe a saját lelkét átömleszteni. Ez volt az ő nagy tévedése, mely neki is sok csalódást okozott, környezetében is sok viszszásságnak volt kútforrása.

Miután saját magát páratlan szivóssággal képezte, azt hitte, mindenki hasonló szivóssággal el tudja érni ugyanazt. Ahogy magát művelte autodidaxis utján oly mérvben, hogy azután csak Goethével, csak Shakespeare-rel társaloghatott — ezt várta másoktól is, hozzátartozóitól is, abban a hitben, hogy mindenkiben ugyanaz a lélek lakik — ha akarja. Azt a páratlan erőt tételezte fel mindenkiben, amely ő benne megvolt az önképzés és pályaalkotás terén.

Ez a felfogása az emberekről, csalódása azokban, akiket felnevelt és akik nem mindenben követték őt, mert nem tudtak felemelkedni az ő magaslatáig — sok keserüség kútforrása volt, különösen hajlott korában.

Amilyen nagy életbölcseség volt benne a dolgok, az események, az osztályok, az összefüggések elbirálásában — épp oly elfogult volt e különleges emberbirálata folytán a személyek megitélésében, még legszükebb körében is, még saját fiaival szemben is.

A *Fourier* rendszere, mely megragadta a 18 éves ifjut — teljesen hatalmába keritette a hetven éves aggastyánt; ez volt életének legnagyobb élménye.

*

Mert midőn végleg visszavonult a magánéletbe és egy egész élet gondolkodásának és tapasztalatainak eredményeképp arról akart elmélkedni, miképen biztositható legjobban az ember boldogulása a földön — akkor kicsirázott a *Fourier* eszmemagja benne és akaratlanul is ezen az alapon épitett tovább.

A munka, melyet a gondolkodásnak csodálatos rendszerességével megalkotott, a szociológiai irodalomban előkelő helyet foglal el. Nem lehet nekem feladatom és különösen nem ebben a munkában, hogy ezt a könyvet bővebben ismertessem, de ma, midőn a régi világ összeomlása után sokan a kommunizmusban látták a jövő fejlődését, jól esik megállapitani, hogy az az államalakulat, amelyet *Révai Sámuel* munkájában megrajzol, mily tökéletesen külömbözik rendszerében, megalakulási módszereiben és végcéljában ettől az állitólagos kommunisztikus rendszertől, mely a közelmultban nálunk osztálygyülöletével, perverz kegyetlenségével és zsarnokságával a nemesebb értelemben vett szocialista államalakulat fogalmát ezer esztendőre kompromittálta.

*

Mindarra, amivel *Révai Sámuel* alakját megrajzolni törekedtem — egy kútforrás szolgált nekem bőséges anyaggal: az ő levelezése. Helyesen véltem eljárni, midőn ebben az egész munkában, valahányszor róla van szó, ebből a kútforrásból meritettem és saját irásának szószerinti idézeteit állitom az olvasó elé és nem a magam megállapitásait.

Ezt az eljárást indokolja a helyzet, melyben itt az iró a tárgyával szemben áll. De indokolja más is, amire most már ráutalhatok, mert az olvasó is bizonyára rájött már arra, hogy atyám levelei — még ebben a kivonatolásban is — csodálatra méltó irások, tele erővel, tele eszmebőséggel, tele idealizmussal, és hogy ezek a levelek elénkbe állitják az egész embert a maga egész nagyszerü mivoltában.

Ezek a levelek nem voltak a nyilvánosságnak szánva, atyám oly egyszerü és igénytelen ember volt, aki sohasem gondolt arra egy percig sem, hogy az ő leveleinek akár csak egy mondata is évtizedek multán jellemző adatként fog felhasználtatni egy műben, mely az ő vállalkozásáról és az ő személyéről szól. Hires emberek, ha leveleket irnak, talán gondolnak arra, hogy biografusaik majd feldolgozzák leveleiket és ehhez képest ügyelnek arra, mit és hogyan irjanak meg, milyen szinben tüntessék fel magukat ebben a legszemélyibb és legközvetlenebb irásfajtában. Édesatyámnál ez az eset nem forgott fenn. Ő nem volt hires ember, ő leveleit kizárólag egy

személynek szánta; azokat, amelyeket itt idéztem, öccsének vagy fiának; annál csodálatosabb az a tökély, mely ezeket a leveleket jellemzi, az a gazdagság, mely bámulatba ejt.

Mindezek a levelek telve vannak leszürt tapasztalati életbölcsességgel és mind kisugározza azt a szellemet, mely Révai Sámuel egyéniségét jellemzi.

Minden gondolata telve jóhiszemüséggel és optimizmussal, minden érzése nobilis és fenkölt, egész világszemlélete derült és bizakodó.

Ez az a szellem, mely még most is itt él, itt vibrál közöttünk és amely remélhetőleg irányitani fogja azokat, akik utánunk jönnek, hogy az ő kezdeményezését, a mi munkánkat folytassák.

XVI.

KÖNYVTERJESZTŐ NAGYÜZEM.

A legnagyobb probléma.

A könyv legnagyobb problémája a terjesztés. Ettől függ a könyv kiállitása, ára, elhelyezése és hatása — ettől függ a könyv élete. Életbevágóan fontos ez a kisnyelvterületü nemzetek irodalmára nézve. Ha kis nemzetnél nem sikerül ezt a problemát kielégitő megoldásra juttatni — akkor le kell mondani az önálló irodalomfejlesztésről és nemzeti művelődésről.

Ez összefügg a könyv technikai előállitásának sajátszerü természetével. A könyv előállitása bizonyos alapköltségekkel jár, amelyek egyformák, akár 1 példányt, akár 100,000 példányt állitunk elő. Ebből önként következik, hogy sok példány előállitása olcsóbbá teszi az egyes könyvet, kevés példány csak aránytalanul drágán állitható elő. Sok példány készitése lehetővé teszi a könyvnél érdekelt egyes tényezőknek, elsősorban az iróknak megfelelő dijazását, kevés példány nyomatása majdnem kizárja azt.

Amikor még fejletlenek voltak a könyvkereskedői viszonyok, még a mult század nyolcvanas és kilencvenes éveiben is, a kiadók valamely könyv kiadását attól tették függővé: biztositottnak látszik-e annak a minimális példányszámnak elhelyezése, mely a nyers nyomdai és papirköltségeket fedezi. Ha azután a szerző nem igényelt tiszteletdijat vagy beérte a költségek fedezése után eladandó példányok árából igért részesedéssel, akkor a kiadó esetleg megkockáztatta a kiadást, különösen, ha saját nyomdája volt s igy azt láthatta el munká-

val. Ez volt az a korszak, amikor a kiadók 400—500 példányra alapították kalkulációikat.

Némileg javult a helyzet, mikor a könyvkereskedések szaporodásával és a könyvvásárló közönségnek ezek utján való némi számbavételével már 1000—1200 példányra lehetett kalkulálni a jobb magyar könyvet. De a vállalkozási szellem akkor is csak igen szerény keretek között mozoghatott és csak az irodalomnak legáltalánosabb érdekü ágaira terjedhetett ki.

Könyvkiadó-társulatok.

Tudományos szakmunkák kiadása például teljesen ki volt kapcsolva a kiadói müködésből és minthogy ilyenekre mégis szükség volt, ahhoz az expedienshez fordultak, hogy a társadalom különböző rétegeiből könyvkiadó-társulatok alakultak az illető tudományszak müvelésére.

Igy keletkeztek hazánkban az orvosi könyvkiadó-társulat, a természettudományi, a történelmi, a földtani, a földrajzi, a protestáns theológiai, a heraldikai, az erdészeti, a gazdasági, a bányászati és kohászati, a filozófiai, a jogtudományi, a mérnöki és épitészeti és még több más társulat, kifejezetten abból a célból, hogy lehetőleg egy szakfolyóirat kiadása mellett, szakkönyveknek, tudományos kézikönyveknek kiadását biztositsák tagjaik utján.

Ezek a társulatok különösen eleinte igen nagy buzgalommal folytatták müködésüket és tudományos irodalmunk megteremtése körül igen nagy érdem illeti meg őket. De bár a könyvkiadó-társulat intézménye magából a szükségből nőtt ki, ideálisnak ez a megoldás nem volt mondható. Elértük ezekkel a társulatokkal azt a kivánatos célt, hogy az illető munkák egyáltalán megjelenhettek, de nem értük el azt a még kivánatosabb célt, hogy a társulatok által kiadott könyvek azoknak a kezeibe jussanak, akik azokra legjobban rá voltak utalva. Ezek a társulatok tagokat gyüjtöttek, akik néhány évre vállaltak tagsági kötelezettséget. Ez volt az alapja a társulat könyvkiadói vállalkozásának. Ezek a tagok az illető szakma jómódu, áldozatkész és az ügy iránt fogékony művelőiből kerültek ki, tehát olyan emberekből, akik tanulmányaikat már régen befejezték, a gyakorlati életben benne voltak, mindenesetre rá lehettek és rá voltak utalva arra, hogy tovább képez-

zék magukat, de már tul voltak azon, hogy az illető szakmát tárgyaló tan- vagy kézikönyvet olvassanak.

Hogy egy példával illusztráljam, az orvosi könyvkiadó-társulat, mely kitünően volt adminisztrálva, tagjai közé számithatta a főváros és a vidék orvosainak szinét-javát, akik tagok maradtak mindvégig, életfogytukig, ellenben a társulat oly kitünő munkákat adott ki, amelyekre éppen annak a fiatal generációnak lett volna szüksége, amely ezekhez a könyvekhez nem juthatott hozzá, mert sem az egyetemi hallgatóság nem juthatott birtokába a munkáknak, sem a fiatal orvosi gárda, akiknek évekig várniok kellett, mig egy-egy uj ciklus kiadására és az abban való részvételre nyilt kilátás.

Azt a célt, hogy a társulatok által kiadott tudományos könyvhöz az jusson hozzá, akinek arra szüksége van, ez a szervezet nem tette lehetővé. Még akkor sem, amikor egyes kisérletek történtek arra nézve, hogy egyes munkák külön kiadásokban hozzáférhetőkké tétessenek az érdekeltek számára. Ezek a kisérletek organikus okokból nem váltak be.

Mindenképpen az volt tehát a helyzet, hogy a könyvelhelyezés és terjesztés szerencsés megoldásától függött az irodalom és tudomány sorsa. Ami e részben a füzetes vállalatok utján történt, az csak kezdete volt a kezdetnek és éppen a komoly és költséges irodalom termékeinél csak igen kis mértékben válhatott be oly technikai okokból, amelyekre itt részletesen kitérni nem óhajtok.

A részletüzlet kezdete.

Ekkor történt, hogy külföldön kész, bekötött könyveknek és könyvsorozatoknak előnyös fizetési módozatok mellett történő árubabocsátásával való próbálkozások meglepő sikerrel jártak. Amerikában klubok alakultak oly célból, hogy tagjaik között nagy, sorozatos műveket bizonyos havi díj lefizetése mellett szétosszanak. Franciaországban a Larousse-féle Enciklopédiát kezdték akként terjeszteni, hogy ennek tetemes vételárát az egyes kötetek egy bizonyos vételári hányadának havonkénti törlesztése mellett egyenlithessék ki a rendelők. Németországban, a rendszeres organizáció hazájában, magát a rendeléseknek összegyüjtését is megszervezték, részben a

könyvkereskedelem, részben e célból kioktatott és utraküldött könyvkereskedő-segédek utján.

Mi volt tehát természetesebb annál, mint hogy mi, akik állandóan és szünet nélkül a könyv terjesztése problémájával foglalkoztunk, a külföldön fényesen bevált kisérletet hazánkban is próbára akartuk tenni.

1885-ben kezdtük meg kicsiben és szerényen, tapogatózva és megfelelő elővigyázattal e rendbeli működésünket azon a ma már primitivnek látszó módon, hogy általános elterjesztésre alkalmas soknemü kiadványainkat diszes bekötésekben nagyobb példányszámban ládákba pakoltattuk, azokat egyetlenegy, e feladattal megbizott közegünk vasuton magával vitte és azután csoportonként összeállitva, az illető városban elhelyezni próbálta akként, hogy egy nagyobb könyvsorozatot kiállitott ott, ahol tömegesebben voltak együtt az értelmiség képviselői: megyeházán, városházán, felsőbb tanintézetben, gyárakban és hasonló helyeken. Oda meghivta az érdeklődőket, azok ott kiválasztották maguknak az őket érdeklő könyveket, azokat mindjárt át is vették, a nyomban kiállitott átvételi elismervényt és hozzáfüggesztett fizetési kötelezvényt aláirták és ezzel az ügylet be volt fejezve .

Ez volt a részletüzleti könyvterjesztés kezdete Magyarországon. Cégünk kezdeményezéséből indult az ki, amit ezuttal azért emelek ki, mert *Wiesner* a magyar könyvkereskedelemről irt könyvében tévesen másnak tulajdonitja a magyarországi részletüzlet kezdeményezését, egy oly cégnek, amely csak három évvel ezután alakult meg.

A természetben való rögtönös szállitása a könyveknek azonban nem volt fenntartható, mert e mellett a módszer mellett teljesen az illető utazóra volt bizva, hogy ő kinek adja át a nála levő könyveket, kit részesit hitelben. Neki módjában sem volt az illető vevők hitelképessége felől információt szerezni, hiszen az ügylet nyomban létrejött és ebből a rendszerből ily körülmények között hovatovább mind nagyobb inkonveniencák és károk keletkeztek.

Maga a terjesztés elég szépen látszott sikerülni azokban a kisebb méretekben, amelyeken eleinte több okból nem akartunk túlmenni. Módositani kellett tehát a rendszert magát, még pedig abban az irányban, hogy most már csak minta-kötetek-

kel láttuk el az utazót és rendelőlapokkal. A minta-kötet teljes tájékozást nyujthatott a rendelőnek a könyv belső tartalma, kiállitása, bekötése tekintetében és a rendelőlap felvilágositotta őt az árak és feltételek felől. Összeállitottunk kisebb-nagyobb csoportokat szépirodalmi, utazási és egyéb könyveinkből, azután különösen más kiadóknak jogi munkáiból, mint amelyekről már akciónk elején kitünt, hogy azok valóságos szükségletet elégitenek ki és hogy azokat a legműveltebb réteg, a joggyakornokok, aljegyzők, albirák továbbművelődésre kész ifju nemzedéke készséggel megrendeli és igy felszerelve 2—3 utazót, megbizható, szorgalmas, ügyes embereket küldöttünk ki az ország különböző részeibe.

Lassan-lassan fejlesztettük ezt az üzletágat. Túlságos nagy mértékben nem engedhettük kifejlődni, mert hiszen a hosszu idejü hitelezés folytán igen nagy befektetéssel jártak ezek az ügyletek.

Közben külföldi, nevezetesen bécsi könyvkereskedő cégek is próbáltak Magyarországon ezen az úton könyveket terjeszteni és 1888-ban egy boroszlói cég filiálét nyitott Budapesten könyvterjesztési célból. Ebből a filiáléból keletkezett azután az *Aufrecht és Goldschmied* cég, amellyel akkor természetesen mint versenytárssal állottunk szemben, annál is inkább, mert a cég kizárólag német munkákat terjesztett, első sorban német lexikonokat, de amely céget azután a *Pallas-Lexikon* terjesztése alkalmával meg tudtunk nyerni a magyar könyv részére. Innen kezdve néhány évtizeden keresztül a nevezett céggel karöltve szolgáltuk a magyar könyvterjesztés ügyét.

A nagyüzem.

Az első nagy lökést ennek az ügynek a *Pallas Lexikona* adta meg, amint erről egy előbbi fejezetben beszámoltam.

Amikor 1895-ben vállalatunk részvénytársasággá alakult át, a könyvterjesztésnek teljesen kiépitett szervezet állott rendelkezésére. És éppen ezért joggal lehetett feltételezni, hogy az akkori nagy könyvkiadó vállalatok kész örömest fognak részt venni az általunk tervezett alakulásban. Nem tették, saját kárukra, mert akkor már bizonyosra volt vehető, hogy a millennium alkalmára mindegyik cég egy-egy nagyobb publikációt óhajt közrebocsátani, felbátoritva egyrészt a Pallas Lexi-

konának, másrészt a Jókai-összkiadásnak sikere által és hogy ilyenbe semmiképpen sem foghat anélkül, hogy magának a mi terjesztési szervezetünk közreműködését a terjesztés és elhelyezés körül ne biztositaná.

Csak most tünt ki, hogy a mi koncepciónk a közös vállalat megalapitására mennyire helyes volt, sokkal helyesebb és előnyösebb az ő szempontjukból, mint a magunkéból. A mi eredeti tervünk szerint annak a közösen megalapitandó vállalatnak igazgatásában, ügyvitelében és eredményeiben az egyes kiadócégek részt vettek volna a mellett, hogy ennek kialakitása, természetesen ingerenciájuk mellett, az egyes kiadócégek kiadói érdekeinek folytonos szemmeltartásával történt volna meg. Most az a helyzet állott elő, hogy magát az organizációt igénybe kellett venniök, sőt biztositaniok maguknak. E nélkül tervezett vállalataikat meg nem valósithatták volna, ellenben a terjesztő-vállalat ügyvitelére semmiféle ingerenciájuk nem volt, az kizárólag a mi vezetésünk alatt állott.

Az alábbiakban ki akarom mutatni, minő szerepe volt terjesztő-szervezetünknek mindazoknak a vállalatoknak sikerre vitelében, amelyeket más könyvkiadó cégek bocsátottak közre; azokról az irodalmi vállalkozásokról, amelyeket mi magunk, vagy a kiadásra nézve másokkal társulva jelenttettünk meg, önálló fejezetekben óhajtok beszámolni.

Mielőtt ezeknek a vállalatoknak felsorolásába fognék, amelyek az utolsó 25 év magyar irodalmi termelésének jóformán egészét felölelik, meg kell állapitanom, hogy amely irodalmi műnek terjesztését intézetünk magára vállalta, azt teljes lélekkel, tökéletes odaadással, minden erőmegfeszitéssel akként terjesztette, amint azt a viszonyok és körülmények megengedték és ugyanugy, mint hogyha saját kiadványa, saját vállalkozása lett volna, és meg kell állapitanom, hogy soha egyetlen oldalról sem érte cégünket gáncs vagy szemrehányás azért, hogy esetleg a magunkra vállalt feladat teljesitésében ellanyhulás állott volna be. Amely munkát mi jónak tartottunk arra, hogy terjesztési üzemünkbe felvegyük, azt teljes erővel, teljes gőzzel, teljes odaadással terjesztettük, azzal magunkat azonositottuk, azért, ha kellett, harcba szállottunk nehéz körülmények között, azért, tekintet nélkül saját károsodásunkra, a végletekig exponáltuk magunkat.

A magyar nemzet millenniumi története.

Az első a sorban az *Athenaeum* részvénytársaság által közrebocsátott „*A magyar nemzet története*" *millenniumi emlékkiadása* volt. Erről a munkáról el lehet mondani, hogy igazán szerencsés gondolat szüleménye kiadói szempontból, hiszen mi lehetett alkalmasabb a közönség érdeklődésének felkeltésére Magyarország ezeréves fennállásának emlékünnepén, mint egy oly nagy históriai mű, amely az ezeréves nemzet történelmébe és históriai szellemébe vezeti be a ma élő nemzedéket. Előre látható volt, hogy minden fényes ünneplés mellett is a millenniumi évet ez a munka fogja emlékezetessé tenni, ha sikerül akként szerkeszteni, kiállitani és közrebocsátani, mint ezt az ünnepi alkalom jelentősége megkivánja. Ily körülmények között csak természetes, ha szivesen vállalkoztunk arra, hogy ennek a munkának terjesztéséből kivegyük részünket és még természetesebb, hogy a kiadó szemében a mi készségünk szinte a biztos siker zálogát jelentette, nemcsak azért, mert a mi részvételünk a terjesztésben a priori egy nagy példányszám biztositását jelentette és mert a mi nagykörü propagandánk a munka lanszirozása szempontjából a terjesztés egyéb tényezőit is szinte biztos sikerhez juttatta, hanem főként azért, mert a mi közreműködésünk egy ily nagy kockázattal járó vállalatnak meginditása küszöbén a kiadót megnyugtathatta anyagi érdekeltségének sorsára vonatkozólag.

És mégis! mégis beállott az az eset a tárgyalások során, hogy nekünk magát a kiadót kellett saját érdekei megóvása mellett kapacitálnunk, magát a kiadót kellett mindazok tekintetében meggyőznünk, amelyekről neki első sorban kellett volna meggyőződve lennie.

Ha ma végignézek azokon a régi irásokon, leveleken és feljegyzéseken, melyek megőrzik emlékét azoknak a tárgyalásoknak, amelyek ebben az ügyben közöttünk folytak, szinte hinni sem akarom, minő apróságokon mult ennek a nagyszabásu kiadványnak sorsa, minő lehetetlen és jelentéktelen körülményeken mult, hogy mi esetleg egészen visszavonuljunk tőle.

Hiszen igen sok az a többé-kevésbbé fontos dolog, amiről ilyenkor tárgyalni kell, magának a munkának tartalma, szerkezete, munkatársai, illusztrációja, minderről természetesen

informálva akar lenni az, aki a terjesztés kockázatát magára vállalja, azután a kiadás mikéntje, időpontja, a rabattfeltételek, az átvételi terminusok, a fizetési módozatok, a sajtóbeli reklámok, a hirdetési ügyek, a nyomtatványok és azok szétküldésének módozatai, az ügynökök jutalékainak kérdése, az általános szállitási feltételek és sok más ilyen részletkérdés kerül megbeszélésre és vár döntésre; de ebben az esetben még sok egyéb kérdés is merült fel, olyan kérdések, amelyekben meg kellett védeni az Athenaeum munkáját magával az Athenaeummal szemben.

A kiadó-társulat egyebek közt füzetes kiadást óhajtott közrebocsátani a műből. Mi elleneztük, mert tapasztalataink arra az eredményre vezettek, hogy ily füzetes kiadásnak sikere már nem lehet többé, de érthető okokból árt a kötetes kiadás terjesztésének. Oly csökönyös ellenállásra találtunk e ponton, hogy végre is azt kellett magunknak mondanunk, hogy a kárt elsősorban a kiadó-társulat fogja elszenvedni. Hadd csinálják meg a füzetes kiadást és győződjenek meg róla, hogy ennek ideje rég leáldozott.

Mikor már ott tartottunk, hogy a végleges szerződést meg kell kötni és a pontozatok megszerkesztésére került a sor, ezek közé a kiadó oly lehetetlen pontokat vett föl, hogy az egész ügy sikerét kockáztatta velük. Nem volt kellő érzéke még akkor azon különleges igények iránt, amelyek vele járnak az ily nagyszabásu terjesztéssel a hitelezés terén, a rabatt terén, a propaganda terén. És olyanokat akart velünk elfogadtatni, amelyeket mi még tárgyalni sem akartunk. Pönálékat akart érvényesiteni, ha ezt vagy azt a nyomtatványt nem akkor és ugy bocsátjuk közre, mint tervezve van. Szem elől tévesztette, hogy ilynemü összeköttetés alapfeltételét nem szigoru és pönálékkal körülbástyázott szerződések, hanem a közös érdek, a helyes, igazságos gondolkodás és a kereskedői korrekt eljárás alkotják. Különös kivánságai közül csak egyet emlitek fel, mint kuriózumot. Birság terhe mellett akart minket kötelezni arra, hogy az általunk szerkesztett nyomtatványokhoz az ő hozzájárulását kikérjük. Ezt a kivánságát egyszerüen monstruózusnak deklaráltuk és kijelentettük irásban, hogy:

„Azok a nyomtatványok, amelyeket cégünk évek óta egyes irodalmi vállalatok lanszirozása vagy a könyvvásárlás előmozditása érdekében közrebocsátott, nemcsak cégünket és annak renoméját, hanem a magyar könyvkiadóság és könyvkereskedelem szinvonalát is oly mértékben emelték és közelismerés szerint annyira kitüntek mindenkor az üzleti előkelőség és a praktikus cél szempontjának helyes és tapintatos megóvása tekintetében, hogy sokkal inkább indokoltnak láttuk volna, ha az Athenaeum tekintetes igazgatósága minket arra szólit fel, amint azt hasonló esetekben a többi kiadók kivétel nélkül megtették, hogy az általa kibocsátandó nyomtatványoknak megszerkesztéséhez tapasztalás nyujtotta megjegyzéseinkkel mi járuljunk hozzá, amit az ügy érdekében készségesen meg is teszünk."

Érveink ezen pont és a többi hasonlók tekintetében is, ugy látszik, meggyőzhették a kiadót, mert a szerződés mindezeknek kiküszöbölésével simán létre is jött, mondhatjuk, nagy szerencséjére ennek a munkának, mert annak sikerét tényleg mi biztositottuk. Egész terjesztési szervezetünket a millennium évében ennek a munkának terjesztésére állitottuk be, minden egyéb akció kikapcsolásával. Magán a millenniumi kiállitáson megszerveztük a rendelések gyüjtésének dolgát. És ha az *Athenaeum* 50. évfordulója alkalmából közzétett igen értékes diszműben annak szerzője, *dr. Szabó László* azt mondja, hogy: „Csupán künn, a kiállitási pavillonban több, mint 1000 uj megrendelő jelentkezett. A nagy műből 20.000 példány került forgalomba. Ez az óriási példányszám már nagy anyagi sikert is jelentett: az eredmény felülmulta magának az Athenaeumnak várakozását is", — akkor én ezt helybenhagyom azzal, hogy bizony az az 1000 uj megrendelő nem igen „jelentkezett" ott, hanem azon több ezer ember közül vált a munka megrendelőjévé, akiket ottani kirendeltségünk élén a derék *Kerpel* hónapokon át tartó lankadatlan fáradsággal és buzgalommal a millenniumi emlékmű részére megnyert, és helybenhagyom azzal, hogy a 20,000 példánynak több mint felét közvetlenül a mi intézetünk helyezte el.

A siker teljes volt, az Athenaeumra nézve egészen váratlan volt, munkánk ránk nézve is eredményes volt.

Az Athenaeum egyéb kiadványainak terjesztése.

Az *Athenaeum*-mal a millenniumi történet révén fennállott összeköttetés egész ideje alatt a kiadó-társulat egyéb jelentékenyebb kiadványait is behatóan terjesztettük. Az *Athenaeum* ebben az időszakban igen buzgó kiadói működést fejtett ki, olyan műveket adván ki, amelyek terjesztésére a mi terjesztő szervezetünk kiválóan alkalmas volt. Akkor bocsátotta közre *Madách Imre* „Ember tragédiája“ diszkiadását, *Petőfi*-nek nagy összkiadását, a *Dárday*-féle törvénytárakat, amelyek a jogászság körében igen nagy népszerüségre tettek szert, *Bársony István* munkáinak diszkiadásait, a *Beöthy Zsolt illusztrált irodalomtörténetét* és még többrendbeli népszerü munkát. A forgalom akkora arányokat öltött, hogy kivánatosnak mutatkozott a két társulat között évekre szóló szerződésnek létesitése, hogy egyrészt a kiadótársulat biztositva legyen arról, hogy kiadványai állandó gondozásban fognak részesülni, másrészt a terjesztő cég biztositva legyen arról, hogy mindig kellő számu kiadásról fog a kiadó gondoskodni és ahhoz képest rendezkedhessék be. Mindkét érdeknek megfelelően kötöttük meg 1901 május 31-én azt a szerződést, amely addig is, de azóta is mind a mai napig az ilyenfajta szerződések sorában, tekintettel az ország felvevő képességének arányaira, a legelső helyet foglalja el. Kötelezettséget vállaltunk arra, hogy öt éven át 650.000 korona boltiáru könyvet veszünk át az *Athenaeum* különböző meglevő kiadásaiból, bele nem értve a „*Magyar Nemzet Történeté*“-nek köteteit, valamint a szerződés tartama alatt kiadandó uj műveket. Ugyanilyen összeg átvételére kötelezte magát egyidejüleg az *Aufrecht és Goldschmied* cég, ugy hogy a két terjesztő vállalat együttesen 1,300.000 korona boltiáru könyvnek megvételét biztositotta az *Athenaeum* kiadótársulatnak a legközelebbi öt évre.

Az *Athenaeum* ezzel szemben arra kötelezte magát, hogy a szerződés lejárta napjáig, azaz 1907 junius 30-ig a mi cégünket és a velünk egyidejüleg szerződő *Aufrecht és Goldschmied* céget fogja az elvállalt kötelezettség folytán kiadványai kizárólagos részletüzleti débiteurjének tekinteni.

Ezt a szerződést mindkét fél hiven meg is tartotta. 1907 julius 1-én azonban az *Athenaeum* azt nem ujitotta meg, hanem saját maga alapitott meg egy uj terjesztő vállalatot.

Vajjon az ezzel elért sikere felér-e azokkal az effektiv eredményekkel, amelyeket ama szerződés nyujtott neki, azt megitélni nincsen módomban.

„A Műveltség Könyvtára.“

A harmadik nagy ügyletünk az Athenaeummal *„A Műveltség Könyvtárá“*-nak kiadása és terjesztése körül bonyolódott le, elég érdekes körülmények között.

Az *Athenaeum* monografusa erről a jelentékeny vállalkozásról mondanivalóját a következő szavakkal vezeti be: „Az uj század küszöbén roppant divatba jött a magyar könyvkereskedelemben a részletüzlet. Az általános szokás alól nem vonhatta ki magát az Athenaeum sem s hogy a részletüzlettel foglalkozott cégeknek anyagot adjon, kiadta *„A Műveltség Könyvtárát“*.

Az Athenaeum monografusát hézagosan informálták ebben az esetben is; ez egész másképpen történt, egész más volt az eredete, indoka, célja.

Ennek a vállalatnak ilyen beállitása annál kevésbbé helyeselhető, mert *„A Műveltség Könyvtára“* — amint ma majdnem a maga teljességében kibontakozik előttünk — valósággal egyik primipilus munkája a magyar irodalomnak és maga *Szabó László*, az Athenaeum monografusa teljes mértékben méltányolja azt a nagy kiadói és szerkesztői munkát, melyet a munka kezdeményezője és mindvégig irányitója, *Ranschburg Viktor*, az Athenaeum igazgatója, e munka körül végzett.

Ez lelkes, öntudatos és szakavatott munka volt és mindenkiben azt a meggyőződést kell ébresztenie, hogy aki kiadói tevékenységének súlypontját ennek a műnek létrehozására szentelte, az nem egyszerüen egy üzleti konjunkturába akart belehelyezkedni, hanem a maga társaságának chef d'oeuvre-jét akarta megalkotni.

A fentiekből kiderül, hogy mikor az Athenaeum megkötötte velünk az 1901 május 31-iki szerződést, melyben minket és a másik emlitett terjesztőcéget megtette a maga kiadványai débiteurjének — semmi oka és módja nem volt többé a részlet-üzlet részére ily nagyméretü munkát kezdeményezni.

Ha ilyen szándéka volt, az csak más motivumból táplálkozhatott. Abból, hogy a tervezett munkát az irodalom és

tudomány szempontjából igen jelentősnek, a saját kiadóvállalata részéről igen fontosnak tarthatta, — annyira, hogy a fennforgó nehézségek ellenére is meg kellett kisérelni a terv keresztülvitelét.

1902 őszén közölte velünk tervét, hogy megtudja, vajjon az általános konzum-szerződés keretein kivül hajlandók vagyunk-e annak megvalósitását előmozditani terjesztő-szervezetünk sorompóba állitásával.

Az első terv igen tetszetős volt; szerencsésen volt megfogalmazva. Egy tiz kötetre tervezett munkáról volt szó, mely magában foglalja Magyarország történetét, a világ történetét, a magyar irodalom és a világirodalom történetét, a művészet történetét, az utolsó száz év technikai fejlődését, egy kötetet az égről és a földről, a természet könyvét és az Ember cimü kötetet.

Mi hosszasabb tárgyalások nélkül késznek nyilatkoztunk a terv megvalósitásához egész erőnkkel hozzájárulni, ugyanily elhatározásra birtuk érdektársunkat, az *Aufrecht és Goldschmied* cég főnökét is és igy gyors cselekvésre volt kilátás.

Akkor azonban különös eset történt. Egy napon felkeresett engem *Wolfner József* kiadó-kollegám, a *Singer és Wolfner* kiadócég egyik tulajdonosa és bizalmasan közölte velem, hogy egy nagyobb kiadói tervvel foglalkozik, arról nézetemet szeretné tudni és esetleg arról is tanácskozni, miként kooperálhatna a két vállalat a terv sikeres keresztülvitele érdekében. A terv, amellyet előttem nagy vonásokban vázolt, majdnem egész mivoltában azonos volt az Athenaeum tervével.

Képzelhető, hogy a bizalmas közlés engem igen kényes helyzetbe juttatott. *Wolfner József*-et jóbarátaim közé soroltam, kit nemcsak mint kollegát, hanem rokonszenves egyéniségénél és kiváló emberi tulajdonságainál fogva is nagyrabecsültem, de ezenkivül is a legprimitivebb tisztesség sem engedhette, hogy homályban hagyjam őt a körülmények felől. Közöltem tehát vele azonnal, hogy még egy másik kiadóvállalat is jóformán ugyanezzel a tervvel foglalkozik, azt velünk ugyancsak bizalmasan közölte, mi már most is angazsáltaknak érezzük magunkat azzal szemben és igy az ő dolgával csak

az esetben foglalkozhatnánk,ha felhatalmazna arra, hogy tervét a másik féllel közöljük és arra törekedhetnénk, hogy azután közöttük valamely formában érdekközösség jöhessen létre.

Wolfner megadta ehhez beleegyezését, mert maga is látta, hogy mást a felmerült helyzetben nem lehet tenni. Összehoztuk a két érdektársat, megkezdődtek a tárgyalások, soká, talán túlsoká is tartottak — mert csak 1903 nyarán jutottak odáig a felek, hogy papirra vethették azt a szándékukat, hogy a munkát közösen bocsátják ki ketten: az *Athenaeum* és a *Singer és Wolfner* cég, terjesztését pedig mink és az *Aufrecht és Goldschmied* cég látjuk el.

De ezenközben maga az objektum, a kiadás tárgyát alkotó munka terve tökéletesen megváltozott. Az történt ugyanis közben, hogy 1903 tavaszán a berlini *Bong-féle* kiadóvállalat közzétette a „*Weltall und Menschheit*" cimü munkának prospektusát és rendkivül szép illusztrációinak mutatványait. A közzétett tervezet szerint ez oly munkának látszott, amely a magyar közönségnél is nagy érdeklődésre számithatott, mert hiszen tárgya az ember évezredes küzdelme a természet erőivel szemben, a primitiv kezdettől fogva azokig a nagy és elhatározó győzelmekig, amelyek az embert a világ urává tették.

Mi mindenesetre tájékozódni óhajtottunk ebben az ügyben, mert elég jelentősnek tartottuk azt és *Révai Ödön* 1903 április havában személyesen felkereste a Berlinben székelő kiadót, hogy vele egy esetleges magyar kiadás módozatairól beszélgessen. Akkor arról értesült, hogy már más magyar kiadó is fordult ez ügyben a *Bong* céghez és ő addig, amig azzal tisztában nincsen, bővebb felvilágositásokat nem is adhat. Közben arról értesültünk, hogy még egy harmadik és talán egy negyedik cég is érdeklődik a *Bong* munkája iránt, amelyről időközben különben is köztudomásuvá vált, hogy azt jóformán a világ minden nyelvére le fogják forditani, még franciára is, ami valóban páratlan eredmény volt. Mi a Bonggal való érintkezéseinkről az *Athenaeum*-ot természetesen értesitettük, mert bár teljesen eltérő két munkáról volt szó, mégsem gondoltuk lehetségesnek, hogy két ilyen munka egyazon időben magyar nyelven megjelenhessék.

Mi ugy képzeltük, hogy amennyiben az üzleti okosság ugy kivánná, hogy a *Bong-féle* mű jelenjék meg és ne

az *Athenaeum* terve valósittassék meg, akkor az *Athenaeum* ebben vállalna részt. Ezekről a körülményekről a *Bong* céget értesitettük is azzal, hogy lehetetlen ránk nézve lojalitási okokból egyidőben kétfelé tárgyalni, ugy hogy neki elhatározásra kell jutnia a magyar kiadást illetőleg.

Bong-nak ugyanis közben az az ötlete támadt, hogy ő maga bocsátaná közre a magyar kiadást és erre nézve tett tapogatódzó lépéseket. Közben Budapesten is járt, benünket felkeresett és mégis arra az eredményre jutott, hogy jobb lesz a munka kiadására nézve valamelyik meglevő vállalattal megegyezésre lépni. Minthogy a Bong-féle műnek megjelenése más oldalról nagy veszedelmet jelentett volna az Athenaeum tervére, ez utóbbi is célszerübbnek tartotta akkor lemondani a maga tervéről és a tárgyalásokat a Bong-féle orientáció irányában folytatni velünk s a *Singer és Wolfner* céggel is.

Akkor azután hosszu hónapokon át tartó tárgyalások után végre 1903 junius 20-án kelt jegyzőkönyvben papirra tették a felek megállapodásaikat, amelyek szerint az *Athenaeum* és a *Singer és Wolfner* cég együttesen közre fogják bocsátani a „*Weltall und Menschheit*“ cimü munkát magyar nyelven, az eredetivel teljesen azonos kiállitásban, másfelől a *Révai Testvérek Részvénytársaság* és az *Aufrecht és Goldschmied* cég e munka magyar kiadásából összesen 45.000 kötetet fognak átvenni. A jegyzőkönyvbe a felek felvettek egy pontot, amelyben kifejtették, hogy amennyiben a jelen vállalatra vonatkozólag végleges szerződés bármely oknál fogva létre nem jön, a szerződő feleknek szabadságukban marad a *Bong*-céggel közvetlenül szerződni.

E jegyzőkönyv aláirása után az *Athenaeum* igazgatójával, *Ranschburg Viktor*-ral Berlinbe utaztam, hogy *Bong*-ot a történtekről értesitsük és arra kérjük, hogy az eddigi megbeszélések és tárgyalások alapján, amelyeket mi vele folytattunk, a végleges szerződést most már az *Athenaeum*-mal sziveskedjék megkötni. Ez meg is történt, akként, hogy az *Athenaeum* megszerezte a *Bong* munkája összes képeinek közlési jogát tekintélyes összegért.

Mikor hazajöttünk, a részletesebb tárgyalásokra térhetett át a két kiadó egymás között és akkor az történt, hogy a *Singer és Wolfner cég* egyszerre csak lemondott a vállalatban

való részvételről. Megint teljesen uj helyzet előtt állottunk, amelyet akkor megoldani annál nehezebb volt, mert julius havában voltunk és az összes érdekeltek a szélrózsa minden irányában elszórva nyaraltak. Megint az a gondolat került előtérbe, hogy magában a kiadásban is részesedjünk mink az *Athenaeum*-mal együtt, illetve, hogy a *Singer és Wolfner* cég helyébe mi lépjünk az *Aufrecht és Goldschmied* céggel együtt. Ennek a kombinációnak sikerében azonban mi nem biztunk. *Goldschmied* ugyanis levélben közölte velünk, hogy az ő meggyőződése szerint a *Singer és Wolfner* cég azon okból ugrott ki a vállalatból s vonult vissza a megkötendő szerződés elől, mert az *Athenaeum* nyomdai árait, mint tulmagasakat, elfogadnia nem lehetett. E mellett a felfogás mellett nem igen lehetett kilátás arra, hogy az *Aufrecht és Goldschmied* cég akceptálná azokat az árakat, mert akik a kiadói ügyletekben nem eléggé járatosak és amellett kicsinyes szempontok szerint gondolkodnak, nem igen értik meg azt, hogy ily nagyobbszabásu terv létrehozásánál fillérek nem játszhatnak döntő szerepet.

Azt, hogy miért lépett vissza a *Singer és Wolfner* cég, voltaképen sohasem tudtuk meg hitelesen. Állitólag azért, mert egyik nagy papirszállitó cég tulajdonosa és a cégnek jóindulatu barátja lebeszélte arról, hogy ily túlnagy és túlkockázatos vállalkozásba fogjon. Lehetséges, hogy igy volt.

Az *Athenaeum* sokáig gondolkodott, hogy a fennforgó viszonyok között minő elhatározásra lépjen. A Bong-féle illusztrativ anyag biztositva volt, erről az oldalról veszély nem fenyegette és teljesen visszanyervén akció-szabadságát, végre mégis arra az elhatározásra jutott, hogy visszatér a *„Müveltség Könyvtárá"*-nak általa megállapitott eredeti programmjára és azt viszi keresztül. Igy is történt és ma megállapithatjuk, hogy a *„Müveltség Könyvtára"* felépitésében, szerkezetében és főbb tartalmában teljesen eredeti magyar munka.

A terjesztés körüli feladatot ennél a munkánál is ugyanazzal az ügyszeretettel végeztük, mint eddigelé minden egyes esetben, addig a pillanatig, amig ez módunkban állott. Ez pedig csak addig tartott, amig az *Athenaeum* konzum-szerződésünk lejárta után meg nem valósitotta azt az ugylátszik régen táplált vágyát, hogy önálló részletüzleti szervezettel terjeszti

saját kiadványait. Igy történt, hogy a „*Müveltség Könyvtára*" példányaiból mi magunk ugyan igen tetemes példányszámot, körülbelül hatezeret helyeztünk el és elhelyezhettünk volna talán még többet is, de akciónk utóbb derékon kettétört. Volt-e az Athenaeumnak ebből előnye vagy sem, azt nem tudom megitélni.

Egy komplikációról azonban még meg kell emlékeznem. 1906-ban a *Bong* cég egy uj munkát készült közrebocsátani „*Der Mensch und die Erde*" cim alatt. Az első művel való páratlan siker birta erre és tény, hogy ezek a Bong-féle művek egészen uj módját honositották meg az illusztrációnak, valóban rendkivüli érdekességü és fascináló képeket közölvén. A *Bong* cég ezuttal is hozzánk fordult, felajánlván nekünk ennek a műnek magyar kiadását. Mi az ügy alapos megvizsgálása után 1906 december havában következőkben ismertettük álláspontunkat a *Bong* céggel:

„Mint annak idején közöltük az Önök nálunk járt cégvezetőjével, a „*Der Mensch und die Erde*" magyar kiadásának legnagyobb akadálya az, hogy az Athenaeum által kiadott „*Müveltség könyvtára*" majdnem azonos tartalommal jelenik meg. Az Athenaeum munkájának szerkesztősége, ugy látszik, teljesen kiszabaditotta magát a „*Weltall und Menschheit*" békóiból és öntudatosan vagy öntudatlanul majdnem ugyanazt adja, természetesen más feldolgozásban, amit az Önök munkája tartalmaz. Az Athenaeum munkájának a közelmultban megjelent kötete, „*A föld*", amint szakemberektől halljuk, igen sikerült összefoglalása mindannak, ami az Önök nagyszabásu munkájában a közvetlen ismertetésre nézve részben meg van valósitva, részben kilátásba van helyezve.

Bizonyára lehetséges, hogy az Önök munkájában sok foglaltatik majd, ami az Athenaeum munkája mellett is érdemes arra, hogy magyar nyelven feldolgoztassék, annak mintegy kiegészitéseképpen, de a jelen időpont semmi esetre sem alkalmas erre.

Midőn tehát közöljük azt az elhatározásunkat, hogy a szóbanforgó mű magyar kiadását nem bocsáthatjuk közre, egyszersmind tudatjuk, hogy ezen elhatározásunknál nemcsak az a tárgyilagos momentum vezérel bennünket, hogy csak oly cikkel szabad a közönség elé lépnünk, amely iránt felvevő képességgel

bir, hanem az a körülmény is, — amely a mi kiadói müködésünknek mindig alapvető gondolata volt, — hogy elkerüljük egy oly munka megalkotását, amelynek csak az az egy kétséges érdeme van, hogy versenymunka."

A Franklin-Társulattal való összeköttetés.

Ha az *Athenaeum*-mal ilyen egészséges üzleti érdekközösségen alapuló baráti összeköttetés állott fenn, akkor a másik nagy magyar könyvkiadó-vállalattal, a *Franklin-Társulat*-tal a közös termelés és a kölcsönös érdekek terén szinte összeforrottnak mondhattuk vállalatunkat.

A nagy sérelem, mely a *Méhner-üzlet* ügyében velünk megesett és amelyet mi akkor is, később is, ma is *Kőnig Gyula* személyének tudunk be, nem akadályozhatta meg, hogy a *Franklin-Társulat*-tal a további üzleti összeköttetést fenn ne tartsuk, mert hiszen a Jókai-összkiadás révén össze voltunk kapcsolva vele nemcsak materiális és technikai tekintetben, hanem erkölcsi tekintetben is, mert mi a magunk részéről soha sem szüntünk meg elismeréssel és hálával gondolni azokra a Franklin-társulati igazgatósági tagokra, akik bennünket a Jókai nemzeti kiadása körüli fáradozásainkban előmozditottak. Egyébként is a Franklin-társulat ügyvezető igazgatójával és többi igazgatósági tagjával a legjobb viszonyban álltunk, egyikhez-másikhoz engem különösen bizalmas baráti viszony fűzött és ezek mindnyájan elismerésre méltó módon és szives jóindulattal törekedtek a megtörtént sérelemért kiengesztelni és annak helyrehozását a jövőben megigérni.

A *Franklin-Társulat* a legnagyobb magyar könyvkiadó-vállalat volt, nyomdája a legelső rendü műintézet és komplikált feladatok megoldására alkalmas, csak természetes tehát, hogy nekünk nagy érdekünk volt az intézettel lehetőleg jó viszonyban lenni, mert hiszen nagy perspektivák nyiltak meg részünkre is ebből az összeköttetésből.

Bekövetkezett tehát a közös munka egy oly időszaka, amely a magyar könyvkiadóság legszebb korszakának mondható. Már 1895-ben a millennium alkalmára inditottuk meg együtt a „*Teljes Magyar Törvénytár*"-at és két évvel rá a „*Nagy Képes Világtörténet*"-et. Erről a két vállalkozásról külön fejezetekben óhajtok megemlékezni, mert ezeknek nemcsak

terjesztésében, hanem szerkesztésében és kiadásában is résztvettünk, ezeket tehát e szempontból is ismertetnem kell e munka keretében.

Ezer és ezer kiadvány között, melyeket a kiadók létrehozni akarnak, van egyetlen egy fajta, amit minden nemzet irodalmában a legelső helyre tesznek, mindenütt erkölcsi szempontból a legfontosabbnak, a legelőkelőbbnek, anyagi szempontból a legbiztosabbnak, a legjövedelmezőbbnek tartanak.

Ez az egy kiadvány egy nemzet klasszikus iróinak gyüjteménye. Magyarországon is több rendbeli kisérlet történt ily gyüjtemények közrebocsátásával. *Heckenast Gusztáv* adta ki annak idején a *„Nemzeti Könyvtár"*-ban az akkori irók műveinek javát. Később *Aigner Lajos* próbálkozott meg e feladattal és ugyancsak *„Nemzeti Könyvtár"* cim alatt bocsátott közre mintegy negyven kötetet; ez a gyüjtemény kevésbbé értékes, mind a megválogatást, mind a szerkesztést illetőleg.

Az ujabb időben a magyar klasszikus irók gyüjteményes kiadását szinte lehetetlenné tette az a körülmény, hogy a legkiválóbb irók munkái még nem szabadultak fel, azaz még mindig annak a kiadónak a birtokában voltak, aki a szerzőtől a jogot magához váltotta, amely a szerzői jogról szóló törvény értelmében az iró halála után is még 30 esztendeig védve volt.

Az ujabb nagy magyar iróknak, *Vörösmarty*-nak, *Tompá*-nak, *Garay*-nak szerzői joga *Méhner Vilmos* könyvkiadóvállalatáé volt. Amikor azt a *Franklin-Társulat* megvette, hozzájutott ezekhez a jogokhoz és miután ő birta *Bajza, Czuczor, Kemény Zsigmond, Szigligeti* és *Vajda János* szerzői jogát, miután az ő kiadásában jelentek meg a multban is *Berzsenyi Dániel, Csokonai*, a *Kisfaludy*-ak, *Kölcsey Ferenc, Zrinyi Miklós* munkái, a Franklin-Társulat látszott hivatottnak ily gyüjteményes klasszikus könyvtár kiadására, ha meg tudja szerezni *Arany János* munkáinak kiadási jogát; ezen fordult meg ennek az ideának megvalósulása. Sokat meghánytuk-vetettük a gondolatot a Franklin-Társulat igazgatóival. Biztosra vettük, hogy *Csiky Gergely*-nek, *Madách Imré*-nek és *Reviczky Gyulá*-nak kiadására a jogot az érdekelt kiadók meg fogják adni. *Eötvös József*-re és *Jókai Mór*-ra vonatkozólag mi eleve biztositottuk az átengedést, *Petőfi Sándor* már szabaddá lett és igy mi sem állott volna utjában annak, hogy végre-valahára

a magyar irodalom is megalkossa a maga klasszikusainak gyüjteményét, csak *Arany János* munkáival lehetne valamiképpen rendbejönni; ez volt a legnehezebb pont, ez akadályozhatta meg az egész tervet, mert *Arany* nélkül magyar klasszikus gyüjtemény kiadása épp oly elképzelhetetlen, mint ahogy elképzelhetetlen volna egy angol klasszikus gyüjtemény *Shakespeare* nélkül és egy francia gyüjtemény *Molière* nélkül.

Végre ez a nehézség is megoldásra jutott; nagy története van ennek is.

Arany János munkái.

Arany János munkáinak kiadója *Ráth Mór* volt. Ő vezette be az irói szerződésnek azt a formáját, hogy egy bizonyos évszámkörre kötötte le egy irónak munkáját, bizonyos összeg fizetése ellenében; igy *Arany János*-tól legutóbb azt a jogot szerezte meg, hogy 1889-től 1900 január 1-ig kiadhatja Aranynak minden munkáját bárminő példányszámban, bárminő kiadásban, bizonyos tiszteletdij fizetése ellenében. Az ily szerződés mindig az iró sérelmével jár; ez természetes is, mert hiszen a kiadónak módjában van az utolsó esztendőben annyit nyomatni, hogy a rákövetkező évkörben a munka forgalmi értéke teljesen leszáll.

Ráth Mór nem volt ebben a helyzetben, mert viszonyai annyira rosszra fordultak, hogy előre volt látható, hogy ő sem *Arany* munkáinak uj kiadását el nem fogja vállalhatni, sem az utolsó esztendőben nagyszámu utánnyomásokat nem lesz képes eszközölni.

Arany János szerzői jogának lejárta természetesen az összes nagyobb kiadókat érdekelte. A szerzői jogok akkori tulajdonosának, *özv. Arany Lászlóné* urnőnek több kiadó-vállalat tett jó eleve ajánlatot. Voltaképpen mindenki hiábavalónak tekintett minden próbálkozást, abban a meggyőződésben, hogy mindenesetre a *Franklin-Társulat* fogja ezeket a jogokat magához váltani, minthogy most már a többi klasszikus is ő nála van és mindenki ismerte a kapcsolatot, amely az Arany-családot a Franklin-Tásulathoz füzte, hiszen *Arany László* igazgatósági tagja volt a Franklin-Társulatnak éveken át.

1899 november havában azonban felkeresett engemet *dr. Hajduska Emil*, a Földhitelintézet ügyésze és *Arany*

Lászlóné nevében egyenesen felszólitott, tegyünk ajánlatot *Arany* műveire vonatkozólag. Minthogy *dr. Hajduska* tudomásom szerint a Franklinnak is ügyvédje volt, nem titkolhattam el meglepetésemet a velem közölt felszólitáson és kijelentettem, hogy ily ajánlat megtevése bizonyára meddő volna, hiszen előrelátható és szinte köztudomásu, hogy *Arany* munkáit a *Franklin-Társulat* fogja megszerezni. *Dr. Hajduska* erre a maga részéről kijelentette, hogy igen sajátszerü helyzet állott elő ebben a kérdésben, amelyben a látszat szerint a kiadók egyenesen a *Franklin-Társulat* kényének szolgáltatják ki az Arany-örökösöket. Magyar irodalmi vállalat mégsem teheti azt, hogy egyáltalában nem reagál ily irányu felszólitásra, ámde ha ezt mi igy helyesnek véljük, akkor közöljük elhatározásunkat az Arany-örökösökkel. Egyébként kijelentette, hogy ő ebben az ügyben nem képviseli a *Franklin-Társulat*-ot, hanem *Arany Lászlóné*-t. Nehéz helyzetben voltunk, azt az ódiumot nem vehettük magunkra, hogy kimondják azt, hogy *Arany János* munkáinak kiadása elől kitérünk, viszont a *Franklin-Társulat*-tal szemben nem tehettük meg azt, hogy az ő háta megett adjunk be ajánlatot Aranyra, amikor együttesen tervezgettük a magyar remekirók kiadását, majd, amikor Arany kiadásának joga tisztázva lesz.

Tisztán kellett ebben az ügyben látni és ezért a *Franklin-Társulat*-ot értesitettük *dr. Hajduska* felhivásáról. A *Franklin-Társulat* igazgatói is átlátták helyzetünk kényességét és arra kértek, hogy további lépéseink megtétele előtt még egyszer értekezzünk velük, mert ők az ügyet igazgatósági ülés elé viszik. Ez megtörtént és eredményeként azt közölték velünk, hogy a Franklin-Társulat nem vethet gátat annak, hogy mi vagy más is ne pályázzunk Arany munkáira, ők azonban szeretnék, ha bizonyos jogot részükre fenntarthatnánk, különösen az iskolai kiadások tekintetében. Arról, hogy a remekirók összkiadását az esetben is meg lehet valósitani, ha *Arany János* munkáit mi birnók, egyébként meg vannak győződve, mert meg fogjuk találni ennek a módját.

Mi alapos megfontolás után, melybe még egyéb közben felmerült ügy is belejátszott, 1899 november 25-én átnyujtottuk ajánlatunkat *Arany Lászlóné*-nak, azzal a kikötéssel, hogy annak tartalmát senkivel sem közli és oly igéret elle-

nében, hogy amennyiben az a legkedvezőbb, azt feltétlenül elfogadja. E kikötéseink igen természetesek voltak; egyfelől nem akartuk, hogy a mi ajánlatunk tartalmának megtudása után más azt tulszárnyalhassa, másrészt nem akartuk, hogy a mi ajánlatunk eszközül szolgálhasson arra, hogy más pályázó vagy maga a Franklin-Társulat kénytelen legyen velünk licitációba bocsátkozni.

Személyesen adtam át ajánlatunkat *özv. Arany Lászlóné*-nak, kijelentvén, hogy csak a közölt kikötések ellenében adhatom azt át és tekintem azt fennállónak. Ő a kikötéseket elfogadta és az ajánlatot átvette; az, különböző módozatok utján, végeredményben *Arany János* összes irói hagyatéka szerzői jogáért 246.000 koronát ajánlott fel.

Arról tudomásunk volt, hogy *Ráth Mór* jogai az év végével megszünnek és hogy neki opciója van, melynek értelmében a szerződés csak akkor emelkedhetik érvényre, ha *Ráth Mór* opcióját nem gyakorolja. Hogy ezt ő gyakorolhatná, erre kilátás éppenséggel nem volt, erre senki nem gondolt.

Ajánlatunk felette meglepte az érdekelt Arany-örököst, mert minden eddigi méretet tulszárnyalt; magyar viszonyok között óriásinak mondható tiszteletdíjat jelentett. A mi ajánlatunk alapjául igen gondos kiadói számitások és nagyszabásu tervek szolgáltak. *Arany* munkáinak elterjesztése tekintetében igen érdekes különböző terveink voltak és meg voltunk győződve, hogy azok megvalósitása esetén az általunk felajánlott negyedmilliós tiszteletdij mellett is vállalatunk meg fogja találni számláját. Amennyire kellemesen lepte meg *Aranyné*-t ajánlatunk tartalma, épp annyira feszélyezte őt titokban tartására vonatkozó ígérete; nem is lehetett ezen csodálkozni, hiszen egy egyedülálló asszonyról volt szó, aki ilyen fontos ügyben mégis csak tanácskozni akart valakivel, aki iránt teljes bizalommal viseltetik. Aggodalmait közölte velünk, melyeket azután a következő levéllel óhajtottunk eloszlatni; érdekessé teszi ezt a levelet tartalmán kivül az is, hogy annak szövegét *Voinovich Géza*, *Arany Lászlóné* későbbi férje irta, aki akkor társulatunknál mint irodalmi vállalataink szerkesztője előkelő helyet foglalt el és kivel ezeket az ügyeket annál is inkább megtanácskoz-

tuk, mert hiszen a tervezett Arany-kiadásoknak is ő volt a kiszemelt szerkesztője. A levél a következőképpen hangzik:

„Mélyen Tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Rendkivül sajnáljuk, hogy Nagyságos Asszonyomat ajánlatunkkal ily kinos helyzetbe hoztuk. S mivel ezen ajánlatunk okozta ezt, kötelességünknek érezzük, hogy a magunk részéről tőlünk telhetőleg megkönnyitsük a helyzet nehézségeit.

Abban a feltevésben, hogy mind anyagilag, mind erkölcsileg, Arany munkáinak terjesztését illetőleg mi tettünk legjobb ajánlatot, nyujtunk legtöbb garanciát, azt kell gondolnunk, hogy egyedül Gyulai Pál őméltóságának személye az, kire Nagyságod még tekintettel van. Mert hogy e munkák elhelyezésénél egy intézet sem részesül előnyben, azt világosan látjuk abból, hogy maga a költő fia, már mint a Franklin igazgatója, Ráthnak adta el azokat. Hogy tehát Nagyságod helyzetét tőlünk telhetőleg megkönnyitsük, belenyugszunk abba, ha ajánlatunkra vonatkozólag Arany legnagyobb tisztelőjének, legjobb barátjának, Gyulai Pál őméltóságának tanácsát és véleményét kikérné. Kettős reményben tesszük ezt. Oly magasra becsüljük Gyulai Pál jellemét, hogy meggyőződésünk szerint ő a legnagyobb objektivitással fogja tekinteni az ügyet, s a fősulyt, mint mi is, Arany munkáinak elterjesztésére helyezi. S azt hisszük, ez iránt, hogy egyebet ne is emlitsünk, Jókai Mór munkáinak terjesztésénél elért nagy sikerünk őt épp ugy megnyugtathatja, mint Nagyságodat.

Másodszor: Erősen hisszük, hogy amit ő Nagyságodtól barátilag megtud, az az ő személyes titka marad, melyet minden körülmények közt a legnagyobb diszkrécióban fog tartani.

Felhatalmazzuk tehát Nagyságodat, hogy ajánlatunk tartalmát Gyulai Pállal, mint Nagyságod meghitt barátjával közölje, ugy hogy arról Gyulai Pál, mint a Franklin-Társulat igazgatója, tudomást ne vegyen. Végül bizunk abban is, hogy ő — bár egy konkurrens társaság igazgatója — sokkal nagyobb tisztelettel van Arany János, s nagyobb barátsággal Nagyságod iránt, hogysem ne azon ajánlat mellett emelne szót, mely Arany népszerüsitését s a család érdekét egyaránt legjobban kielégiti.

Az ő igazságszeretetében, s Nagyságod mély belátásában bizunk."

Aranyné ajánlatunkat elfogadta, velünk a szerződést megkötötte és kezéhez lefizettük a 60.000 koronás első részletet. Ebben a szerződésben a *Franklin-Társulat*-nak biztositottuk a nála folyamatban levő kiadások további folytatását a *„Jeles Irók Iskolai Tárá"*-ban, valamint biztositottuk a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-forditásának három Arany János-féle forditását (*„Szentivánéji álom"*, *„János király"* és *„Hamlet"*). Mindezeknek a kadásoknak honoráriuma is természetesen meg volt állapitva. Ez a szerződés tehát a *Franklin-Társulat* tudtával és hozzájárulásával jött létre. De a *Franklin-Társulat* nem érte be ezzel, hanem a neki jutott jogokat velünk külön kötendő szerződésben akarta magának biztositani és ennek folytán a *Franklin-Társulat*-tal is létrejött a mindazokat magában foglaló szabatos szerződés 1900 január hó 9-én. Minden teljesen rendben volt és mi előkészültünk a nagy feladatra.

Közben január 1-én *Ráth Mór* jelentkezett. Levélben közölte *Arany Lászlóné*-val, hogy az elővételi jogot gyakorolni akarja. A fennforgó viszonyok között ezt a jelentkezést komolyan venni nem lehetett, mert hiszen köztudomásu volt, hogy *Ráth Mór* nincsen abban a helyzetben, hogy az opcióval élhessen, de kizártnak látszott az is, hogy más valaki részére tehessen kisérletet, mert hiszen arról feltétlenül tudnunk kellett volna, ha a könyvkiadók valamelyikének ilyen szándéka lett volna. Az egyetlen számbavehető versenytárs, a Franklin-Társulat, hónapok óta közvetlenül tárgyalhatott volna, amint hogy eleinte tárgyalt is és előnyösebben juthatott volna Arany munkáihoz még a mi segitségünkkel is, mint a Ráth-féle opció gyakorlása utján.

Aranyné Ráth levelére azt az egyetlen választ adta, amelyet adhatott, hogy t. i. a sors által gondjaira bizott nagybecsü irodalmi kincscsel szemben az az erkölcsi kötelessége van, hogy azt oly kiadói kezekbe tegye le, amelyekben a folytatólagos kiadásokra, a legtágabb értelemben vett terjesztésre és népszerüsitésre a legnagyobb biztositékot nyeri. Hogy a *Ráth Mór* cég ezidőszerint szakszerü vezető hijján ezekkel a biztositékokkal nem rendelkezik, az nem szorul bizonyitásra. Ha tehát a cég elővételi jogával mégis élni óhajt, nyilvánvaló, hogy azt másra óhajtja átruházni, esetleg az egész cégnek eladása utján. Ily körülmények közt *Aranyné* esetleg

egy teljesen ismeretlen céggel állván szemben, további elhatározására döntő befolyásu az, hogy kié a cég, bir-e azokkal az üzleti képességekkel és eszközökkel, amelyek Arany műveinek az eddiginél is nagyobb arányu terjesztését is biztositják és képes-e oly anyagi garanciákat nyujtani, amelyek egy hosszu időre szóló szerződés pontos megtartását mindenben biztositják. Minthogy több ajánlat érkezett Aranynéhoz, olyan, mely rövid időre szóló megvételről szól (10 évre) és olyan, mely a szerzői jog egész hátralévő védelmi idejére szól, olyan, mely egyszerre való készpénzfizetését ajánlja meg a vételi összegnek és olyan, amely hosszabb lejáratu fizetési határidők megállapitását veszi igénybe — minthogy a Ráth-cégnek joga van hozzá és Aranyné ezt a jogot teljes mértékben kénytelen elismerni, természetes, hogy az általa elfogadni kivánt legkedvezőbb ajánlatot közölte a Ráth-céggel. Tisztában kell azonban lennie a fent vázolt garanciák tekintetében és tudnia kell, hogy kivel áll szemben, mert nem szabad abba a kényszerhelyzetbe jutnia, hogy esetleg átruházás utján egy előtte ismeretlen céggel oly hosszu szerződéses viszonyban álljon, mely vagyona jelentékeny részének biztonságát esetleg kérdésessé tenné.

Ráth Mór nevében a levelezést ebben az ügyben *Ráth Mórné* jegyezte, de *Ráth György* kuriai tanácselnök intézte az ügyeket, mert *Ráth Mór* egészségi állapota már nem volt olyan, hogy ezeket a fontos ügyeket maga bonyolithatta volna le.

Az ügy gyorsan bonyolódott le; január 12-én a *Franklin-Társulat* igazgatója, *Benkő Gyula* a következő levelet intézte hozzám:

Bp. 12. I. 1900.

Tisztelt Révai Ur!

Nehogy másoktól előbb tudja meg, én közlöm Révai urral, hogy a Franklin Ráth-tal megegyezett az Arany-opcióra nézve s ezt ma gyakorolta.

A dolog tegnap dőlt el, miután Ráth 10-én megkinált bennünket és már pár nappal előbb szóval jelezte volt szándékát.

A fordulatot ebben az ügyben Kónyi Manó idézte elő, aki szemrehányásokat tett az igazgatóknak s nagy energiával kapacitálta Kornfeldet és Pallavicinit és pedig sikerrel.

Be fogja látni, hogy én utolsó ittlétekor az ügy elárulója nem lehettem. Állásom tiltott ilyet. De azt igérem, s ebbe már

több beleszólásom is van, hogy mindent kész vagyok megtenni arra, hogy mint üzlettől, önök az Aranytól el ne essenek, mindent megcsinálhassanak, amit megcsináltak volna vele amugy, ha az önöké lett volna, sőt a klasszikusok összkiadását akár mindjárt meg is kezdhetjük, ha erre kedvük van.

Aminthogy én nem haragudtam meg, mikor önök elvették Aranyt tőlünk, remélem, Ön se neheztel mindig igaz hivére.

Tisztelője

Benkő.

Két nappal utóbb *Arany Lászlóné* is felkeresett soraival:

Hétfő, 15/1. 1900.

Tisztelt Révai Ur!

Hajduskától hallom, hogy meg fog látogatni.

Kérem, tudassa velem, mikor jön.

Meg szeretném Önnek köszönni irántam való figyelmét, előzékenységét és meg akarom Önnek szóval is mondani, menynyire sajnálom azt, ami Önnel boldogult apósom munkái kiadása ügyében történt.

A rövidke idő alatt, melyben összeköttetésben állottam Önnel, megtanultam Önt őszintén tisztelni és becsülni, kérem, fogadja ennek kifejezését.

Szives barátságos üdvözlettel

Arany Lászlóné.

Egy bájos, szép és okos asszonynak meleg kézszoritásával fejeződött be rám nézve az ügy. Befejeződött, sajnos, *Arany János* munkáira nézve is. Husz esztendő mult el azóta anélkül, hogy Arany János munkái olyan népszerüekké váltak volna, mint annak idején szemem előtt lebegett.

„Magyar Remekirók."

Azzal, hogy a *Franklin-Társulat Arany* munkáinak birtokába jutott, valóra válhatott tehát a *„Magyar Remekirók"* kiadása egy oly gyüjteményben, amelyben mindaz benne van, amit az irodalomból a művelt magyarnak ismernie kell, mindaz, ami maradandó, ami el nem avult, amit a mai ember épp ugy olvashat, mint az elmult idők embere.

Meg lehetett végre alkotni azt a nagy nemzeti jelentőségü vállalatot, mely minden kulturnemzetnél a legelső helyen áll, amely nemzedékről nemzedékre átöröklődik. Igen beható és

hosszas tanácskozások előzték meg a munka tartalmának végleges megállapitását; tényleg az volt a cél, mindent felvenni benne, ami értéknek megmarad a multból, szinét-javát az egész magyar irodalomnak, és mindent kihagyni belőle, ami fölösleges, amit ma olvasni többé nem érdemes.

A kiválasztást és megszerkesztést a legelső irodalmi férfiakra bizták, azokra, akik az illető klasszikusok műveivel foglalkoztak és erre a kritikai munkára képesek voltak. Mikor mindezek az előkészitő munkálatok javában folytak, magát a terjesztésnek fontos kérdését is mindenképen előkészitettük. A szerződés a Franklin-Társulat és a terjesztő cégek között 1901 junius 18-án köttetett meg és e szerződés értelmében a mi cégünk 3000 teljes példány átvételére kötelezte magát. Ugyanilyen átvételi kötelezettséget vállalt az *Aufrecht és Goldschmied* cég, ugy hogy a *„Magyar Remekirók"* 6000 példányának átvétele a kiadóra nézve a megindulás pillanatában biztositva volt. Az általunk elhelyezett példányszám végeredményben 5300-nál valamivel több volt, körülbelül ugyanannyi lehetett a másik cégé is; természetesen a munka későbbi sorozataiból valamivel kevesebb példány kelt el.

A terjesztés előkészitésénél a multnak tapasztalatai voltak mértékadók és általában el kell ismerni, hogy a kiadóvállalatot is az ügyhöz méltó nagy szempontok vezérelték ebben a tekintetben. Több, mint félmillió prospektus és sok egyéb nyomtatvány készült a legszebb, a nyomdai intézethez méltó kiállitásban, mert hiszen itt megint olyan mű terjesztése forgott szóban, mely a legnagyobb általánosság szempontjából volt elbirálandó, amellyel igazán mindenkihez fordulhattunk, mint annak idején a *Pallas Lexikoná*-val.

Minden arra engedett következtetni, hogy most igazán a legnagyobb sikerre lehet biztosan számitani, hiszen minden tényező közrehatott ahhoz. Magának a munkának kétségtelen jelentősége, célszerü megszerkesztési módja, előkelő kiállitása, olcsósága és a gondosan előkészitett propaganda és terjesztés.

És még valami! Az, hogy ezuttal teljesen ki volt zárva a konkurrencia! Mindent nyugodtan elő lehetett késziteni, nyilt ajtók mellett, nem volt ok a titkolódzásra. Hiszen itt

együtt voltak az összes klasszikusok, azok felett más nem rendelkezhetett és a vállalatnak le volt kötve a két nagy terjesztő cég egész ügynöki apparátusával!

Ki lesz bolond ilyenkor valamilyen másod- vagy harmadrendü cikkel előhozakodni, azt forgalomba hozni akkor, mikor az irodalomnak legjava, a klasszikusok gyüjteménye indul utnak, hogy meghóditsa a maga közönségét, melyről fel lehetett tenni, hogy várva várja már ezt a munkát.

Remekiró-gyüjtemény remekirók nélkül.

Hát akadt ilyen bolond is! Mert Magyarországon minden lehetséges. És kisült, hogy nem is olyan bolond! Mert Magyarországon tényleg ki lehet adni klasszikus-gyüjteményt klasszikusok nélkül is. Itt lehet hirdetni ilyen remekiró-gyüjteményt *Bajza, Czuczor, Deák Ferenc, Eötvös József, Garay János, Kemény Zsigmond, Szigligeti, Tompa Mihály, Vörösmarty, Vajda János* és *Arany János* nélkül is.

És itt el lehet terjeszteni egy ily klasszikusok nélküli klasszikus gyüjteményt az ország nagy terjesztő vállalatainak közreműködése nélkül is.

Mindez külön magyar specialitás, más normális és kulturált országban el sem volna képzelhető. Nem is történt meg sehol egyebütt, ellenben nálunk megtörtént a következő eset:

Még meg sem kezdtük volt a „*Magyar Remekirók*“ terjesztését, még közzé sem volt téve a prospektus, még csak jelezve volt a sajtó utján a nagy irodalmi eseménynek a bekövetkezése, amidőn egyszerre a lapokban felbukkantak kis hirek és hirdetések, jelezvén azt, hogy egy bécsi cég magyar remekirók könyvtárának terjesztésére keres utazókat. Senkisem birta megérteni ezeket a hirdetéseket, mert hiszen a „*Remekirók*“ terjesztő cégei Budapesten székeltek és nem engedtek át példányokat semminemü bécsi cégnek. Nemsokára azután világosabbá vált a hirdetés, jelezvén, hogy „*Remekirók képes könyvtára*“ cim alatt a magyar és a világirodalom kincsesháza fog megjelenni. Ujabb hirdetésekből azután kiderült, hogy ezt a vállalatot a *Lampel-Wodianer* cég fogja közzétenni. Mindenki kiváncsi volt rá, miként adhat ki egy 50 kötetes klasszikus gyüjteményt valaki akkor, amikor az összes klasszikusok egy más cégnél vannak

monopolizálva. Megjött azután erre is a válasz. Közzétették a részletes prospektust, amelyből kitünt, hogy az 50 kötetből 20 idegen irodalmi, a külföldi klasszikus irodalomból való kötet, 17 kötet a felszabadult magyar irók munkáiból való, 6 kötet olyan, amelynek szerzői joga részben az Athenaeumé, részben az Akadémiáé, 5 kötet olyan, amelyről maga a prospektus is beismeri, hogy csak akkor fognak megjelenhetni, amikor a törvény szerint közkincscsé válnak és végül kettő olyan, amelyet ez a prospektus tett meg klasszikussá. Ime igy alakult ki egy nagy irodalmi vállalatnak tartalomjegyzéke. Nem lehet tagadni, hogy ez a jegyzék igen ügyesen volt összeállitva, sem azt, hogy ebben igen értékes munkák voltak felsorolva, mind a világirodalomból, mind a hazai irodalomból, de azt állitani, hogy ez a gyüjtemény a magyar remekirókat tartalmazná, a legjobb akarattal sem lehetett.

A Franklin-Társulat hirlapokban közzétett hirdetéseiben tiltakozott is az ellen, hogy ez a kiadás összetévesztessék az ő kiadásával és figyelmeztette a közönséget, hogy a két vállalatot ne tévessze össze egymással. E hirdetéseiben joggal hivatkozott arra, hogy a *„Magyar Remekirók"* igazi főmüveinek kizárólagos kiadási joga egyedül a *Franklin-Társulat*-ot illeti meg és tiltakozott az ellen, hogy bárki hirdetéseiben felsorolja olyan irók munkáit, amelyek csak hosszu évek multán fognak felszabadulni. A *Franklin-Társulat* ez irók munkáinak hirdetése miatt, hiszen *Garay*-ról, *Tompá*-ról és *Vörösmarty*-ról volt szó, peres uton fel is léphetett volna a kiadó cég ellen, mert ezzel neki nagy kárt okozhatott, de nem tette. Ellenben a *Wodianer-cég* keresetet inditott a *Franklin-Társulat* ellen ama tiltakozó hirdetés miatt és megindult egy pör, amely ennek az ügynek összes szennyét feltárta és felkavarta. Mert sok szenny kavarodott fel. Mindaz, ami a részletüzlet terén mint undok visszaélés a közönség emlékezetében van még ma is, az mind ebben a remekiróakcióban kezdődött.

Egy bécsi cég, a *Max Herzig*-féle *Central-Buchhandlung* vállalta volt el ennek a *„Remekirók képes könyvtárá"*-nak magyarországi terjesztését és azt a versenynek legkiméletlenebb eszközeivel akként vitte véghez, hogy százával és ezrével keletkeztek a kellemetlen pörök. Magához a Franklin-Társulathoz, mint a *„Magyar Remekirók"* kiadójához, töme-

gesen érkeztek a közönség köréből a panaszok a mindennemü félrevezetési manőverek miatt, a sajtó nyilt-tere állandóan tele volt visszaélések felsorolásával. És a részlet-üzlet diszkreditálását, az ügynökök korrumpálását oly alaposan elvégezte ennek a cégnek ez az egyetlen akciója, hogy azt évek hosszu során folytatott reparáló munka sem birta helyrehozni. Minden, amiről hirhedt a magyarországi könyv-részletüzlet és ami azután törvényes intézkedéseket vont maga után, ebből a remekiró-akcióból keletkezett. Mindazok a furfangok, melyekkel lelkiismeretlen közegek egyeseket behálóztak és teljesithetetlen kötelezettségekbe belevitték, ebben az akcióban jelentkeztek először, visszataszitó hatásukat kiterjesztvén minden egyéb, szolid bázison alapuló ügylettel szemben is. És ez az akció tette tönkre mindazt az évek hosszu során kifejtett munkát, amellyel a külföldi versenyt ki akartuk küszöbölni Magyarországból. A „*Remekirók képes könyvtára*" ujra behozta a külföldet a maga nyerseségével és kiméletlenségével, amelylyel Magyarországot balkáni kizsákmányolható területnek nézte, objektumaként a pusztitó garázdálkodásnak. Ez a kétségtelen eredménye és sikere megvolt a „*Remekirók képes könyvtárá*"-nak; egyéb sikereiről nem tudok beszámolni.

Egyéb Franklin-kiadványok.

Az emlitett három főmunkán kivül a *Franklin-Társulat* igen nagyszámu népszerü kiadványainak terjesztésével természetesen az élénk üzleti összeköttetés folyamán intézetünk állandóan és behatóan foglalkozott. A helyzethez alkalmazkodó, mindig változó megállapodások szabályozták ezt a forgalmat, melynek méretei időnként igen nagyok voltak. Hogy csak egy példát emlitsek, a magyar *Shakespeare* uj kiadásának közrebocsátására a mi bátoritó szavunk birta rá a *Franklin-Társulatot*. Ebből a munkából azután egymagából 3000 példánynál többet helyeztünk el.

Minden vállalat, amelyet a *Franklin-Társulat* ebben az időszakban közzétett, teljes sikert aratott a mi közremüködésünkkel, a mi terjesztésünk révén. A később közrebocsátott „*Magyar Regényirók*" cimü vállalatánál ez a siker nem következett be, erről azonban a „*Klasszikus Regénytár*" kapcsán fogok szólani.

A nagyüzem és a Singer és Wolfner cég.

Azoknak a cégeknek sorában, amelyek az utolsó évtizedekben a magyar irodalmi termelés körül kétségtelenül nagy érdemeket szereztek maguknak, első helyen áll a *Singer és Wolfner* cég, amely a magyar szépirodalom és az ifjusági irodalom kultiválását tüzte ki célul. Bár a mi speciális terjesztő szervezetünk részére alkalmas nagy kiadványokat ez a cég nem produkált, mégis valahányszor sorozatos könyvgyüjteményt bocsátott közre, bennünk mindig készséges támogatóra talált. Igy a *Gáspár*-féle utazási műnek is sok ezer példányát helyeztük el és igen tekintélyes példányszámot az *„Egyetemes Regénytár“*-ból, a *„Vidám Könyvtár“*-ból, a *Tóth Béla* anekdota-gyüjteményéből, valamint azokból a gyüjteményes kiadásokból, melyeket a cég az idők során közrebocsátott, nevezetesen *Gárdonyi Géza* és *Herczeg Ferenc* munkáiból.

Brehm Állatvilága.

Egyik nevezetes állomása a könyvterjesztő nagy üzemnek *Brehm Alfréd* német természettudós világhirü munkájának magyar kiadása volt. A *Légrády Testvérek* cég, amely mint lapkiadó igen jelentékeny szerepet játszott már akkor is és amely a *„Pesti Hirlap“* megalapitásával vetette meg voltaképen alapját az egész nagyrafejlett modern magyar lapkiadásnak, könyvkiadói téren nem igen mozgott. Csak alkalomadtán adott ki egy-egy szépirodalmi vagy ifjusági munkát, főképp a *„Pesti Hirlap“* munkatársainák műveit, inkább irodalompártolás cimén, mint üzleti vállalkozásként. De most, ugy látszik, a cég is kedvet kapott, hogy részt vegyen abban a nagy forgalomban, amely a részlet-üzlet utján megnyilt a kiadók előtt és elhatározta, hogy közzéteszi magyar nyelven *Brehm „Tierleben“* cimü művét.

Erre az elhatározásra nyomdai becsvágy is sarkalhatta a céget, mert érthető és méltányolható, ha egy nagy nyomdai műintézet azoknak a remek, több szinnyomásu képeknek reprodukciójával jelenik meg a könyvkiadói téren, amelyek *Brehm* munkáját annak belső értékes tartalmán kivül oly becsessé tették. Tervük véglegesitése előtt hozzánk fordultak és miután magunk is meg voltunk győződve arról, hogy a *Brehm* magyar kiadása irodalmunknak csak diszére válhat és

közreműködésünket a terjesztés körül készséggel kilátásba helyeztük, a Légrády cég megkötötte a szerződést a lipcsei kiadóval, amely őt mind a szövegnek felhasználására, mind a képeknek reprodukciójára fejogosította.

Az *„Állatok világa“* tényleg magában álló munka az irodalomban. *Brehm*-nek sikerült megoldania azt a nehéz kérdést, hogy érthető, élvezetes modorban, kellemes olvasmányként kezelje a természettudománynak azokat az ismereteit, amelyeket eddig a közönség csak száraz és unalmas közlésekből ismerhetett meg. Ennek a leiró képességnek köszönhette ez a munka, hogy több százezer példányban terjedt el a világ minden nyelvén. Biztosan lehetett arra számitani, hogy Magyarországon, ahol az intelligens közönségnek is szine-java állattenyésztéssel, vadászattal foglalkozik, ennek a munkának lesz közönsége. És lett is.

A kiadó dicséretére el lehet mondani, hogy mindenképen számolt a magára vállalt feladat jelentőségével. Nem adott száraz forditást, hanem uj munkát, annál is inkább, mert hiszen a természettudományban folytonos haladás van és különösen *Brehm Alfréd* munkája, amely biológiai alapon nyugszik, a biológia előrehaladásával mindig kiegészitésre, helyreigazitásra szorul.

Légrádyék a munkát *Méhely Lajos* szerkesztésére bizták, aki jeles munkatársak segitségével akként felelt meg a magára vállalt feladatnak, hogy *Tóth Béla*, aki maga is félig-meddig természettudós volt, egy cikkében, amelyet a magyar Brehm első kötetének közrebocsátása alkalmával irt, lelkesen felkiált:

> „Ez nem idegen, ez nem átültetés, *ez nemzeti munka* és szeretnők megszoritani Méhely Lajos professzor kezét: „Bocsássa meg bizalmatlanságunkat! Mi azt hittük, hogy Ön és dolgozótársai, a jeles zoológusok, csak átültetik azt az óriási művet. S csak most láttuk, milyen munkát végeznek önök, milyen magyar munkát!“

Érdekes, hogy *Tóth Béla* bizalmatlansága és töprenkedése abból indul ki, hogy voltaképen mire való volt ezt a munkát magyarul kiadni. Szerinte a művelt magyarság ma már nem szorul német tolmácsra, mert tud és olvas itt

mindenki németül. A tudomány, az ismeretnépszerüsités német munkáinak magyaritása szerinte felesleges, mert ez az irodalom ránk nézve körülbelül olyan, mint a zsidó anekdotában a rabbi pápaszeme: akinek nincs rá szüksége, annak nem kell, akinek meg szüksége van rá, az már ugyis régen szert tett rá.

És különösen azért akad fenn *Tóth Béla* a Brehm magyar kiadásán, mert azt mondja, hogy *Brehm* nemcsak kiváló tudós volt, hanem remek iró is. Nagy művésze a német nyelvnek és a német lélek szerint való nemzeti iró, akit hiába forditanak le akármilyen nyelvre a legjelesebb tollak: német marad az. Azután a maga gyönyörü dialektikájával önmaga ellen fordul *Tóth Béla* és azt mondja:

„Mégis jól tették, hogy ezt a munkát kiadták, mert a magyar művelődésnek éppen olyan minőségü, fajtáju állattani munkára volt szüksége, amilyen a Brehm, mert a Brehm a magyar gondolkodással rokon munka. Az iró nagy német stilművészete mellett is a munka szerkezete és egész módszere igazi ellentéte a germán tudomány és népszerüsités eddigi alkotásainak. Homály helyett derült világosság, szárazság helyett kerekded előadás, nagyképüség helyett művészi egyszerüség, gépies adathalmaz helyett az állatvilág életének szines, eleven képe. Ha Flaubert és Balzac kezdték keresni és látni az igazi embert: Brehm kezdte keresni és látni az igazi állatot. A biológiai állattan sohasem járhat többé más uton, ha nem akar hátrafelé lépni s a műveltek számára való élethistóriai ismeretterjesztés is mindig csak Brehm Alfréd iskoláját követheti."

*

A magyar közönség szivesen fogadta a *Brehm* magyar kiadását, de kitünt, hogy a természettudományi munkának magyar közönsége mégsem akkora, mint aminőnek gondoltuk. Ezuttal a könyvkereskedelmet egy közös körlevélben értesitettük a mű megindításáról, mert a *Légrády-cég* a könyvkereskedői terjesztést is, illetve a könyvkereskedőknek való kiszolgáltatását a példányoknak ránk bizta, éppen tekintettel arra, hogy akkori helyzetében nem tartott fenn élénkebb összeköttetést különösen a vidéki könyvkereskedelemmel. Mi 2000 példánynak átvételére köteleztük magunkat, az

Aufrecht és Goldschmied-cég is ezret vett át, ugy, hogy 3000 példány volt a munkának biztositva már a megjelenés előtt, elkelt belőle mintegy 6000 példány, ami mégis tisztes siker ilyen szakmunkánál.

Jogtudományi munkák. Hangzatos cimü „diszművek".

Még sok más mű a kevésbbé jelentősek és a kisebb terjedelmüek közül volt akkor tárgya ennek a terjesztési üzemnek, többek között a *Grill* cég által közrebocsátott különböző jogtudományi kiadványok is, amelyeknek terjesztési monopoliumát bízta ránk egyidőben a nevezett kiadó cég.

Mi szivesen vállalkoztunk minden szép, jó és nemes tartalmu műnek lanszirozására és terjesztésére, de sohasem vállalkoztunk oly műveknek forgalomba hozatalára, amelyek a közönségnek kiaknázására voltak alapitva, amelyek belső tartalom nélkül, érték nélkül, tetszetős és hangzatos cimek alatt azon célból voltak közrebocsátva, hogy a hiszékeny közönség könnyelmüsége révén egyesek megcsinálhassák a maguk üzleteit. Nem mult el esztendő, hogy a bécsi *Max Herzig* cég meg ne kisérelte volna, minket az ő kiadványainak terjesztésére rábirni és nem volt csábitó eszköz, amelyet ily irányban ki nem fejtett volna, de mi nem voltunk rábirhatók sem *„Az ősi erény"*, sem *„A nemzeti dicsőség"*, sem *„A király könyve"*, sem más ily hangzatos cimü, igen nagy áru, belsőleg azonban igen kis értékü művek terjesztésében való közremüködésre.

A „Révai-Kalendárium".

A terjesztés céljaira ezekben az esztendőkben nagy könyvkatalógusokat is bocsátottunk közre, nem száraz könyvjegyzékeket, hanem ugynevezett *catalogue raisonné*-kat, birálatokat és könyvismertetéseket magában foglaló jegyzékeket.

Eddigelé csak az egyes kiadók adták ki a maguk kiadványainak katalógusait, hol egyszerü felsorolásával a kiadásoknak, hol képmutatványokkal ellátva. Azonkivül megjelent évenként egy u. n. *„Általános Könyvjegyzék"*, amely az irodalomban forgalomban levő müveknek szakszerinti száraz felsorolását tartalmazta.

A mi jegyzékünk, amelyet *„Révai-katalógus"* név alatt

bocsátottunk közre, egészen uj csapáson indult. Mi t. i. mindazokkal a kiadókkal, akiknek munkáit terjesztettük, saját kiadványaiknak illusztrált és diszkiállitásu jegyzékét nyomattuk ki azonos alakban és mindezeket a jegyzékeket a magunk kiadásainak hasonnemü jegyzékével együtt együvé kötve egy tekintélyes könyvben egyesitettük. Ezt a katalógust azután nagy példányszámban terjesztettük el.

1901-től kezdve uj alakot adtunk katalógusainknak és megváltoztattuk szerkezetüket is. „*Révai-kalendárium*“ név alatt bocsátottunk közre évenként egy utmutatót a magyar irodalomban, amely a naptári részen kivül és az esztendő legkiválóbb irodalmi ujdonságainak ismertetésén felül még az irodalom kiválóbb műveinek teljes jegyzékét, bibliografiáját is magában foglalta, azonfelül pedig az egyes kiadóknak a fentiekben már vázolt önálló jegyzékeit is.

A legnevezetesebb ujitás azonban az volt, hogy az 1901. évi „*Révai-kalendárium*“ az irodalmi propaganda és a könyvvásárlásra való ösztönzés céljából irodalmi essayket tett közzé jelesebb iróinktól és mutatványokat az év legnevezetesebb műveiből.

Szenzációszámba ment a *Szomaházy István* által szerkesztett és igazán páratlan ötletességü „*Révai-kalendárium*“, amelynek egyik cikkében elmondja *Eötvös Károly*-lyal való ismeretségének történetét. *Pap Dániel*, ez a korán elhunyt finom lélekrajzoló iró „*Hova lett a Mátyás király könyvtára?*“ cimü cikkében a könyvajándékozás ellen ir, *Brandes* György, a nagyhirü esztetikus „*Mit olvassunk?*“ cimü cikkében utbaigazitást ad erre a fontos kérdésre nézve, azután jön egy humorisztikus cikk a „*Nagy Képes Világtörténet*“-ről, egy 3 felvonásos szinmű, amelyben a *Lexikont* szerepelteti az iró, egy elbeszélés „*Hammerschmied házassága*“ cim alatt, amelynek tárgya *Jókai Mór* könyveinek hatása; „*Alice levelei*“ cimü levélváltásban *Eötvös József*-fel foglalkozik és még sok ehhez hasonló elmés és megkapó közlemény foglaltatik ebben a kötetben. Többek között *Ágai Adolf*-tól „*A próféta nevében*“ cimü cikk, amely a könyvvásárlás mellett tör lándzsát.

Ez az Ágai-féle cikk igen érdekes levélváltásra adott alkalmat. *Ágai* ugyanis cikkét nem a „*Révai-kalendárium*“

részére irta, hanem spontán elhatározásból irta meg tárcáját abban a lapban, ahova rendesen irni szokott. Én elolvasván érdekes tárcáját, azzal a kéréssel fordultam hozzá, hogy miután a legközelebbi jövőben szokásos könyvjegyzékünket naptáralakban fogjuk kiadni és ebben könyvvásárlásra buzditó tendenciózus cikkeket is óhajtunk közzétenni, engedje meg, hogy mint ilyent, *„A próféta nevében“* cimü tárcáját is lenyomathassuk kalendáriumunkban.

Erre azután *Ágai*-tól a következő kedves sorokat kaptam:

„Tisztelt uram, barátom! Ha megengedi abba a cikkbe belekorrigálnom azt, hogy: neki áll egy-egy honi könyvkiadó és a magyar autor kötött és kötetlen műveiből összeállitva chrestomathiát és dalkönyvecskét, ingyen szerzett munkát olvasatlan, de annál olvasottabb ezrekben terjeszt országgá, — szivesen egyezek bele „fügés“ cikkem közlésébe. Nem gunyolódás vagy Önnek tett szemrehányásképp mondom ezt, de mert *tudom*, hogy Leyrer — Lantosi s Lampeltől kezdve, Futó és Botlikon (Laufer és Stolp) keresztül egész Grill Rikárdig sok pénzt kerestek igy hazai kiadók, mig hazai irók abból egy, — kezdve a rézgarason a mai fillérig, — de egy szemet sem láttak: csak természetes kiegészitést szolgáltatnék (ennek az állapotnak is a fölemlitésével) a mi magyarhoni könyvszerzési és könyvkiadási irományainkhoz. Beleegyezik?

Hive kézszoritással *Ágai Adolf.“*

Erre a levélre én a következőkben válaszoltam:

„Igen tisztelt Doktor ur!

Szeretetreméltó sorait megkaptam és teljes szivből méltánylom. Kiadó létemre is a legnagyobb mérvben jogosultnak találom azt a felháborodást, amelyet az iróknak érezniök kell az attentátumok láttára,melyeket egyes kiadók az elmult években a szedett-vetett antológiák kiadása által ugy irói reputációjuk, mint zsebük ellen elkövettek.

Mindennek ellenére azonban nagyon szépen kérem, méltóztassék belenyugodni abba, hogy ezen igazán sikerült tárcáját változtatás nélkül, szó szerint ugy közöljük abban az irodalmi propagandának szánt naptárban, amint az első izben megjelent.

Okaim, melyekkel t. Doktor urat is meggyőzni remélem, a következők:

1. A tárcacikk, amelyet ujolag is igen nagy élvezettel olvastam el, oly szépen van megkomponálva és annyira felöleli az irodalom s könyvvásárlás összes specifikus magyar bajait, melyek a publikumra tartoznak, hogy csak zavarólag hatna, ha abba olyan valami kerülne bele, ami a kiadók és irók egymás közötti speciális viszonyait illeti.

2. Az 1884. XVI. törvénycikk becikkelyezése, tehát 16 év óta, ilynemü antológiák kiadása teljesen lehetetlenné van téve és azóta ilyenek nem is jelennek meg, sőt a régi antológiák is azóta teljesen kikerültek a forgalomból. Ha ma valaki költői vagy prózai művekből antológiás művet óhajt közrebocsátani, azt csak az összes szerzők beleegyezésével és dijazása mellett teheti és ugy tudjuk, hogy az egyetlen ezidőszerint forgalomban levő ilynemü mű, a Wodianer által kiadott és Radó Antal által szerkesztett „Költők Albuma" is ily módon jött létre. Tárgytalan lenne tehát egy oly kinövését a kiadóságnak ostorozni, mely már nem is létezik, mely teljesen és egyszersmindenkorra a törvény erejénél fogva is ki van pusztitva, olyannyira, hogy maga a közönség is szinte elidegenedett ettől a könyvfajtól és amennyire a multban talán lukrativ volt az ilyenek kiadása, ma a Wodianer-féle szép kiállitásu mű sem örvend semminemü kelendőségnek.

3. De legfőbb okunk arra, hogy t. Doktor urat felkérjük ezen belekorrigálás elejtésére, az, hogy a szóban forgó kalendáriumot a Révai Testvérek saját könyvterjesztési céljaik előmozditása végett adják ki és ezen minőségben ez a könyv a cégnek remélhetőleg egy hathatós és üdvös reklámeszköze lesz. Már most minő furcsa szinben tünne fel a cég, mely azt a nagy publicitást, mely ezen naptárral rendelkezésére áll, arra használná fel, hogy saját kollégáit a közönség előtt diszkreditálja. Ezért az inkollegialitásért még az sem szolgálna mentségül, hogy a cikket oly kiváló és országszerte ismeretes autoritás jegyezné, mint a minőt t. Doktor urban van szerencsénk tisztelhetni.

Mindezek tekintetbevételével remélem, hogy el méltóztatik állani a cikknek kiegészitésétől a jelzett irányban s midőn ugy ezért, mint a közlés szives megengedéseért őszinte köszönetemet kifejezem, vagyok mély tisztelettel

kész kötelezett hive

Révai Mór."

A *Szomaházy* zseniális naptárszerkesztése igazán nagy és méltó feltünést keltett. Ötletessége mindenfelől elismeréssel találkozott és mi ugy éreztük, hogy nagy szolgálatot tettünk az ügynek, midőn *Szomaházy*-t e feladat részére megnyertük. Könnyen nem ment a dolog, mert amilyen ötletgazdag és kitünő tollu iró, épp olyan bohém volt *Szomaházy*, legalább abban az időben. Hogy milyen nehéz volt tőle akkor kéziratot, korrekturát, reviziót kapni, azt talán a mai *Szomaházy* maga sem hiszi el, mert azóta, amint hallom, az iróvilág legpontosabb emberei közé avanzsált.

A jövő évi naptár megint más irányu volt. Nem volt szabad mindig ugyanazt nyujtani a közönségnek, különben megunta volna. A humoros cikkek helyébe most komoly cikkek következtek. *Voinovich Géza, Mikszáth Kálmán, Bródy Sándor, Hevesi Sándor, Molnár Géza, Győry Ilona, Meller Simon* és *Roboz Andor* irták ennek a könyvjegyzék-naptárnak az értékes cikkeit. *Mikszáth Kálmán* hires elmélkedése a *Jókai Mórok*-ról itt jelent meg először.

1903-tól kezdve bizonyos változáson ment át a naptár könyvészeti része, mivel a közönséget megzavarta az, hogy a munkák kiadók szerint és nem szakmák szerint vannak felsorolva és igy akár egy-egy irónak munkáit is többfelé kellett megkeresni; innen kezdve már rendszeresen, szakmák szerint közöltük az összes könyvészeti adalékokat, a megjelent művek felsorolását s az egyes művekről szóló ismertetéseket. Az irodalmi tartalom azonban megmaradt, mert ez volt fő vonzóereje a *„Révai-kalendárium“*-nak, mely ebben a formában egészen 1907-ig jelent meg.

Megjelent, holott szemmelláthatólag megszünt a hatása és eredménye. Nagy diszparitás állott be a kalendáriumra forditott költségek és annak anyagi hozadéka között. Már az 1902-es kalendárium bevezetésében elmondottuk, hogy:

„Mint minden, aminek sikere van, utánzóra akad a „Révai-kalendárium“ is. Elégtétel ez nekünk is, meg azoknak is, akik becsét felismervén — örömmel fogadták, szivesen használták a Révai-kalendáriumot, ami uj és jó kapocscsá lőn intézetünk és a magyar intelligencia között.“

Ennek az elégtételnek azonban csak addig örvendhettünk,

amig e nembeli propaganda-akciónknak is sikere volt, de midőn aztán a rákövetkező években mind többen és többen, nemcsak ugyanilyen szerkezetü és cimü irodalmi értesitőt adtak ki, hanem közleményeinket, hirdetési szövegeinket szó szerint lemásolták, még a betü-tipust is, amelylyel azokat kinyomattuk, akkor évről-évre észrevehetően lelohadt az érdeklődés és a hatás.

A mi kalendáriumunk igen költséges volt, 45—60.000 példányban nyomattuk ki és küldöttük szét teljesen ingyen. Beértük azzal, ha a hozzánk beérkező rendelések a ráforditott költségnek felét megtéritik, de mikor ez a nagy utánzási mánia kiütött és jóformán az összes, velünk versenyző terjesztő cégek alakban, kiállitásban, szövegben, rendszerben teljesen egyező ugyanilyen naptárt adtak ki, oly közönségessé és megszokottá vált a dolog, hogy már sem a mienknek, sem az övéknek egyáltalában nem volt semmi hatása.

1908-ban még egy kisérletet tettünk akként, hogy a naptár cimét megváltoztattuk. Az 1908. évit teljesen eltérő alakban, igen elegáns tipográfiai kiállitásban „*Ambrus Zoltán-naptár*“ cim alatt tettük közzé azzal a föltevéssel, hogy ezentul, amenynyiben a propagandának ez a neme folytatható lesz, azt minden évben az esztendő kimagasló irodalmi eseményének neve alatt fogjuk közrebocsátani, talán igy védekezhetünk az utánzásokkal szemben.

A következő évben a *Lexikon* firmája alatt óhajtottuk volna kiadni az irodalmi értesitőt, de akkor már megkezdődött az a visszavonás, mely a Lexikon kiadása és terjesztése tárgyában bennünket egy nagy kiadóvállalattal meghasonlásba vitt, aminek következményeképen azután egész terjesztő-üzleti politikánkat megváltoztattuk. Nem volt többé gyakorlati célja e propaganda-eszköz további folytatásának és kiépitésének. Az „Ambrus Zoltán-naptár“ volt azóta a mai napig is a legutolsó kimeritő, szakszerü, jól megszerkesztett tájékoztató könyvjegyzék és irodalmi utmutató. Több ilyet sem mi nem adtunk ki, sem mások. Még évekig reklamálta a közönség, amely igazán megkedvelte az irodalmi értesitőnek ezt a fajtáját, de végre mégis bele kellett törődnie, hogy megszünt. Lesz-e még valaha feltámadása?

Lesz feltámadása, ha maga a mi könyvterjesztő nagyüzemünk ujra feltámad valaha, mert mint sok egyébnek, ennek is végét szakitotta a háboru. Ma már mintegy történeti távlatból meg lehet állapitani, hogy minden nagy irodalmi alkotás, amely az utolsó évtizedekben Magyarországon létrejött, a mi intézetünk kezdeményezésével, közbejöttével, közremüködésével, ingerenciájával és belekapcsolásával jött létre.

Korszakos irodalmi vállalatok keletkeztek tisztán a mi szervezetünk révén és segitségével. Amidőn ezeken a lapokon a mi intézetünk történetét megirom, egyszersmind az egész ujabbkori magyar könyvtermelés történetét irom meg. Nem marad ki abból egy érték sem és senki rossz néven nem veheti tőlem, ha ezt ezuttal meg is állapitom. Mert ez a megállapitás egyetlen elégtételem, egyetlen eredményem.

A magyar művelődés történetének egy fontos korszakával számolok itt be és kimutatom, hogy 25 év alatt az irodalom és a könyvtermelés terén nagyobbat haladtunk, mint tevékenységünk bármely egyéb terén. A nyolcvanas években ott tartottunk irodalom dolgában, a hol a legkisebb népek, ma ott állunk, a hol a legnagyobb és leggazdagabb nemzetek. A magyar könyvkiadás az egyetlen dolog, amely vetekedhetik a nagy nemzetek eredményeivel és ez a magyar könyvkiadók érdeme. És érdeme ezeknek az, hogy kideritették, hogy Magyarországon sokkal erősebb szellemi élet van, mint bárki is képzelte volna.

Most már büszkén rá lehet mutatni arra az organizációra, amelynek ez a fejlődés köszönhető, mert most már nem fog az üzleti kérkedés és reklám látszatával hatni az ilyen megállapitás, mert hiszen szét van rombolva az egész organizáció és porban hever minden, amit annyi esztendőn keresztül nehéz munkával sikerült megalkotni.

Ezt ujra megalkotni csak akkor lehet, ha ujra lesz Magyarország, ha ujra lesz nemzeti élete — de akkor meg is kell alkotni, mint kipróbált intézményt, mint a nemzeti kultura erős pillérét.

XVII.

A NAGYÜZEM KINÖVÉSEI.

Azzal szemben, hogy a nagyüzem oly rendkivüli befolyást gyakorolt a könyvkiadásra és a könyvterjesztésre, rá kell mutatni e helyütt ennek árnyoldalaira is.

Kétségtelen, hogy az irodalmi termelés nagyszerüen fellendült és hogy a közönségre is igen üdvös hatásunak bizonyult a rendszer. Eltekintve attól, hogy alig érezhető kis megterhelés mellett juthatott a legjelentékenyebb irodalmi művek birtokába, meg lehetett nyugodva az iránt is, hogy nem fizeti túl azt, amit vesz, mint másnemü beszerzéseknél, mert a könyvek épp ugy a rendes bolti áron jutottak forgalomba a részletfizetés mellett, mint a rendes könyvkereskedői uton.

Évekig nem is mutatkozott semmi baj; a közönség megszokta az új rendszert, hozzászokott lassan ahhoz is, hogy pontosan törlessze apró részleteit, szinte meghitt, bizalmas viszony fejlődött ki a közönség és a két-három terjesztő vállalat között az állandó kontaktusnál fogva; a közönség szivesen fogadta a könyvutazókat, ezeket a valóságos irodalmi hirvivőket, akik rendes időközökben keresték fel megszokott rendelőiket egy-egy kiváló ujdonsággal.

Idővel azután, látva, hogy ezek a könyvutazók meglehetős nagy jövedelemre tesznek szert, oly elemek is tódultak erre a térre, akik hamarosan túltették magukat azokon a korlátokon, melyek közt a reális üzletszerzésnek maradnia kellett. De ez még nem lett volna nagy baj; ezen lehetett segiteni. A két nagy terjesztő-vállalat, mely hosszú ideig egyedül uralkodott a piacon, teljes harmóniában müködött, e téren nem

versengett egymással, nem licitálta túl egymást sem a közönségnek megállapitandó szállitási feltételek, sem az utazóknak adandó jutalékok dolgában és igy módjukban volt lenyesni az egyes kinövéseket. Még akkor sem történhetett nagyobb baj, mikor új kisebb részletüzletek keletkeztek, mert a két vezető tényező és a kiadók azokat is rászoritották a szolid ügyvitelre. Az egész nagy és súlyos veszedelem akkor zúdult ránk, mikor az osztrák verseny árasztotta el az országot, mikor a *„Remekirók képes könyvtára“* látszólagos hazai vállalkozás képében jelentkezett és mikor ennek ügynökei egyszerre, mint a forró számum, végigsüvitettek az országon. A különböző visszaélések, amiket ezek elkövettek, oly visszatetszést szültek, hogy hangos lett az ország a felmerült panaszoktól. Sajtónyilatkozatok, képviselőházi felszólalások, a kamarákhoz küldött beadványok foglalkoztak ezekkel az ügyekkel és egyszerre csak szőnyegre került a kereskedelmi életnek egy fontos kérdése: a megrendelések gyüjtésének szabadsága vagy korlátozása.

Voltaképen az árurészletüzlet minden más terén mutatkoztak már eddig is súlyos visszaélések, a kis emberek kárára elkövetett árfelhajtások, uzsoraügyletek, értéken aluli selejtes áruknak szállitása és más effélék. A gazdasági gépek eladása körül és a varrógép-üzletben mutatkoztak főleg ezek a bajok — de a nagy nyilvánosságra csak a könyvrészletüzletben felmerült visszaélések hozták ezeket.

Most már illetékes helyen foglalkozni kellett a kérdéssel. Egyik inditvány a másikat kergette; jogászegyleti értekezletek, szaktudományi cikkek foglalkoztak az ügygyel, mint ilyenkor rendesen — reakciós irányban, mert ezzel remélik lecsillapitani a felzúdult közvéleményt. Végre megszületett: a megrendelések gyüjtéséről szóló törvény tervezete, mely egyszerre véget vetett volna minden ilyen visszaélésnek, de magának a könyv-részletüzletnek és magának az erre felépitett irodalomnak is. Akkor aztán észbe kaptak az irodalom közvetlen érdekeltjei, az irók is, és jóformán az utolsó pillanatban vetették magukat közbe egy beadvánnyal, melyben kimutatták a tervezett intézkedésnek katasztrófális hatását szellemi kulturánkra.

Rámutattak azokra a nagy nehézségekre, melyekkel a

magyar könyvek kiadása és terjesztése jár. Hiszen a magyar könyv sorsa az országnak és ezenfelül is a nemzetiségi vidékeknek határaihoz van kötve és ez a sors legtöbbször felette mostoha. Kimutatták, hogy az irodalmi termékeknek szinte egyedül célravezető értékesitő módja kitünő és nem pótolható szolgálatokat tesz a magyarság és a művelődés ügyének és hogy ők nem engedhetik, hogy nemzeti műveltségünket ettől a leghatásosabb terjesztési módtól megfosszák.

A beadványnak ezuttal meg volt a hatása. Az akkori kereskedelmi miniszter, *Hegedüs Sándor* — maga is iró-ember — helyes érzékkel kivette a könyvüzletet a megrendelések gyüjtését szabályozó törvényjavaslat hatásköréből.

Minket mindezek a legközvetlenebbül érdekeltek, azért saját hatáskörünkben meg is tettünk mindent a bajok orvoslása érdekében.

Most még jobban megválogattuk utazóinkat, még szigorubb utasitásokkal láttuk el őket, még jobban kitanitottuk őket kötelességeikre és most már bevezettük a reverzálisok rendszerét. Reverzálist kellett aláirnia és itthagynia minden egyes utazónak, amelyben elismeri egyebek közt, hogy utasitásainkat átvette, azokhoz szigoruan alkalmazkodni köteles és különösen azt, hogy semmi néven nevezendő, a valóságnak meg nem felelő állitást, igéretet, érvet, indokot, vagy megtévesztésre alkalmas tulzást alkalmaznia nem szabad.

Csak aki a rendkivül szigoru feltételeket magában foglaló reverzálist aláirta — csak azt bocsátottuk utra.

De ezenfelül a régente jól bevált rendszerhez folyamodtunk, ahhoz, hogy a közönséget felvilágositsuk. Mindenekelőtt a mi saját jó közönségünkhöz, a mi vevőinkhöz és rendelőinkhez fordultunk egy *„Bizalmas Tájékoztató"*-val, melyben ezt az egész kérdést a közönség szempontjából törekedtünk megvilágitani. Ezt a *„Tájékoztatót"* azután eljuttattuk minden egyes vevőnkhöz több példányban is, kérve, hogy közölje tartalmát más irodalombarátokkal is. Találtunk azután módot rá, hogy még nagyobb publicitást is adhassunk felvilágositó irásunknak, mely igy több 100,000 példányban jutott el a közönséghez.

Ebben a *„Tájékoztató"*-ban megismertettük a közönséggel ennek az intézménynek üdvös hatását és kinövé-

seit, valamint azokat az eszközöket és módokat, melyekkel ez utóbbiak ellen a közönség védekezhetik.

Nem fért hozzá kétség, hogy az a hatás, melyet a nagyüzemben terjesztett irodalmi művek az olvasók lelkére és müveltségére gyakoroltak, közmüvelődésünk szemmellátható emelkedésében kifejezésre jut és hogy ezren és ezren megszerették az intézményt, mert ezt jónak, üdvösnek, célszerünek, kényelmesnek, sőt nélkülözhetetlennek ismerték fel.

Mint minden emberi alkotásnak, ennek is megvannak a maga hibái, tulkapásai, kinövései, melyeket azonban közös akarattal ki lehet küszöbölni. Mi magunk tereltük a közönség figyelmét a soknemü visszaélésre és megmutattuk, miként lehet ezekkel szemben védekezni. Egyébként készségünket fejeztük ki, hogy minden tudomásunkra jutó esetben segitségére leszünk az illető károsultnak. Külön osztályt szerveztünk ezeknek a panaszoknak felvételére és elintézésére és sok kellemetlen ügyet intéztünk el barátságos uton közbenjárásunkkal.

Én meg vagyok róla győződve, hogy a mi tájékoztató irásainknak megvolt a kellő hatásuk, mert az ügyek idővel normálisabb mederbe terelődtek.

De hát minálunk egy felkapott jelszóval nem lehet oly gyorsan végezni. Az árurészletüzletnek megvoltak a maga kinövései, a könyvrészletüzlet bajai jelentkeztek a leghangosabban ebben az egy esetben, midőn egy bécsi céget és annak ügynöki hadát eresztette rá egy magyar kiadócég a magyar közönségre és ettől az időponttól kezdve — bár pillanatnyilag elmult a veszedelem — nem lehetett többé nyugta ennek az üzletágnak.

Minduntalan ujra és ujra szabályozni akarták. Jött az árurészletüzletről szóló 1903-iki Plósz-féle javaslat. Ez ellen ujra fel kellett venni a küzdelmet. Ez egyszerüen ki akarta önteni a vizzel együtt a gyermeket is. Minden intézkedés egyébként is azt látszott célozni, hogy egyenesen kiszolgáltassa ezt az üzletágat a nem szolid elemek kizsákmányolásának.

Visszaélések egyébként másutt is fordultak elő, külföldön is. Ott segitettek a bajokon célravezető törvények utján, de ugy, hogy magát az intézményt megmentették, mert fontosnak, életbevágóan fontosnak tartották. Pedig Németország-

ban, Franciaországban nem volt akkora nemzeti jelentősége, mint a mi kicsiny, magára utalt, szük nyelvterületünkön.

A Plósz-féle javaslat egy hivatalos ankét elé került. Ezen az ankéten módomban volt kifejteni a magam véleményét egyes intézkedéseiről. Módomban volt vázolni azt a nemzetnevelő hatást, melyet elsősorban a könyvek olvasása gyakorol és rámutatni arra, hogy oly korban, amidőn az állam és társadalom vállvetve működik közre abban, hogy a nemzeti irodalom propagálásával nemzeti műveltséget létesitsen, midőn maga az állam ennek érdekében rendkivüli anyagi áldozatokat hoz és midőn kiadók- és kiadótársulatoknak ebben kifejtett nagy eredményeivel állunk szemben, akkor azt a fontos kulturtényezőt, amelynek ezek az eredmények köszönhetők, müködésében megbénitani nem szabad.

A tanácskozás során módomban volt rámutatni arra, hogy egy igen nagybecsü, tudományos mű kiadásáról folytak értekezések a helybeli kiadótársulatok között, amelyek azért rekedtek meg, mert az illetők arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a szőnyegen levő tövényjavaslat létesitése esetén az illető müvet közre nem bocsáthatják. Akkor nem nevezhettem meg, de ma már elmondhatom, hogy a *„Műveltség könyvtárá*“-ról volt szó, ennek sorsa függött a Plósz-féle javaslat sorsától.

Azután rámutattam arra, hogy a könyvkereskedelmi részletüzlet szoritotta ki a ponyvairodalmat és részben a német irodalmat is az országból. Végül pedig kimutattam azt az óriási változást, amely az irók szellemi munkájának dijazása tekintetében a multhoz képest a modern terjesztési nagyüzem folytán beállott. A legnagyobb magyar irók összes munkáit 10—15 évvel ezelőtt alig lehetett értékesiteni néhány ezer koronáért, *Tompa* összes munkáit 3000 koronáért, *Bajzá*-ét 3000-ért, *Czuczor*-ét 1400 koronáért, *Garai*-ét 500 koronáért, *Vajda János*-ét 1000 koronáért és *Vörösmarty*-ét 16000 koronáért vették meg örök áron a kiadók. Ezzel szemben a könyvkereskedői részletüzlet eredményei folytán juthatott *Jókai* még életében közel egy félmillió tiszteletdijhoz (nem számitva az azutáni jövedelmeket), igy volt elérhető *Arany János* munkáiért 260,000 korona tiszteletdij, *Eötvös József* uj kiadásáért mintegy 50.000 korona, egy-egy uj irónk néhány kötetes gyüj-

teményéért 30—50.000 korona. Rámutattam azokra a tiszteletdíjakra, amelyeket népszerü iróink akkor (1903-ban) kaptak, például *Mikszáth Kálmán* 5—6000 koronát, *Herczeg Ferenc* 4—5000 koronát, *Gárdonyi Géza* ugyanannyit egy-egy kötetért, holott még egészen rövid idővel azelőtt 2—3—400 korona volt az az összeg, amit egy-egy 10—15 ives kötetnek egy kiadásáért ajánlottak a kiadók. Mindezek beszédes adatok voltak és ez az ankét el is buktatta a javaslatot.

Akkor azután jött egy uj kormány, amely az uj ipartörvényt akarta megalkotni és ennek keretén belül szabályozni a kérdést. Ujra sorompóba kellett állitani minden tényezőt. Akkor a *Magyar Könyvkereskedők Egylete* mutatott rá a könyvkereskedelem nagy fontosságára és életbevágó érdekeire. Részletes kimutatásokban igazolták az utóbbi években közzétett nagy irodalmi vállalatok kelendőségének adatait és azt, hogy e terjesztési akció folytán néhány év alatt összehasonlithatatlanul több magyar könyv terjedt el, mint az azt megelőző századokban. Az egylet beadványában felsorolta az összes irodalmi vállalatokat, melyek ezen a módon elterjedtek és azt a kérdést vetette fel, hogy ezek nélkül a kiadványok nélkül, amelyek pedig kizárólag ennek az üzletágnak köszönik megjelenésüket, volna-e egyáltalán magyar irodalom, volna-e magyar közmüvelődés.

Ebből sem lett törvény. A politika eltemette ezt is, de a kérdés nyugvópontra nem jutott. Beterjesztették az uj perrendtartást és ebbe belevették azt a paragrafust, mely az illetékesség kérdését szabályozza és amelyet a nagyüzemmel foglalkozó vállalatok magukra nézve a legveszedelmesebbnek tartottak. Ott azután valóságos sérelem érte a könyvkereskedelmet, melynek hatása csak azért nem volt eddig, mert hiszen a nemsokára azután kitört világháboru felboritott mindent.

Mi lesz a jövőben, nem lehet tudni. Ez a könyv maga beszédes bizonyitéka annak, hogy a könyv elterjesztésének módja minő nagy jelentőségü.

*

Mindabból a nagy anyagból, amely a nagyüzem kinövései cimén az évek során összegyült, egy erős tanulság domborodik

ki, az, hogy csak feltétlenül becses és irodalmilag értékes műveket szabad terjeszteni, mert akkor kinövések egyáltalában nem is lehetségesek. Abból a sok száz és ezer adatból, amely az idők során megvizsgálásra került, kétségtelenül meg volt állapitható egy tény: az, hogy a részletüzlet körüli visszaélések rendszerint selejtes, felesleges, valódi szükségletet ki nem elégitő, csak a közönség kiaknázására készitett vagy összeállitott művek terjesztésénél fordultak elő. Olyanoknál, amelyek a közönség ellenérzésével találkoznak, amelyeket csak különleges fifikákkal és rábeszélő eszközökkel lehetett a közönségre rátukmálni.

Az az értékes kiadvány, amelynek ára arányban áll belső értékével, mely állandó becsü értéket juttat a megrendelő házába, olyat, amelynek ő mindenkor örül és amelyre ráforditott pénzét nem sajnálja, nem szorul arra, hogy félrevezetés utján és az üzletszerzésnek meg nem engedett eszközeivel terjesztessék.

Ha értéktelen tákolmányokkal, vagy külsőségekkel megtévesztő luxusjellegü munkákkal, pompázó, de értéktelen és drága díszalbumokkal köszönt be a könyvutazó és ilyeneket erőszakol rá a jóhiszemü közönségre, akkor nem lehet csodálkozni, ha a közönség elidegenedik magától a könyvvásárlástól és tartózkodik azután az igazán becses művek megvételétől is. Ez a biztos út arra, hogy az irodalomnak ellenségeket szerezzünk a helyett, hogy jóbarátainak számát szaporitanók.

A részletüzlet teremtette meg a magyar könyv közönségét azáltal, hogy házába vitte a könyvet és megkedveltette vele. Kötelessége meg is óvni azt a közönséget a silány munkáktól. Csak jó könyvet szabad a közönségnek adni és akkor soha sincsen megcsalva, félrevezetve és megkárositva, akkor azután nem lesznek kinövései ennek az üzletágnak.

Mi nagy küzdelmeket folytattunk ennek az eszmének diadaláért, valóságos élethalálharcot azért, hogy fenntarthassuk azt a nagynehezen megalapitott intézményt és arra a meggyőződésre jutottunk, hogy semmiféle törvényes intézkedés nem képes annyira megóvni ennek a könyvterjesztő-rendszernek tisztességét, becsületét és méltóságát, mint ha maguk az érdekeltek ennek biztositása végett szövetségre lépnek. Meg vol-

tünk győződve róla, hogy ha a kiadóvállalatok és a terjesztőcégek egymással megállapodnak mindazokra nézve, amiket a tapasztalat megérlelt, akkor egyszerre el fog tünni minden bogáncs és kóró és a maga tisztaságában itt fog állani ujra a szervezet ugy, ahogy annak idején meg lett alapozva.

Társaságunk részéről különösen *Révai Ödön* foglalkozott behatóan hónapokon keresztül ennek az eszmének szolgálatában mindazzal, ami célirányosnak mutatkozott. Nagy segitségére volt fáradozásaiban az Athenaeum igazgatója, *Schwarz Félix* is. Mindkettőjüknek sikerült is az érdekelt feleket a legfontosabb pontokra nézve egyező felfogásra, egyező elhatározásra birni. De midőn az utolsó konferenciára gyültek össze az érdekelt felek és az egész műre már csak a pontot kellett rátenni, akkor elbukott az egész ügy és megsemmisült hónapok munkája.

Minden nehéz feltételben megegyeztek a felek, ami kizárja az illetéktelen és káros versengést, még csak azt kellett elhatározni, ami a legtermészetesebb volt, ami szinte magától értetődő volt, hogy egy-egy idényben csak egy kiadó bocsáthat közre egy uj terjesztési cikket és hogy az uj cikkek közrebocsátására nézve a kiadók bizonyos sorrendet állapitsanak meg egymás között. Csak igy vált volna lehetségessé a versengés és az azzal járó tülekedés kiküszöbölése és a közönség megóvása az ügynökök folytonos megrohanásától.

De amit mindenki természetesnek és magától értetődőnek tartott, azt ellenezte az értekezleten a *Franklin-Társulat* képviselője: *Kőnig Gyula.* Megint *Kőnig Gyula.* Mert ő mindent ellenzett, amit más jónak tartott, ez volt a természete, ez volt az egyénisége és ezzel ütötte agyon az utolsó percben azt az egyetlen célravezető eszközt, amelyet a többiek oly igen melegen, szivósan és lelkesen védelmeztek.

Talán még valaha vissza lehet térni erre a dologra is, ha majd levonjuk a háboru tanulságait, nemcsak a világháboruét, hanem a könyvkiadók saját külön háborujának tanulságait is.

KÉPEK JEGYZÉKE.

TARTALOMJEGYZÉK AZ I. KÖTETHEZ.

KÉPEK JEGYZÉKE.

a) SZÖVEGKÉPEK.

b) KÉPMELLÉKLETEK.

TARTALOMJEGYZÉK.

Név- és tárgymutató a II. kötet végén.